

TOKOVI ISTORIJE
Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije

1-2/2006.

CURRENTS OF HISTORY
Journal of the Institute for Recent History of Serbia

INIS

Beograd 2006.

INSTITUT ZA NOVIJU ISTORIJU SRBIJE
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

Za izdavača

Dr Momčilo Mitrović

Glavni i odgovorni urednik – Editor-in-chief

Dr Radmila Radić

Redakcija – Editorial board

Dr Dubravka Stojanović

Mr Vladan Jovanović

Prof. dr Stevan Pavlović (Sautempton)

Dr Jan Pelikan (Prag)

Dr Jelena Guskova (Moskva)

Dr Diana Miškova (Sofija)

Sekretar redakcije – Editorial secretary

Mr Vladimir Cvetković

Lektura

Biljana Racković

Prevodi na engleski

Natalija Konjević

Tehnička obrada teksta

Mirjana Vujašević

UDK 949.71

YU ISSN – 0354-6497

Izdavanje časopisa finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine
Republike Srbije

Na osnovu mišljenja Ministarstva za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije,
časopis *Tokovi istorije* oslobođen je plaćanja opšteg poreza na promet

SADRŽAJ / CONTENTS

ČLANCI / Articles

- Андрей ШЕМЯКИН (Москва)*
ГЕНЕРАЛ М. Г. ЧЕРНЯЕВ И СЕРБСКАЯ ВОЙНА.
General M. G. Černjajev i srpska vojska 7
- Dr Diana MIŠKOVA*
IN QUEST OF BALKAN OCCIDENTALISM
U potrazi za balkanskim zapadnjaštvom 29
- Dr Ivan BALTA*
SLAVONSKO-PODRAVSKA ŽELEZNICA U RAZVOJU
SLAVONSKE PODRAVINE
The Role of Slavonian-Podravian Railway in the Development of
Slavonian Podravina 63
- Mr Miroslav PERIŠIĆ*
POSLERATNI PRAG – SLIKA ZA POREĐENJE
Čehoslovačka sredina i jugoslovenski studenti - stipendisti od 1945.
godine do objavljivanja Rezolucije IB
Postwar Prague – Comparable Picture Czech Community and
Yugoslav Students - Scholarship Holders from 1945 till the
Declaration of Information Bureau Resolution 82

ISTRAŽIVANJA / Researches

- Vesna ĐIKANOVIĆ*
PRILOG ISTRAŽIVANJU ISTORIJE SRPSKE PRAVOSLAVNE
CRKVE U SJEDINJENIM AMERIČKIM DRŽAVAMA
OD 1919. DO 1926.
Contribution to History Research of the Serbian Orthodox Church in
the United States from 1919 to 1926 113
- Saša MIŠIĆ*
FILIJALA IZVOZNE BANKE U TIRANI 1934. GODINE
The Export Bank Branch Office in Tirana in 1934 125
- Mr Bojan SIMIĆ*
MILAN STOJADINOVIĆ I RAZVOJ RADIOFONIJE U KRALJEVINI
JUGOSLAVIJI (1935–1939)
Milan Stojadinovic and the Development of Radiophonia in the
Kingdom of Yugoslavia (1935–1939) 146

Dr Olga MANOJLOVIĆ PINTAR
JOŠ JEDNOM O KONKORDATSKOJ KRIZI
Once Again about Concordat Crisis 157

Mr Aleksej TIMOFEJEV
STRANE SPECIJALNE SLUŽBE I ŽIVOT RUSKIH EMIGRANATA
U SRBIJI 1941.
Special Foreign Intelligences and the Life of Russian Immigrants
in Serbia in 1941. 172

Mr Dragomir BONDŽIĆ
PRVI PĚTOGODIŠNJI PLAN I STIPENDIRANJE STUDENATA
U SRBIJI (1947–1951)
First Five-Year Plan and Student Scholarship Awarding
in Serbia (1947–1951) 193

Mr Vladimir Lj. CVETKOVIĆ
NIKOLAE ČAUŠESKU NA VIII KONGRESU SKJ:
JUGOSLOVENSKE IMPRESIJE
Nikolae Causesku at VIII Congress of the Communist League of
Yugoslavia: Yugoslav Impressions 212

POGLEDI / Views

Jovan ČAVOŠKI
JEDNO RAZMIŠLJANJE O STALJINIZMU 227

ISTORIOGRAFIJA / Historiography

Dr Gordana KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ
DVA PRISTUPA BALKANSKOM I JUGOSLOVENSKOM
PROSTORU: UPOTREBA FRANCUSKIH IZVORA KOD MARIJE
TODOROVE I TRAJANA STOJANOVIĆA 239

Dr Mile BJELAJAC
NAJNOVIJA ISTORIJA SRBIJE U SVETLU SVEDOČENJA
ISTAKNUTIH SAVREMENIKA 246

GRAĐA / Sources

Dr Momčilo MITROVIĆ
DR BLAGOJE NEŠKOVIĆ – IBEOVAC 257

KRITIKE / Critiques

- Prof. dr ĐORĐE STANKOVIĆ
SRPSKA MEDIJSKA KULTURA SEĆANJA 265

PRIKAZI / Reviews

- M. Radojčić, *Đuro Kozarac prvi valjevski profesor*, Valjevska gimnazija, Šabačka gimnazija, Prva beogradska gimnazija, Valjevo 2004.
(Mr Miroslav PERIŠIĆ) 285
- Mr Goran Budžak, mr Dragan Petrović, *Demokratska modernizacija u Srbiji*, Institut za političke studije, Beograd 2005.
(Dr Dragan ALEKSIĆ) 287
- M. Bojanić, *Preci ponovo govore*, knjiga 1, Fondacija Valjevske gimnazije, Valjevo 2005. (Mr Miroslav PERIŠIĆ) 290
- Mirko Blagojević, *Religija i crkva u transformaciji društva: sociološko-istorijska analiza religijske situacije u srpsko-crnogorskom i ruskom (post) komunističkom društvu*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, I. P. „Filip Višnjić”, Beograd 2005. (Dr Radmila RADIĆ) 292
- Madžar Božo, Papić Mitar, *Politika i Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini: 1878–1945*, Srpsko prosvjetno i kulturno društvo Prosvjeta, Gradski odbor Banjaluka, Banjaluka 2005. (Dr Radmila RADIĆ) 293
- Mary Abbott, *Family Affairs, A History of the Family in 20th Century England*, Routledge, London 2005. (Mr Ljubomir PETROVIĆ) 294
- Добривоје-Бобан Томић, *Црвено сунце у зеници*, I–II, Београд 2005. (Написао МИЛИЋЕВИЋ) 296
- Пија В. Војовић, *Razgovori na francuskoj levici*, Pariz 1967–1968, Beograd 2005. (Mr Slobodan SELINIĆ) 299
- Svileuva*, Godišnjak 3, 2005. (Dr Gordana KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ) 303
- Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka 4 – Žene i deca*, Beograd 2006. (Mr Slobodan SELINIĆ) 305
- Vera Gudac-Dodić, *Žena u socijalizmu. Položaj žene u Srbiji u drugoj polovini 20. veka*, INIS, Beograd 2006. (Dr Marija OBRADOVIĆ) 309

Miroslav Jovanović, *Ruska emigracija na Balkanu: (1929–1940)*,
Čigoja štampa, Beograd 2006. (Mr Aleksej TIMOFEJEV)312

Kosta Nikolić, *Tito govori što narod misli. Kult Josipa Broza Tita
1944–1949*, Institut za savremenu istoriju, Službeni list SCG,
Beograd 2006. (Mr Dragomir BONDŽIĆ)315

REAGOVANJA / Reactions319

**INFORMACIJE O NAUČNIM SKUPOVIMA, KONFERENCIJAMA,
SIMPOZIJUMIMA**

Information on conferences, workshops and symposia

Mr Bojan Simić

Međunarodna naučna konferencija: „Od Kule od slonovače do ulica –
Intelektualci i društvo u dvadesetom veku u Istočnoj i Zapadnoj Evropi”,
Groningen, 15–16. decembar 2005.321

Aleksandar Životić

Međunarodni naučni skup: *The Interaction between Policy and Military
Strategy: Historical Aspects and Projections*, Sofija, 3–5. maja 2006.321

Aleksandar Životić

Međunarodni naučni skup: *Fourth Annual LSE – GWU – UCSB
International Graduate Conference on the Cold War*, London, 6–8.
aprila 2006.322

Др Андрей ШЕМЯКИН
Институт славяноведения
Российская академия наук

UDK 94(497.11)"1876/1878"
355:929 Черняев М.Г.
355.48 (497.11) "1876/1878"

ГЕНЕРАЛ М. Г. ЧЕРНЯЕВ И СЕРБСКАЯ ВОЙНА

„С самого рождения я всегда был склонен к войне”

М. Г. Черняев.

*„Дело проиграно, потому что плохо было введено;
а плохо оно велось, потому что к нему не готовились
и кинулись, очертя голову, даже не думая ни о чем”*

П. А. Ровинский.

APSTRAKT: Статья посвящена 130-летию Первой сербо-турецкой войны и участию в ней русских добровольцев. Основное место занимает анализ деятельности командующего сербской армии генерала Михаила Григорьевича Черняева. Рассматриваются подлинные мотивы присутствия Черняева в Сербии.

В 2006 г. исполняется 130 лет Сербско-турецкой войны 1876 г. и участия в ней русских добровольцев. Думается, что предстоящий юбилей – хороший повод вновь обратиться к этому первому *массовому* контакту русских с сербами. В данной статье мы бы хотели поразмышлять о главных фигурах добровольческого движения и, прежде всего, о его предводителе – отставном (на тот момент) генерал-майоре русской армии и сербском командующем Михаиле Григорьевиче Черняеве. Мы не собираемся писать биографию генерала – это дело историков-русистов, тем более, что таковая (и весьма компетентная) уже имеется. Вышедшая из-под пера американского профессора Дэвида Маккензи.¹ Нас гораздо более

¹ MacKenzie D. *The Lion of Tashkent. The Career of General M. G. Cherniaev*. Athens, 1974. Американский автор и позднее неоднократно обращался к личности М. Г. Черняева. См.: MacKenzie D. *Panslavism in Practice: M.G.Cherniaev in Serbia (1876) // Serbs and Russians*. Boulder, 1996, p. 223–250; *Cherniaev on the Serbo-Turkish War // Ibid*, p. 251–267.

интересуют мотивы участия Черняева в Сербской войне (подлинные, а не стандартные уверения в желании лично помочь освобождению сербов от турок) и его черты полководца; политические претензии и человеческие качества. На эти аспекты личности генерала историки редко обращали внимание... Но для начала вкратце напомним его боевой путь до 1876 г.

М. Г. Черняев родился в 1828 г. в семье офицера; закончил кадетский корпус, а в 1851 г. – Николаевскую академию Генерального штаба (где одним из его сокурсников был Н. П. Игнатъев, а военную географию и статистику преподавал Д. А. Милютин).² Во время Крымской войны он участвовал в обороне Севастополя; затем служил на Кавказе и в Средней Азии. Именно с Туркестана началась всероссийская известность Михаила Григорьевича. Еще бы – в апреле 1865 г. во главе немногочисленного отряда он занял Ташкент. Не имея, правда, на то приказа командования. Столь прохладное отношение к воле верхов всегда было характерно для Черняева, который, по словам Милютина, „не хотел знать видов правительства и действовал на свою голову, вопреки получаемым самым категорическим предписаниям своего начальства”.³

Но победителя, как известно, не судят. Ташкент был взят, а вопрос о его статусе дебатировался целый год, причем в этом споре (отнюдь не военном, а политическом) генерал принял живейшее участие, настаивая на вхождении города в состав России. В конечном итоге, в Петербурге согласились с его мнением.⁴

„Победа Черняева в споре с правительством по поводу Ташкента, – констатирует В.М.Хевролина, – сделала своевольного и властного генерала неуправляемым”.⁵ Того же мнения придерживался и современник: „Увлеченный неутолимой жаждой военной славы, Черняев не соизмерял своих предприятий со средствами и, действуя вопреки получаемым инструкциям, очутился с горстью войск лицом к лицу перед двумя противниками: Бухарой и Кокандом”.⁶ И в результате, будучи в 1865–1866 гг. военным губернатором Туркестанской области, он совершил ряд дипломатических ошибок, да и на военном поприще лавров более не снискал –

² Милютин Д. А. *Воспоминания. 1843-1856*. М., 2000, с. 179–180; MacKenzie D. *Count N. P. Ignat'ev: The Father of Lies?* Boulder, 2002, p. 3; Хевролина В. М. *Российский дипломат граф Николай Павлович Игнатъев*. М., 2004, с. 16.

³ Милютин Д. А. *Воспоминания. 1863-1864*. М., 2003, с. 520.

⁴ *История внешней политики России. Вторая половина XIX века*. М., 1997, с. 102–103.

⁵ Там же, с. 103.

⁶ Отдел рукописей Российской Государственной Библиотеки (далее – ОР РГБ). Ф. 169 (Д. А. Милютин). Картон 11. Д. 2. Л. 281.

известна его неудачная операция под Джизаком. Такие действия генерала вызвали неудовольствие в столице, тем более, что туда стали доходить слухи о полном хаосе в администрации и финансах вверенного ему края. Посланная для инспекции, по инициативе Милютинна, специальная комиссия признала необходимым отозвать „ташкентского льва”...⁷

Уже этот небольшой фрагмент биографии позволяет заметить некоторые детали, которые будут важны и при рассмотрении деятельности Черняева в Сербии. Очевидно, что личной храбрости ему было не занимать, однако, в ее проявлении им двигало мало скрываемое тщеславие – та самая „неутолимая жажда военной славы”. При этом опыта руководства *крупными* частями и боевых действий с *регулярной* армией он не имел. И вообще ему была присуща склонность к партизанщине и анархии, что в специфических условиях Средней Азии могло приносить успех – но и здесь лишь до поры, до времени. Вместе с тем, кропотливая штабная работа (администрация, финансы, подбор кадров для управления ими) его не интересовала. В отличие от политики, куда он вмешивался при всяком удобном случае.

И еще одна особенность генерала, на которую обратил внимание Д. А. Милютин – будущий непримиримый оппонент на всю жизнь. Ташкент, как известно, Черняев брал дважды, и оба раза без спросу. Первый штурм, состоявшийся в начале октября 1864 г., был отбит гарнизоном с немалой потерей у русских. Военный министр вспоминал, как в реляцию о своей неудаче Черняев „включил обыкновенные в таких случаях прикрасы (как например, что неприятель понес урон более нашего, что войска наши после дела рвались на новый бой, считая себя не отраженными неприятелем, а остановленными глубиной и крутизной рва, что, несмотря на одушевление войск, „желавших... во что бы то ни стало взять Ташкент, он ограничился сделанной *рекогносцировкой* (выделено в оригинале. – А.Ш.) ”)”.⁸ Как видим, Михаил Григорьевич довольно ловко, и даже не без некоторого изящества, умел интерпретировать факты в своих интересах...

Ну, а теперь проследим, как и когда зародился и рос его интерес к „славянскому делу”.

Начало 1860-х годов стало временем подъема славянского движения в России. В октябре 1861 г. из печати вышел первый номер александровской газеты *День*, содержание которого произвело на Черняева сильное

⁷ *История внешней политики России...* с. 104.

⁸ Милютин Д. А. *Воспоминания. 1863-1864*, с. 518.

впечатление,⁹ и он сразу же вступил в члены Московского славянского комитета.¹⁰ Тогда же в состав Комитета вошли славянофил и предприниматель Ф. В. Чижов, офицер Р. А. Фадеев, внук бородинского героя и будущий доброволец Н. Н. Раевский.¹¹ Со временем все они станут близкими Черняеву людьми – именно как деятели „славянского дела”, а с Раевским судьба его сведет в 1876 г., прямо в Сербии, и здесь-то у нас появится возможность сравнить их обоих, что называется, на месте. Это представляется крайне важным, ибо многие „случайные черты” лучше всего видны как раз в контрастном свете... Но обо всем по порядку.

В 1866 г., как мы видели, генерал вернулся из Туркестана в Россию. По оценке исследовательницы, он влачил в ту пору „едва ли не нищенское существование”, но в нужный момент помогли друзья. Один из них, Чижов, „не мог оставаться безучастным к судьбе попавшего в беду национального героя и сделал все от него зависящее, чтобы облегчить его участь”.¹² Другой, Раевский, предложил ему новое дело – план решения сербского вопроса.

Напомним, что 1867 год – время складывания Балканского союза, готовившего под руководством сербского князя Михаила Обреновича и его первого министра Илии Гарашанина общевалканское восстание против турок. Об этих приготовлениях знали в России, поскольку лидер славянофилов И. С. Аксаков находился в связи с организацией И. Гарашанина.¹³ И 3 февраля 1867 г. штабс-ротмистр Раевский подал на имя директора Азиатского департамента МИД России П. Н. Стremoухова записку „О необходимости посылки русских офицеров в Турцию для помощи славянам в борьбе против турок”.¹⁴ В ней, в качестве гарантии успеха неизбежного, как тогда всем казалось, восстания, он предлагал „отправку в Сербию и другие славянские земли Турции нескольких десятков опытных офицеров всех родов оружия для обучения и начальствования сербскими войсками и ополчениями в предстоящую народную войну”. Кроме того, планировалось „избрать одного опытного и способного штаб-офицера или генерала, пользующегося общим доверием, и поручить ему ведение всего дела”.

⁹ „Письма властителей Сербии к М. Г. Черняеву (предисловие А. М. Черняевой)”, *Русский архив*. 1914. № 1, с. 27–28.

¹⁰ Никитин С. А. *Славянские комитеты в России в 1856-1876 годах*. М., 1960, с. 59–60.

¹¹ Там же.

¹² Симонова И. А. *Федор Чижов*. М., 2002, с. 237.

¹³ Никитин С. А. *Славянские комитеты в России...* с. 147–152.

¹⁴ Российский Государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА). Ф. 439. Оп. 1. Д.13. Л. 113-116 об. (копия); Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). Ф. 730. Оп. 1. Д.957. Л. 1-4 (копия).

Последняя рекомендация оказалась как нельзя кстати для „ташкентского льва”, совсем еще недавно знаменитого на всю страну, а теперь страдающего от безделья. Нет сомнений, что именно его подразумевал автор, выводя эти строки.

А тем временем с запиской знакомятся весьма влиятельные круги – ее копии мы обнаруживаем в бумагах военного министерства и в личном фонде тогдашнего посла России в Константинополе Н. П. Игнатьева. Последнее отнюдь не случайно – Милютин вспоминал, что тот „оказывал явное покровительство вожакам славянского движения. Он давал советы сербскому правительству и даже поручил нашему военному агенту в Константинополе полковнику Франкини проектировать для сербов план кампании”.¹⁵ Раевский, как видим, искал и находил единомышленников.

Примерно через месяц последовал следующий шаг. 7 марта Черняев обратился с личным письмом к Михаилу Обреновичу: „Воодушевленный желанием посвятить себя великому делу, которого Вы являетесь представителем и защитником, смею надеяться, что Вы не откажетесь от предложения моих услуг и прошу Вашу светлость располагать мною и моей готовностью явиться в Сербию немедленно, как в мирное, так и в военное время”.¹⁶ Монарх согласился и, благодаря генерала за предложение, попросил его взять отпуск и „прибыть в Белград для ознакомления с обстоятельствами”.¹⁷ Свое письмо он отправил через русское посольство в Константинополе, причем Игнатьев сопроводил его особой запиской.¹⁸

Но не тут-то было. По получении в Петербурге послание князя было вскрыто, а его содержание немедленно доложено Д. А. Милютину – давнему антагонисту Черняева. Последовала бурная сцена, и в результате Дмитрий Алексеевич и Михаил Григорьевич окончательно рассорились: один назвал другого изменником, другой в ответ подал в отставку.¹⁹

Итак, план Раевского-Черняева (назовем это так) в его *широкой* версии сорвался. В российской политике победила *узкая* опция – в ответ на просьбу сербов к ним была послана специальная миссия во главе с полковником Леером для экспертизы военного положения страны и конкретной помощи на месте.²⁰ Независимо от миссии и еще до нее, на Бал-

¹⁵ ОР ГРБ. Ф.169. Картон 16. Д. 1.

¹⁶ Письма властителей Сербии к М. Г. Черняеву... с. 35.

¹⁷ РГВИА. Ф. 439. Оп. 1. Д. 11. Л. 17.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Письма властителей Сербии к М. Г. Черняеву... с. 29. См также: MacKenzie D. *The Lion of Tashkent*... p. 96–97.

²⁰ Овсяный Н. Р. *Сербско-турецкая война 1876 г.* Овсяный Н. Р. *Ближний Восток и славянство*. СПб., 1913, с. 143; Никитин С. А. *Дипломатические отношения России с южными славянами в 60-х годах XIX века* // Славянский сборник. М., 1947, с. 285.

каны по указанию Аксакова отбыл Раевский. Посетив Константинополь и Бухарест, он подготовил „Проект организации восстания на Балканском полуострове”. Датированный 20-м апреля 1867 г., документ предназначался „для подачи генералу Игнатьеву”.²¹ Копия же была послана Черняеву, в фонде которого хранится и поныне.²² Затем посланец Славянского комитета заехал в Сербию и Боснию и, наконец, вернулся в Россию.²³ Поднять антитурецкое восстание, в силу разных причин, тогда не удалось. Его планы были сданы в архив. Но лишь на время...

Черняев же на этот раз недолго находился в отставке. 26 января 1868 г. он был „командирован состоять в распоряжении Главнокомандующего войсками Варшавского военного округа”.²⁴ Однако такой пост мог означать для честолюбивого генерала лишь одно – закат военной карьеры. Особенно после туркестанского и сербского скандалов. Долгих шесть лет (вплоть до января 1874 г.) он пребывал в польской „командировке”, большую часть времени проводя в Петербурге вместе с друзьями, разделявшими его досаду. В их тесный кружок входили генерал Р. А. Фадеев, Раевский (уехавший в 1870 г. в Туркестан), купцы В. А. Кокорев и М. А. Хлудов, офицер Генерального штаба В. А. Полторацкий, редактор славянофильской газеты *Свет* В. В. Комаров и его коллега – редактор *Русского мира* И. Похитонов.²⁵

Затем последовала очередная отставка и редактирование (совместно с Фадеевым и Комаровым) *Русского мира*, на страницах которого соседствовали критика военных реформ Милютина, нападки на туркестанскую власть во главе с „новым” губернатором К. П. Кауфманом и декларации в поддержку славянства.

Так и шло время, пока в июне 1875 г. в Герцеговине не вспыхнуло очередное антитурецкое восстание, в чем Михаил Григорьевич сразу же усмотрел шанс для себя. *Русский мир* стал инициатором сбора средств в пользу инсургентов, а 17 сентября на квартире Аксакова Черняев встретился с Ф. В. Чижовым и объявил о готовности лично отправиться на Балканы с группой из десятка офицеров и пятидесяти солдат-волонтеров. По его подсчетам, затраты на их экипировку, вооружение и содержание в

²¹ Архив Раевских. Том V (далее – АР. Т. V.). Под редакцией Б. Л. Модзалевского. Пг., 1915, с. 483.

²² Отдел письменных источников Государственного Исторического Музея (далее – ОПИ ГИМ). Ф. 208. Оп. 1. Д. 17. Л. 1-4.

²³ Одробнее о поездке Раевского на Балканы в 1867 г. см.: Шемјакин А. „Тајна мисија Н.Н. Рајевог на Балкану 1867. године”, *Настава историје*. Нови Сад, 2001. Бр. 14. с. 32–39; Шемјакин А. Л. *Смерть графа Вронского*. М., 2002. с. 62–67.

²⁴ РГВИА. Ф. 1. Оп. 1. Д. 56804. Л. 14.

²⁵ MacKenzie D. *The Lion of Tashkent...* p. 105–106.

течение трех месяцев должны были составить 70.000 рублей. Чижов взялся за переговоры с купцами, хотя и не без скепсиса – от предприятия генерала явно пахло авантюрой. „Все это прекрасно, отважно, – передавал он впечатление о встрече, – но не более... Мне во все это не верится... Не могу взять в толк, чтоб таким ничтожным вспоможением можно было бы перетянуть силу на свою сторону. Боюсь, чтоб это не оказалось фиаско и чтоб не сделалось смешным. Особенно боюсь за Черняева, его имя популярно, с его именем соединяется понятие о храбром русском генерале, и кончить детскою шуткой было бы страшно советно...”²⁶ Сколь точная и трезвая оценка! И забота о реноме своего друга вызывает уважение.

Переговоры Чижова с купцами не дали результатов, и осенняя экспедиция 1875 г. сорвалась. Но Черняев не унывал – главное, что Балканы вновь забурили, особенно Сербия. В наступавшем 1876 г. на нее была вся надежда. Как и девять лет назад...

Мы не будем подробно касаться обстановки в Сербском княжестве, чем дальше – тем больше скатывавшемся к войне с Турцией, равно как и переговоров Московского славянского комитета с Белградом по поводу желания Черняева отправиться в Сербию для непосредственного участия в ней.²⁷ Отметим лишь, что 7 апреля, нарушив слово, данное Императору, не ехать на Балканы, он тайно выехал из Москвы, а два дня спустя пересек границу России в Унгенах, продолжив свой путь в Белград. 12 мая он вступил в сербское подданство и был принят „на государственную службу с чином генерала”.²⁸

Спрашивается, зачем М. Г. Черняев вообще прибыл в Сербию? Чтобы бороться за независимость славян – в уверенности, что именно Россия должна возглавить „славянское дело”, – как утверждал он сам? Или с целью реанимации личной карьеры и возрождения былой, изрядно поблекшей славы, – как твердили оппоненты?²⁹ Попробуем разобраться в этом вопросе, через анализ тех черт его личности, что были намечены в начале. И еще один вопрос, напрямую связанный с поставленными выше: насколько генерал виноват в сербском разгроме – он *лично*, а не разные „объективные обстоятельства”, которыми впоследствии (им самим и другими) активно прикрывался неуспех дела. Как, например, уверял В. П.

²⁶ Цит. по: Симонова И. А. *Федор Чижов*, с. 238.

²⁷ Подробнее о переговорах см.: Дурново Н. Н. „К истории сербско-турецкой войны 1876 г.”, *Исторический вестник*, 1899, Т. 75. № 2, с. 531–537.

²⁸ Архив Српске академије наука и уметности (далее – АСАНУ). Ф. Јована Ристића. Инв. бр. 18/803. Сигн. XVIII/9 (Састанак Министарског савета од 11. маја 1876. год.).

²⁹ MacKenzie D. *The Lion of Tashkent...* p. 125.

Мещерский в своем „Гражданине” после развязки под Джунисом: „Черняев несчастнее всех, ибо на него легла ответственность за бедствия, в которых виновны другие...”³⁰

Первый, и в условиях Сербской войны наиважнейший, аспект личности генерала – его особенности как полководца, которые (и об этом надо прямо сказать) *объективно* не способствовали решению „славянского вопроса” вооруженным путем. Воспитанный в николаевское царствование, он не принимал никаких новаций, инициированных Д. А. Милютиним. „Милютинская армия” – было для него самым ругательным понятием. Он исповедовал архаичную тактику, к которой привык в Средней Азии: фронтальный удар в штыки и фланговый обход одним из подразделений. Но ведь там не было *регулярных* вражеских сил, опыт борьбы с которыми, следовательно, у него напрочь отсутствовал. Повторим еще один важный минус – Черняев был генералом, но *никогда* не командовал крупными войсковыми соединениями. Эти его недостатки и проявились в ходе войны с турками. Кроме того, удачные зачастую действия *меньшими по численности* силами на востоке породили в нем явно завышенное самомнение, что также сыграло с ним злую шутку...

Итак, назначенный в конце мая командующим Моравской армии, М. Г. Черняев одобрил план операций, предполагавший наступление на юго-востоке. Он пребывал в эйфории, заявив, что за три дня дойдет до Софии (несмотря на то, что имел всего сорок тысяч солдат)!³¹ Запомним это высказывание – впоследствии он будет утверждать иное. 18 июня война была объявлена, и наступление сербов началось. Целью командующего были турецкие укрепления у Бабиной Главы – две лобовые атаки отбиты с потерями, и только третья, когда Черняев лично появился на поле боя, увенчалась успехом. Турки отошли к Пироту.

Это было единственное наступательное сражение, которое Черняев выиграл на Балканах. Но какой ценой! Многие сербские офицеры начали роптать по поводу его тактики – слишком уж большими жертвами заплачено за победу. Военный министр Княжества, полковник Т. Николич (с которым, в силу свойств характера, генерал тоже повздорил) утверждал, что вести войну в Сербии как в России, где любые потери могут быть быстро восполнены, невозможно. Если так воевать с сербской милицией,

³⁰ Князь Мещерский. *Воспоминания*. М., 2001, с. 373.

³¹ Иванов И. С. „Болгарское ополчение и его формирование в 1875-1876 гг.”, *Русская старина*, 1889, Кн. 4, с. 139–140.

то скоро вся страна погрузится в траур³²... Но Черняеву было трудно понять специфику региона, где он оказался по воле судьбы. Да и хотел ли вообще он ее понимать?

А тем временем вместо того, чтобы использовать тактическое преимущество от одержанной победы, генерал затормозил и начал вести переговоры с князем Миланом Обреновичем об усилении субординации и необходимости сосредоточения в его руках власти над всеми войсками на востоке Сербии. При этом он угрожал покинуть страну в случае невыполнения своих требований. Монарх „послушался”, и Черняев вернулся на фронт фактическим командующим объединенной Тимокско-Моравской армией. Турки же в то время вторглись в пределы Сербии в районе Заечара, и в сражении под Великим Извором сербы потерпели поражение. Здесь, недалеко от Заечара, 6 июля погиб один из первых русских волонтеров Н. А. Киреев. С его смертью, как писал очевидец, „движение добровольцев из России, сначала слабое и боязливое, быстро двинулось вперед”³³.

Черняев же был обескуражен – идея освобождения южных славян одним ударом провалилась.

Неприятности продолжались – в конце июля корпус полковника Д. Хорватовича после недельной осады оставил Княжевац. Причем Черняев обещал ему помощь, но не успел ее оказать. С падением города пограничная оборонительная линия сербов рухнула. Они отступили на Алексинацкие позиции, а генерал обосновался в Делиграде. Здесь он потребовал у князя новых полномочий. Милан Обренович был вынужден и формально подчинить ему Тимокский корпус полковника М. Лешанина, а также расформировать свой личный штаб и отбыть в Белград, оставив все в руках Черняева³⁴... Начинаясь второй период войны. По причине массового участия русских добровольцев (4 августа в Сербию прибыл и полковник Раевский), он исследован достаточно полно.³⁵ Поэтому, не останавливаясь на деталях отдельных сражений, обратим особое внимание на то, как главнокомандующий руководил войсками и какими людьми себя окружал.

Что касается подготовки и ведения боевых операций, то какого-то планомерного руководства штаб Черняева не осуществлял. Приказы отдавались без всякой системы, хаотично, что затрудняло взаимодействие отдельных частей. Ответа на донесения с мест, даже в случае их дублиро-

³² Хвостов А. Н. *Русские и сербы в войну 1876 г. за независимость славян. Письма*. СПб., 1877, с. 56.

³³ Там же, с. 9.

³⁴ MacKenzie D. *The Lion of Tashkent...* p. 138.

³⁵ См., например: Кузьмичева Л. В. „Русские добровольцы в Сербско-турецкой войне 1876 г.”, *Россия и Восточный кризис 70-х годов XIX в.* М., 1981, с. 77–97.

вания, часто не поступало и, как следствие – „полевые командиры” были предоставлены сами себе. По словам очевидца, „посещая офицеров на позиции, я убедился, что между штабом и позицией нет никакой связи”.³⁶

Кроме того, рекогносцировки на местах не проводились, а разведка полностью отсутствовала. И, бывало, Черняев просто не знал, где находится противник, и что он собирается предпринять. Так, 8 августа генерал телеграфировал князю, что „в ночь с 6 на 7 турки, числом более 25 тысяч, незаметно (выделено нами. – А.Ш.) приблизились к линии наших аванпостов”.³⁷ 8 сентября он извещал правительство, что „турки отводят войска и концентрируют их неизвестно где”.³⁸ Чуть позднее опять – „Турок не слышно, не ушли ли они в Ниш? Вот будет штука”.³⁹ А в конце августа посетивший Делиград В. П. Мещерский занес в дневник: „Я застал Черняева в нервном настроении от вопроса, не дававшего ему ни днем, ни ночью покоя – почему турки не атакуют его... День проходит за днем, и все-таки турки не двигаются... Когда все стихало вокруг, Черняев высккивал из своей комнаты на свежий воздух, потому что ему слышалась стрельба, возвещавшая наступление турок. Но турецкий лагерь крепко спал, и эти галлюцинации слуха повторялись ежедневно...”.⁴⁰ Интересно, что ответ на мучивший генерала вопрос лежал на поверхности. Один из волонтеров вспоминал: „В штабе получали все газеты. Я выражал свое удивление, что никто не просматривает *Neue Frei Presse* и других газет, сочувствующих туркам... Следи они за газетами – турецкое бездействие объяснилось бы легко тем, что турки ждали подкреплений, что пушки большого калибра проломили своей тяжестью мост”.⁴¹ В отличие от русско-сербской стороны, неприятель постоянно вел разведку. А потому, по словам того же добровольца, „нельзя удивляться, что турки знали о наших намерениях...”.⁴²

Впоследствии, объясняя причины поражения в войне, Черняев в качестве одной из них назвал неподготовленность и неопытность сербской народной милиции. Однако, спрашивается, кто мешал ему заниматься боевой подготовкой, когда „день проходит за днем, а турки не двигаются?” Тем более, что, по наблюдениям командира батальона из волонтеров, „сербы с

³⁶ Де-Воллан Г. А. „В Сербии. Недавняя старина”, *Русский архив*, 1879, Кн. 2, № 7, с. 360.

³⁷ АСАНУ. Ф. Јована Ристића. Инв. бр. 18/60, Сигн. XVIII/2 (Черњајев – Милану Обреновићу, Алексинац, 8. августа 1876).

³⁸ *Там же*, Инв. бр. 18/803, Сигн. XVIII/9 (Састанак Министарског савета од 9. септембра 1876).

³⁹ Де-Воллан Г. А. *В Сербии. Недавняя старина...* с. 358.

⁴⁰ Князь Мещерский. *Воспоминания*, с. 364.

⁴¹ Де-Воллан Г. А. *В Сербии. Недавняя старина...* с. 359.

⁴² *Там же*, с. 369.

любовью учились приемам, фронту; они отлично понимали, что в этом заключается их спасение, что на этом должны быть основаны все их надежды”.⁴³ Но, увы, „в армии не было инспекторов, не было сделано никаких расписаний лагерных занятий. В этом отношении штаб Черняева совершенно бездействовал, упуская из виду много свободного времени, которое при других условиях могло быть употреблено с большой пользой для дела”.⁴⁴

Такие просчеты (если не сказать – хаос в штабной работе) наглядно показывают уровень сотрудников, с которыми Черняев связал себя. За четыре месяца войны у него сменилось три начальника штаба – В. Беккер, В. В. Комаров, Д. П. Дохтуров. „Ни один из них, – пишет исследовательница добровольческого движения Л. В. Кузьмичева, – не мог оказать существенную помощь Черняеву в принятии решений, организации и ведении боевых действий”.⁴⁵ Ниже уровнем в окружении генерала стояли совсем уж случайные люди – так, адъютант его, капитан Лаврентьев, приехав в Петербург, „собирал деньги везде, ибо все ему давали, без малейшего недоверия... и вот на эти деньги он завтракал, обедал, ужинал, шампанское разливал потоками, кутил с красавицами, и все это видели и как ни в чем не бывало продолжали давать ему деньги”.⁴⁶

Но ведь были и иные – дефицита в преданных „сербскому делу” людях в России не было. „Мы знаем, что некоторые личности давно ждали минуты, когда можно будет стать в ряды славян; к числу таких принадлежал Раевский, который... был в Сербии в 1867 г. в ожидании, что начнется дело. Нельзя не пожалеть и не удивляться тому, что главнокомандующий окружил себя не такими людьми”,⁴⁷ – писал знаменитый русский славист П. А. Ровинский. Именно это его высказывание и дало нам мысль сравнить двух деятелей добровольческого движения и некогда близких друзей.

В контексте сказанного выше, приведем оценку общего положения дел, данную Раевским в письме, написанном буквально за сутки до гибели (20 августа под Горним Адровцем): „В заключении я скажу следующее – война ведется без плана и без всякого порядка; мы не имеем разъездов и не знаем, где неприятель и сколько его, пока не сойдемся с ним. Сербские офицеры негодуют на такой образ действий и говорят, что если еще его терпят, то только из опасения оскорбить национальное чувство русских, но

⁴³ Максимов Н. В. *Две войны 1876-1878 гг. Воспоминания и рассказы из событий последних войн в двух частях*. СПб., 1879, Ч. I. Война в Сербии, с. 140.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Кузьмичева Л. В. *Русские добровольцы в Сербско-турецкой войне 1876 г. ...* с. 85.

⁴⁶ Князь Мещерский. *Воспоминания*, с. 357.

⁴⁷ Ровинский П. А. „Наши отношения к сербам (Поучение из прошлого и настоящего)”, *Древняя и новая Россия*, 1877, Т.1, №.2, с. 184.

что войско гибнет и страна разоряется”⁴⁸. Увы, вердикт сколь печальный, столь же и справедливый. Тем более, что он вынесен человеком, который, в отличие от Черняева, „с рождения склонного к войне”, до самого отъезда в Белград не переставал „дополнять свое военное образование”⁴⁹.

Эта склонность Черняева к войне, естественно, проявилась и в Сербии. Видный сербский литератор Пера Тодорович, служивший в его штабе переводчиком, вспоминал впоследствии о поведении генерала во время битвы за Шуматовац: „Когда 11 августа турецкий штурм застал его в шуматовацком редуте, мы своими глазами видели, как он бегал от орудия к орудью, сам наводил их и отдавал команду целой батарее”⁵⁰. Все так – вот только можно ли воспринимать как комплимент это свидетельство о безусловной личной храбрости Черняева? Главнокомандующему не пристало играть роль капитана Гушина.

Прав был российский посланник в Белграде А. Н. Карцов, обобщивший в письме Н. П. Игнатьеву отмеченные выше черты его натуры: „По моему скромному суждению, основанному на десятках отзывов людей сведущих и беспристрастных, он – храбрый боевой генерал, но крайне слабый главнокомандующий. Ему надо, или вернее, без него надо все устроить, распорядиться расстановкой войск и начать сражение, а потом уже поставить его на позицию... Добавьте к этому, что он по пяти-шести дням запирается в свою комнату и занимается высшими политическими соображениями”⁵¹.

Да, такие люди могли одержать победу в одном сражении, но выиграть целую кампанию было им не под силу. В конечном счете это и проявилось в Сербии – столь явно выказанные „военная неспособность и дореформенные вкусы”⁵², как весьма нелицеприятно, но по делу, выразился современник, привели к ожидаемому результату. Поражение сербско-русских войск под Джунисом, в чем есть и немалая вина генерала, показало всю правоту скептиков, в том числе Раевского. „Дальнейший разгром Сербии, – резюмировал тот же современник, – был остановлен ультиматумом России. Сербская война кончилась. Черняев уехал путешествовать по Европе; ликвидация его неумелой затеи была поручена другим лицам...”⁵³.

⁴⁸ AP. T.V. с. 637.

⁴⁹ Там же, с. 589.

⁵⁰ Тодоровић П. *Писма. Личности и личност*, приредила Л. Перовић, Београд, 2000, с. 438.

⁵¹ ГАРФ. Ф. 730. Оп. 1. Д. 3094. Л. 80.

⁵² Градовский К. Г. „Архистратиг славянской рати”. *Из воспоминаний литератора, Образование*, 1909, № 1, с. 123.

⁵³ Там же.

Впоследствии он много размышлял о причинах былых неудач, отыскивая их где угодно, но только не в себе самом. Оценивая его меморандумы, профессор Маккензи не без иронии заметил, что „ташкентский лев” показал себя „куда лучшим писателем, чем военным руководителем”.⁵⁴

Исследователь вполне прав – повороты мысли Черняева до и после поражения удивительны – как здесь не вспомнить его умение жонглировать понятиями. Так, за три недели до Джуниса в беседе с художником В. Д. Поленовым генерал заявил: „Несмотря на наши поражения, мне кажется, что мы одержали пассивную победу. Турки дальше не идут. Не будь на их стороне Англии, мы, может быть, теперь не тут бы были”.⁵⁵ И 2 октября (т.е. за 15 дней до разгрома) в письме И. С. Аксакову он назвал турецкие победы „мнимыми”, продолжив: „Мы накануне шестинедельного перемирия. Обвиняют наши газеты в этом Милана, но настоящий виновник его ваш покорный слуга... Если число добровольцев дорастет до 10.000 (преимущественно из солдат домилютинской армии) и 1500 казаков, я ручаюсь, что буду зимой в Софии, а следовательно Болгария свободна... Официальное участие России теперь даже излишне... Дадут мне все, что я прошу, да пришлют в сербское казначейство 10 миллионов, и турок не будет в Европе”.⁵⁶ И снова о том же: „Сюда бы хорошую дивизию русских солдат и дело было бы кончено”.⁵⁷

При этом „Черняев говорил о перемирии с такой уверенностью, как будто дело было в шляпе”.⁵⁸ Мало того, по его же словам, „здесь (на делиградской линии обороны. – А. Ш.) ничего не будет; если хотите, поезжайте в Заечар. Я туда посылаю войско; мне сообщили, что можно легко взять Заечар”.⁵⁹ Так оценивал ситуацию высший воинский начальник всего за несколько дней до турецкого наступления – понятно, что подготовка к его отражению была соответствующей.

Но когда наступление началось, и сербско-добровольческая армия была разбита, Черняев тут же нашел виновных: „Все теперь пропало. У сербов нет любви к родине”.⁶⁰ Потом он скорректировал свой взгляд, но опять-таки в выгодном для себя свете: „Когда началась неравная борьба, вся Россия стала молиться за бойцов угнетенного славянства, но сочувствие

⁵⁴ MacKenzie D. *Cherniaev on the Serbo-Turkish War...* p. 265.

⁵⁵ Сахарова В. Е. *Василий Дмитриевич Поленов. Письма, дневники, воспоминания.* М.-Л., 1948, с. 129.

⁵⁶ Рукописное отделение Российской Национальной Библиотеки (далее – РНБ). Ф. 14. Оп. 1. Д. 387. Л. 19-20.

⁵⁷ Де-Воллан Г. А. *В Сербии. Недавняя старина...* с. 356.

⁵⁸ Там же, с. 358.

⁵⁹ Там же, с. 366.

⁶⁰ Там же, с. 374.

к нам возбуждало такие надежды, которых мы сами не могли иметь. От нас требовали побед, тогда как наша задача состояла в том, чтобы временно удержать напор мусульманских сил...⁶¹ Напор же этот, с которым генерал считал возможным справиться одной дивизией, теперь под его пером принимал фантастические размеры – оказывается, Сербия вела борьбу против „всего мусульманского мира”, противостоя армии, сильнейшей в тридцать раз⁶². Конкретным же виновником того, что „удержать напор мусульманских сил” все же не удалось, объявлялось сербское правительство, не предоставившее в распоряжение Черняева всех ресурсов страны, да военный министр Николич, который, по его мнению, был достоин командовать лишь батальоном⁶³...

В связи с этими упреками в адрес сербских политиков, обратимся к отмеченным в письме русского консула самоличным занятиям генерала „высшими политическими соображениями”, имеющим с военным ремеслом, казалось бы, мало общего.

Уже говорилось, что Черняев мало понимал специфику народа, в среде которого временно оказался; не уважал его правительство и традиционные институты.⁶⁴ Общаясь исключительно с князем, он желал полностью подмять под себя чиновников.⁶⁵ Отсюда – и его конфликт с военным министром. По свидетельству очевидца, „вся военная власть была в руках русских. Русский увлекался этой властью, занимал лучшие места, получал высшие награды; опираясь на строгость дисциплинарного закона военного времени, он творил то, что хотел, распоряжался в Сербии как в своей стране, как у себя дома...”⁶⁶ Немногие из волонтеров, подобно полковнику Клиндеру, смели возразить на это: „Вы забываете, что мы в чужой стране, в гостях у сербов; они здесь хозяева, а мы гости”.⁶⁷ И в результате – „сербская интеллигенция питала к Черняеву затаенную злобу”.⁶⁸

⁶¹ РО РНБ. Ф.1009. Д. 1. Л. 4.

⁶² MacKenzie D. *Cherniaev on the Serbo-Turkish War...* p. 252.

⁶³ *Ibid.* p. 257–258.

⁶⁴ *Ibid.* p. 254–257.

⁶⁵ Князь В. П. Мещерский писал в своих воспоминаниях: „Как потом я узнал, прямые известия от Черняева получает в Белграде только князь Милан; даже военное министерство ничего, подчас, не знает, или узнает по сообщении ему князем Миланом черняевского донесения...” (Мещерский В. П. *Правда о Сербии. Письма*. СПб., 1877, с. 83–84).

⁶⁶ Максимов Н.В. *Две войны...* с. 135.

⁶⁷ *Там же*, с. 150.

⁶⁸ *Там же*, с. 136.

Да и как не питать, если, к примеру, 4 сентября он организовал провозглашение князя Милана королем Сербии. Слава Богу, сербскому монарху хватило ума отказаться от предложенного титула... А королева Наталья⁶⁹ вспоминала, с каким ужасом слушала она советы, которые давал генерал ее мужу – „отменить конституцию и, опираясь на русских добровольцев, совершить в стране переворот, если народ воспротивится таким действиям”.⁷⁰ Причем не только она была шокирована. Видный российский публицист Г. К. Градовский писал в своих заметках о событиях тех дней: „В августе посетил меня сербский представитель в Петербурге г-н М. Протич и со слезами на глазах негодовал на своеволие и бесчинства Черняева, нарушавшего конституцию и попиравшего права народной скупщины”.⁷¹ Кстати говоря, советы отменить конституцию и объявить князя *самодержавным* правителем генерал получал из России, от своих единомышленников (и, в частности, они содержались в письме его шурина, полковника Г.А.Вульфберта⁷²). О таких настроениях в столице Протич в смятии информировал министра иностранных дел Сербии Йована Ристича⁷³... „Глупая, насильственная выходка Черняева, – подводил итог Градовский, – свидетельствовала о его легкомыслии, дерзости и совершенном непонимании политической обстановки”.⁷⁴

Последнее, весьма дельное, замечание перекликалось и с позицией российских верхов. Так, 6 сентября военный министр Д. А. Милютин записал в дневнике: „Государь все одобрил, все разрешил, хотя слушал как-то рассеянно. Видно было, что в мыслях у него совсем другое. Его

⁶⁹ Независимая Сербия была провозглашена королевством в феврале 1882 г.

⁷⁰ *Краљица Наталија Обреновић. Моје успомене*, приредила Љ. Трговчевић, Београд, 1999, с. 84.

⁷¹ Градовский Г. К. „Архистратиг славянской рати”... с. 123.

⁷² АСАНУ, Ф. Јована Ристића, Инв. бр. 18/263. Сигн. XVIII/2 (Г. А. Вульфберт – М. Г. Черняеву, Петербург, 22 июля 1876 г.).

⁷³ *Там же*. Инв. бр. 26/717. Сигн. XXVI/12 (М. Протић – Ј. Ристићу. С. Петербург, 26. јула 1876).

⁷⁴ Градовский Г. К. „Архистратиг славянской рати”... с. 123. Жена И. С. Аксакова, Анна Федоровна Тютчева – автор мемуаров „При дворе двух императоров”, занесла 8 сентября в дневник: „Черняев ввязался в игру с преторианской гвардией и возводит на престол королей. Мой муж вернулся очень расстроенный этим известием. Черняев ни с кем не советовался и никого ни о чем не предупреждал. Он вообще обращается в Славянский комитет только с просьбами прислать вещей и денег, а просимые суммы все возрастают (третьего дня муж получил телеграмму, в которой тот просит комитет присылать ему 12 тысяч дукатов в месяц); но он никогда ничего не пишет, ничего не объясняет, ни о чем не отчитывается, а его военные успехи отнюдь не столь блестящи, чтобы оправдать эти диктаторские замашки; теперь он вдобавок, захватив власть, стал действовать вразрез с принятой политикой и своими безрассудными поступками мешать переговорам европейских держав с Портой и добиваться автономии для христианских провинций” (Тютчева (Аксакова) А. Ф. *Честь России и славянское дело*. Перевод с франц. и публикация Л. Гладковой //www.moskvam.ru/2000/08/aksakova.htm.).

встревожило новое сумасбродство Черняева, который вздумал провозгласить князя королем сербским. Если Милан примет этот титул и объявит себя совершенно независимым от Порты, то это крайне затруднит нашу дипломатию". Мало того, Александр II откровенно заявил Милютину, что „предвидит намерение Черняева свергнуть Милана и провозгласить республику, приготавливая себе звание президента”.⁷⁵

На первый взгляд, это „предвидение” выглядело фантастикой. Сходного мнения придерживался и военный министр, отметив, что „государь придает слишком большую важность безумной затее Черняева”.⁷⁶ Но, думается, Его Величество прекрасно знал, о ком говорил. И лучшее свидетельство тому – слова самого генерала, выдававшие его затаенные грезы: „Если славянское дело победит, то я войду в историю как славянский Вашингтон”.⁷⁷ Из этой оговорки (перефразируя слова Станиславского) можно сделать единственный вывод: если Киреев, Раевский и десятки других, погибших и выживших, добровольцев любили само „славянское дело”, то их предводитель – более всего любил *себя* в нем.

„Дело”, однако, потерпело крах; соответственно и новый Вашингтон не родился. В историю Черняев, конечно, вошел, но, скорее, как „Дон-Кихот последних дней”, или „неугомонный и амбициозный дух, стремящийся к военным победам исключительно ради собственной славы”. Именно так завершает свои мысли о нем Д. Маккензи.⁷⁸

Это емкое сравнение генерала с Дон-Кихотом – отнюдь не находка заокеанского автора. Еще на заре прошлого века тонкую психологическую характеристику Черняеву дал известный дипломат и свидетель поражения 1876 г. Ю. С. Карцов. В ней-то впервые и прозвучал данный мотив – „Практическим человеком Михаил Григорьевич не был, он жил воображением. Его вечно окружал сонм мошенников, которые поддакивали его фантазиям и овладевали его доверчивостью. Подобно знаменитому герою Сервантеса, Михаил Григорьевич не признавал препятствий, всю жизнь сражался со злыми гениями и великанами, изнемогал в борьбе и ходил с помятыми боками. У него, как полководца, волевые способности несомненно преобладали над критическими, сердце над разумом. Но именно этой отзывчивостью – главной чертой его характера – и объясняется тайна, как его колоссальных успехов, так и за ними следовавших столь же необыкновенных неудач...”⁷⁹

⁷⁵ *Дневник Д. А. Милютин. М., 1949. Т.2 (1876–1877), с. 79.*

⁷⁶ *Там же.*

⁷⁷ Хвостов А. Н. *Русские и сербы...* с. 27.

⁷⁸ MacKenzie D. *The Lion of Tashkent...* p. 243–244.

⁷⁹ Карцов Ю.С. *Семь лет на Ближнем Востоке. 1879–1886.* СПб., 1906, с. 56.

А теперь, говоря о человеческих качествах Черняева, особо остановимся на его отношениях с Н. Н. Раевским.

Известно, что после участия в сражениях в качестве начальника правого фланга оборонительной линии сербов, Раевский 11 августа был отставлен от командования и причислен к Главному штабу – по причине якобы несанкционированного отступления. При этом он дважды обращался к генералу с запросом и дважды не получал ответа (что было вполне в нравах штаба). Все дальнейшие попытки Раевского получить под свое руководство отдельный отряд или участок фронта успеха не имели. Мало того, на его просьбу последовала бурная реакция Черняева: „Как смею я обращаться к нему. Разве я не знаю громадного расстояния, отделяющего полковника от главнокомандующего?“⁸⁰

Можно ли назвать такое отношение случайным? Вряд ли. П. Тодорович в своем „Дневнике одного добровольца“ оставил свидетельство об их первой встрече в Сербии: „Передавая визитную карточку Раевского Черняеву, мне показалось, что его приезд совсем не так обрадовал генерала, как это бывало, когда прибывали другие русские“.⁸¹ Да и сам Раевский, оценивая ситуацию, писал позднее: „Теперь мне стало вполне ясно, что мне не хотят давать никакого командования, ни случая отличиться, чтобы вывести меня, наконец, из терпения и заставить покинуть край, где мое присутствие Черняеву и Комарову почему-то неприятно..“⁸² Но почему? Уж не кроется ли ответ на этот вопрос в письме Раевского матери от 24 июня 1876 г.? Итак: „В феврале я написал в Петербург Черняеву, прося его уведомить меня, обращалось ли сербское правительство к нашему с просьбой о присылке ему офицеров, и как отнеслось или отнесется к такой просьбе наше правительство. На письмо это Черняев мне не отвечал и вскоре сам отправился в Сербию; какая могла быть причина его молчания, я не знаю, но думаю, что причина эта заключалась в его чрезмерном самолюбии и желании монополизировать в своих руках как заслугу такой поездки, так и связанную с ней популярность; между тем Вам хорошо известно, что если Черняев и пользовался до этого времени некоторой известностью в Сербии, то единственно благодаря тем значительным суммам, которые я оставил ему при моем отъезде в Ташкент (в 1870 г. – *А.Ш.*), для употребления на болгаро-сербское дело“.⁸³

⁸⁰ АР. Т. V, с. 636.

⁸¹ Тодоровић П. *Дневник једног добровољца*, Београд, 1964, с. 131.

⁸² АР. Т. V, с. 636.

⁸³ Там же, с. 580–581.

По всей вероятности, ответ и лежит здесь, в этом письме, поскольку все жесткие слова из него оказались фактами. Во-первых, в бумагах Черняева обнаружено то самое февральское послание автора, которое так и не удостоилось генеральского внимания.⁸⁴ Во-вторых, что касается его пассажа о всего лишь „некоторой известности” будущего главнокомандующего в Сербии, то и тут нет никакой натяжки. Ведь, когда весной 1876 г. шли тайные переговоры о том, кого командировать в живущую ожиданиями войны с турками Сербию, и Славянским комитетом была названа кандидатура Черняева, сербы согласились с ней совсем не сразу. Поначалу они предпочли бы видеть у себя другого русского – боевого генерала и публициста Р. А. Фадеева, прославившегося своей работой „Мнение о Восточном вопросе”. Только после его отказа отправиться в Белград, оттуда последовало „добро” на приезд Черняева⁸⁵... И, наконец, то „чрезмерное самолюбие” и стремление к популярности, о которых писал Раевский, уже неоднократно наблюдались нами у несостоявшегося славянского Вашингтона. Особо наглядно, но с присущей ему крайней тактичностью, те же качества генерала проиллюстрировал И. С. Аксаков.

„Пишу Вам с полной откровенностью, – обращался он к Черняеву в январе 1877 г. – Вам несколько мешает избыток личной гордости и раздражения... Мне очень совестно, дорогой мой Михаил Григорьевич, повторять Вам такую пошлую истину, что достоинство *героя* (здесь и далее выделено в оригинале. – *А.Ш.*) – особенно русского героя – смирение и скромность. И скромность казалась мне присущей Вам чертой, насколько я Вас знал. Позвольте же сказать Вам откровенно, что больше Дюнишского (Джунисского. – *А.Ш.*) погрома Вам повредило, даже в общественном мнении России, известие о той обстановке, которой Вы себя окружили, об этих несчастных, разодетых в пух телохранителях,⁸⁶ которыми вы обзавелись *после поражения*, об этом черняевском эскадроне, мундирами которого Вы занимались, вообще о том параде, с которым вы появлялись в публике... Все это не совсем по-суворовски и даже не по-кутузовски, да и не по-Вашему в начале войны”⁸⁷.

⁸⁴ ОПИ ГИМ. Ф.208. Оп.1. Д.49. Л.26-26 об. (Н. Н. Раевский – М. Г. Черняеву. Севастополь, 24 февраля 1876 г.).

⁸⁵ Дурново Н.И. *К истории Сербско-турецкой войны 1876 г.* ... с. 534.

⁸⁶ Во время решающего сражения под Джунисом в Белград был послан адъютант Черняева – чтобы „заказать для ординарцев национальные костюмы. Тут были албанский, черногорский, старо-сербский, болгарский костюмы. Заказ был исполнен, но не в веселую минуту для Черняева...” (Де-Воллан Г. А. „В Сербии. Недавняя Старина”, *Русский архив*. 1879, Кн.2, № 7, с. 374).

⁸⁷ ОПИ ГИМ. Ф.208. Оп.1. Д.42. Л.16-16 об.; РО РНБ. Ф.14. Оп.1. Д.31.

А ведь был еще *черняевский батальон*, вошедший в состав дивизии полковника Меженинова, приказ о создании которой командующий подписал 25 октября.⁸⁸ В его фонде сохранился „Почетный рапорт 4-го русского им. Его Высокопревосходительства генерала Черняева батальона”⁸⁹... Но что за странная содержится в нем титулатура – *Его высокопревосходительства*. Ведь в бытность в Сербии, Черняев являлся генералом сербской армии, в которой титулование вообще не употреблялось: все обращались друг к другу по чину. Если же подобное „название” продолжало российскую практику, то и тогда оно было неверным, поскольку Черняев, как отставной генерал-майор, подлежал титулованию лишь *превосходительством*, но никак иначе.

Итак, отношения двух бывших приятелей и единомышленников не сложились – по вине Черняева, буквально „оттиравшего” Раевского от участия в боевых действиях.⁹⁰ И это в условиях постоянных стенаний генерала о нехватке опытных офицеров. „Если такое положение не прекратится, – писал Раевский, – то через несколько дней я подам в отставку и уеду в Россию, так как я приехал сюда с целью служить *сербскому делу*, а не для того, чтобы оставаться в бездействии и сносить оскорбления от Черняева...”⁹¹ Но вернуться на родину Николаю Николаевичу уже не пришлось – сутки спустя он погиб, выполнив до конца свой долг. Гибель Раевского (как ранее – Киреева) имела глубокий отклик в России. По свидетельству В. П. Мещерского, она „зажгла славянский вопрос в народе”.⁹² И в Сербии память о нем сохранилась. По сей день! О Черняеве же там мало кто вспоминает. Разве что профессиональные историки...

Для сравнительной характеристики двух добровольцев немаловажен еще один (и весьма деликатный) вопрос, а именно – о материальной компенсации их усилий по помощи сербам. Через обращение к нему гораздо более четко воспринимается и само понятие *доброволец*.

В фонде Й. Ристича хранится любопытный документ – рапорт русского капитана Горбатовского подполковнику Беккеру, переданный затем министру иностранных дел. Приведем его текст полностью: „Донношу Вам, что при приезде на станцию Граница я узнал от жандармских, служащих здесь офицеров гг. Конради и Крыжановского, а также от

⁸⁸ АСАНУ. Ф. Лована Ристића, Инв. бр. 18/185, Сигн. XVIII/2.

⁸⁹ ОПИ ГИМ. Ф.208. Оп.1. Д.14. Л.78-79.

⁹⁰ „Популярность Раевского вызывала ревность Черняева”, – справедливо замечает современный автор (см.: *Якубов А.* Первый генерал-губернатор края // <http://www.russian-bazaar.com>. 2002. № 10).

⁹¹ АР. Т.V. С.675.

⁹² Мещерский В. П. *Правда о Сербии. Письма*. СПб., 1877, с. 121.

кассира Северной Германской дороги г. Гофмана, делавших свои заявления в присутствии многих свидетелей, о том, что, называющий себя адъютантом генерала Черняева, г. Лаврентьев привез с собой восемь тысяч золот., причем заявил, что 3 тысячи принадлежат ему, а остальные 5 тысяч генералу Черняеву, отправляющему их к жене своей. В виду весьма прискорбных слухов, ходящих об операциях денежных в Главной квартире Тимокской армии, в виду печальной известности в армии г. Лаврентьева, в виду нужды, даже голода, который терпят русские офицеры, факт этот настолько многозначителен, что я считаю долгом просить Вас, г. подполковник, довести об этом до сведения военного министра... 7 сентября 1876 г. Варшава”.⁹³

На наличие в черняевском штабе коррупции намекали и другие добровольцы. „Что штаб распоряжался деньгами больше на нужды своих, это более чем вероятно”⁹⁴, – вспоминал один из них. О том, что и сам Черняев поправил в Сербии свои денежные дела, проговорился Аксаков, заметив в разговоре с М. Протичем, что после войны „тот раздаст все свои долги”⁹⁵ – таковы были генеральское жалование, подъемные и т.д.⁹⁶

В отличии от главнокомандующего, Раевский вел себя по-иному. Отправляясь в Белград, он написал матери, что собирается „взять с собой достаточную сумму денег, дабы явиться в Сербию волонтером, ни в чем не нуждающимся, а не авантюристом, продающим свои услуги сербскому правительству...”⁹⁷

На этой цитате закончим и подведем итог нашим размышлениям о М. Г. Черняеве и его участии в Сербской войне, естественно, никак не претендующим на бесспорность.

⁹³ АСАНУ, Ф. Јована Ристића, Инв. бр. 18/212, Сигн. XVIII/2.

⁹⁴ Де-Воллан Г. А. *В Сербии. Недавняя старина...* с. 357.

⁹⁵ АСАНУ, Ф. Јована Ристића, Инв.бр. 26/731, Сигн. XXVI/12 (М. Протић – Ј. Ристићу, С. Петербург, 23. септембра 1876).

⁹⁶ 20 августа 1876 г., в самый день смерти Раевского, А.Ф.Тютчева (Аксакова) записала в дневник: „Муж получил телеграмму от Черняева, тот со свойственной ему „скромностью” спрашивает, может ли он полученные от Славянского комитета 500 рублей послать своей семье. Муж тотчас же ответил ему, что он может располагать по своему усмотрению деньгами, посланными Славянским комитетом, но что касается до его семьи, то Славянский комитет берет на себя его расходы, пока Черняев служит славянскому делу в Сербии. Муж на следующий же день выслал г-же Черняевой 3000 рублей с сопроводительным письмом, в коем известил ее, что Славянский комитет будет посылать ей тысячу рублей каждый месяц, пока муж служит в Сербии” (Тютчева (Аксакова) А. Ф. *Честь России и славянское дело...*).

⁹⁷ AP. T.V, с. 583.

Первое. Очевидно, что как военный руководитель, он показал себя человеком с явным несоответствием способностей и амбиций. Весьма посредственные способности уживались с крайне гипертрофированным самомнением. Воинский начальник третьего эшелона (в 1886 г. он был уволен в отставку в чине *Его превосходительства* генерал-лейтенанта), никогда не командовавший дивизией, мнил себя самостоятельной фигурой стратегического масштаба. Поэтому и пост *главнокомандующего* – пусть даже сербской крестьянской милицией – так грел ему душу... В итоге, случилось то, что должно было случиться, несмотря на все позднейшие самооправдания.

И второе. Как борец за „славянское дело”, Черняев особо нагледен в сравнении с Раевским. Даже самое приблизительное их сопоставление показывает, что перед нами – две отличные позиции, причем практически во всем: в восприятии славянской идеи, в мотивах прибытия в Сербию, в трактовке самого понятия „доброволец”. Что, думается, позволяет более точно определить место каждого из них в иерархии добровольческого движения – не по звездам на погонах, разумеется.

Заметим, что группировать добровольцев по разным категориям, в зависимости от взглядов, мотивов и личных качеств, начали еще сами участники Сербской войны. Так, офицер и публицист Н. В. Максимов подразделил их на пять групп. В первой были идеалисты, „строго-сознательно явившиеся в Сербию, в силу святого увлечения идеей борьбы за свободу и независимость родственного народа”. Во второй – „люди честные, но разбитые жизнью, измученные, много страдавшие, явившиеся в Сербию с открытым, бесстрашным взглядом в глаза смерти”. Третья, и самая многочисленная, оказалась на Балканах „под влиянием возбужденных чувств...” Четвертая „состояла из искателей приключений, из жаждущих славы, высшего положения, увлекавшихся повышениями, наградами в виду удобного случая”. Ну, а пятая – „из всякого праздношатающегося в России люда”.⁹⁸

Очевидно, что к категории „идеалистов”⁹⁹ следует отнести Раевского – одного из тех, кто сохранил в Сербии честь русского имени. Черняев, на наш взгляд, заслужил место в группе „жаждущих славы”, вполне подтвердив вердикт Максимова: „Эти люди встали во главе третьей категории и... испортили дело”.¹⁰⁰

⁹⁸ Максимов Н. В. *Две войны...* с. 151–152.

⁹⁹ См. и почти идентичную „градацию” другого добровольца: Селезнев Ф.А. „Отношение жителей русской провинции к борьбе балканских славян против Турции в 1876 и 1912 гг. (сравнительный анализ на примере Нижегородской губернии)”, *Балканский кризис: истоки, состояние, перспективы*. Н. Новгород, 2000, с. 18.

¹⁰⁰ Максимов Н. В. *Две войны...* с. 152.

Rezime**General M. G. Černjajev i srpska vojska**

Kao vojni zapovednik, general M. G. Černjajev je očigledno ispoljio neuravnoteženost talenta i ambicije. Prosečan dar vojskovođe se kod njega kombinovao sa preterano visokim mišljenjem o samom sebi. Bio je vojskovođa trećeg reda, nikad nije rukovodio divizijom, ali je sebe smatrao samostalnim vojnim misliocem strateških razmera. Zato je i položaj vrhovnog komandanta – čak i nad srpskom seljačkom vojskom, toliko zagrejao njegovo srce. Na bojnopolju u borbi sa Turcima ovaj nesrazmeran odnos prosečnog vojnog znanja i izuzetnih ambicija potpuno se obelodanio. Zbog toga Černjajev snosi veliku ličnu odgovornost za to što su Srbi izgubili taj rat, bez obzira na sva njegova kasnija pravdanja... Černjajevljevi kvaliteti kao borca za „slovensku stvar” su očigledni ako se on uporedi sa drugim ruskim dobrovoljcem u Srbiji tog doba. Ta potpuno suprotna vrsta ruskog dobrovoljca u Srbiji bio je pukovnik Nikolaj Nikolajevič Rajeovski. U prvom pokušaju upoređivanja ovih ljudi se odmah vidi da su oni imali dva apsolutno suprotna pristupa u svemu: u shvatanju slovenske ideje, u motivima boravka u Srbiji, u tumačenju samog pojma dobrovoljac. Očigledno da ovo upoređivanje tačnije ocrtava i njihova mesta u hijerarhijskoj piramidi dobrovoljačkog pokreta. N. N. Rajeovski je pripadao grupaciji koja je očuvala ruski ugled u Srbiji – spada u grupu „idealista”, a Černjajev po našem mišljenju spada u grupu „željnih da se ovenča slavom”, odnosno onih koji su uveliko pokvarili situaciju.

Dr Diana MISHKOVA
Centre for Advanced Study Sofia

UDK 316.75(4:497)
930.85(4:497)

IN QUEST OF BALKAN OCCIDENTALISM

APSTRAKT: The article seeks to revise the current mainstream interpretation of the relations between the Balkans and the West as it has emerged from the mirror reading of the Balkanism paradigm. It interrogates the grounds for interpreting the Western discourse about the Balkans in terms of Said's Orientalism and the Balkan visions of Europe in terms of the hegemonic Western discourse.

By way of introduction, or Balkan Studies as „Oriental” Studies

Taking up the subject of Balkan perspectives on Europe, I was fully aware of the necessity to think of it in the light of the criteria by which a region is defined, mapped, theorized and explained. As long as the available analyses of the relations between Europe and the Balkans had sought to draw upon broader tendencies or theoretical models, these models had no local origin or purposes. They were designed at other places and for other purposes, as a result of which the Balkans have been assessed in terms of their resemblance to or deviation from Western Europe.¹ This is the common drawback with the Balkan application of all theories that had emerged since the end of the 18th century under the roof of the two grand paradigms – the modernization (or evolutionist) and the neo-Marxist (drawing upon the opposition between center and periphery). Over the last few years, Orientalist, post-colonial and post-structuralist criticism have succeeded in challenging the very core of these frameworks by shifting the focus to a deconstruction of the conventional Western image of the Balkans. Critical effort has been invested in demystifying the „Balkan construct”,

¹ For a critical reading of the so called „mental maps” of the Balkans, see more specifically Bracewell and Drace-Francis, 1999; Todorova, 2002; Todorova, 2005.

and the hegemonic Western discourse which nourishes it. Although the level of professional sophistication in the application of this criticism varies, there is little doubt that if over the last decades the study of the Balkans has laid claim to the status of a meaningful field of research – that is, if the field has generated knowledge that could affect the methods and categories used by other fields (such as historiography, anthropology, cultural studies) as well as the theoretical (Western) models of exploring „the Other” – the credit should largely be given to those projects that have involved the field in a direct dialogue with the theoretical and conceptual discussions in other areas. As far as the Balkan historiography is concerned, most productive in this respect has proved the dialogue with Edward Said's Orientalist approach. The Western „imagining” of the Balkans clearly shares many generic features with Said's „Orientalism”. And while „Balkanism”, the analysis of which has become the sign of the new academic status of the historical study of the Balkans, may be sensitive to historical and cultural difference, its links with Said's criticism are evident as is the acknowledgment of the benefits from the application of this approach to the „theorizing” of the Balkans.²

The intention of this text is not to prove or dismiss, as an end in itself, the interpretative potential of the Orientalist approach with regard to the Balkans. It should rather be seen as an attempt at highlighting the ability of research of the Balkans to trigger re-consideration, broadening, and revision of this and other theoretical approaches and concepts with a key role in contemporary social science. Specifically my aim is to interrogate the current mainstream interpretation of the relations between the Balkans and the West, as it has emerged from the mirror reading of the Balkanist paradigm.³ I share with the late Ellie Scopetea the belief, which she formulated at the height of the Orientalist-paradigm's acclaim, that an attempt to include the Balkans into the Saidian abstract Orient would have changed the whole logic of the Orientalist argument by means of bringing to the foreground the historical dimensions of the East-West relationship (Scopetea, 1991: 133) This implies to take full account not only of conspicuous incompatibilities such as the absence of Western colonialism or a Western Balkanist tradition. These are truly fundamental deficiencies in the sense of Said's conception, and any effort to compensate for them through their metaphoric or imaginary versions on the assumption that the latter are identical with the real

² Maria Todorova, who is the first researcher to have attempted a systematic structural discrimination between Balkanist and Orientalism, has defined this link as follows: „To deny, however, or even downplay a connection with Said resembles (although on an incomparably more modest level) the efforts to disclaim any connection with, and even profess aversion for, Marx, while ...deeply internalizing and unconsciously reproducing Marx's immense contribution to how we theorize today about society” (Тодорова, 1999: 36–37).

³ An earlier and shorter version of this paper was published by the journal of the Romanian Institute for Southeast European Studies (Mishkova, 2004).

ones, will not bring us far.⁴ How important these incompatibilities are in terms of the Balkan attitudes to Europe will be discussed further down.

Following the critical line of thought more intriguing to me still is the issue of the Balkans' peculiar position vis-à-vis the „West” and of the differences in the representation of this peculiar position in different periods of history. Similarly, the dynamics of national self-images – of the way the Balkan societies have described and evaluated themselves – demonstrate such social and ideological functionality that can hardly be understood in terms of a Western hegemony on the local production of autonarratives. On the level of generalization the little that can be safely maintained is that modernity has starkly underscored and complicated the Balkans' ambivalent geographic, cultural and civilizational status. It is this geographic and cognitive liminality, at the same time, that makes the Balkan studies „the terrain that is most rich with theoretical possibility”, with the potential to „contribute most to the theoretical frameworks of inquiry used by a broad array of fields and disciplines” (Fleming: 1223; 1231)

I would like to probe this revisionist potential by keeping an eye on the contributions already made in this direction while, at the same time, seeking to expand and partly rework them. Concretely, I shall attempt to identify a set of fundamental contextual elements, above all those characterising the spread of knowledge about Europe – the agencies of this transmission in particular – which have been largely ignored in relevant discussions. To understand this choice, as well as my approach, it is important to emphasize that I see it as an initial attempt at addressing the topic of the Balkan visions of Europe, i.e. of Balkan „Occidentalism”.⁵

Some underlying premises

A word on terminology is in order at the outset. The notion „Europe” or the „West”, as I use it here, is stripped of essentialist meaning in the historical,

⁴ An example of such analytically dubious, and in the final analysis, trivializing identification of „real” with „literary” colonization comes in Goldsworthy, 1998. „The imperialism of imagination” is, of course, a legitimate and intriguing research topic but the attempt to inscribe it in the Orientalist model yields more losses than gains (cf. also Fleming: 1220–1223). On a more general level, the application of (the rhetoric) of the post-colonial model to the Balkans has a similar and – in view of its implicit intentions – ironic effect: it prevents post-colonial criticism from binding itself more closely with the sociology of power relations beyond literary radicalism. Failing to do so, it actually relinquishes its claim to having an impact on these relations.

⁵ My perception of „Occidentalism” is broader than that of Ian Buruma and Avishay Margalit (Buruma and Margalit, 2004) for whom it represents „a set of views, prejudiced opinions, hostility and misconceptions of Western civilization on the part of non-Western nations”. Ideally, I would seek to explore the Balkan perspective on the West and its civilization not (only) in the sense of stereotyped perceptions and applications, but above all as a contextualized debate on modernity and society; a debate that would take into account pragmatic and empirical as well as utopian and anti-utopian components.

cultural, geographic or any other sense of the term. „Europe” is understood as a contested concept, a trope conveying contradictory, contextually and historically contingent meanings and images, which have been translated into political, ideological or cultural programmes (Str ath: 14). As we shall see in the case of the Balkans, it was the entwining of the project of modernity with the notion of „Europe”, in other words, the entanglement of utopian and real meanings, that accounts for the resilience of the term „Europe” and for the difficulties involved in any attempt to unravel its anatomy. My use of the notion is, thus, informed by awareness both of the plurality of contents and forms, which the „idea of Europe” spawned over time and of the analytical objections to treating „(Western) Europe” as an entity and a coherent unit of analysis.

It is, at the same time, easier to presume that just as the discourse of Balkanism has helped to shape the self-understanding of Europe, so too have Balkan perceptions of Europe shaped local narratives of collective cultural and social identity. Various, contested meanings of Europe have become facets of modern national self-consciousness: the identities of nations are inscribed in the identities of Europe and identities of Europe are inscribed in the identities of nations (Malmberg and Str ath: 9). In this endeavor, of course, the language of communication was that of the West. Knowledge about the Balkans, including the paradigms and fundamental concepts in which that knowledge was expressed, was not produced in the Balkans. Yet this helps us little in addressing the various „self-constitutive strategies” chosen by the people of the region (and not imposed in a colonial manner) or the „constitutive result” achieved. That is why in the following account the visions about the national and the European will be partially and analytically isolated from each other but always thought of in relation to each other.

In denying an essentialist understanding of (Western) Europe, we also deny the existence of a would-be monolithic, non-controversial centre – or Other – in relation to which the Balkans or parts of it has defined themselves. Firstly, the ideological power of „Europe” was not the result of an ideological control or even interest on the part of the European centre – the interest and the initiatives were, as a rule, one-way, from the Balkans towards Europe, and indiscriminating. At the same time, on account of a number of cultural commonalities, the culture of the Russian „metropolis” was at least as formative for the Balkan Slavic nations as that of Europe proper (Лиллова: 73-74 *passim*). The nature of the Russian civilizational matrix, however, was hybrid and competitive, ripped between the Orthodox Slavdom and „Europe” and marked by the rift between cultural uniqueness and cultural inferiority but also by receptiveness to Western models – a „metropolis” projecting a civilizing mission into its own „barbarious zone”. The context of nineteenth-century Ottoman rule should also be taken seriously. National historiographies in the region, largely echoing the

inherent problems of Europe's self-narration vis-à-vis „Turkey-in-Europe”, have typically tended to either ignore the Ottoman contributions to the progressive changes of the time or interpret Ottoman rule in a fully negative way, as hindering or delaying genuine assimilation into Europe. In this way, Balkan historiographies continue to replicate the opposition of the Ottoman to the European and, thereby, underestimate the impact of the modernizing reforms of the Ottoman empire on the existing notions about modernity and Europe.

A historian must be careful to generalize in this respect about the whole of the Balkan region. It is not possible to chart all the channels that had played a role in the process of transmission. This article should rather be seen as an initial attempt to map the major venues of acquiring informed and encompassing visions about „Europe” and their articulation in the public space during the 19th century. Empirical data will be primarily drawn from the case of Bulgaria, even though I believe that some, if not all, of the conditions discussed below are applicable to other Balkan countries.

From Serbia to Bulgaria and, somewhat less conspicuously, Greece to Romania, in the 19th century most of those who took part in nation-building and disseminating knowledge about Europe acquired an understanding of Europe in the educational institutions on the „periphery” of Europe, not its center. That had no doubt facilitated the assimilation of certain „lessons” but had also encoded, from the very start, certain formative conceptions as well as frustrations in the makeup of the local national cultures. The (semi-)peripheral transmitting cultures, moreover, were far from monolithic. The various intellectual or political trends they contained usually had varying degrees of interest or capacities to influence „smaller” or „inferior” cultures.

The Greek factor: the closest mirror

Up until the 1830s, the leading Bulgarian „metropolis” was Greece: the roster of Bulgarian alumni of Greek schools reads like a Who's Who in the National Revival, and practically all Bulgarian books, „Western” translations in particular, were translated or compiled from Greek sources (Clarke: 178). To a large extent, the same was true of the Romanian late Enlightenment and early nationalist figures and sources (Tziovas: 4-5). Consequently, the Greek threat to Bulgarian and Romanian national identities, typically seen as acculturation into the Greek *ethnie*, is testified by the long-standing struggle against Greek cultural influence. The history of this struggle has been sufficiently well investigated

from the point of view of the emergence of Balkan nationalisms. But there were several co-lateral effects of that encounter, which had decisive impact on the relation of the incipient Balkan national cultures, Bulgaria in particular, with the outside world.

The Western discourse about the Balkans, so remarkably dealt with by Maria Todorova, was not the only and, as far as its formative phase was concerned, not even the most important „symbolic centre” for Bulgarian national self-identity. At the gates of their modernity and before reformulating their „barbarity” in the looking glass of „Europe”, Bulgarians were left to cope with a twofold stigma: a social one within the Ottoman hierarchy (coupled with a traumatizing collective memory) and a cultural one vis-à-vis the Greeks. It was not so much Greek cultural supremacy per se that annoyed the incipient Bulgarian nationalists, but rather their tendency to transform this supremacy into an essentialist register of „formative absences” which later would be re-confirmed while gazing at themselves in the mirror of Europe. „It is preordained that those peoples who have no history and lack a glorious past should move at a snail's pace, indeed crawl backwards as crabs on the wide road of civilization and close their eyes to the light [of knowledge]... So is it preordained to the Bulgarians, who cannot boast of ancestors and golden pages of History... to remain removed from the light of civilization...” (*Makedonija* III, 14). Many re-prints of this kind from the nineteenth-century Greek press in Bulgarian periodicals reinforced pre-existent stereotypes and supplied the Bulgarian national identity with an original „dark zone” to be later re-filled from other sources. The image of the simple and uncivilized Christian Slav peasant (even when attenuated by attributes such as „quiet”, „peaceful”, „hospitable”, „hard-working”) made its appearance in Greek writings at a time when the ethnonym „Bulgarian” was still used in the „West” in the parabolic sense of Voltaire's *Candide* (Livanios: 71-77). Such social and cultural representations did not become significant until the advent of modernity, but this need not specially concern us here. One also cannot fail to register the Western optics, through which the Balkan actors viewed each other: in the creation of Balkan stereotypes, at any rate, the West was not acting alone (Scopetea, 2003: 174-175). What I wish to stress here, however, is that the collective stigma attached to the Bulgarians, the „incompleteness” of a national self, did not primarily originate from an encounter with the West – it was only reconfigured by the West in the course of the Bulgarians' modern national self-creation.

This episode in the formation of Bulgarian national identity is illuminating and leads directly to the core of my argument – to the problem of the *agencies spreading knowledge about „Europe”*.

There has been, at that time or later, little doubt about the key role of Greek schools and „sources” in the spread of new ideas and discoveries of the

modern age throughout the Ottoman empire. Prior to their dissemination throughout the Balkans, however, the ideas and discoveries in question were filtered through „Greek” selection and adaptation. As a leading historian of modern Bulgarian literature had noted, „From Greece, after having undergone some modifications appropriate to the Greek conditions, [Western rationalism] was spread among us.” (ПЕНЕВ, III: 66). Such transmissions had not only influenced the recipient's agenda: indeed, it is well-known that the Bulgarians had fully borrowed the „awakening” and „patriotic” action plan of the Greeks. But the very visions Bulgarians from the Revival period had of their national identity in the context of European civilization, albeit shaped in competition with the Greek ones, were largely modeled upon the Greek rather than the European pattern. This process of „defense through mimicry”, i.e. of „mimetic generation of Bulgarian ideas through the appropriation of analogous Greek constructs”, as Elena Nalbantova puts it, has its origin with the proto-Enlightenment „Slavo-Bulgarian History” of Paissiy Hilendarsky and appears in a number of guises later in history. Most radical among them is Georgy Rakovsky's attempt „to reinterpret thoroughly the established perception of center and periphery, of cultural mother-country and cultural 'colonies'” as well as „to [discredit] Europe as a civilizational super-authority and supermodel to the nations of the Modern Age.” (НАЛБАНТОВА, 2005)

But the Greek filter of Western ideas were of importance for another reason. A great many Balkan revivalists held a belief, characteristic of the Greek Enlightenment, that „intellectual revival” prepared the ground for all other kinds of advancement, the „political revival” in particular: the intellectual revival had caused the rise of the West, that of the East also rests in it. This is how the earliest totalizing utopia and discourse of Europe – as a synonym of rationality, knowledge and universalism – had emerged. The utopia was predicated on a no doubt benevolent, enlightenedly-optimistic interpretation of Europe, which stressed the idea that „*Europe*” was about becoming rather than being. Europe was thus not an inherited status so much as a something achieved through the spread of learning and reason, and the road to it was opened to any one individual, or any one nation, that could grasp and implement the „principles of the enlightenment”.

From this perspective, both the model of and the ambiguities accompanying the construction of modern Greek identity acquire a special significance for the Bulgarians. As we well know, Europe's founding myth is rooted in ancient Greece. This, in turn, wielded strong influence on the creation of modern Greek self-identity. Yet for nineteenth-century Greeks, the most tangible and credible testimony to its cultural continuity was not classical antiquity, which was considered to be „an alien and incomprehensible fiction”, but instead the „living tradition” of the Orthodox Church. This „identity split” is intriguing, for

it forms the basis for a long-standing antinomy in the definition of 'real' Greece and its relation to the West. The one side was progressive, secular and rational, but pointing to an unknown and alien modernity; the other, by contrast, was retrograde, religiously zealous and anti-liberal, yet embodied in everyday practices. These spiritual and cultural tensions had influence on Greek perceptions of Europe, and the representations of the European Otherness „developed as a direct reflection of the blurred and contradictory image of Greece itself”. Significantly the „discursive opposition between the archetypes of Hellenes and Romans (*Romioi*), is conceptualized as a confrontation between two mutually exclusive modes of existence, and as a conflict between two incompatible normative universes” (Tsoukalas: 35-40; Herzfeld: 19-21).

This intellectual milieu nurtured – via schooling and printed texts – the first generation of Balkan (not only Bulgarian) enlighteners-cum-nationalists. It will require much more space to trace its implications outside the ethnically Greek domain. But there is little reason to doubt its diffuse impact. Almost everywhere in the Balkans, the quest for a normative national past pervaded the efforts at nation-building and marked the seminal debates of the time, which focused on language, ethnogenesis, and nationalization of the church. In these debates, the Byzantine legacy and tradition of Eastern Christianity became key reference points that marked two ends of a single axis in the self-image and representation of European Otherness. To the present date, mainstream historiographies in the West and the Balkan East continue to be crucially involved in the discussion.⁶

The spread of Western ideas through Greece had further impact. The prominent role of Russian culture in shaping the self-understanding of Bulgarians came neither from Russian expansionism nor from Western indifference; instead, it was above all the result of a conscious, sustained and ultimately successful attempts on behalf of a section of the Bulgarian national leadership „to debunk the ideology and the outlook of Hellenism” by laying all the stakes on Russian education, Russian support, Russian culture and cultural production.⁷ The

⁶ „Enlightened” European historiography, as found for instance in Edward Gibbon's *The Decline and Fall of the Roman Empire*, set the standard for the mainstream European conceptions of Byzantium and Greek Orthodoxy characterizing them as forms of Oriental barbarism. On the other hand, in a rare attempt to map the cultural „unity” of the Balkan space, Paschalis Kitromilides has traced this unity – what he calls the „Balkan mentality” – to Orthodox Christianity (Kitromilides: 163–191). Between these two temporal poles we find the synthetic statements of Balkan visionaries like Ivan Shishmanov, Jovan Cvijić, Nikolae Iorga, Ivan Duychev etc., for whom (the legacy of) Byzantium and (Enlightenment) Europe were invariably the problematic coordinates in their attempts to define the Balkan cultural community.

⁷ Until after the Crimean war of 1853–1856, all initiatives for establishing Bulgarian national education with the financial assistance and under the control of Russia came from Bulgarian leaders and „revivalists”, and not from the Russian government, Tsarist court, or Russian-Orthodox Church (Генчев, 2002: 40–99).

„Bulgarian-Hellenic antithesis”, Boris Yotsov argues in his analysis of this process, „is now replaced with the Slavic-Hellenic opposition. This means that against Hellenic education, which is a source of pride for the Greeks, and which they use to scoff at Bulgarians' plebeian peasant illiteracy, is pitted another culture, equally elevated, politically conscious and noble, if we use Fotinov's words, which Bulgarians feel to be their own, and which gives them the courage to proudly face the Greek.” (Йотцов: 21) In other words, „the Greek identity” of the emerging modern Bulgarian elite as well as Greek „Orientalism” with regard to Bulgarians, were dismantled not by Bulgarians themselves, but by Russian and Habsburg Slavacists: all the ingredients of the national self (medieval past, language, culture, folklore) became known to the world through the eyes of a foreign, benevolent yet controversial „significant Other”.

Eastern and Western Slavism: „Occident Express” or „Pan-Slav Inquisition”?

This now takes us to the ambivalent role of Russia as a transmitter and occasionally source of the „constitutive Gaze”: in the Serbian and the Bulgarian contexts at least, the proportions of Russian and non-Russian „transfers” in printed texts were quite evenly balanced. After 1838, Russia played a preeminent role in the preparation of the Bulgarian revivalist intelligentsia. Over two-thirds of all Bulgarian students between 1856 and 1878 received their higher education in Russia; Russian-educated patriots dominated the movement for Bulgarian education and the „learning” of the Slavo-Bulgarian past. In Russia, on the other hand, Slavophiles (and Pan-Slavs) with financial and organizational resources at their disposal took an intense interest in establishing „cultural connections” with Russia's „smaller brothers”; by contrast, Russian liberals remained fairly disinterested in such endeavors (Артемов, 2001: 46-47). Slavophilism and official Russian policy, furthermore, were in fundamental accord in seeking to prevent links between Balkan Christians, Slavs or non-Slavs alike, and the 'West'. These cultural, political and religious policies gave rise in the recipient Slavic cultures to often controversial attitudes towards the West – by themselves an interesting subject of comparative enquiry that still lays ahead of us.

In Serbia, the intellectual and political leadership, which was educated in the traditions of two imperial peripheries – the Russian and the Austro-Hungarian – constituted the main supplier of „Western knowledge” throughout the 19th and early 20th centuries. Secular Western influences were often transmitted by Greeks, the two noteworthy exceptions of direct European inspiration being Dositej Obradović and Vuk Karadžić, who infused Southslav breath into the philological Romanticism of the Western Slavs. During its first decades, the Serbian state was administered and „cultivated” almost wholly by ex-Habsburg Serbs

educated in Austrian or Hungarian schools; their outlook and the models they were seeking to implant bore the strong imprint of the Central-European intellectual milieu and statecraft, while their political predilections were for the Pan-slavs (Трговчевић: 262; Мишкова: 17-45). The first generation of „proper” Serb intellectuals having graduated from Western universities did not appear until the late 1850s. The political and cultural credo of this new generation of Serb intellectuals was a mixture of Western political liberalism, Italian and Hungarian romantic „youth” nationalism, Czech- and Polish-nurtured Pan-Slavism, and local paternalism. Politically, it was Russia rather than Europe to which they were looking for support. To be sure, the 1880s were marked by an initial process of differentiation among Serbian intellectuals, including attitudes towards 'Europe'. Nevertheless, university study continued to take place primarily in the Dual Monarchy up to the outbreak of the Great War.⁸

The standard history of the Bulgarian revival, „*The Ancient and Present Day Bulgarians in Their Political, Ethnographic, Historical and Religious Relations with the Russians*” (1829) by the Ukrainian historian and Habsburg-trained slavist Yuriy Venelin, illustrates some of the implications of this trajectory. Here is the story in brief. The founding fathers of Slavic Studies and 'archeologists' of Slavic Europe, as it is well known, came from Germany, Prague and Vienna. Researchers like Stritter (1740–1801), Thunmann (1746–1778), and Schloezer (1735–1809) gave flesh to Leibnitz's proposition that historical origins should be studied through language classification, placing thereby philology firmly at the center of the study of racial origins and history. The central problem of Slavic studies thereby became focused on the role of the Cyrillic alphabet and „Old Bulgarian”. Accordingly, the central issue of Bulgarian historiography, from Paisiy to M. Drinov became the weighing of the Slavic against the Asiatic origins of Bulgarians. As James Clarke rightly noted, „These related problems gave Bulgaria a key place in the world of European scholarship” (Clarke: 99).

But at the hands of the Pan-Slav historians of the 19th century, such as Venelin, the obsession with this issue had several regressive effects, such as

⁸ The intellectual environment of the Habsburg *Mittleuropa* was complex enough to evade short-cut definition. One of the many indications of the underlying tensions that distinguished it were the disparate meanings of Europe and universalism informing one another: the concept of Europe, which signified a drive to progress and the future, and the concept of *Abendland* or Occident, which implied the traditional mission of *Kultur* with its roots in Occidental Christianity and the imperial past. Austria's projection of itself as situated between the (predominantly Slavic) East and the French *l'Europe* was, in the words of G. Weiss, one of a „middle-range enlightenment”, or a „middle-range Europe”. As for the French *l'Europe*, it was also hesitant about the Empire's European belonging. Whereas some, like Louis Léger, included Austria, next to Russia, into Eastern Europe, others discriminated between the „Eastern Europe” of the Romanov dynasty and the „Central Europe” of the Hohenzollerns. (Adamovsky: 606)

bringing to Bulgaria the ideology of elected Slavdom. As regards Slavic civilization Bulgaria became a classical reference point, as Greece was with respect to European civilization: „the classical country for Russia, Lithuania and Hungary” and the home of „our sacred tongue”, as Venelin states of Bulgaria (Гачев: 134-135). Through Venelin's exalted Pan-Slavism, Bulgarians first became acquainted with (German) romanticism and (what happened to be, Bohemian) nationalism. N.V. Saveliev-Rostislavich, Venelin's fervent disciple and popularizer, was no less highly regarded, especially by some key figures of national education like Vassil Aprilov and Konstantin Fotinov. Nadya Danova's painstaking research has made it clear that if Fotinov and the considerable number of readers of his journal happened to know something about significant European thinkers like Bacon, Vico, Herder, Gibbon, Thiéry, Michelet etc., the credit should be given to this passionate pan-Slavist. Besides, it is through the work of Rostislavich and Venelin that the architects of modern Bulgarian genealogy like Fotinov and Rakovsky acquired and widely applied the etymological method, whereby they could prove the pristine ancient origin and the global presence of Slavic Bulgarians. (Данова: 62-63; 306-308) For Rakovsky's grand plot, for instance, the pathos, the „findings” and the conclusions of early Russian Pan-Slavism must have been no less important, or at least compatible with his theory about Bulgarians' founding role in European culture, than the imitation of Greek Antiquity.

By around the mid-nineteenth century, as Boyan Penev has rightly asserted, European Romanticism had reached the Balkan (South) Slavs in a form already „transformed and assimilated” by Western Slavs and supplied with a „distinct patriotic tinge” (Пенев, II: 132). The task of familiarizing Bulgarians with the foundations of their Slavic and European cultural identity – a task taken up in the earlier period but committed mostly to Russian amateurs – came to be tackled in an authoritative manner by professional Western (Czech, Polish, Slovak and Slovenian) Slavists working within the confines of the Habsburg Empire. The cumulative effect of these developments was the forging of „a Bulgarian 'national philosophy' on a Slavic basis”. „National romanticism now evolved into historical mysticism; it verged on some kind of Bulgarian messianism, which, with its autochthonic theory of the origin of Bulgarians, provided the rationale for Beron's philosophical speculations, whereas with Rakovsky it layed the foundations of a cultural and political tendency – debunking Hellenism as a culture, ideology and outlook.” (Њоцов: 29)

The trajectory of Serbian romantic Slavophilism is quite similar. When Jovan Skerlić, the great turn-of-the-century literary critic of Serbia, set about tracing the historical roots of the concept of the Slav people as a young, fresh „race”, „which will take over the rudder of Europe from the weary, worn-out Westerners and so save it from destruction” (Čolović: 90), he discovered them in Herder and, indirectly, in the conceptions of Hegel and Fichte about the

German cultural mission. Yet, Skerlić argued, „The Slavophiles went logically further and maintained that this spiritual hegemony was being taken over by the rested, fresh Slavs, that the authority in the spiritual world belonged to them, and that their culture was the greatest thing that the human spirit had created” (Skerlić: 167). Significantly though, these „Slavophile ideas reached the Serbs from the Czech and Slovak Pan-Slavs, above all Kollar and Štur, and not from the Russian Orthodox Pan-Slavs, Aksakov and Khomyakov, as might have been expected”. Štur's „belief in Slavdom”, in particular, implied „that it was for the Slavs to resurrect enfeebled humanity, to replace the worn-out Latin and incomplete Germanic civilization, to found a great Slav empire of full, humane and ideal civilization” (Skerlić: 140; 8)

„Educate yourselves, educate yourselves, good, respectable Bulgarians!”, V. Belinski counseled in 1840s. The impact Russian Slavophile anti-Westernism had on Balkan thought will become clearer if we hear what the Russian „Westerners”, such as Belinski, had to say. „Until then [when „respectable” Bulgarians are educated – D.M.]”, Belinski counsels, „try to advise your champions and Slavophiles in general of more civility and humaneness... Our Spanish [inquisitors], and your guardians, are ready to establish in no time an inquisition designed to exterminate the Europe-loving (sic) spirit and the spread of Asia-loving obscurantism, i.e. ignorance. [...] Yes, enlighten yourselves, good Bulgarians! May God grant you success! ... Only, for heavens sake, beware of protectors who through their protection undermine and harm you more than the Turks” (Априлов: 380-381).

The relation between Slavdom and Orthodoxy as a cultural counteraction to „Europeanization” can only be broached here. As Konstantin Leontiev points out in a memorandum of 1865, addressed to General N. Ignatiev, Russia should not go only as far as opposing Europeanism on a political and religious basis. „It is advisable”, Leontiev suggested, „that the Greeks and the Slavs see us not only as a political force of the same religious denomination, but also as a peculiar state- and national life form and a peculiar society; even better, they should see us as a peculiar people and a peculiar literature, unique with its freshness in today's world, as well as a peculiar historical science, which is continually making progress...” (*Русия и българскоѣто...*: 211) Leontiev's well-known search for a symbiosis between Slavdom and Byzantium as an „antidote against the illnesses of Europeanization” should not be easily translated into judgments about the fundamental anti-Westernism of Russian culture. It should be recognized, however, that a considerable part of Bulgarians and Serbs saw Europe as being distinct from, often opposed to, Slavdom-and-Orthodoxy. „Which sphere of spiritual influence do we belong to – the Slavic, the Russian or the European? And could we overcome this cultural Slavic-European dualism by seeking an organic synthesis?” (Йоцов: 43) In the 20th century, this question would keep

nagging at the minds of Bulgarian and Serbian spiritual leaders, because it continued to be part of (the unresolved issue of) the identity of national culture and consciousness.

One has to be cautious with easy conclusions: a Russian university diploma was not necessarily a seal of anti-Westernism, nor a Western one – of pro-Westernism. The „spiritual link” with Russia could work in many ways as geopolitics did with respect to culture: because the Serbs, unlike the Poles, Romanians or Bulgarians, felt little threat of being „swallowed” or invaded by the Russian multitude (in contrast to their fears from the Germans or the Hungarians), they could vent their frustrations with the West far more safely in a Slavophile language.

This is why my intention is not to follow up the relationship between cultural and political predilections. Rather I want to suggest that we are dealing here with a sort of „double” peripheral optics, which makes permeability of knowledge between different peripheries much easier but which also ensures that this knowledge arrives in an already adapted, refracted, sometimes anachronistic form.

Once more about the outsiders, or on Slavism as „Balkanism”

In an Orientalist perspective, the Russian, and more broadly speaking, the East-European Slavistic interest in the Balkans performs an essential yet paradoxical function. It is well known that Orientalism, or the West's discourse on the Orient, draws upon the history and the tradition of Western Oriental Studies. In other words, it rests on a lasting (pre-colonial and pre-modern) scholarly interest, on „an influential academic tradition” for which „the Orient is a specific kind of knowledge about specific places, peoples and civilizations” (Said: 203). A similar tradition of scholarly interest, let alone an influential resource of Western knowledge about the Balkans (or parts of them, with exception of the peculiar case of Greece), does not exist. Even today, there is no such thing as Balkan Studies in the sense of Oriental Studies.⁹ The problem of the Bulgarian looking for his image in the European mirror, unlike that of Said's „Oriental”, was that quite simply he was missing there: he was not part of European histo-

⁹ Drawing upon Maria Todorova's admission of the West's weaker interest in and belated „discovery” of the Balkans, as opposed to the Orient (Тодорова, 1999: 178), K. Fleming points out that to this day Balkan Studies does not exist as a discrete research field in the Western academia. The output on Balkan history is due largely to Balkan „experts”, who address mostly newcomers or a non-specialist audience and whose interest in the Balkans has been sparked solely by contemporary political events. Academic knowledge of the Balkans in the true sense of the word is mostly being produced within the Balkan countries. In Western Europe and North America, on the other hand, this remains the province of researchers most of whom come from the Balkan region (Fleming: 1227–1228).

ry, European science was not interested in him, to Europe he was a „nobody”. That was an identity problem very different from the one the Orient, distinguished by lengthy accumulation of erudite studies, was faced with. And, beyond any doubt, it was one that strongly affected both the Bulgarians' strategies for situating themselves in the world and their worldviews.

The original, arguably „Orientalist” interest to the Bulgarians and the Serbs had Slavic rather than Balkan underpinnings and was largely generated by dilettanti historians like Venelin and Rostislavich. As for the specialized scholarly study of Slavic, and later of Balkan cultures, histories and societies, tribute should be paid to the (pan)Slavicists of „Central” Europe, from Kollar and Kopitar to Jireček. Later, this line was followed by the first generations of native scholars, educated in Russia, Prague or Western Europe. Throughout the 19th century, concentration on the South-Slavic „peoples and civilizations” in these two cultural centers (marginal for the West but playing a formative role for the Balkan Slavs) prevailed over interest in the Balkans as „a specific space”, and this scholarly attention was differentiated: the Slavic origins of the Bulgarians was the favored subject of Russian and Russian-educated Bulgarian scholars, whereas researchers from Central Europe were mostly concerned with Slavic linguistics, literature and folklore. It is no surprise indeed that the Bulgarian, as well as the Serb, should enter Europe with a Slavic cultural visa. From V. Aprilov onwards, with rare exceptions, the source of Bulgarians' symbolic capital and valuable cultural gestures has been their Slavic-Orthodox belonging. This is the source the Bulgarians have tapped into for their productive inscription in the European civilizational matrix, and through it they have filtered their criteria of evaluating what they saw as „their own” or „alien”.

The status of „Slavic Europe” was, of course, fundamental to the nature of this knowledge. According to Larry Wolff, the „intellectual artifice” and the West's hegemonic discourse of the European East, „politically inflected by aspects of Orientalism”, emerged during the eighteenth-century French Enlightenment. (Wolff, 1994) In some recent analyses, the methodological premises of this view have been questioned and the temporal focus has been shifted to a much later period. (Adamovsky, 2005; Dupcsik, 1999; Confino, 1994)¹⁰ What is interesting in this debate, from the point of view of my topic, is whether and to what extent we could presume that there was a link between the Slavic Studies in the West and in the European East. In his recently published study on the emergence of the concept of „Eastern Europe” in France, E. Adamovsky argues that until the 1840s the existence of such a thing as a Slavic world, as distinct from Romano-German Europe, was an abstract issue, occupying the minds of

¹⁰ I am grateful to Guido Franzinetti (University of East Piedmont, Italy) for focusing my attention on these studies.

Herder's romantic adepts, such as Madame de Staël, rather than those of researchers. The very idea of Eastern Europe, i.e. the notion that a Slavic world not only existed but was also Eastern or Oriental, began to gradually take shape around the 1820s and make its way into the political vocabulary from the 1830's onwards, but continued to co-exist with rival representations of geographical space. Until the end of the 19th century the concept drew on two intellectual contexts for its content – the liberal and the romantic (conservative as well as socialist). Significantly, whether it took on a positive or a pejorative connotation depended mostly on the political configurations, both domestic and international. Although during the last quarter of the century there were signs of hardening and predominance of the „Orientalist” visions, „there is nothing vaguely resembling a body of scholarship or „experts on Eastern Europe” in France before at least the 1860s”. In France as in the rest of non-Slavic Europe, one cannot speak about institutionalization of Slavic studies as part of the curricula or as specialized institutes, associations, periodicals and conferences before the second decade of the 20th century. It is not until this period that a hegemonic „Euro-Orientalist” discourse in the strictly Saidean sense of the word began to crystallize. (Adamovsky: 591-613)

This seems important in more than one respect. Firstly, it shows that the Western discourse on Eastern Europe and that on the Balkans, without being identical, emerged simultaneously. The „knowledge of a specific place”, Said contends, following in Foucault's footsteps, possesses the power „to dominate, restructure and exercise control” as long as it is incarnated in social practices and institutions, through which it gains consistency and the capacity to condition our worldviews. In other words, as long as this knowledge is authoritative and institutionalized, i.e. scientific. Balkanism is no exception, not even during the time of its early coalescence which is the 19th century. When M. Todorova points out that not academic discourse but journalistic and quasi-journalistic literary forms were „the most important channels and safeguards of balkanism as an ideal type”, she refers to the ability of the modern press to sustain „popular mythology” or ideology independently of scholarly knowledge. (Тодорова, 1999: 58-59) In the 19th century, however, there was virtually no such (I would still say relative and limited) independence of the two types of discourse. Firstly, because those who did research and taught at universities were usually the same who propagated and „mythologized” through the press; and secondly, because at that time the press, in contrast to science, did not possess the autonomous authority and status that it acquired in the conditions of mass society, especially after World War II. In any case, it is quite significant that even undemanding analyses by professional journalists sought their readers' trust and approval by referring (with more or less justification) to the weighty word of the scholars.

The fact that in the Bulgarian case the scholars in question came from a part of Europe which was itself undergoing a process of „re-evaluation” should be seen as further indication that the emergence of the Bulgarian in the eyes of Europe was not an altogether emancipating act. It was because of its academic authority that the gaze of Slavacists and Slavophiles had such a formative yet, as it turned out, also ambiguous significance for the Bulgarians. Before that gaze Bulgarians appeared as, on the one hand, brothers-in-culture, perhaps forefathers, and in this sense fundamentally „of the same kin”; on the other hand, they were culturally „unsame”, „anomalously indefinable”, semi-European and semi-oriental, an internal or incomplete self, as they typically appeared in the lens of Western balkanism. Those who displayed love, sympathy and scholarly expertise in discovering the South Slavs for Europe, were the same who, by virtue of that same expertise, partook in the empowerment and crystallization of the balkanist discourse. Evidence of this seemingly unusual combination is the work of Dr. Konstantin Jireček – a Slavacist and a widely acknowledged authority in the history of Bulgaria and the Balkans.

To speak of Jireček as of an architect and propagandist of the balkanist discourse sounds heretical. Here is how he described himself in an anonymous article on Bulgaria, addressed to a Viennese newspaper: „The Chief Secretary of the Ministry of Education, Dr. Konstantin Jireček, [is] an Austrian Slav, famous for his work on the history and geography of the Balkan Peninsula, and especially of Bulgaria; he is in any case a Bulgarophile of the purest kind, whose *History of the Bulgarians* is a widely known and widely read popular book in this country.” (Аргиров, 1939: 158) Jireček's numerous merits for the development of Bulgarian history as a scholarly field, for the reforming of Bulgarian education and the building of Bulgaria's modern state institutions can hardly be overestimated. His harshness on the Bulgarians, particularly his overt contempt for their provincialism, egalitarianism and parochial mentality, on the other hand, have been interpreted entirely through the prism of his cultural aristocratism and political conservatism. These are no doubt crucial and often valid landmarks, but along with the assessments spurred by them one could discern the systematic construction of a peculiar image of Bulgaria, the Balkans and the Orient; an image that we normally associate with civilizers with other „European visions” and with other motives.

In his intriguing „Notes on Bulgaria”, published in foreign newspapers, Jireček never abandons the superior position of a scholar and an outside observer endowed with the valid criteria and knowledge. From this position the Bulgarians and their infancy in statecraft are seen as presenting „a bountiful field for interesting studies on folk psychology and socio-political development”. Jireček's well-known thesis about „the great danger incipient in bestowing all at once truthful copies of the most sophisticated Western constitutions on peoples that had

lived under conditions of most primitive state and culture” becomes the focal point of images and qualifications which leave no doubt as to which part of the West-East civilizational axis the informed Slavacist and Balkanist envisaged for the Bulgarians. Even their elite was composed of „poorly educated demagogues and simple peasants”, „a motley mixture of primitive figures”, driven by „purely personal sympathies and antipathies, so widely spread in the Orient”. This pseudo-intelligentsia, marked with „an absence of love for the truth and lack of energy” as well as with „a crude materialism”, extended its ideals no further than the accumulation of tasteless wealth; it indulged in „numerous feasts with tremendous fun”, „each one concerned with saving his own skin – a telling spectacle of the spineless impotence of the former slaves, whose cowardly cunning shows off so vividly against the brutal sincerity of the European.” The most distinguished members of the elite were people like Petko Karavelov – „a well read scatter-brained homespun philosopher with a less than glamorous appearance” – and Petko R. Slaveykov, whose speeches in the National Assembly provided an example of „spiritually poor Byzantine phraseology, uncouth in its form and even feebler in its content”. On the whole, this was a „wonderful carnival, a living ensemble of ridiculous caricatures ... that could well be portrayed by a Swift or a Cervantes.” As for the majority of the Bulgarians, if one did not count the residents of Eastern Rumelia, they „occupy the lowest rung of economic development; even the peasants from around Sofia with their bear-like figures, dirty sheepskin coats and heavy fur caps, as ugly in appearance as apes, should be counted among the most backward people on our continent.” That these were, after all, „people on our continent” was confirmed only by the scanty indications that the Bulgarians had their own history and were responsive to civilizing initiatives. The indirect but compelling evidence in this respect was Eastern Rumelia: there „an organic statute devised by a European committee rather than by local individuals” and an Assembly composed of „decent Bulgarians of European education” („and not a single graduate of the Russian schools”) gave the whole province a European atmosphere of prosperity. The greatest hopes were laid on the European prince: „a giant knightly figure, two heads taller than his subjects”. The outlines of Jireček's presentation of the Bulgarians are summarized in the following passage in one of his articles: „Now the population of the principality comprises peasants: good-natured, industrious and capable folk, who can, over time, win the foreigner's heart, especially in some mountain areas; there is also an urban community of semi-intellectuals, who, with a few honorable exceptions, have clustered in their personality a wonderful amalgam of the worst aspects of Byzantine, Turkish, Russian and Western civilizations. Given these political factors, of course, there is not much to be done. There is, however, a completely new generation trained in the spirit of progress, a generation of specialist education and knowledge of the world; their number will be constantly on the rise with the return from emigration of hundreds of Bulgarian students.” (Аргиров, 1938; 1939)

Let me stress that these undoubtedly artistic and amusing analyses constructed in a most authoritative way the image of the Bulgarians, who had just emerged on the political map of Europe, for the rest of the Slavs and for the West.¹¹ In this particular case we are dealing with a series of articles that not only „inform public opinion in Europe on the state of affairs in Bulgaria” but were also recommended by diplomatic representatives in Sofia as „a most accurate picture of the situation”. The Austrian envoy even suggested that these „reports” be bought „in many copies” and distributed among the Austrian diplomatic offices around Europe as „a memorandum”. (Аргиров, 1938: 183)

Thus the tradition of Slavism – so crucial, let us emphasize again, to „the discovery” of the Bulgarians by Europe – proved paradoxically capable of accommodating a shared, often exalted Slavic messianism and an Orientalist distance undermining the idea of a pan-European cultural belonging. However, both tendencies – romantic pan-Slavism and Slavic balkanism – bore the marks of their „Easteuropean” origin, either as a manifestation of cultural revenge on or as an act of identification with the liberal, not just epistemological (ethnocentric or Enlightenment) map of modernity. The reality of „Slavic-European dualism” and the longing for „an organic synthesis” between the Slavic and the European, both of which B.Yotsov defines as underlying Bulgarian culture in the 20th century, are indications of the indelible imprint that the contradictions of this discovery have left on Bulgarians' patterns of European self-identifications and receptions.

It should be clear by now that some major elements of both the positive, often mimetic and hypertrophied, and the negative, „Balkanized” Bulgarian (and at least partly Serbian) self-perception had been imported by foreign intellectuals, whose perspective was not that of the European center but that of the European periphery. The original symptoms and the „sublimation” of cultural deficiency were evoked by the non-West. The latter's projections, drawing upon specialized knowledge, anticipated and later participated in the formation of the local perceptions of the West. Along with everything else, this comes to show that no unified „Euro-Orientalism” – a homogeneous Western discourse on the Balkan East – existed. Nor did a single Balkan Occidentalism either.

Turcophilia or Europhilia

However paradoxical – again! – it might seem at first glance, the most ardent and unequivocally pro-Western patriots proved to be...the Turkophiles! (the Uniates came second). The case is worth noting, since it points to one more

¹¹ N. Aretov has also established in Jireček's travel writings „manifestations of an Orientalist discourse” which give rise, in response, to „something like an 'Occidentalism' discourse” (Аретов, 2003: 208–220).

ambivalent channel for the (positive) spread of knowledge about the West. The *Turciya* newspaper, a major forum of the Constantinople-based Bulgarian community, strongly championed the modernization of Bulgarian society within the political framework of the Ottoman Empire and the cultural framework of the West. That this stance was above all politically motivated is neither surprising nor really important in view of our topic. (Although one could take note of the fact, for example, that the first nine Bulgarians, who had received some education in England, were sent there in 1835 on state stipends by the Ottoman government.)

„As much as our material interests move us in the direction of the West, our intellectual and moral interests do so even more strongly. Our nation is in need of an example for its material, economic and intellectual improvement, in need of emulating a more enlightened nation and learning the whole lot from it. We cannot find this learning, this emulation and this example in Russia. [...] Science and letters shine nowhere but in the West, as we already know... Civilization is to be found nowhere but in Western Europe; there we find scientific and literary centers whose rays of light shine all over the world. Let us therefore turn to the light, let us walk to our civilizational salvation that will breathe new life in us and let us leave aside the dormant East that will bury us in its grave” (*Turcija*, [1869], [1873]). It is remarkable that this concept of the East as the polar opposite of the West entirely excluded the Ottoman Empire (but not Russia). It should be stressed, at the same time, that the „Turcophiles” did not speak on behalf of an anti-nationalist agenda: on the contrary, they firmly championed „national rights” and the „principle of nationality”, which meant independence for the Bulgarian church and modern utilitarian education.

This raises the broader issue of the Ottoman channels of access to and reception of „Europe” – an issue generally overlooked by the national historiographies in the region. The neglect is no doubt functional in nationalist terms. From a non-national position, however, it is obvious how broad the zone of common key *topoi* between the Ottoman reformers and the Balkan nationalists was with their shared faith in progress, science and technology, education and knowledge. The generally professed belief that a „new age” was dawning, an age of „constant improvement and advancement”, was first articulated by and became the underlying refrain of the official propaganda of the Ottoman *Tanzimat* reforms. „Civilization” or „civilized” must have been first heard of – usually in their adapted French form (*sivilizasyon*, *sivilize*) – in a *Tanzimat* usage (Strauss: 48). The Turcophile Bulgarian nationalists were not at all the only ones who identified the „new age” with the benevolence and enlightenment of the Turkish sultan. But even those who did not do so were acculturated into the same *Zeitgeist*, marked by the *Tanzimat* Ottoman language about Europe and modernity.

Let me cite just one example. P. R. Slaveykov has been widely, and rightly, recognized by historiography as a fervent supporter and the first champion of the cause of women's education in the 1860's (Чолакова, 1994; Даскалова, 1998; Паскальева, 1984) Yet Slaveykov's progressive views on this matter actually took shape only after the adoption of the Ottoman law on state schools, which was strongly influenced by the French model of state schools. In addition to instituting a three-stage educational system and introducing the compulsory teaching in the Ottoman language after the primary stage, this law for the first time provided for women's education and the establishment of a teacher-training school for girls. Nationally conscious Bulgarians, including Slaveykov, responded with alarm and rage to this allegedly direct threat to the Bulgarian ethnos, which they strove to „revive”. Their alarm preceded the proclamation of the law itself, since after the mid-1860s Midhad Pasha advanced and experimented with the idea of mixed schools for Muslims and Christians. At that time Slaveykov was firmly convinced that the resistance to ideas of this sort should be a duty of the clergy. For him the Bulgarian woman was still without a clear national mission despite of the fact that in Stara Zagora, and later in Gabrovo, the education for girls and the women's movement had already picked up momentum. However, after the Ottoman state proclaimed equal rights of education for all girls and boys in the Empire, Slaveykov assigned the protection of the national faith and language to Bulgarian women. Only then did their educational and social status become a benchmark of the „progress of the nation”.¹²

Yet when weighed against the stridently propagated political positions of the prevailing radical currents of the national movement, this „unnatural” symbiosis of „Turkey” with the West must have done more harm than good to the latter's reputation. Uncritical or excessive Westernism, now largely equated with Turcophiles and Uniates, became an attribute of the opportunists, traitors, anti-nationals for those who wanted to see the destruction of the Empire.

The Ottoman „channel” looms large in yet another sense. The most important connection of the Balkans with the general Western development was the one via the Ottoman Empire, particularly via its disintegration – that is, through the Eastern question. It is well known that the *Eastern question* was as much Western as it was Eastern – not only in geopolitical terms, but also in terms of defining the forms of communication with the West and the channels of Western intervention thus fostering nationalism and modernity. However, its complexity unveils a rather ambiguous „understanding of the West”. At its core, the Eastern

¹² Indicative of the first phase in P. Slaveykov's views are the articles „Public Education” (*Македония*, 20th May 1867) and „The School Issue” (*Македония*, 11th November 1867). Relevant to the second phase are his brochure *On the Issue of Women* (1869) and his article „Woman: Her Significance in the Circle of Society and Her Upbringing in Bulgaria” (*Македония*, 26th July, 1869).

question was above all an outcome of the opening up of the Ottoman Empire to the West or, in a narrower sense, of the series of reactions to the spread of capitalism in the Near East. The issue is far from simple though. We can safely assume that the central interest of the West as regards the rest of the world was the interest of capitalism. But until the 19th century, capitalism was not a universal European phenomenon, but instead one firmly established in the westernmost part only; moreover, not all great powers belonged to that West; yet even Russia was west in relation to the Ottoman Empire. At any rate, capitalism is linked to rationalism whilst diplomacy, particularly that of the Eastern Question, not necessarily. The „West” that emerged out of the amalgam of the Eastern Question, far from being an abstraction, was tangible and incoherent: one made up of individual actors as well as components that rarely agreed among themselves. (Scopetea, 1991: 136-137)

The West of the Baptizers

It is difficult to exaggerate the scale and intensity of Catholic and Protestant missionary labor, which unfolded on the battlefield of school, text-book production and translations of holy texts – in short, in the fields of education and publication – across European Turkey, especially since the 1850s. As Cyrus Hamlin, the chief of the Methodist Board and founder of Robert College noted in 1856, „The greatest contest which Protestantism has had with Rome since the era of the Reformation will doubtless be in Turkey” (Hall: 21).

Before the opening of the French lyceum in Galata-Saray in 1868, only two schools in the Ottoman Empire – the Protestant missionary Robert College and the Catholic missionary Bebek College – granted a secondary education recognized by the major European universities. Their attraction for the children of the most „elevated” Balkan strata was also sustained by the well-known fact that none of the schools of the subject Christians could offer a comparably systematic and creditable education. If we calculate the remarkable proportion of these schools' graduates among the Balkan intelligentsia and their even more remarkable share in Bulgarian leadership, we can understand why it is necessary to analyze the implications of this „West-informing” education.

Catholic or French?

French education, to a much greater extent than Anglo-Saxon education, provides a perfect example of what N. Guenchev calls „organized cultural and political penetration”. (ГЕНЧЕВ, 2003: I, 559) In the 19th century, the French law did not allow for granting scholarships to schools in the mother country to indi-

viduals who were not of French origin or did not come from the colonies. No wonder, then, that the number of Bulgarians who had attended schools in France amounted to only 73 (half of them were medical students). In contrast, during the last two decades preceding the foundation of the new Bulgarian state the number of Bulgarians going to French schools in the Ottoman Empire steeply increased – from around 40 until the mid-1850s to as many as 1000 on the eve of the Russo-Turkish War. (Генчев, 1979: 245-246; idem, 1991: 235-236) This growth, however, was due to the established network of twenty-nine primary Catholic schools, where many young Bulgarians experienced their first encounter with the West and its teachers. Whatever the European spirit that these institutions might have exuded, there is little doubt that it was conveyed by missionaries, for whom French education was above all a tool of Catholic proselytism, while in cultural and political terms it had not much to do with the „ideas of the French Revolution” and the Enlightenment.

Bibles and Sewing Machines: Protestant Education and Culture

The contribution of Protestant, American and British, missions in the preparation of „modern” Balkan elites is well known. The translation of the Bible and many Anglo-Saxon textbooks into the „modern Balkan vernaculars” (Greek, Armenian, Bulgarian); the beginnings of the „modern” Balkan journalism (the missionary printing press in Smyrna being the most outstanding example); especially education and the supply of literature in „modern disciplines” – all these major inputs of missionary work have long been recognized by protagonists and scholars alike. As researchers dealing with the reception of foreign ideas in that period have pointed out, the infiltration into the Bulgarian ethnic space of both American and English culture preceded that of American or British politics, taking the form of missionary initiatives and Protestant educational projects. (Трендафилов: 86) Yet, we still know very little about the kind of „modern” influence the Protestant missionaries and their institutions exercised, in particular of the kind of knowledge of the West, of Western values and institutions, they spread. Serious research on this issue is still needed. What Ivan Shishmanov said in 1897 of Bulgaria, namely, that „the American missionaries [were] the earliest and most direct mediators between America and Bulgaria” (Shishmanov: 54), is also true in equal measure for Greece and the nineteenth-century Ottoman Empire in general. The Protestants possessed the widest foreign educational network ever established in the Empire.

Protestant missionary societies, much like the British Bible Societies, were products of the evangelical reaction to eighteenth century rationalism and formalism. They saw their work in the Balkans as a three-fold one: literary, educational and evangelistic. Yet, as William W. Hall has argued in his „*Puritans in*

the Balkans”, „It should be borne in mind that publication and schools were both agencies of evangelism; and that publication and preaching were as much instruments of education as the operation of schools. The three aspects of missionary activity overlap and merge in to one another” (Hall: 6).

Eugene Weber had something similar in mind when listing the Protestants, next to the public schools, among the „recognized agents of modernity” in late nineteenth-century Catholic France (Weber: 397). There is little doubt that the Protestant missionary Holy Cross traveled along with – if not exactly the American Dollar and Flag – at least American accessories, gadgets and inventions. „The missionaries came to Bulgaria with their Bibles and sewing machines. Crowds of women, Bulgarian and Turkish, came to watch. Eventually, these machines were sold locally” (Clarke: 314). The amazingly syncretic way Protestants themselves looked on their „missionary imperialism” is best expressed in the words of a contemporary enthusiast in 1881: „No contact with Western Civilization has ever roused the Oriental from his apathy, but when his heart is warmed into life by Gospel truth, his mind awakens, and he wants a clock, a book, a glass window, and a flour mill. Almost every steamer that leaves New York for the Levant brings sewing machines, watches, carpenter's tools, cabinet organs or other appliances of Christian civilization in response to native orders that never would have been sent but for the open Bible” (cit. in Clarke: 315). The equation drawn between high technological standards, open-mindedness, religious freedom, civilization in general, on the one hand, and Protestantism, on the other, was no doubt a major part of the message that Protestant missionaries brought to the Balkans.

Where does this missionary story leave us? „We don't know what to think”, a leading Bulgarian revivalist wrote in untypical confusion. Most of the members of the Bible Society were Americans, „whom we have learned to respect and esteem”; therefore it was hard to believe that „these same men who were supposed to have the last word about the moral and physical freedom of man” were preaching Evangelical ideas and sowed delusions instead of freeing the human mind and „showing the true road that leads each nation to its happiness and betterment ... Is it time now to preach scholastic dogmas...?” (Каравелов: 117-118). A problem must have indeed existed: those to whom it fell to acquaint the East with the secular Western culture represented a stage in the Western cultural development, which in the West itself had been long and irreversibly lost (Scopetea 1991: 137). So, the West but without rationalism?

America among the Bulgarians: teachers, students and lessons

In many respects the Protestant transmission brings into focus some contradictions and ambiguities similar to the ones already discussed which chara-

cterized the knowledge prevailing in the Bulgarian public milieu about the European and American „West”.¹³ At the same time, since this transmission, unlike the Greek or the Slavic one, played a mostly indirect role in the formation of national identity, its closer examination could take us straight to answering the central question that concerns us here: from whom and what did Bulgarians know about „the West” in the 19th century? In order to proceed with our quest for the answer, it seems imperative to make an important distinction: between the real, often unpremeditated effect of Protestant presence and innovations on the life of Bulgarians, on the one hand, and the representations, often premeditated, of England and America, of English-ness (or European-ness) and American-ness in the public milieu.

All of the above-mentioned contributions of the Protestant missions in the sphere of (modern, including women's) education, literature, translation and publishing (especially for the needs of schools), served as a catalyst for the processes of modernization of Bulgarian society and laid the foundations of the positive reception of two Western cultures: the English and the American. Until then such reception was practically non-existent. The direct practical and institutional help that the missionaries provided for the Bulgarian national movement was recognized and praised by all „awakeners of the nation”; it was this support that mostly accounted for the respect that Bulgarians felt for the Protestants. That the aid and its acknowledgment were not just a side effect of Protestant proselytism is evident from Dr. A. L. Long's words in a lecture entitled „Slavs and Bulgarians”, which was delivered at Robert College in 1870 and which could well be assigned to a Czech Slavophile: „Come to think of it, a hundred and eleven years before the discovery of America Bulgaria fell under foreign rule... The unprejudiced student of history cannot resist being sympathetic and cannot help taking an active part in the destiny of a people which, after this dismal night, and in the fog of 400 years, has not forgotten its name, its language and even the name of its Christian religion.” (*Македонија IV*, 62)

Most highly esteemed among the Protestant institutions, which not only fostered affection for Anglo-Saxon intellectual and political culture but also promoted national self-awareness and a sense of national mission among its disciples, were Robert College and, for a shorter spell, the girls' teacher-training

¹³ As Vl. Trendafilov suggests in his wonderful study on the Bulgarian reception of England in the 19th century, „On the whole, the reception of England, which reached us through Protestantism, assumed enormous dimensions...and English influence in this case was inevitably substantial. It was, however, rather dispersed since only a tiny part of it came through the original language; the emphasis of its bearer was religious rather than ethnocentric... But if we focus on the journalistic work of at least two key figures of the Bulgarian Revival, such as P. R. Slaveykov and Iliya Blaskov, we will witness a considerable reception of England in the choice of subjects, in the selection of values, and in the concepts used.” (Трендафилов: 90–91)

school in Stara Zagora – these „pépinières of our education”, as Ivan Shishmanov respectfully calls them. (Шишманов: 53) The disproportionately large participation of these schools' alumni, especially those of Robert College, in the politics, diplomacy, administration and culture of the young Bulgarian state is a well known and well studied fact.¹⁴ It is difficult to say whether the cultivation of awareness of „the latest bourgeois socioeconomic theories” and of „an independent spirit and civic values” (Ilchev, 1981: 56) accounted for it or, on the contrary, it was due to the isomorphia of mentoring values in the „transmitting”, mostly British, environment and in the „receiving” Bulgarian one. (Трендафилов: 88-89) Perhaps there is a grain of truth in both these explanations. We should not fail to remark at that, that the College was not representative of the level of teaching and teaching staff in the other missionary schools. It is certain, however, that what distinguished and brought to the fore this relatively small group of alumni of the various Protestant institutions was their corporatist spirit and their confidence that they were tailored differently, that they thought differently, behaved differently, that they were the elite.¹⁵

Not all of these contributions, however, were deliberately pursued. The democratic provisions underlying the Statute of the newly founded Bulgarian Exarchate (1870) were considered, then and later, as being affected by „the new liberal-Protestant views”, as Manyu Stoyanov dubbed them. Even more telling are the constructive manifestations of „defense through mimicry” which the Protestants inspired. Examples in point are the girls' teacher-training school, which the Bulgarian municipality in Stara Zagora opened in 1863 in response to the Protestant one, or the Women's Association in the same town under the leadership of the school's headmistress Anastasiya Tosheva – the first public organization fighting for equal access of women to education. Here was a case of appropriation of the Protestant cultural ideal of the educated Christian woman through which the Bulgarian woman had discovered her own mission as a guardian and protector of the national religion and culture, a mission epitomizing both tradition and progress. This was thus the role of a key figure in the process of attaining national self-consciousness. It would not be an overstatement to say that, on the whole, the movement for women's rights was inspired by the Anglo-Saxon Protestant model of the educated woman which was „re-contextualized to serve the national cause as a narrative of progress and moder-

¹⁴ I will only cite here I. Ilchev and P. Mitev's work, which is the most recent study on this topic for the period after 1878 (Илчев, И. и П. Митев, 2003). The study contains a bibliography of earlier contributions to the subject. Cf. Илчев 1981: 57–62.

¹⁵ See also Илчев, 2004: 110–112. James F. Clarke, the missionary who spent the longest spell in Bulgaria, probably meant something in the same sense when he said that the mission's teachers „had a definite role to play in the formation of some national leaders' personalities” (after Генцов: 83).

nity". (Reeves-Ellington: 165-166) On many other occasions of contact of Anglo-Saxon models with the local environment the „mimicry” underwent similar „re-contextualizations” and re-definitions.¹⁶

There were finally some sides to the missionaries' activity which discredited their mission and repelled the Bulgarians. Most discouraging and insurmountable proved the incompatibility of the Reform with the principles of ethnicity: „How could you be at the same time a Protestant and a Bulgarian to them [the Bulgarians] seems inconceivable”, one missionary bitterly concluded in 1870 (cit. in АНГЕЛОВА: 105) The fears of the „deadly virus” of proselytism were interwoven with the insult to a fragile cultural self-esteem: the Protestants preached, a teacher from Shumen wrote, „as if Bulgarians were downright savage and primitive like their African slaves.” (cit. in СТЕФАНОВ: 41) This association of missionary propaganda with the colonizing of the „savage slaves” proved resilient and generated furious indignation: „Let us show those Popish hounds and Protestant agents around us”, appealed one of Rakovsky's associates, „that the Bulgarian people does not live in the scorching deserts of Africa or in distant America.” (cit. in КОЧЕВ: 43) Evidence of the facile transfer of this association to the image of the Americans at large is Ivan Bogorov's reaction to the words of a „bigwig American”, whom he had accompanied on a voyage through Bulgaria: at the sight of the woods and the meadows at some point during their trip the enchanted American exclaimed: „This is American Europe!” – to which Bogorov's commented: „Of course, this smart mouth may have taken us, too, for America's black slaves.” (Богоров: 199) These examples make it evident that some cultural stereotypes, triggered by the encounter of Western missionaries with the Bulgarian environment, worked not only against their chances of success but against their reputation of spiritual mentors and civilizers which by definition they were.

On the other hand, on the level of representations – mostly in the press, in textbooks and through translations – one could distinguish between two general attitudes. One was intentionally didactic, often mentoring, and utopian. It pursued a, so to speak, constructive national goal: it was not the plausible description or the true dimensions of American experience that mattered in this

¹⁶ In the perspective of the nationally-committed Bulgarian historiography, the results of such adaptations, are by definition attributed to the „naturally” growing spiritual and political strength of Bulgarian society, i.e. they would be seen as an inherently Bulgarian product. However, if we only consider the sphere of education as an example, not only the scale but also the content of the Bulgarian educational movement could not be accounted for without the formative contribution of the „mimetic resistance” against Greek and later Protestant education. „Here is our response: open your own schools and make them work, provide them with the equipment needed for good study, hire some conscientious and decent teachers, and you will see that the Protestant school will prove but a passing fad.” (*Иprawo*, 1873) Similar appeals could be found in practically all newspapers from the 1850s onwards.

case. What mattered was the ability of that experience to generate models and utopias which were deemed fundamental to the moral and civic education of Bulgarians as well as to their instruction into the virtues of national statehood. This accounted for the numerous translations and editions of Franklin's *Poor Richard's Almanack* with its utilitarian moral recipe for success in life. This also accounted for the abiding interest in the American system – political, social, educational, and religious – of many eminent Bulgarian revolutionaries or reformers like Lyuben Karavelov and Petko R. Slaveykov. The possibility they saw in the American model to verify the applicability of „the most progressive”, „the most democratic” and „the most righteous” principles, served to illustrate their own utopias of a harmonious society. Lyuben Karavelov in particular used the idealized image of America to pit his own ideal of a „truly liberal republican regime”, which had established „equity and justice” as well as absolute individual, religious and national freedom, against a morally and politically decaying Europe. „In America we can see fifty denominations and fifty nations living together, referring to themselves as Americans and defending their common interests; all of this stems from the fact that the people are their own tutors and they forge their own laws, to their own liking and of their own will” („Свобода” [1870])¹⁷ P.R. Slaveykov had his own set of landmarks of the perfect social harmony: „greatest political and religious freedom, least religious bigotry, utmost respect for law and peace, an incredibly prosperous and gainful livelihood – in short, through education Americans have reached such heights in their political, social and economic life that no other nation in Europe and worldwide has ever reached.” („Македония”, [1871]). It was not so much the familiarity of American life, but rather the fixation on a particular social perspective and the desire to focus all social energies on it, that triggered the vision of the American ideal. (cf. Бонева: 202)

But is it indeed inconceivable that the national revivalists should have believed that such a perfect world really existed across the Atlantic? The point is that, along with the utopian, there was also another line of representations of America – pragmatic, detached, at times critical – which was again the product of the same national ideologues. The quality of information varied here, and the presentations were quite unsystematic, but on the whole, the didactic principle was retained however with a reverse sign. Thus at the end of the 1860s, the *Macedonia* newspaper published a few translations of novellas with American

¹⁷ Indicative of L. Karavelov's ideological use of the American model is also the fact that most of his references and comments appeared in articles that were not devoted to America, but rather to universal issues concerning the principles and applications of liberalism, the parliamentary regime and democracy, the international state of affairs, education, the constitution of the Church, the question of women's rights etc. See in particular the *Свобода*, *Независимост* and *Libertatea* newspapers from the 1860s and the first half of the 1870s. (Каравелов, 1967; cf. Митев: 190–197).

plots revolving around various dodgy characters and filled with violence, crude material interest and corruption. Petko Slaveykov, the „skilled manipulator of public opinion” (Бонева: 202) even created a poem called „The Wild American Woman and the Tame European”, where he highlighted the murky origins of the New World and reshuffled the moral hierarchy of „the wild” and „the tame”: universal, humane and noble values were associated with the „wild Americans”, whereas the „tame Europeans” were identified with aggression, greed, moral deficiency and inhumanity. („Гайџа”, [1865])

What brings these seemingly conflicting images together is, if I borrow from VI. Trendafilov's observations, the conspicuously „self-mirroring” nature of local, not only Bulgarian, national cultures: the harnessing of foreign ideas and facts for the illustration of native realia in pursuit of immediate aspirations and fears, for the sake of one specific objective or another. This politics of representation „makes the reception functional, but also distorts beyond recognition the image of the foreign cultural import”. (Трендафилов: 242)¹⁸

Dwelling on the issue of representations, we should not overlook yet another category of cultural mediation factors. It is well known that almost two-thirds of the books by Western authors, including books in the English language, had reached their readers through Greek and Russian translations. The implications of this situation are difficult to isolate yet essential. However faithful to the original these translations might be, the selection and the linguistic filter of the „Western” facts, ideas and values were tuned to a context different from both the original and the receiving environments. In this sense, „the reception of England was not so much created, but was, rather, borrowed ready-made from other nations”. (Трендафилов: 78; 241). Besides, in many instances the West's normative self-images and self-representations, as well as Western concepts and ideas, reached the Balkans not just translated, but rather reinterpreted by ideologically and politically hostile intellectual milieus, like the Russian and the Austrian. The very criteria of the selection of the works for translation, and the entire issue of which were the key texts and figures building up the local images of *the normative West*, are important topics but they are too broad to be given here the treatment they deserve.

¹⁸ The cases of adding a Bulgarian touch to translated texts, including a replacement of foreign with Bulgarian social types, are well known to students of the literature of the „national revival”. VI. Trendafilov gives an example of yet another replacement of context. In an article entitled „Popular Education – the English Schools”, published in the *Turtsiya* newspaper in 1872, we find the claim that schools in England „are supported by and depend on the people”. In the English context this would mean that they were either private or controlled by the municipalities rather than by the state. In the Bulgarian environment, however, this phrase, unspecified as it was left, made it seem as if English education were absolutely egalitarian and democratic. (Трендафилов: 78–79) What was important in many similar cases was to provide a praiseworthy example and to set the course for the *Bulgarian* education.

I will now try to summarize the part of my research presented here. By and large, few would question the constitutive significance of „the gaze of the Other” to any small culture seeking its identity. But of course, there is a heuristic deficiency to such sweeping generalizations. Because in actuality there exist many different gazes and many different (smaller and larger) Others, which often are in conflict with each other. Presupposing that there was a unified Orientalist vision and balkanist discourse would be as unfounded as the hypothesis of a single Balkan Occidentalism. On the contrary, the multi-faceted and controversial Western intervention led to constructing – already at „the doorway” – distorted and incoherent images through which the West became familiar on the Balkans. Rather than witnessing a direct impact of „the centers of the spiritual vanguard” upon the „territories of cultural vacuum” (Генчев, 2003: I, 559) or, conversely, of an increasingly hardening balkanist discourse as „a Western style of dominating, restructuring and having authority” over the Balkans (Said: 3; cp. Тодорова, 1999: 31-60, passim), we can discern a number of different, often conflicting but certainly formative re-translations of the images of Europe. Later on these images came to be further re-shaped and re-modeled by local agents and by the socio-cultural dynamics of the local environment.

This is why, instead of accepting „the concept of Europe” as a legitimate category of analysis, we had better ask ourselves who, when, for what purposes and with what results has resorted to this concept. To conceive of the existence of an invariable symbolic map of Europe and its „Orient” from the Enlightenment to this day, would be an amusing but ahistorical intellectual endeavor. To ignore the differences in socio-cultural contexts, in the key interests, the national, class, religious, professional and gender identity of those who forged the Balkan images of Europe could hardly help us in our quest to understand their dynamics and changes. „Euro-Orientalisms” can undoubtedly help us to untangle the civilizational coordinates on the map of Europe, but manipulations with that map are often subject to local conditions and objectives, often not linked to the relations with the West.

An objection might be made that, however faithful this anatomy of the conception of Europe, it cannot explain the need for and the self-perpetuation of a normative, utopian or dystopian, notion of Europe.¹⁹ Indeed, it seems to be one thing to interrogate „empirical” knowledges about Europe yielding a variety of images but quite another to assume „Europe” as an ideology producing its own normative images. From my perspective, however, this question – much as the one about how „accurate” or how „distorted” these images were²⁰ – makes little

¹⁹ On Europe as utopia and dystopia, see Str ath: 26–28.

²⁰ Just as the most authoritative Western „inventors” of Eastern Europe, such as Voltaire and Rousseau, never went east of Berlin (Wolff: 7), so too did the Eastern „discoverers” of Europe not have to visit 'it' in order to engage in this spiritual exercise.

sense. Theoretically so, in the first place, considering the actual dependence of ideology on knowledge. On the level of communication, *various meanings* of Europe have served to inform and legitimate elite discourse about the organization of society and set the agenda for debate. In view of this role, they come to be appropriated by different social groups and used as a weapon in their opposing each other. It would not be hard to imagine, for instance, how in the first half of the 1980s one could have written a well documented book on how the West invented an aggressive and menacing Eastern Europe rather than a backward and traumatized one (cf. Dupcsik: 13-14). „The point is that the Occidentalisms generated in the West and in the Balkans”, Wendy Bracewell argues in her study on the Balkan travel writings on Europe, „have been comparable, in terms of the range and diversity of form and of value attributed to the notion of 'the West' as much as in terms of the content of the idea. What is at stake may differ – authority over others at home, rather than colonial or imperialist power? – but in the end, what is important in determining their shape is the particular political context that these representations are embedded in.” (Bracewell, 2005:3) On the level of normative ideology, on the other hand, for the last three centuries the meaning of „Europe” has been coextensive with modernity – with the *idea of Europe* as a symbol of cultural superiority and power; on this level of abstraction, and on it alone, „Europe” proved capable to assimilate and withstand the sweeping changes of the modern era. This has at least two important consequences. First, we have to acknowledge the inherent controversy between these two levels in order to be able to account for the constant revision, renegotiation and reformulation of the episteme of „Europe”, both in the 'West' and in the 'East'. Secondly, and more importantly, it invites us to return to the question of the origin of the constituting power of these (self-)representations after we have already named the processes and the agents that have made such „empowerment” possible.

Hence my interest is focused on how concepts about „us” and the „other”, our cultural and social visions were historically mediated by concepts of Europe. Issues of cultural transfer form only a point of departure in terms of my on-going quest in this direction. My long-term purpose has been to indicate that Balkan visions of Europe cannot be understood as simply mirroring imagination of the Western hegemonic discourse about the Balkans. In order to understand these visions, more attention needs to be paid to local dynamics in the production of ideologies and self-narrations. This means one must also come to an historical understanding of the regional discourses of identity. That would, by the same token, reinstate the Balkans as a legitimate field of study and reveal its theoretical potential. My aim therefore is to decouple Western representations from the local production of ideologies and images. Interaction between them was no doubt long-standing and intensive yet it implied more than internalizing and resisting Western hegemonic discourse and superior power. In this process the normative, symbolic, encoded – in short the ideological function of *Europe* is si-

gnificant and evident, however only as a metaphor of modernity rather than by virtue of an ideological semantics of its own. Thus reframed, the central question moves us away from the study of balkanist ingredients of Western self-identity and of the related stigmatic Balkan auto-identifications, towards historical comparatively-informed reconstruction of the ambivalences of the projects of modernization in the Balkans and of the diverse intellectual responses given to them.

In terms of access to knowledge of Europe, the case of the Bulgarians was perhaps extreme since direct contact was limited. An extreme case, yes, but not at all exceptional: to the rest of the Balkans and for the most of the century access to Europe was largely mediated as well, each Balkan country having its Greeks, Russians, and Protestants; its well-trained Slavists as well. My survey of the „agents of transmission” has been no doubt partial in terms of range and selective in terms of national cases. The deeper implications of each of these „refractions” still await further careful investigation. My goal here was to suggest a perspective and indicate some of its ramifications, rather than to apply it in any comprehensive way – in the hope, however, that, with appropriate adjustments, it can be found applicable to other cases in the Balkans and beyond.

Translated by: D. Mishkova and D. Durst

Bibliography

- Ангелова, Пенка, „Проф. д-р Джеймс Франклин Кларк: „Библейските общества, американските мисионери и националното възраждане на България”, Харвард, 1938 г.”, в: *Българо-американски културни и политически връзки през XIX – първата половина на XX век* (съст. Иван Илчев, Пламен Митев), София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски”, 2004, 100-107.
- Априлов, Васил, *Съчинения*. София: Български писател, 1968.
- Аргиров, Стоян, „Дописки на К. Иречек върху България в чуждите вестници през 1879-1882 г.”, *Родина*, год. I, кн.1 (1938), 183-192; год. I, кн. 3 (1939), 143-161.
- Аретов, Николай, *Българското възраждане и Европа*. София: Кралица Маб, 2001
- Аретов, Николай, „Проблематичност и напрежения в славянската идентичност. Константин Иречек и българите”, *Славянска филология*, 23, 2003, 208-220.
- Бонева, Вера, „Ако метнем поглед през океана...” Америка и американското във визиите на възрожденца Петко Славейков”, в *Българо-американски връзки...*, 198-208.
- Българо-американски културни и политически връзки през XIX – първата половина на XX век* (съст. Иван Илчев, Пламен Митев), София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски”, 2004
- Войников, Добри, „Предговор”, *Криворазбраната цивилизация*, Букурещ, 1871.
- Гачев, Георги, *Ускореното развитие на културата*. София: Захари Стоянов, 2003
- Генов, Румен, „Джеймс Ф. Кларк (1832-1916) – мисионер, просветител, филантроп”, в *Българо-американски връзки*, 80-90.
- Генчев, Николай, *Франция в българското духовно възраждане*. София: Изд-во на Софийския университет, 1979.

- Генчев, Николай, *Българска възрожденска интелигенция*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, 1991.
- Генчев, Николай, *Българо-руски културни общувания през Възраждането*. София: ЛИК, 2002.
- Генчев, Николай, *Научни трудове*, т. 1-2. София: Гутенберг, 2003.
- Данова, Надя, *Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век*, София: Изд-во на БАН, 1994.
- Даскалова, Красимира (състав.), *От сянката на историята: Жените в българското общество и култура*. София: ЛИК, 1998
- Даскалова, Красимира, „Образование на жените и жените в образованието на възрожденска България”, *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски”*, 85 (1992)
- Илчев, Иван, „Роберт колеж и формирането на българска интелигенция (1863-1878 г.)”, *Исторически преглед*, 1, 1981, 50-62.
- Илчев, Иван, „Приложението на „методата”. Или да кажем добра дума за охулени компрадор”, в *Българо-американски връзки*, 108-112.
- Илчев, Иван и Пламен Митев, *Докования до Америка (XIX – началото на XX в.)*, София: „Фондация Хемимонт”, 2003.
- Йоцов, Борис, *Славянството и Евройа*. София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски”, 1992
- Каравелов, Любен, *Събрани съчинения*. т. VII, т. VIII. София: Български писател, 1967.
- Кипиловски, Анастасий, *Крайко начертание на всеобщата история*. Будим, 1836.
- Конев, Илия, *Америка в духовното пространство на Българското възрождане*. София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски”, 1996.
- Лилова, Десислава, *Возрожденските значения на националното име*. София: Просвета, 2003.
- Митев, Пламен, „Американският политически модел в идейните платформи на българското националнореволуционно движение”, в *Българо-американски връзки*, 190-197.
- Мишкова, Диана, *Присъособяване на свободата. Модерност-лежитимност в Сърбия и Румъния през XIX в.* (2 изд.) София: Парадигма, 2001.
- Налбантова, Елена, „Идеологът Раковски и неговият експеримент „Хиндистан”” (доклад, изнесен на международна конференция посветена на Оксидентализма, май 2005) – <http://www.slovar.org/c18/occidentalism/nalbantova.htm>
- Паскалева, Вирджиния, *Българката през Възраждането*. София: Отечествен фронт, 1984.
- Пенев, Боян, *История на новата българска литература*, Т. II-III. София: Български писател, 1977.
- Русия и българското националноосвободително движение 1856-1876*. Т. 2. София, 1990.
- Скерлић, Јован, *Омладина и њена књижевност*. Београд, 1925
- Стефанов, Архимандрит Павел, „Американските мисионери в Шумен”, в *Българо-американски връзки*, 39-46.
- Тодорова, Мария, *Балкани. Балканизъм*, София: Фондация *Българска наука и култура*, 1999.
- Трговчевић, Љубинка, „Српска интелигенција у XIX веку – западни и источни утицај”. В: *Европа и срби*, Београд: Историјски институт САНУ, 1996, 261-273.
- Трендафилов, Владимир, *Неизличимият образ в огледалото*. София: Кралица Маб, 1996.

- Чолакова, Маргарита, *Българското женско движение през Възраждането, 1856-1878*. София: Албо, 1994
- Шишманов, Иван, „Нови данни за историята на нашето възраждане. Ролята на Америка в българското образование”, *Български преглед*, IV (11), 1907, 53-78.
- Adamovsky, Ezequiel, „Euro-Orientalism and the Making of the Concept of Eastern Europe in France, 1810-1880”, *Journal of Modern History*, 77 (2005), 591-628.
- Bracewell, Wendy, „Orientalism, Occidentalism and Cosmopolitanism: Balkan Travel Writings on Europe” (доклад, представен на международна конференция посветена на Оксидентализма, май 2005) – <http://www.slovar.org/c18/occidentalism/bracewell.htm>
- Bracewell, Wendy and Alex Drace-Francis, „South-Eastern Europe: History, Concepts, Boundaries”, *Balkanologie* 3 (2), 1999, 47-66.
- Buruma, Ian and Avishai Margalit, *Occidentalism: The West in the Eyes of its Enemies*, New York: Penguin Press, 2004.
- Clarke, James F., *The Pen and the Sword*. Boulder: East European Monographs, 1988.
- Confino, Michael, „Re-Inventing the Enlightenment: Western Images of Eastern Realities in the Eighteenth Century”, *Canadian Slavonic Papers/Revue canadienne des slavistes*, 36 (3-4), 1994, 505-522.
- Dupcsik, Csaba, „Postcolonial Studies and the Inventing of Eastern Europe”, *East Central Europe* 26 (1999), 1-14.
- Fleming, Kathryn E., „Orientalism, the Balkans, and Balkan Historiography”, *American Hall, William W., Puritans in the Balkans*, Sofia: Cultura, 1938.
- Historical Review*, 105 (4), 2000, 1218-1233.
- Herzfeld, Michael, *Ours Once More: Folklore, Ideology, and the Making of Modern Greece*. Austin: University of Texas Press, 1982.
- Goldsworthy, Vesna, *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*, New Haven, Conn.: Yale University Press, 1998.
- Jedlicki, Jerzy, *A Suburb of Europe. Nineteenth-century Polish Approaches to Western Civilization*. Budapest: CEU Press, 1999.
- Kitromilides, Paschalis, „'Balkan Mentality': History, Legend, Imagination”, *Nations and Nationalism* II (2), 1996, 163-191.
- Livanios, Dimitris, „Christians, Heroes and Barbarians: Serbs and Bulgarians in the Modern Greek Historical Imagination (1602-1950)”. *Greece and the Balkans*. Tziovas, Dimitris (ed.), Aldershot: Ashgate, 2003, 68-83.
- Makdisi, Ussama, „Ottoman Orientalism”. *American Historical Review*, 2002, 768-796.
- Malmberg, Mikael af and Bo Stråth (eds.), *The Meaning of Europe. Variety and Contention within and among Nations*. Oxford, UK: Berg, 2002.
- Mishkova, Diana, „Europe in the Nineteenth-Century Balkans: A Case-Study in the Cultural Transfer of a Concept”, *Revue des études sud-est européennes*, XLII (1-4), 2004, 183-200.
- Reeves-Ellington, Barbara, „A Vision of Mount Holyoke in the Ottoman Balkans: American Cultural Transfer, Bulgarian Nation-Building and Women's Educational Reform, 1858-1870”, *Gender & History*, 16 (1), April 2004, 146-171.
- Said, Edward, *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*, New York: Pantheon Books, 1978.
- Scopetea, Ellie, „Orientalizam i Balkan”, *Istorijski casopis*, XXXVIII, 1991, 131-143.
- Scopetea, Ellie, „The Balkans and the Notion of the 'Crossroads between East and West'”. *Greece and the Balkans*. Tziovas, Dimitris (ed.), Aldershot: Ashgate, 2003, 171-176.

- Strauss, Johann, „The Greek Connection in Nineteenth-Century Ottoman Intellectual History”. *Greece and the Balkans*. Tziouvas, Dimitris (ed.), 47-67.
- Stråth, Bo, „Introduction: Europe as a Discourse”. *Europe and the Other and Europe as the Other*. Bo Stråth (ed.), Bruxelles etc.: PIE Lang, 2000, 13-44.
- Todorova, Maria, 'Der Balkan als Analysekategorie: Grenzen, Raum, Zeit', *Geschichte und Gesellschaft*, 28/3, 2002, 470-92.
- Todorova, Maria, „The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality, and the Study of Eastern European Nationalism”, *Slavic Review*, 64 (1), 2005, 140-164.
- Tsoukalas, Constantin, „The Irony of Symbolic Reciprocities – The Greek Meaning of 'Europe' as a Historical Inversion of the European Meaning of 'Greece'”. *The Meaning of Europe*. Malmborg, Mikael af and Bo Stråth (eds.), 27-50.
- Tziouvas, Dimitris (ed.), *Greece and the Balkans. Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment*. Aldershot: Ashgate, 2003
- Weber, Eugen, *Peasants into Frenchmen*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1976.
- Wolff, Larry, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mond of the Enlightenment*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1994.

Periodical Press:

- Чийалице, I, 5 (1870); III, 1 (1872)
- Гајда, II, 22 (1865); III, 7 (1866)
- Македонија, III, 14 (1869); IV, 62 (1870); V, 4 (1871)
- Право, VIII, 39 (1873).
- Свобода, I, 45 (1870); II, 20 (1871)
- Турција, V, 2 (1869); IX, 2 (1873).

Rezime**U potrazi za balkanskim zapadnjaštvom**

Tema ovog članka je istraživanje aktuelne preovlađujuće interpretacije odnosa između Balkana i Zapada, pošto se tokom čitanja o paradigmi balkanizma nenadano pojavila kao odraz iz ogledala. U tekstu se nastoji da se odrede glavna mesta nastanka sveobuhvatnih vizija o „Evropi” koje obiluju informacijama, kao i njihova iskazivanja u javnosti tokom 19. veka. Konkretnije rečeno, teži se identifikaciji grupe osnovnih kontekstualnih elemenata, pre svega onih za koje je karakteristično širenje znanja o Evropi – naročito posrednih elemenata ovog transfera – koji su mahom bili ignorisani u okviru diskusija na ovu temu. Da bi ovakav izbor postao razumljiv, baš kao i sugerisani pristup, treba ga posmatrati kao početni pokušaj osvrta na temu balkanskih vizija Evrope, tj. balkanskog „zapadnjaštva”.

Dr Ivan BALTA
Filozofski fakultet, Osijek

UDK 338.47:625.1(497.13)"18/19"

SLAVONSKO-PODRAVSKA ŽELEZNICA U RAZVOJU SLAVONSKE PODRAVINE

APSTRAKT: Autor se bavi razvojem Slavonsko-podravske železnice i njenim uticajem na ekonomski i društveni razvoj slavonske Podravine i područja severno od Papuka tokom druge polovine 19. veka.

Uvod

O Slavonsko-podravskoj železnici krajem 19. i početkom 20. veka, o njenom značaju i njenoj ulozi u društveno-ekonomskom i političkom razvoju slavonske Podravine,¹ vršena su periferna istraživanja, uglavnom u sklopu istraživanja i publikacija o privredi i saobraćaju Slavonije, o migracijama, o školama, o julijanskoj akciji i slično. Slavonsko-podravska železnica, više poznata pod imenom „Gutmanova železnica”, kako su je nazivali njeni putnici, bila je za krajeve slavonske Podravine i područja severno od Papuka od značajne privredne i društveno-kulturne važnosti, posebno za razvitak drvoprerađivačkog preduzeća Belišće, iz kojeg je Slavonsko-podravska železnica i proizašla. Područje slavonske Podravine, sve do podnožja Papuka, kao i sami delovi Papuka, bili su u 19. veku privlačni krajevi za ulaganje zbog bogatstva stoletnih kvalitetnih šuma.

O projektima železnica u Slavoniji do Hrvatsko-ugarske nagodbe, kao svojevrsnu sintezu istorijskih i historiografskih izvora, pisao je 1974. Bernard Stulli.² Međutim, o Slavonsko-podravskoj železnici nije objavljeno ništa u ovom delu jer je nastala kasnije.

¹ Slavonska Podravina (područje između rijeke Drave i planina Papuka i Krndije).

² Bernard Stulli, *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj*, I, Zagreb, 1975.

Arhivska građa o Slavonsko-podravskoj železnici, odnosno njeni pravilnici, ugovori i izveštaji osječke Trgovačko-obrtničke komore, nalaze se u osječkom Državnom arhivu. Deo arhivske građe se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Zavičajni muzej u Belišću ima stalnu postavku o Slavonsko-podravskoj železnici, a u Magyar orszagos leveltar Budapest nalaze se arhivska građa o kupoprodajnim ugovorima šuma i ugovori o koncesijama i železnici, ali je najbrojnija i neistražena građa o Slavonsko-podravskoj železnici u tadašnjim novinama: *Die Drau*, *Narodna obrana*, *Pozor* (i *Obzor*), *Slavonische Presse*, *Vjestnik županije virovitičke*, *Esseker Zeitung*, *Narodni prijatelj*, *Branislav*, *Esseker Lokalgblatt*, *Narodne novine*. Gotovo sve te novine štampane su u Osijeku i poneke u Zagrebu.

Značajni istorijski izvor je i literatura objavljena za vreme simpozija „Kombinat Belišće kao činilac privrednog razvoja”, (Belišće 1978) u Zborniku radova JAZU, Centar za naučni rad u Osijeku 1980. Napisani su i poneki manji članci o Slavonsko-podravskoj železnici, npr. članak Josipa Hama.³

Slavonsko-podravska železnica je građena od 1884. do 1908, prvenstveno za potrebe eksploatacije drvene mase u preduzeću Belišće, ali je služila i za javni prevoz. S obzirom na tadašnju industrijalizaciju slavonske Podravine, raslojavanje porodičnih zadruga, migraciju stanovništva, pojačanu mađarizaciju julijanskom akcijom putem škola i železnica, Slavonsko-podravska železnica je pored ekonomske i saobraćajne važnosti, dobila i politički značaj. Ona je bila posebno važna za narod ovoga kraja, Srbe, Hrvate i druge koji su se u slavonskoj Podravini ne samo koristili železnicom kao prevoznim sredstvom već su od nje egzistirali.

Društveno-političko i saobraćajno stanje u Slavonskoj Podravini uoči realizacije projekta Slavonsko-podravske železnice

Iako je Svetska izložba u Londonu 1851. trebalo da podstakne želju za industrijskim razvojem,⁴ ona nije značajno pomogla razvoju Slavonije, kako je to primetio izveštač tadašnjih zagrebačkih *Narodnih novina*: „gde nema baš nikakvih tvornicah, i gde obertnost samo po imenu spoznajemo” te „Sve se u svetu dalje diže, samo mi stojimo niže”.⁵ U slavonskoj Podravini je bilo manjih pogona, a prema izveštaju osječke Trgovačko-obrtničke komore iz 1859, šumsko je bogatstvo velikim delom izgubljeno za industriju zbog nedostatka komu-

³ Josip Ham, „Istorijski pregled razvoja, korištenja i uloge Slavonsko-podravske železnice”, Društva prijatelja starina u Donjem Miholjcu, *Godišnjak*, br. 2, 1993.

⁴ Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb, 1985, str. 268–269.

⁵ *Narodne novine*, Zagreb, br. 152, 4. VII 1851; *Narodne novine*, br. 163, 17. VII 1851.

nikacija, radne snage i kapitala, ali će nekoliko godina kasnije početi sa njegovom intenzivnijom eksploatacijom instaliranjem parnih pilana.

Za eksploataciju šuma bili su potrebni i putevi, a stanje županijskih, kotarskih i opštinskih puteva u Slavoniji zavisilo je od skromnih materijalnih mogućnosti lokalnih vlasti. Početkom 19. veka trgovina, posebno drvom i žitaricama iz Slavonije, bila je pojačana uglavnom rečnim putevima Drave, Dunava i Save, ali već u drugoj polovini 19. veka njih će postupno zameniti železnice. Gradnja železničkih pruga i proizvodnja slavonskih hrastovih bačvarskih dužica naglo se šire, posebno od kada je 1873. završena železnička pruga do luke Rijeke.⁶

Pored starih pilana na vodeni pogon⁷ podizane su i parne pilane, koje su ubrzale proizvodnju drvene mase i pojačale izvoz.⁸ Polovinom 19. veka počinje se sa intenzivnijom sečom hrastovine za izradu dužica i njenim izvozom Dravom i Dunavom. Trgovci su od slavonskih veleposednika⁹ uglavnom kupovali stabla na panju, koja su šumski radnici¹⁰ sekli u trupce te ih transportovali na obalu Drave do Donjeg Miholjca, Valpova, Narda, Petrijevca i Osijeka. Trgovac iz Nagy Kánizse Salamon-Heinrich Gutmann¹¹ je za 3.442.000 forinti kupio 1884. od grofa Normana 3.796 jutara šume na desetogodišnju eksploataciju te podigao odmah prvu pilanu u Belišću.¹² Gutmann 1889. kupuje od grofa Majlatha deo šuma, 1896. kupuje plemićko dobro grofa Jankovića, a 1897. i posed Orahovicu od grofa Pejačevića. Godine 1902. S. H. Gutmann već poseduje na području slavonske Podravine 41.138 jutara šume. U slavonskoj Podravini je tada bila najzastupljenija ratarska kultura pšenica, a potom raž, ječam i kukuruz dobrog kvaliteta,¹³ dok je stočni fond od 1880. bio u stalnom opadanju. Razlozi su bili u lošim pasminama na seljačkim gazdinstvima, nedostatku stručnih veterinarara i oskudici žirovine usled seče hrastovih šuma. Dotada su šume neredovno sečene, ali su njihovom pustošenju doprinosile i česte poplave nere-

⁶ Josip Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, Zagreb 1924, str. 76.

⁷ Dušan Oreščanin, *Izvoz drveta iz Jugoslavije, razvoj i problemi*, Beograd, 1957, str. 17.

⁸ Parna pilana 1862. Khuena Hedervarya u šumi Šodolovci, Josipa Pfeiffera 1858. u Orahovici i 1858. u Našicama, Lorenza Jägera 1875. u Egmeču i 1876. u Pustinji.

⁹ Majlath, Norman, Pejačević, Janković, Schaunburg-Lippe, Drašković i Prandau.

¹⁰ Dnevna zarada šumskih radnika bila je oko jedne forinte, a radnička grupa brojala je od 5 do 8 radnika i živela u bajtama u šumi. Hrana im je bila jednostavna, a radno vreme trajalo je oko 10 sati.

¹¹ Edith Kerecsény, „Uloga tvrtke H. S. Gutmann u razvitku kapitalizma u Mađarskoj”, Zbornik radova *Kombinat Belišće kao činilac privrednog razvoja*, Belišće, 1978, JAZU, Centar za znanstveni rad, II, Osijek 1980, str. 195–196.

¹² Roko Benić, „Iskorišćavanje šuma na području Slavonske Podravine”, Zbornik radova *Kombinat Belišće kao činilac privrednog razvoja*, Belišće, 1978, JAZU, Centar za znanstveni rad, II, Osijek, 1980, str. 128.

¹³ Agneza Szabo, „Demografska struktura stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1850–1880”, *Historijski zbornik*, XL. (I.), Zagreb, 1987; P. Matković, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i društvenih odnošajih*, Zagreb, 1873, str. 58–61.

gulisanih reka i potoka, dok su seljaci koristili isključivo pristupačne delove u svrhu drvarenja i krčenja šuma, pašnjake za tovljenje stoke naročito svinja.¹⁴ U odnosu na belogorično drveće, slavonska Podravina smatrala se najbogatijom zemljom u Monarhiji, koju će krajem 19. veka u svrhu trgovine pokupovati stranci.¹⁵ U isto vreme u Virovitičkoj županiji se u rukama vlastele nalazilo više od 8/10 šumskih površina, a preostale 2/10 isključivo su bile opštinske šume. Osnovna obeležja slavonskih šuma su bila starost i visok kvalitet drveća, koje se nalazilo u golemim i nepristupačnim delovima hrvastovih šuma u dolini reke Drave i u podnožju gorja Papuka. U njima nisu bili retkost hrastovi gorostasi prečnika dva do tri metra, visine 40 do 50 metara, prosečne starosti preko 200 godina.¹⁶ U početku je eksploatisana hrastovina, ali kupovinom imanja u Voćinu eksploatisane su bukovina i druge vrste drveta (brest, jasen, topola). Seču su obavljali radnici i kirijaši, uglavnom zimi, te su konjskom vučom dovlačili trupce do šumskih železnica, a potom do pilana u Belišću.¹⁷ Intenzivnija eksploatacija šumskog blaga i njegov plasman na tržište bili su jedino mogući železnicom, stoga je bilo nužno graditi nove železničke pruge.

Neizbežan sukob između gradnje železničkih pruga, sa jedne, i tradicionalnog prevoza (rečnog i drumskog), sa druge strane, koji je sa sobom doneo proces industrijske revolucije, uz primenu novih i razrađenijih metoda kapitalističkog poslovanja i uz činjenicu da su železničke pruge u stranim rukama, kompleksnije je i teže pogađao nerazvijene krajeve, kao što je bila slavonska Podravina, gde je došlo do teške strukturalne krize.¹⁸ Posledicama krize mogli su se odupreti samo krupni veleposednici, bogatije seljaštvo i seoski zelenaši, dok su ostali bili dobrim delom izloženi pauperizaciji. Srednje i sitno plemstvo bez potrebnog kapitala, nastojalo se spasiti pomoću zakupa i napolice, ali nije bilo moguće sačuvati porodično zadrugarstvo, koje se raspadalo i dovelo do zabrinjavajućeg raspačavanja drevnih poseda. Deoba zadruga je imala za posledicu patuljaste posede od jednog do dva katastarska jutra (ralo), koja nisu mogla osigurati ni najbednije vegetiranje posednika i njegove porodice. Delio se i stočni fond, kao i oruđa za obradu zemlje, a porezi su se povećali pet i više puta.¹⁹

¹⁴ Državni arhiv Osijek, fond: Trgovačko-obrtnička komora Osijek, Izvješće Trgovačko-obrtničke komore Osijek 1881, (Slavonske šume), 59.

¹⁵ Agneza Szabo, „Demografska struktura stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1850–1880”, *Historijski zbornik*, XL (I.), Zagreb, 1987, str. 191.

¹⁶ Državni arhiv Osijek, fond: Trgovačko-obrtnička komora Osijek, Izvješće Trgovačko-obrtničke komore Osijek 1881, (Slavonske šume), str. 60–63.

¹⁷ Stanko Bađun i Marijan Brežnjak, „Povijesni razvitak Kombinata Belišće – mehanička prerađa drva”, *Zbornik radova Kombinat Belišće kao činilac privrednog razvoja*, Belišće, 1978, JAZU, Centar za znanstveni rad, II, Osijek, 1980, str. 133.

¹⁸ Rudolf Bičanić, *Doba manufaktura u Hrvatskoj i Slavoniji (1750–1860)*, Zagreb, 1951; „Industrijska revolucija u Hrvatskoj”, *Historijski zbornik*, I, Zagreb 1948, str. 67–102.

¹⁹ Fuad Stipičević, *Istorija naroda F.N.R. Jugoslavije*, II, Sarajevo 1961, str. 183.

U odnosu na celokupno područje nagodbene Hrvatske i Slavonije, slavonski je deo bio razvijeniji, jer je u industrijskom preduzetništvu raspolagao sa približno polovinom prerađivačke ekonomije i daleko većim obimom na području šumske eksploatacije.²⁰

Tabela 1: *Upoređenje kretanja industrijskog preduzetništva i radništva u Hrvatskoj i Slavoniji 1890, 1900. i 1910.*

godina	Slavonija		uža Hrvatska		Ukupno broj
	broj	%	broj	%	
1890. preduzeća radnika	59 6.021	53,6 60,9	51 3.871	46,4 39,1	110 9.892
1900. preduzeća radnika	121 10.462	56,8 55,5	92 8.337	43,2 44,4	213 18.799
1910. preduzeća radnika	126 12.571	46,5 53,2	145 11.033	53,5 46,3	271 23.604

U osamdesetim godinama 19. veka kriza je imala za posledicu iseljavanje iz Slavonije, ponajviše u Ameriku, te useljavanje uglavnom nemačkog i mađarskog stanovništva. Prema nekim istraživanjima, useljavanje Nemaca, a posebno Mađara, poprimalo je zabrinjavajuće razmere: „Tako je početkom 20. veka u hrvatskim zemljama bilo oko 300.000 useljenika Nijemaca i Mađara. To je rađeno namerno da bi se na taj način oslabile pozicije Hrvata”, komentarisao je istraživač Fuad Stipičević.²¹

Prema mađarskoj historiografiji, npr. prema Józsefu Margitaiju,²² razlozi masovnijeg doseljavanja Mađara u slavonsku Podravinu behu: „Mađarske gazde iz županija Zala, Somogy, Baranya i Bacs, posećivajući sajmove u Slavoniji dočuli su da dublje, iza planina, na 40–50 kilometara od železnice, jedno jutro zemlje stoji 15–20–50 forinti te da onaj koji ima oko 1.000–2.000 forinti, može kupiti posed od 20 do 25 jutara, zajedno sa kućom, okućnicom i privrednim zgradama. Pročulo se to kod kuće, u selu i okolici, pa bi manji gazde prodali

²⁰ Igor Karaman, „Društveno-ekonomski uvjeti razvoja ‚kombinata Belišća‘ do 1918. god.”, Zbornik radova *Kombinat Belišće kao činilac privrednog razvoja*, Belišće, 1978, JAZU, Centar za znanstveni rad, II, Osijek, 1980, str. 79–94. (isto: Igor Karaman, *Privreda i društvo u 19. stoljeću*, Zagreb, 1972, str. 302–348.)

²¹ Fuad Stipičević, *Istorija F.N.R. Jugoslavije*, II, Sarajevo, 1961, str. 173.

²² József Margitai, *A szlávóniai magyarország sorsa, nemzeti vedelme és a Magyar-horvát testvériség (Sudbina slavonskog mađarstva, narodna obrana i Mađarsko-hrvatsko bratstvo)*, Budapest, 1907, str. 21.

svoju zemljicu od nekoliko jutara i za tako dobiven novac kupili toliko zemlje, takav posed o kakvom kod kuće nisu smeli ni sanjat! Tako je sitni posednik kod kuće s 2–3 jutra zemlje postao gazda sa posedom od 20 do 30 jutra zemlje. Odjednom bi više porodica krenulo sa dobrim konjima i lepom stokom, štaviše bejaše i takav slučaj, da se preselio veći deo sela; sa njima je otišao i seoski kovač, čičmar, stolar i drugi zanatlije. U prvoj fazi uselenja išlo se blizu granice, kasnije su se smeliji i preduzetniji, dobro iskorišćujući oplodenu zemlju, povukli dolje prema jugu.”²³

Prema mađarskom historiografu Pálu Petriju,²⁴ mađarsko stanovništvo u Slavoniji stalno se povećavalo, šta je potvrdio i tadašnji statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije.²⁵ Porast stanovništva Slavonije je bio dodatni motiv za pronalaženje novih rešenja u ubrzanoj industrijalizaciji, u čemu je značajno mesto zauzimao saobraćaj, tj. razvoj i izgradnja novih privatnih železničkih pruga.²⁶

Ugarska politika i ekonomija najlakše su prodirale u Slavoniju železnicom, stoga je još 1848. mađarski politički prvak Lajos Kossuth navodio: „Ki e a vasut e az ország” (Čija je železnica, onoga je i zemlja).²⁷ Za državne železnice trebalo je ne samo dosta radne snage, nego je bilo potrebno i brojno železničarsko činovništvo. Železničarsko činovništvo je trebalo da sprovedi državnu ugarsku politiku mađarskim jezikom, koji je trebalo naučiti i širiti u narodu. Osnovane su stoga brojne mađarske škole u Slavoniji, koje je trebalo da imaju više politički značaj u zaokruživanju davnašnje želje ugarske nacionalne politike: stvaranju „mađarskog kraljevstva Svetog Istvána od Karpata do Jadranskog mora”. Peštansko Ministarstvo školstva primilo se tog zadatka i pobrinulo se da se on provede preko organizovanja prosvetno-kulturnog društva „Julian”.²⁸ Tada su takve škole sa mađarskim jezikom nazvane julijanskim, a julijanska akcija je imala određenog učinka u svojem delovanju u Slavoniji od 1904. do 1919. Osnovne i više škole na mađarskom jeziku postojale su od druge polovine 19. veka u Slavoniji, ali se broj škola i učenika koji uče mađarski jezik, akcijom „julijanskom”²⁹ rapidno povećavao. Osnovne mađarske škole postojale su u

²³ Josip Gujaš, „Nacionalna obrana 'Mađara u Slavoniji na prijelomu XIX. i XX. st. u okviru' Slavonske akcije”, *Historijski zbornik*, XXIII–XXIV, Zagreb, 1970/71, str. 66.

²⁴ Pál Petri, *A Julián-egysület története (Povijest Julijanskog društva)*, Budapest, 1937, (bilj. 4).

²⁵ *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I, Zagreb, 1905. i 1913.

²⁶ Jakov Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Zagreb, 1987, str. 94–101.

²⁷ Ivan Balta, *Zbivanja u Virovitičkoj županiji i gradu Osijeku 1848. i 1849. godine*, Zavod za znanstveni rad HAZU, Osijek, 1997.

²⁸ Julia akció, *Revai Nagy Lexikona*, str. 69–70. „Julian” je izabrano ime po hrišćanskoj ikonografiji, kao zaštitnika putujućih pevača, kulture i prosvjete.

²⁹ Ivan Balta, „Mađarske škole u hrvatsko-slavonskim županijama u sustavu julijanske akcije krajem XIX. i početkom XX stoljeća”, *Život i škola*, br. 6, Osijek, 2001, str. 30–45.

manjim mestima i trgovištima, a više škole u gradovima, iz kojih su učenici mogli nastaviti školovanje i u Mađarskoj.³⁰ Što se tiče školske nastave u Slavoniji, najbolje su bila opskrbljena deca železničara. Propagandno je navodio tadašnji promađarski list: „Tim siromašnim ljudima tako je olakšano stanje pa tako da tamo hrle i deca različitih nacionalnosti”.³¹

Mađarizacija je u Slavoniji bila organizovana putem školskog sistema „Julian”, a svoju je kulminaciju doživela 1910, kako je to zabeleženo u statističkim podacima o mađarskom maternjem jeziku u Slavoniji.³²

Tabela 2: Stanovništvo u slavonskim županijama koje je govorilo mađarskim jezikom od 1880. do 1910. godine

Godina	Broj stanovnika koji govore mađarskim jezikom
1880.	41.417
1890.	68.794
1900.	90.781
1910.	105.948

Julijanska akcija učenja mađarskog jezika i provođenja mađaronske politike sprovodila se kroz tri tipa škola u Slavoniji, koje je finansirala ugarska vlada: julijanske škole opšteg tipa, osnivane su od 1904/05; julijanske železničarske škole, osnivane od 1904/05; julijanske reformatorske škole, osnivane od 1904/05.

Deo vlastelinstva slavonskih županija bio je prožet julijanskim idejama.³³ Tako su *Narodne novine* pisale o vlastelinima Gutmannima kao „slavonskim eremitima”, koji su zauzeli veliki deo poseda u Virovitičkoj županiji, svojom su železnicom povezali Osijek, Orahovicu i Noskovce sa središtem u Belišću, gde je radilo više od hiljadu ljudi. Gutmanni su posedovali preko 6.000 rala žitarica, koje su eksploatisali skoro trideset godina, dok je od stotinu Gutmannovih činovnika retko koji bio Srbin ili Hrvat, a bilo je malo činovnika koji su znali srpski ili hrvatski jezik. Gutmannove julijanske škole dobijale su od vlastelinstva učiteljske stanove i drvo za ogrev, npr. škole u Krivaji i Zdenci-pusti, a Gutmannovi upravitelji su ujedno bili predsednici mađarskih škola i zaštitnici julijanskih učitelja. Mađari su se u slavonske županije doseljavali iz

³⁰ Internat i viša škola u Pečuhu (A Julián Egys?let fiinternátusa és tanoncotthona, Pécs).

³¹ *Das ungarischen Gymnasium in Esseg (Ugarske gimnazije u Osijeku), Die Slavonische Presse*, Osijek, 24. rujna 1904, str. 1.

³² *A Magyar Statisztikai Közlemények: 1899–1913*, Budapest, 1918.

³³ Ferenc Bernics, *A Julián akció*, Pécs, 1994.

ugarskih županija još od sredine 19. veka, radeći u početku kao vlastelinske sluge i biroši, a na slavonsko-podravskoj železnici službeno osoblje bilo je uglavnom mađarske nacionalnosti.³⁴

U slavonskoj Podravini, bilo je do 1910. osamnaest julijanskih škola u većim i manjim mestima, a najčešće su učenici u julijanskim železničarskim školama bila deca službenika železnice i vlastelinskih imanja, ali bilo je i dece radnika i seljaka. Većina julijanskih škola imala je dobro opremljene učionice, gimnastičke sale, kapelice, prostrana dvorišta i obrazovane učitelje. Polaznici škole su imali besplatan prevoz vozom i besplatne udžbenike. Poneke škole su davale odeću i obuću, besplatan obrok u školskoj kuhinji, jer su se nalazile blizu železničkih stanica³⁵ i zapošljavale veliki broj ljudi, što je omogućavalo siguran izvor finansija i egzistenciju velikog broja porodica, a to je bio jedan od razloga što se srpsko i hrvatsko stanovništvo nije puno opiralo ovoj velikomađarskoj ideji i programu.³⁶

U Slavoniji, koja je od 1918. bila državno odvojena od Mađarske, julijanska akcija³⁷ nije više imala svoja uporišta te je prestala programski i politički delovati, iako su neke mađarske julijanske škole još neko vreme delovale u Slavoniji.

Planovi i razvoj železničkog saobraćaja u slavonskoj Podravini

Nakon 1848. na celom području Carevine bio je proglašen princip austrijskog državnog i ekonomskog jedinstva. Ukinute su carinske granice (naređeno je 1. oktobra 1850, a stupilo na snagu 1. jula 1851), koje su postojale između austrijskih naslednih zemalja, sa jedne te, Ugarske i tzv. pridruženih joj strana,

³⁴ Državni arhiv Osijek, fond: Slavonske podravske željeznice (SPŽ), kutija 1, Pravilnici SPŽ. Željezničko osoblje SPŽ: Činovnika ima 21 (samo su 2 po prezimenima Hrvati ili Srbi: Livadić, Vujić). Podčinovnika ima 92 (samo 10 su Hrvati ili Srbi: Szobodić, Nedved, Belić, Šimić...). Služitelja ima 154 (samo su 29 Hrvati ili Srbi po prezimenima). PRAVILNIK Slavonske podravske željeznice m.i. dioničkog društva od 14. ožujka 1919. S. P. Ž. ima prema pravilniku: a) Glavnu skupštinu, i b) Ravnateljstvo Predsjedava joj Vilim Gutmann i bilježnik Iso Kalmar (prijevod mađarskog izvornika) u Belišću.

³⁵ Branko Kranjčev, „Tiskana izvješća o radu našičkih škola iz prve polovice XX stoljeća”, *Našički zbornik* 3, 1997, str. 149.

³⁶ Radovan Ivančević, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva i Uvod u ikonologiju*, Zagreb, 1990, str. 307–308.
Julian akcija („Julian” izabrano je ime po kršćanskoj ikonografiji od sv. Julijana, kao zaštitnika putnika, skelara i putujućih pjevača).

³⁷ Osnivač i predsjednik društva „Julian” bio je grof Béla Szécheny, a potpredsjednik istoga društva bio je József Tarkovich. Upravitelj ravnateljstva „Julian” za škole bio je grof Kunó Kebelsberg.

sa druge strane.³⁸ Izgradnja novih željeznica trebalo je da se uklopi u centralistički koncept cele monarhije.

Razdoblje u razvitku austrijskog sistema željezničkih saobraćajnica obeleženo je donošenjem novog zakona o koncesionisanju izgradnje željezničkih pruga i novog plana mreže željeznica za Carevinu, kao i ubrzanom reprivatizacijom postojećih, izgradnjom novih i prodajom postojećih državnih pruga.³⁹

Pod vođstvom A. Szécsena, grupa je podnela Ministarstvu trgovine predlog za otkup i daljnju izgradnju „slavonskih željeznica”, koji je ministar trgovine Toggenburg svojim dopisom vladaru 1856. preporučio kao povoljan. U međuvremenu se javila i druga grupa interesenata čiji su se zahtevi dobrim delom poklapali sa onima Szécsenove grupacije, a bila je to grupa slavonskih veleposednika, kojoj je na čelo stao biskup J. J. Strossmayer. Izradili su svoju predstavku vladaru te su mu je putem delegacije, predvođene đakovačkim biskupom, predali 1. novembra 1856.⁴⁰ Oni su posebno naglašavali ekonomske teškoće Slavonije uzrokovane nedostatkom odgovarajućih saobraćajnica. Tvrdili su da su u stanju finansijski povoljnije izgraditi navedene pruge nego li ijedno drugo društvo, da su za ovu patriotsku svrhu već izvršili tolike predradnje i podneli znatne žrtve da njihov poduhvat predstavlja jednu od najvažnijih dopuna austrijske željezničke mreže. Na osnovu toga traže da im se odobri izgradnja lokomotivske željeznice od Vukovara do Rijeke. Ujedno mole da im se odobri formiranje deoničkog društva sa sedištem u Beču i niz ostalih pogodnosti koje se po pravilu daju koncesionarima željeznica, da se pruga kroz Slavoniju što pre izvede i da se pri tome slavonskim zemljoposjednicima osigura „pripadajući im udeo” u tom poduhvatu.⁴¹

Unatoč naporima te tzv. slavonske grupe, odobreno je rešenje u prilog Szécsenova društva, koje je podržavao Rothschild, izdato 1857, a nakon deset dana odbijena je molba Strossmayera sa motivacijom: da je za „slavonske željeznice” već izdata koncesija društvu A. Szécsena te ako žele, Strossmayer i drugovi mogu da se priključe Szécsenovu društvu.⁴² U dogovoru sa državnim erarom koncesionari su se obavezali da će izgraditi predložene željezničke pruge, dok će završne stanice u „konesioniranoj liniji” odrediti državna uprava. Ova koncesijska isprava trebalo je da važi 90 godina,⁴³ a po isteku prvih 30 godina,

³⁸ Rudolf Bičanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750–1860)*, Zagreb, 1951, str. 334.

³⁹ Bernard Stulli, *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj*, I, Zagreb, 1975, str. 68–69.

⁴⁰ *Narodne novine*, Zagreb, br. 265, 17. XI 1856, str. 871.

⁴¹ *Narodne novine*, Zagreb, br. 265, 17. XI 1856, str. 871.

⁴² *Narodne novine*, Zagreb, br. 265, 17. XI 1856.

Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond: *Namjesništvo*, fasc. 68, br. 9873 - 1857, br. 11194 - 1857. i br. 8213–1857.

⁴³ Trajanje koncesije od 1858. do 1948.

računajući od vladareve potvrde ove isprave, država bi imala pravo da otkupi pruge koje je ustupila koncesionarima, kao i one pruge koje će se u međuvremenu izgraditi.⁴⁴

Društvo se obavezalo da do 1868. izgradi sve preuzete željeznice, a kasnije će graditi željeznicu iz Kaniže za Osijek, koja će biti povezana sa željeznicom između Osijeka i Vukovara. „S vremenom namerava isto društvo ovu željeznicu sa jedne strane dograditi do Vukovara i tako domovinu našu skopčati sa plodnim Banatom, sa druge strane do Drave, uzduž koje će također željeznicu graditi...”⁴⁵ kaže se u članku tadašnjeg *Gospodarskog lista*. Do izgradnje Slavonsko-podravске željeznice, slavonska Podravina nije imala nijednu željezničku prugu, osim što je Osijek bio preko Baranje povezan sa Ugarskom.

Stalno je isticana potreba za željezničkim povezivanjem slavenskog dela sa drugim delovima austrougarske imperije, kao na gospodarsko-obrtnoj regionalnoj izložbi u Osijeku 1889, koju je otvorio ban Khuen Hederváry, a na kojoj je sekretar osječke Komore N. A. Plavšić isticao značenje drvne industrije.⁴⁶ Ban Khuen Hederváry je na sam dan otvaranja izložbe prisustvovao puštanju u pogon prve deonice šinske industrijske željeznice uskog koloseka firme „S. H. Gutmann” u Belišću, na relaciji Belišće – Donji Miholjac i posetio tamošnju veliku pilanu.⁴⁷ Izgradnja novih pilana i novih željeznica u slavonskoj Podravini bila je povezana sa pojačanom potražnjom za prerađenim drvetom iz Translajtanije, posebno hrastovih dužica koje su naveliko izvozile.⁴⁸

Sirovinska baza za firmu „S. H. Gutmann” iz Belišća je stvarana na temelju kupovine šumskih površina. Prvi od ugovora sklopljen je 1884. na deset godina iskorištavanja šumskih sastojina između vlastelina Prandaua iz Valpova

⁴⁴ *Narodne novine*, Zagreb, br. 265/17. XI. 1856. i *Narodne novine*, Zagreb, br. 266/18. XI. 1856. Radilo se o mreži željezničkih pruga: 1) Beč–Šopron–Kanjiža–Osijek; 2) Neu Szöny–Stolni Biograd–Osijek; 3) Budim–Kaniža, za vezu s prugom Beč–Trst kod Poljčanah, i 4) Osijek–Zemun. Ako pruge pod 1) i 2) ne bi prošle kroz Pečuh, ima se do tog grada izgraditi pobočna pruga. Ukoliko koncesionari preuzmu i prugu Pečuh–Mohač, i ona ulazi u sklop gornje mreže, koja mora da se ostvari kroz deset godina. Koncesiona isprava vrijedi 90 godina, računajući od 1. I. 1862. Ova željeznička mreža nosit će naziv: „Kaiser Franz Joseph Orientbahn” („Istočna željeznica cesara Franje Josipa”).

⁴⁵ *Gospodarski list* (dalje: GL), Zagreb, br. 40/6. X. 1858, str. 212. i GL, br. 47/25. XI. 1858, str. 244, te GL, br. 51/23. XII. 1858, str. 264.

⁴⁶ Kamilo Firingner, „Prva osječka gospodarska izložba g. 1889”, *Osječki zbornik* VII, Osijek, 1960, str. 147–164.

⁴⁷ Igor Karaman, Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj monarhiji pod nagodbenim sistemom 1868–1918, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 4, Slavonski Brod, 1960, str. 329–334, str. 320. i Državni arhiv Osijek, fond: *Izješće Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju u Osijeku o narodnogospodarstvenim odnošajima komorskoga okružja tečajem godine 1889*. (Osijek 1890), str. 16–59. i str. 92–125.

⁴⁸ ...*A Magyar Korona országainak gyáripára az 1898. évben*, Budapest 1901. (provelo ugarsko ministarstvo trgovine po trgovačko-obrtničkim komorama: za osječku Trgovačko-obrtničku komoru izvješće je načinio Nikola A. Plavšić), str. 100.

i veletrgovačke firme „S. H. Gutmann” iz Nagykanizse. Izgrađene su velike pilane na dravskoj obali u Belišću i Valpovu te željeznička pruga koloseka jedan metar i dužine 16 kilometara do šume Gradina, u kojoj je bila pilana, odakle se pruga račvalala u tri kraka. U Belišću je, po nacrtu inženjera Josefa Schrittwiesera, izgrađeno više hala za pilane i prve lokomotive. U razdoblju od deset godina firma je iskoristila kupljene šumske predele i ugovorenu sumu isplatila, a na novi konkurs 1895. koji su raspisali valpovački i bizovački vlastelini za dalju eksploataciju šuma, firma „S. H. Gutmann” se nije prijavila, jer je već imala sklopljeni ugovor o iskorištavanju šuma gazdinstva Donji Miholjac.

Godine 1889. sklopljen je ugovor o iskorištavanju šuma između gazdinstva Donji Miholjac i firme „S. H. Gutmann” iz Belišća. Firma „S. H. Gutmann” 1896. kupuje od grofa Jankovića plemićko dobro Voćin.⁴⁹ Godine 1897. kupuje od grofa Pejačevića posed Slavonsku Orahovicu i Suhamlaku.⁵⁰

Nastanak i razvoj Slavonsko-podravske željeznice

Kako su krajem 19. veka bile iscrpljene finansijske mogućnosti državnog erara u gradnji željezničkih pruga, bio je angažovan i privatni kapital, i u tu je svrhu donesen posebni zakon⁵¹ kojim je omogućena gradnja vicinalnih željeznica i privatnim deoničarskim društvima, posebno stimulisana raznim poreznim i drugim olakšicama. Pruge lokalnih željeznica bile su građene sa normalnim kolosekom širine 143,5 cm, ali je bilo i koloseka širine 76 cm i 100 cm. Njihova je eksploatacija poverena državnim željeznicama sa njihovim voznim sredstvima i osobljem. Iste su željeznice bile pod neposrednim nadzorom državne željeznice, koja je vlasnicima plaćala samo naknadu za korišćenje njihovih pruga. Ali bio je i određen broj privatnih željeznica koje su saobraćaj obavljale svojim osobljem i voznim sredstvima, kao šta je bila Slavonsko-podravska željeznica.

Slavonsko-podravska željeznica nije nastala u okviru akcije gradnje vicinalnih željeznica, već u okviru nastanka i razvoja privatnog porodičnog preduzeća Belišća, od koga je bila zavisna.⁵²

⁴⁹ Ugovor je sklopljen u Budimpešti 9. listopada 1902. Posjed Voćin imao je 38.629 katastr. jutara s ukupnom drvnom masom od 7.376.120 kubnih metara.

⁵⁰ Dušan Klepac, Ivo Dekanić, Đuro Rauš, „Šumsko bogatstvo Slavonije i gravitacijskog područja ‚Belišća’ u vrijeme postanka ‚Kombinata Belišće’ i danas”, Zbornik radova simpozija *Kombinat Belišće kao činilac privrednog razvoja*, Belišće, 1978, JAZU Centar za znanstveni rad, Osijek, 1908, str. 33–68.

⁵¹ Zakonski član XXXI iz 1880. godine (zakon se u ono vrijeme u Mađarskoj nazivao zakonski članak), koji je kasnije dopunjen zakonskim člankom IV iz 1888.

⁵² Josip Hekenberger, „Povijesni osvrt na bivšu Slavonsku Podravsku željeznicu (SPŽ)”, Zbornik radova *Kombinat Belišće kao činilac privrednog razvoja* Belišće, 1978, JAZU, Centar za znanstveni rad, II, Osijek, 1980, str. 199–200.

Kada su braća Gutmann kupila 1884. veće površine šume u gazdinstvu Valpovo oko sela Harkanovaca i Koške, odnosno stabla u njima, za transpost trupaca bilo je potrebno izgraditi jednostavniju železničku prugu. Užurbano je izgrađena na čistom zemljanom trupu i nakon tehničkog pregleda predana u saobraćaj železnička pruga u dužini od 16 km, širine koloseka od 100 cm, na kojoj je drugi dan počeo redovan prevoz trupaca iz šume u Belišće.⁵³ Ali sa gradnjom pruge nije bilo lako jer su tadašnji državni organi postavljali uslov da ista železnica služi i za javni saobraćaj pa mora biti solidnije građena po tehničkim uslovima propisanim za železnice sa javnim saobraćajem. Drugi je uslov bio da, prema zakonskim odredbama, privatne železnice nisu mogle biti u vlasništvu pojedinca nego deoničarskog društva, pa je osnovano 1889. deoničarsko društvo „Slavonska podravska železnica d. d.” sa sedištem u Budimpešti (registrovano u Trgovačkom sudu u Budimpešti na mađarskom jeziku „Szlavoniai Drávavidéki vasut r. t.” i na nemačkom jeziku „Slavonische Drauthalbahn A. G.”).⁵⁴

Novoosnovano deoničarsko društvo zatražilo je dozvolu za gradnju pruge Belišće – Viljevo Kapelna za javni prevoz te je nakon dobijene koncesije 5. marta 1889, nakon godinu dana, pruga u dužini od 32 km bila gotova i 12. aprila 1890. puštena u saobraćaj. Na pruzi su izgrađene i stanice: Belišće, Veliškovci–Gat, Črnkovci, Podravski Podgajci, Sveti Đurađ, Donji Miholjac, Gloždje i Viljevo Kapelna. Nedugo zatim je stanica Sveti Đurađ ukinuta i podignuta je umesto te nova stanica između Svetog Đurđa i Donjeg Miholjca raskrsnica pod imenom Karaš, u Donjem Miholjcu izgrađeni su magacin, ložionica za lokomotive i brklje preko ceste, a u Belišću nova stanica sa mnogobrojnim železničkim industrijskim kolosjecima (za paromlin, ciglanu, pecaru...). U isto vreme gazdinstvo Donji Miholjac je za svoje šume i lovišta imalo šumske pruge sa kolosječnom širinom od 76 cm, kao preduzeće Najšles (kasnije „Našička”) za svoju pilanu i druge fabrike u Đurđenovcu. Vicinalna železnica normalnog koloseka Osijek–Našice, otvorena je 2. decembra 1893, a pruga Našice – Slatina – Noskovići – Sveti Lovrenc⁵⁵ otvorena je 1895.

Kada je nova vicinalna železnica Sv. Lovrenc – Slatina počela redovno da radi, postalo je aktuelno pitanje njenog povezivanja sa prugom Slavonko-

⁵³ Vagoneti su bili s drvenim okvirima, osim kotača s osovinom i lanaca za kopčanje. Za vuču su bile nabavljene dve male rabljene lokomotive (rađene 1874. i 1876.) od 30 KS. Pretpostavlja se da su tračnice i lokomotive kupljene od jedne rashodovane prigradske željeznice u okolici Beča, koje su lađom Dunavom i Dravom dovezene do Belišća. Vagoni su izrađeni u Belišću, a uskoro su kupljene i dve nove lokomotive iz tvornice strojeva Krauss u Münchenu od 40 KS.

⁵⁴ Dioničarsko društvo SPŽ osnovano je s glavnicom od 14.857.200 austro-ugarskih kruna, a glavnica se delila na 74.286 komada prioriternih i temeljnih deonica po nominali od 200 kruna. Od tih deonica imali su braća Gutmann 10.000 komada, preduzeće Belišće 58.865 komada, Virovitička županija 1.750 komada, Grad Osijek 750 komada, država 1.191 komada, a ostalo je u rukama banaka i privatnika.

⁵⁵ Od Svetog Lovrenca (Szent Lőrincz) postojala je željeznička veza Budapest–Pécs–Osijek–Báracs (Virovitica) i Wien.

-podravske željeznice, posebno kada su Gutmanni počeli da eksploatišu šume oko Čadavice, u blizini Noskovaca. Koncesija za gradnju deonice od 21 km od Viljeva Kapelne do Noskovaca dobijena je 10. jula 1896, a već iste godine, 2. decembra, pruga je puštena u saobraćaj.⁵⁶ Tako je priključkom u Noskovicima Slavonsko-podravska željeznica dobila direktnu željezničku vezu preko Slatine sa Našicama, Viroviticom i Osijekom. Na imanje grofa Majlatha u Donjem Miholjcu, željeznicom su mogli dolaziti u lov njegovi gosti iz Beča i Budimpešte.⁵⁷ Postavljen je i zahtev da se šumska željeznička pruga kod Harkanovca i Koške produži do odgovarajućeg mesta da bi se uspostavio priključak sa normalnom vicinalnom prugom Osijek–Našice, a u interesu stanovništva i preduzeća u Belišću. Koncesija je dobijena 25. jula 1898. te je preuređena pruga za javni saobraćaj 27. jula 1899. u dužini od 22 km od Belišća do Prandauovaca, gde je izgrađena pretovarna stanica za robni promet. U isto vreme i istom koncesijom izgrađena je trasa pruge od Belišća do Dravske obale u dužini od 1,1 km.

Kada su braća Gutmann kupila posede Voćin, Orahovica i Mikleuš,⁵⁸ za eksploataciju šuma trebalo je uspostaviti željezničke veze sa Belišćem. Nova pruga je trasirana od stanice Moslavina Crnac sve do podnožja Papuka, do Orahovice i Voćina. Koncesija za gradnju nove pruge je dobijena 20. septembra 1904, a sagrađena je i predana u promet 2. januara 1907. Pruga do Voćina bila je duga 56 km sa odvajanjem u stanici Mislavac za Orahovicu (7 km) te od Humljana za Slatinski Drenovac (8 km).⁵⁹

U Orahovici, Voćinu, Grudnjaku (pruga za ribnjake) i ostalim mestima postojala je mreža industrijskih koloseka za eksploataciju šuma i za veze sa izgrađenim pustarama Gutmannovih poljoprivrednih imanja (Breštanovci, Gutmanovci, Zdenci pustara, Rijenci...). Naročitu važnost dobila je treća pretovarna željeznička stanica Čačinci⁶⁰ (pored Noskovaca i Normanaca). Nabavljen je veći broj novih lokomotiva za potrebe Slavonsko-podravske željeznice, kako bi se osiguralo brzo i trajno snabdevanje fabrike u Belišću potrebnim sirovinama. Ostalo je pitanje direktne željezničke veze Belišća sa gradom Osijekom u dužini od 29 km. Koncesijom za gradnju pruge Belišće–Osijek od 29. jula 1907, bile su

56 Na deonici željezničke pruge Viljevo Kapelna–Noskovci bile su stanice Moslavina Crnac i Čadavica.

57 Za prevoz lovnih gostiju iz Beča i Budimpešte posebno su bila uređena luksuzna salonska kola.

58 Vlastelinstvo Voćin od grofa Jankovića, vlastelinstvo Mikleuš od kneza Schaunburg–Lippe i vlastelinstvo Orahovica od grofa Draškovića.

59 Stanice na željezničkoj pruzi Moslavina Crnac–Voćin od 1907. bijahu: Moslavina Crnac–Breštanovci–Grudnjak–Gutmanovci–Slavonske Bare–Zdenci–Mislavac–Čačinci–Vojlovica–Humljani–Balinci–Rijenci–Čeralije–Smude–Voćin. Ispred stanice Mislavac izgrađen je nadvožnjak za SPŽ, kako bi premostila vicinalnu prugu Našice–Slatina.

60 Čačinci su postali pretovarna stanica za kamen iz Radlovca, za ribe iz ribnjaka Grudnjak i drvene proizvode (pilana za rezanje željezničkih pragova).

obuhvaćene i sve ranije izgrađene pruge Slavonsko-podravске železnice (zajednička koncesija), a pruga je izgrađena i puštena u promet 29. novembra 1908.⁶¹ U tadašnjoj štampi napominje se kako je prethodno obavljena redarsko-tehnička kontrola novosagrađene pruge Osijek–Belišće Slavonsko-podravске železnice, a isto tako i pruge Moslavina–Vörösmajur, koja je kao industrijska železnica ranije postojala, a sada je pretvorena u vicinalnu te će po tome obe pruge biti puštene u promet.⁶²

U Osijeku je izgrađena nova stanica Slavonsko-podravске železnice, do stanice normalne vicinalne železnice, a kako je njena širina bila ista kao i širina osječkih tramvajskih pruga, vozovi su mogli po njima saobraćati do osječčkog Donjeg grada, šta je bilo vrlo aktuelno, ne samo za privredne potrebe (luka na Dravi, mlinovi...), već i za vojne, odnosno ratne i bolničke potrebe.

Kako su prema tadašnjoj štampi obe železničke stanice, u Gornjem i u Donjem gradu, već odavno proglašene neadekvatnima, sarkastično se napominje kako svako mađarsko „provincijalno gnezdo” ima moderniju i veću stanicu nego li Osijek.

Nedugo zatim izgrađena je nova stanica sa peronom koji se osvetljava pomoću dve male petrolejske lampe.⁶³ Slavonsko-podravska železnica biće ukinuta sedamdesetih godina 20. veka.⁶⁴

Izgradnja železničkih pruga Slavonsko-podravске železnice

Prva pruga (SPŽ) izgrađena je do šume gde su prvo započeli radovi seča, a bila je duga 16 km, izgrađena na čistom zemljanom trupu, bez ikakvog zasto-ra sa slabim šinama pričvršćenim na drvene pragove.

⁶¹ Stanice na željezničkoj pruzi Belišće–Osijek od 1908. bile su: Belišće–Valpovo–Valpovačke Toplice–Ladimirevci–Satnica–Petrijevci–Karaševo–Josipovac–Adolfovac (Višnjevac)–Retfala–Osijek Županijska ulica–Osijek.

⁶² „Otvorenje pruge Osiek–Belišće”, *Pozor*, br. 65, Osijek, 21. XI 1908, str. 2.

⁶³ „Die Esseger Bahnhoffrage”, *Die Drau*, Nr. 248, Esseg, 28. Oktober 1913, str. 2.

„Pitanje Osiječkog željezničkog kolodvora”, *Drava*, br. 248, Osijek, 28. listopad 1913, str. 2.

⁶⁴ Promet Slavonskom podravskom željeznicom postupno je ograničavan i iskazivala se kao nerentabilna. Godine 1966. ukinute su pruge Moslavina Crnac – Voćin s ograncima za Orahovicu, Slatinski Drenovac i Rupnicu, 1. siječnja 1968. obustavljen je promet Moslavina Crnac–Noskovci–Slatina, a 1970. i na ostalim prugama (Moslavina Crnac–Belišće–Osijek).

Tabela 3: *Koncesije i otvaranje deonica železničkih pruga Slavonsko-podravske željeznice*⁶⁵

<i>Deonica (koloseka 100 cm)</i>	<i>otvaranje</i>	<i>dužina</i>
BELIŠĆE – VILJEVO KAPELNA	12. IV 1890.	32,0 km
VILJEVO KAPELNA – NOSKOVC	2. XII 1896.	21,0 km
DONJI MIHOLJAC – DRAVSKA OBALA	2. XII 1896.	4,3 km
BELIŠĆE – PRANDAUOVCI	27. VII 1899.	21,4 km
BELIŠĆE – DRAVSKA OBALA	27. VII 1899.	1,2 km
MOSLAVINA CRNAC – VOĆIN	2. I 1907.	52,0 km
VOĆIN – RUPNICA	2. I 1907.	6,0 km
MISLAVAC – SLAVONSKA ORAHOVICA	2. I 1907.	6,3 km
HUMLJANI – SLATINSKI DRENOVAC	2. I 1907.	7,6 km
BELIŠĆE – OSIJEK	29. XI 1908.	29,0 km
Ukupno:	(do 1909. god.)	cca 182 km
Deonice industrijskih pruga koloseka 100 cm	-	107,1 km
Ukupno: sve pruge koloseka 100 cm	-	cca 289 km
Deonice industrijskih pruga koloseka 60 cm	-	63,7 km
Sveukupno: pruge koloseka 100 i 60 cm	-	cca 353 km

Širina koloseka bila je 100 cm. Kako se na gradnji radilo užurbano, pruga je već za nekoliko meseci bila gotova i nakon izvršenog tehničkog pregleda 25. novembra 1884. puštena u saobraćaj. Odmah, drugi dan, počeo je redovan prevoz trupaca iz šume u Belišće. Vozna sredstva za tu prugu bila su sasvim primitivna, a vagoneti su bili s drvenim okvirima. Osim točkova s osovinom i lanaca za međusobno kopčanje, sve ostalo na tim vagonetima bilo je drveno, čak i njihovi odbojnici. Za prevoz dugačkih trupaca služili su parovi vagoneta, tzv. „trukovi” ili „gipovi”, koji su se međusobno vezali pomoću samih trupaca koji su tovareni na njih. Svi vagoneti izrađivani su u vlastitoj radionici u Belišću. Za vuču su postojale u početku samo dve male lokomotive, koje su bile nabavljene već stare i korišćene su sa po dve vezane (pogonske) osovine sa malim tenderom za vodu, jačine oko 30 KS. Ložene su drvima, za čiji smeštaj su lokomotive vukle sa sobom poseban vagonet podešen kao tender. Te prve lokomotive bile su građene 1874, odnosno 1876. i imale su kolosečnu širinu 100 cm. Kupljene su od jedne prigradske željeznice u okolini Beča i dovezene lađom Dunavom i

⁶⁵ Josip Hekenberger, „Povijesni osvrt na bivšu Slavonsku podravsku željeznicu (SPŽ)”, Zbornik radova *Kombinat Belišće kao činilac privrednog razvoja, Belišće, 1978*, JAZU Centar za znanstveni rad, Osijek, 1980, str. 210.

Dravom do Belišća. Lokomotive su u ono vreme, pored svojih brojeva, nosile i posebna imena, tako su prve dve lokomotive dobile oznaku sa serijskim brojem 10, i to brojeve 11 i 12. Lokomotiva sa brojem 11 dobila je ime „Valpo” po mestu Valpovo, a lokomotiva broj 12 dobila je ime „Gustav” po imenu tadašnjeg valpovačkog vlastelina, barona Gustava Prandaua.⁶⁶ Kako su se šumski radovi proširivali i na druge kupljene šume na udaljenim područjima, tako je i postojeća šumska pruga prema potrebama postepeno produžavana. Pruge Slavonsko-podravske železnice je trebalo spojiti sa Pećuhom preko Donjeg Miholjca i Našica s Brodom na Savi. Projekat je još 1898. izradila firma „Frank”, odnosno mernik Julije Hermann. Veliko interesovanje za gradnju te pruge pokazivalo je i županij-sko poglavarstvo. Budući da je prvi deo projekta završen (Šikloš–most–Donji Miholjac), prišlo se u julu 1906. izgradnji mosta preko reke Drave, kao i raspravi o tehničkoj dokumentaciji druge faze gradnje pruge od Donjeg Miholjca do Našica.⁶⁷ Pruga Pećuh–Donji Miholjac izgrađena je u dužini od 42 km, a drugu fazu izgradnje do Našica sprečio je Prvi svetski rat.⁶⁸ Otkada je odobrena izgradnja železnice Šikloš–Donji Miholjac pod vodstvom savetnika ministra Aladara Ehrenhöfera ta je linija zamišljena kao nastavak završene linije od Baranje preko Pel–Manastira, koja izlazi iz mađarskog dela prema Podravini, a koju je trebalo spojiti sa Donjim Miholjcem.⁶⁹ Novoizgrađena železnica Pećuh–D. Miholjac je na slavljenički način puštena u javni saobraćaj sa uvedena tri železnička para,⁷⁰ a posle razmatranja svih pristiglih ponuda koncesije.⁷¹

⁶⁶ Državni arhiv Osijek, fond: *Slavonsko-podravska železnica – Belišće (1885–1914)*, 1885/1945, knjiga 3, kutija 1; 0,4.

Josip Ham, „Povijesni pregled razvoja, korištenja i uloge Slavonsko-podravske železnice”, *Godišnjak*, br. 2., Društvo prijatelja starina, Donji Miholjac, 1993, str. 42.

⁶⁷ Državni arhiv Osijek, fond: *Slavonsko-podravska železnica – Belišće (1885–1914)*, 1885/1945, knjiga 3, kutija 1; 0,4.

Josip Ham, „Povijesni pregled razvoja, korištenja i uloge Slavonsko-podravske železnice”, *Godišnjak*, br. 2, Društva prijatelja starina Donji Miholjac, 1993, str. 55.

⁶⁸ Državni arhiv Osijek, fond: *Slavonsko-podravska železnica – Belišće (1885–1914)*, 1885/1945, knjiga 3, kutija 1; 0,4.

Josip Ham, „Povijesni pregled razvoja, korištenja i uloge Slavonsko-podravske železnice”, *Godišnjak*, br. 2, Društvo prijatelja starina, Donji Miholjac, 1993, str. 57.

⁶⁹ Bahnbegehung, *Slavonische Presse*, Nr. 35; Mittwoch, Essegg, 7. August 1910, Seite 5. *Odobrenje za izgradnju željeznice*, br. 35; Osijek, *Slavonische Presse*, 7. kolovoz 1910, str. 5.

⁷⁰ Eröffnung der Eisenbahn Fünfirchen – Donji Miholjac, *Die Slavonische Presse*, Nr. 168, Essegg, 17. Juli 1913, Seite 3.

„Otvorenje željeznice Pećuh–Donji Miholjac”, *Slavonski tisak*, br. 168, Osijek, 17. srpnja 1913, str. 3.

⁷¹ „Vicinalna željeznica Pećuh–Donji Miholjac”, *Viestnik županie virovitičke*, god. 16., br. 4, Osiek, 15. veljače 1907, str. 36.

Kr. Ug. Zajednica min. trg. s odobrenjem je uzelo na znanje prijavu budimpeštanske poduzetničke tvrtke Gfverer. Schoch i Grossmann, da je ista predkoncesija za vicinalnu željezničku prugu Pećuh–Donji Miholjac prenijela na mjestnu željeznicu Osiek–Đakovo–Vrpolje dioničarsko društvo, odnosno da je ovo potonje iz predkoncesije proističuća prava i obveze na se preuzelo. (Vlada riješenje od 31. siječnja 1907. br. 3964).

Savremenici su Slavonsko-podravsku železnicu nazivali jednostavno „Gutmannovom železnicom”, a o njoj su se u tadašnjoj štampi iznosila oprečna mišljenja: „Slavonsko-podravsku železnicu mesnog interesa kojoj su g. pl. Gutmanni iz Vel. Kaniže vlasnici zamolila je u županije virovitičke za podeljenje pripomoći od 300.000 K., za dosele izgradnje svoje pruge Belišće–Noskovci i Belišće–Prandauovci te za gradnju projektiranih pruga Moslavina–Orahovica–Čačinci–Voćin i Mikleuški mlin–Drenovac”. Protiv toga da se pomogne gradnja ovih pruga bili su neki većnici, npr. „osječki gradski zastupnik g. A. pl. Reisner, koji je razložio da železničke pruge Voćin–Moslavina te Drenovac–Mikleuški mlin gravitiraju u Ugarsku, da će se tim prugama šaroliki trgovački promet od Osieka odbiti, te na Ugarsku navratiti, a gradu Osieku da će se podvostručenom snagom zadati udarac koji već od izgradnje železnice Našice–Szt. Lőrincz podnašati mora. Konačno predloži da grad Osiek u oči velike pogibelji, koja mu je iznova zapretila, putem predstavke zamoli kralj. zemalj. Vladu, da tako dugo ne odobri prvog dela gori navedenog zaključka županijske skupštine, dok god se između grada Osieka i preduzetnika spomenutih železnica glede izgradnje pruge Belišće–Valpovo–Osiek ne postigne sporazum...”⁷²

Bilo je opšte mišljenje da su železnicu Gutmanni gradili zbog vlastite dobiti: „Stvar se naime ima ovako: železnici od Moslavine u Voćin i do Drenovca izgraditi će Gutmanni i onda, ako ni novčića pripomoći ne dobiju. Oni tu železnicu za sebe trebaju, pa ju moraju izgraditi.”⁷³ Primećuje se kako bi železnica mogla naštetiti selima uz koja prolazi: „Gutmanni su već postojeće svoje železničke pruge izgradili samo u svom vlastitom interesu, jer su ih trebali radi svojih šuma i drva, a i one još neizgrađene pruge graditi će radi svoje potrebe i koristi. Oni bi te železničke pruge izgradili i onda, kad ne bi nikakom subvenciju dobili. Kako čujemo, imale bi nove pruge železničke teći kraj sela tako da će stanice biti udaljene 3–6 kilometara od pojedinih sela, da se time neće poslužiti interesu pojedinih sela i da se ne će takvom gradnjom puno okoristiti osobni ni robni promet svakomu je jasno. Gutmannu nije stalo do javnog prometa, pa samo zato, što mu nije uspelo nagodbom steći potrebna zemljišta, stavit će svoje železnice u javni promet, da time dobije pravo na prisilnu iz vlastbu. Ovim redcima hoćemo da upozorimo merodavne faktore da pripaze ako do gradnje železnice dođe, da železničke stanice budu nameštene tik sela.”⁷⁴

Gutmannove železnice izgrađene su od 1884. do 1908, u vreme delovanja julijanske akcije, tako da su ove bile povezane sa mađarizacijom slavonske Podravine preko škola i železnica.

⁷² „Gutmannova železnica”, *Narodna obrana*, god. 1, br. 1, Osijek, 16. studenog 1902, str. 2, 3.

⁷³ „Gutmannova železnica”, *Narodna obrana*, god. 1, br. 2, Osijek, 18. studenog 1902, str. 2.

⁷⁴ „Gutmannova železnica”, *Narodna obrana*, god. 1, br. 2, Osijek, 18. studenog 1902, str. 3.

Promenom društveno-političkih odnosa posle Prvog svetskog rata, Slavonsko-podravska železnica je postala deoničko društvo koje je sve više gubilo značaj zbog smanjenja drvne mase i zbog alternativnih prevoznih sredstava.

LITERATURA:

Stulli B., *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj*, I., II, Zagreb, 1975.

Ham J., „Istorijski pregled razvoja, korištenja i uloge Slavonsko-podravske železnice” – u *Godišnjaku*, br. 2., Društva prijatelja starina u Donjem Miholjcu, 1993.

„Gutmannova železnica”, *Narodna obrana*, god. 1, br. 1, Osijek, 16. studenog 1902, str. 2, 3, br. 2, 18. studenog 1902, str. 2. 3

Hekenberger J., „Povijesni osvrt na bivšu Slavonsku Podravsku željeznicu”, Zbornik radova *Kombinat Belišće kao činilac privrednog razvoja*, Belišće, 1978, JAZU, Centar za znanstveni rad, II, Osijek, 1980.

Karaman I., „Društveno-ekonomski uvjeti razvoja „kombinata Belišća” do 1918. god”, Zbornik radova *Kombinat Belišće kao činilac privrednog razvoja*, Belišće, 1978, JAZU, Centar za znanstveni rad, II, Osijek, 1980, str. 79–94. (Karaman I., *Privreda i društvo u 19. stoljeću*, Zagreb, 1972)

Petri P., *A Julián-egysület története (Istorijska Julijanskog društva)*, Budapest, 1937.

Margitai J., *A szlavóniai magyarszág sorsa, nemzeti vedelme és a Magyar-horvát testvériség (Sudbina slavonskog mađarstva, narodna obrana i Mađarsko-hrvatsko bratstvo)*, Budapest, 1907.

Bernics F., *A Julián ákcio*, Pécs, 1994.

Balta I., „Mađarske škole u hrvatsko-slavonskim županijama u sustavu julijanske akcije krajem XIX. i početkom XX stoljeća”, *Život i škola*, br. 6, Osijek, 2001, str. 30–45.

Gross M., *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb, 1985.

Matković P., *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i društvenih odnošajih*, Zagreb, 1873.

Bičanić R., *Doba manufaktura u Hrvatskoj i Slavoniji (1750–1860)*, Zagreb, 1951.

Szabo A., „Demografska struktura stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1850–1880”, *Historijski zbornik*, XL (I), Zagreb, 1987.

Gelo J., *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Zagreb, 1987.

Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije, I, Zagreb, 1905. i 1913.

A Magyar Statisztikai Közlemények: 1899–1913, Budapest, 1918.

Lakatoš J., *Industrija Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1924

Oreščanin D., *Izvoz drveta iz Jugoslavije, razvoj i problemi*, Beograd, 1957.

Kerecsény E., „Uloga tvrtke H. S. Gutmann u razvitku kapitalizma u Mađarskoj”, Zbornik radova *Kombinat Belišće kao činilac privrednog razvoja*, Belišće, 1978, JAZU, Centar za znanstveni rad, II., Osijek, 1980.

Benić R., „Iskorišćavanje šuma na području Slavonske Podravine”, Zbornik radova *Kombinat Belišće kao činilac privrednog razvoja*, Belišće, 1978., JAZU, Centar za znanstveni rad, II, Osijek, 1980.

Summary

The Role of Slavonian–Podravian Railway in the Development of Slavonian Podravina

Slavonian-Podravian Railway or „Gutmann's Railway”, was of a great importance for the areas of Slavonian Podravina and regions north of Papuk, particularly for the development of Belisce wood processing enterprise, whose needs were the main reason for building the railway. The region of Slavonian Podravina, stretched to the foot of Papuk, as well as some areas of Papuk, presented in XIX century an attractive ground for investments, due to the fact that the region was rich in centenary high quality forests. At the beginning the concessioners of Slavonian-Podravian Railway directed the railway on the Drava river, which was used for wood pulp export towards the Danube river and further in the direction of Central Europe or towards the Adriatic Sea. However, with further development of local railway networks in Slavonia they attached their own railways. Key reloading stations were situated in Osijek and Cacinci, but also in D. Miholjac, which served as a transport point for the goods sent to Hungary. Economic and structural crisis that affected Slavonian Podravina in the second half of XIX century resulted in migrations from Slavonian Podravina, mainly to America, and settling of predominantly German and Hungarian population in this region. Slavonian-Podravian railway network served for such purposes as well.

All Gutmann's railway networks were built in the period from 1884 to 1908, at the time of Julian Action. Therefore the same railways were connected to the hungarization of Slavonian Podravina through schools and railway networks. Along with the change of social-political relations after the First World War, Slavonian-Podravian Railway became a stock company whose importance gradually declined due to reducing of wood pulp and introducing of alternative transport means.

Mr Miroslav PERIŠIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd

UDK 378.342(=163.41/.6)(437)
"1945/1948"008(497.1:437)"1945/1948"

POSLERATNI PRAG – SLIKA ZA POREĐENJE **Čehoslovačka sredina i jugoslovenski studenti - stipendisti od** **1945. godine do objavljivanja Rezolucije IB**

APSTRAKT: U tekstu je, na osnovu istraživanja obavljenih u domaćim i češkim arhivima, analiziran položaj prve posleratne generacije jugoslovenskih studenata - stipendista čehoslovačke i jugoslovenske vlade na čehoslovačkim univerzitetima, s naglaskom na društvene i kulturne prilike u Pragu.

Prag nije mogao preterano da oduševi jugoslovenske studente, ali ni da ih razočara. Više je zbunjivao. Ne samo u decembru 1945. i januaru 1946. kada su počeli da pristižu prvi stipendisti već i narednih godina, od politike do svakodnevice, Prag je ostavljao utisak grada koji želi što pre da zaboravi godine rata. Čehoslovaci nisu spadali u narode koji su u ratu mnogo stradali. Nešto više od desetak hiljada žrtava bilo je neuporedivo sa brojem izginulih i umrlih u ostalim slovenskim zemljama – Sovjetskom Savezu, Poljskoj i Jugoslaviji, ili, pak, u fašističkoj Nemačkoj. Po očuvanosti materijalne kulture u glavnom gradu Čehoslovačke, ratnih godina kao da nije ni bilo. Svega nekoliko porušenih zgrada u bombardovanju koje su čuvane kao „amajlija”, kao dokaz stradanja. Na koju god stranu bi se okrenuli, jugoslovenski studenti mogli su da vide zgrade očuvane u oba svetska rata. Mesta za upoređivanje sa Beogradom u tom pogledu gotovo da nije bilo.

Tragovi ratnih godina bili su vidljivi po siromaštvu, skupoći i nestašicama roba. Za flašu vina posleratni jugoslovenski diplomatski predstavnik morao je da izdvoji više od jedne petine svoje plate. O ekonomskim prilikama neposredno uoči dolaska jugoslovenskih studenata Miladin Popović je zabeležio svoje prve utiske: „Prag nije bogat sa robom. Malo toga ima. Sve su odneli Nemci,

kako tekstil tako i sve ostalo. Otuda velika skupoća. Bez bonova ne možeš dobiti a ma baš ni pertle za cipele. I ako imaš bon opet ne možeš dobiti bez vraga. Pojavljuje se mito što nas Jugoslovene, osobito ratnike, ošamućuje. Cigareta nemaju pa bi za njih dali sve na svetu. Za jednu cigaretu dobićeš sve da kupiš. Za kutiju od 20 cigareta dobiješ pola kila salame. Eto pogledaj. Poslove ako svršavaš zvanične treba da imaš cigareta. Onda ćete pratiti makar i general ne samo do vrata nego do na ulicu i rado ćete primati svaki dan. Najljubaznije se javlja u tom slučaju. E to je brate neshvatljivo. Ja ne bih mogao da se naviknem da dajem cigarete. Mogu da dadem nekom kelneru ili slično ali brate generalu nikako sem da ga počastim u kući ili tako kad sedimo. A vidim da ću morati ako hoću da svršavam stvari uredno.”¹

Možda više od samih ekonomskih prilika iznenađivala je neuposlenost omladine, njena nespремnost na žrtvu i na odricanje. „Narod badavadžiše i suviše mnogo. Nije to upregnuto niti će uspeti da ga upregnu. Masa sveta samo švrlja bez posla. Svako veče samo igranke po hotelima. Mladež ne misli ništa” – beležio je Miladin Popović zapažanja o životu u Pragu, oktobra 1945. godine, da bi nekoliko meseci kasnije dodao: „Inače zemlja je, sudeći po Pragu i mestima gde sam bio zadržala u svemu stari predratni duh. Uopšte se ne oseća ili malo oseća poleta u radu ili ma čemu. Nerada, korupcije i špekulacije ima i suviše. Nerad se oseća kako u građanstvu tako i u činovništvu po kancelarijama i u vojsci. Praznike poštuju i suviše mnogo. Kancelarije ne rade na najmanji praznik. Sada za božićne praznike imali su svi činovnici i sve ustanove odmor od 22. 12 1945 do 2. januara 1946. g. – ko bajagi zbog uglja. Omladina nema živosti kao kod nas. Ne oseća dužnost i potrebu rada za obnovu zemlje i za političko osvešćenje omladine. Prati samo igranke i zabave. Njihove manifestacije ne liče na manifestacije nego na pogrebne povorke. Svrstani u četvorored, s vremena na vreme uzvikne neko koju parolu a koju prihvate 3–4 iz njegove neposredne blizine.”²

U neočekivane utiske moglo bi biti svrstano i odsustvo onog poleta koji je bio karakterističan za jugoslovensko posleratno društvo. U vreme dolaska jugoslovenskih studenata još uvek nije bio zamenjen novac izdavan za vreme okupacije. Policija viđena očima jugoslovenskih zvaničnika upoređivana je sa predratnom jugoslovenskom. Vojska je po jugoslovenskim merilima bila veoma slaba, bez neophodne discipline i bez visokog vojničkog morala. Većinu oficira u generalštabu, koji su za vreme rata bili u Engleskoj, jugoslovenski diplomatski predstavnik manje je cenio od onih koji su bili u SSSR-u. Dodeljivanje najviših vojnih odlikovanja za manje simbolične akcije otpora nekoliko dana pred kapitulaciju Nemačke, za jugoslovenske ratnike bilo je neshvatljivo. U oceni

¹ ASCG, CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze, ČSR, IX, 22/II–1–55.

² *Isto.*

čehoslovačke vojske nije se zaboravljalo da ona za vreme rata gotovo nije ni postojala, odnosno da je to bila malobrojna vojska koja se tek stvarala, koja nije ratovala, da su kao osnova za njeno stvaranje poslužili pojedinci koji su za vreme rata bili u Sovjetskom Savezu i tek tamo formirani u vojnu jedinicu. Takođe, da su oficiri mahom bili predratni, od kojih su neki za vreme rata bili u Sovjetskom Savezu, izvestan broj u Engleskoj, jedan broj u logorima, neznatan broj u partizanima, a pojedini su rat proveli kod kuće. Podeljenost na simpatizere Istoka i Zapada bila je snažno prisutna među oficirskim korom. Oni koji su bili u SSSR-u, u partizanima i u logorima bili su više okrenuti Istoku. Iako nisu bili u većini, procenjivalo se da će, zbog potrebe države da se oslanja na jednu od strana, sigurniji oslonac biti pronađen u SSSR-u nego u zapadnim silama. Ne samo zbog političke orijentacije već i zbog udaljenosti od Zapada na čijem putu je stajala Nemačka, za razliku od SSSR-a sa kojim se država geografski dodirivala.³

Jugoslovenski student pristigao u glavni grad Čehoslovačke u zimu 1945/46. godine, ukoliko je bio zainteresovan za odnos Čehoslovačke prema Zapadu i Istoku, teško je mogao iz svakodneвно vidljivog da izvuče zaključak prema kojoj političkoj strani sveta su gajene veće simpatije. U samom gradu bilo je dosta i Amerikanaca i Engleza i Rusa. Da li zbog posete Ajzenhauera, na javnim mestima u Pragu bilo je više njegovih i slika Montgomera nego ruskih, ali su u 53 bioskopa, od ukupno 83 koliko ih je tada bilo u glavnom gradu, davani ruski filmovi.⁴ Dominacija ruskog filma u odnosu na češki, engleski i američki mogla je biti doživljena kao znak da se nešto više vole Rusi ili tumačena kao snažniji sovjetski politički uticaj ostvarivan preko kinematografije. Mada, već na sledećem koraku zbunjivala je bioskopska tišina pri filmskoj slici viđenijih sovjetskih ličnosti. Za radoznalog i pomalo zbunjenog mladog Jugoslovena bilo je neuobičajeno da niko nije aplaudirao na pojavu Staljina u filmu Pilot Čkalov.⁵

Do Čehoslovačke je bilo veoma stalo i zapadnim silama i Sovjetskom Savezu. Zapadni svet se nikada nije lako mirio sa činjenicom da je Čehoslovačka ideološka, politička i privredna zona Kremlja. U jednom izveštaju Saveta Slobodne Čehoslovačke iz Vašingtona maja 1952. godine o stanju sloboda, Čehoslovaci su označavani kao nacija koja pripada zapadnoj kulturi, u čiju privrženost slobodi i demokratiji na osnovu predratnog iskustva nije potrebno sumnjati.⁶ S druge strane, Moskva je u početnoj fazi reorganizacije unutrašnje strukture Komunističke partije Češke vršila kontrolu preko direktnih veza, pošto nije bilo moguće da uvede svoje ljude koji bi zastupali njene interese. Staljin je glavno težište stavljaio na industrijsko iskorišćavanje ČSR-a za ispunjenje indu-

³ ASCG, CK SKJ, IX, 22/II-4.

⁴ ASCG, CK SKJ, IX, 22/II-2.

⁵ *Isto.*

⁶ ASCG, CK SKJ, IX, 22/II-52.

strijskog programa SSSR-a, prvenstveno za zadovoljenje svojih vojnih potreba. Jugoslavija je s posebnom zainteresovanošću pratila razvoj događaja u Čehoslovačkoj, kako odnos velikih sila prema toj zemlji tako i same unutrašnje političke procese, sa naglašenom pažnjom na snagu i stanje Komunističke partije Čehoslovačke. Jugoslovenskoj pažnji nije izmicalo ni raspoloženje među oficirskim korom, podeljenim na simpatizere Istoka i Zapada, pa se jugoslovenski predstavnici u Pragu u svojim izveštajima nisu ustručavali ni od slobodnijih ocena pojedinih ličnosti iz vojnog i političkog života. Ministar vojske divizijski general Ludvik Svoboda, po mišljenju Miladina Popovića, bio je „vojničina, stručnjak, građanski pošten i borac koji je bio u SSSR-u i doveo jedinicu koja je tamo formirana”.⁷ Ipak, generalove simpatije prema SSSR-u za jugoslovenskog predstavnika nisu bile dovoljne, pa ga je okarakterisao i kao „politički vrlo glupog, neizgrađenog” i naročito sumnjivog posle posete Londonu.⁸ Ni načelnik generalštaba general Boček, koji je takođe bio u Sovjetskom Savezu, Miladinu Popoviću nije ulivao poverenje jer je delovao kao „politički neopredeljen”.⁹

Globalna preraspodela političke i ekonomske moći nije mogla da mimoide industrijski razvijenu srednjoevropsku zemlju kakva je bila Čehoslovačka. Nesumnjivo je da su u pozadini političkih stajali ekonomski interesi Zapada i Istoka, faktički borba za zauzimanje one pozicije koju je u privrednom smislu u Čehoslovačkoj imala Nemačka za vreme Drugog svetskog rata. Naime, Čehoslovačka se pre rata brzo razvijala u kapitalističku zemlju sa visoko razvijenom industrijom. Po proizvodnji po glavi stanovnika Čehoslovačka je uoči Drugog svetskog rata spadala u deset najrazvijenijih industrijskih zemalja u svetu.¹⁰ Po proizvodnji uglja bila je na sedmom mestu, čelika na osmom, proizvodnji te retnih automobila na devetom, u proizvodnji električne energije na sedmom mestu.¹¹ Iako je, po podacima iz 1938. godine, njena teritorija činila 0,1% evropske teritorije, a broj stanovnika 0,7% evropskog stanovništva, njen udeo u hemijskoj industriji bio je 4,6%, u industriji mašina 3,9%, u tekstilnoj industriji 4,2%, a u ukupnom izvozu 6%. Za vreme Austrougarske u Čehoslovačkoj je bilo koncentrisano 75% celokupne industrije austrougarske monarhije. U toku Drugog svetskog rata industrija se povećala jer je Nemačka dovlačila industrijska postrojenja iz drugih zemalja i podizala nova, pošto je stvarala pozadinu prema SSSR-u. Ukupna proizvodnja u krupnim preduzećima pojedinih grana industrije (metalna industrija, rudarstvo, hemijska industrija, industrija hartije, tekstilna industrija) za vreme rata porasla je za 22%. Posle Drugog svetskog rata za čehoslovačku privredu i društvo primetan je veliki pad. Zbog iseljavanja Nemaca broj

⁷ ASCG, CK SKJ, IX, 22/II-4.

⁸ *Isto.*

⁹ *Isto.*

¹⁰ ASCG, CK SKJ, IX, 22/II-45.

¹¹ *Isto.*

stanovnika smanjio se na oko 80% od predratnog broja, sa petnaest smanjio se na dvanaest miliona.¹² Njihovim odlaskom smanjio se procenat ukupne posebno kvalifikovane radne snage. Pojedine fabrike, koje su imale po šesnaest hiljada radnika pre rata, spale su posle rata tek na tri do četiri hiljade.¹³ Posledice su se brzo osetile. Indeks pada industrijske proizvodnje u poređenju sa 1937. godinom bio je 55 u 1945, 80 u 1946, da bi 1948, dostigao 103.¹⁴ Sa iseljavanjem Nemaca i Mađara pojavio se i problem kolonizacije napuštenih krajeva, zbog čega je čehoslovačka vlada potegla pitanje preseljavanja Čehoslovaka iz drugih zemalja, među kojima i iz Jugoslavije, što nije naišlo na odgovarajući odziv. Uprkos drastičnom padu proizvodnje posle rata, industrijska proizvodnja u Čehoslovačkoj znatno je premašivala industrijsku proizvodnju u Jugoslaviji.¹⁵

Osim industrijskih parametara, u Čehoslovačkoj je mnogo toga bilo suštinski drugačije nego u Jugoslaviji. Vlast u Čehoslovačkoj delile su četiri partije, u Jugoslaviji je vladala jedna partija. Čehoslovačka je bila ponosna što je uspela da se sačuva u ratu, Jugoslavija je bila ponosna na svoju žrtvu. Čehoslovačka armija je bila slaba, praktično tek u formiranju, jugoslovenska armija brojna, snažna i prekaljena u ratu. Komunistička partija Češke nedovoljno snažna za preuzimanje vlasti, Komunistička partija Jugoslavije jaka, sa fanatičnim članstvom i presudnim uticajem u državi. Prag je bio očuvan, Beograd razrušen, Karlov univerzitet je bio star šest vekova, Beogradski univerzitet, za evropske prilike, nije imao naročito dugu tradiciju. Tako su zemlju koju su odabrali za svoje stručno formiranje jugoslovenski studenti doživljavali pomešanih osećanja.

Našavši se u slušaonicama, kabinetima i hodnicima fakulteta Karlovog univerziteta, jugoslovenski studenti su mogli imati osećaj da su sastavni deo atmosfere nekog od svetskih univerzitetskih centara, što Prag u neku ruku i jeste bio. U vreme njihovog dolaska u Pragu je, krajem 1945. godine, održan Međunarodni studentski kongres; na praške fakultete školske 1945/46. godine bilo je upisano oko 19.000 studenata, od čega 5.500 žena¹⁶ i veliki broj stranih studenata iz evropskih i vanevropskih zemalja (Amerike, Engleske, Belgije, Rumu-

¹² *Isto.*

¹³ ASCG, CK SKJ, IX, 22/II-4.

¹⁴ ASCG, CK SKJ, IX, 22/II-45.

¹⁵

Uporedna analiza proizvodnje osnovnih industrijskih proizvoda po glavi stanovnika u Čehoslovačkoj i Jugoslaviji 1946. godine					
	čelik	električna energija	traktori	pamučna i vun. tkanina	obuća
Čehoslovačka	200 kg	617 kwh	1,67	28 m	3,8
Jugoslavija	48 kg	272 kwh	0,19	17,1 m	0,5

ASCG, CK SKJ, IX/22/II-45.

¹⁶ *Dejiny Univerzity Karlovy 1348–1990, IV (1918–1990)*, Univerzita Karlova vydavatelství Karolinum, Praha 1998, 253.

nije, Bugarske, Irana, Izraela, Holandije, Hindustana, Indije, Danske, Kipra, Albanije, Švedske, Ukrajine, Kanade, Palestine, Finske, SSSR-a, Poljske, Italije).¹⁷ U odavanju naučnih priznanja bilo je mesta i za Jugoslovane, što je studente posebno radovalo. Tako je promovisanje predsednika Srpske akademije nauka Aleksandra Belića u počasnog doktora Karlovog univerziteta oktobra 1946. godine moglo dodatno da uveri jugoslovenske studente da se nalaze u otvorenoj sredini. Uz to, njegova četiri predavanja koja je tom prilikom održao (o jeziku, prirodi reči, zadacima lingvistike i o studijama istočnih jezika u Jugoslaviji)¹⁸ mogla su na ambicioznije studente delovati kao putokaz dokle se može dosegnuti u nauci, naravno, ne razmišljajući da su u konkretnom primeru ulogu imale i političke pretpostavke.

Veliki broj raznih jugoslovenskih udruženja, zavoda, domova i ulica sa nazivima koji su se među prvim naučenim rečima na češkom jeziku lako pamtili „jihoslovenski“, „belehradski“, „Titov“, uticali su na pojedine studente da se povremeno osećaju kao „kod kuće“.¹⁹ Dozvoljavali su sebi izvesnu ležernost u postupcima, nesvojstvenu studentu u stranoj zemlji. Tukli su se sa češkim studentima zbog mesta u domu i bratimili se sa Bugarima, lažno se predstavljali, švercovali cigarete, prepotentno se odnosili prema češkim komunistima, politički diskutovali, organizovali manifestacije zbog Trsta i držali političke govore, pevali borbene pesme, slavili Tita, proslavljali svoje i češke praznike, organizovali sportska takmičenja, ali su i vredno studirali, polagali ispite sa solidnim prosekom, interesovali se za kulturu češkog naroda i pratili događaje kojima se predstavljala jugoslovenska kultura. Ono što im je u njihovoj zemlji bilo nezamislivo – da uživo vide Tita – ostvarilo im se u Pragu. Četvrtak 21. mart 1946. godine bio je za mnoge jedan od dana koje će pamtiti do kraja života. Toga popodneva najpre su pogledima ispratili svog predsednika u njegovoj šetnji od

¹⁷ Imena sa podacima o nacionalnosti studenata pronašli smo u upisnicama fakulteta u Arhivu Karlovog univerziteta u Pragu i u Arhivu čeških visokih tehničkih škola u Pragu: Archiv University Karlova, Fakulta lekarska, Cizinci, zimni beh 1945/46, letni beh 1945/46, zimni beh 1946/47, letni beh 1946/47, zimni beh 1947/48, letni beh 1947/48, 188-214; Fakulta filozofska, Cizinci, zimni beh 1945/46, letni beh 1945/46, zimni beh 1946/47, letni beh 1946/47, zimni beh 1947/48, letni beh 1947/48; Fakulta pravnicka, Cizinci, zimni beh 1946-47, letni beh 1947, zimni beh 1947-48, letni beh 1948. Archiv Česke vysoke učeni technicke – Praha, Vysoka škola architekti 26, Vysoka škola inženýrského stavitelství 24, Vysoka škola strojního elektrotechnického inženýrství 11, Visoka škola chemisko technološki inženýrství 16, Vysoka škola zemědělský inženýrství 28.

¹⁸ ASCG, CK SKJ, Komitet za kulturu i umetnost Vlade FNRI, F-18.

¹⁹ U Pragu su jedan studentski dom (Kolej Maršala Tita), jedna ulica i jedan zavod (praška fabrika vagona) nosili Titovo ime. Jedna ulica nosila je naziv Belehradska (Beogradska). U Čehoslovačkoj je postojao Klub jugoslovenskih novinara, Savez prijatelja Titove Jugoslavije sa više od 20 odbora u Pragu i unutrašnjosti, zatim Čehoslovačko-jugoslovensko društvo za kulturne i ekonomske veze koje je baštinilo tradiciju predratne Čehoslovačko-jugoslovenske lige, Narodni front Jugoslavena u ČSR-u i Društvo prijatelja FNRI. Navedeno prema: Pražske spolky soupis pražských spolku na zaklade urednica evidenci z let 1895-1990, Scriptorium, Praha, 1998.

Vaclavskih namesti do Karlovog mosta, a potom se predsednik Jugoslavije i vrhovni komandant susreo sa njima i obratio im se: „Teško nam je bilo da vas pustimo, ali zato na vama je da iskoristite stečena iskustva i da se stručno naobraženi povratite u domovinu, jer na vama – omladini počiva naša narodna republika”.²⁰

Nije bio mali broj onih koji su prvi put u Pragu imali priliku da vide jugoslovenski film, prisustvuju koncertu jugoslovenskih muzičara, upoznaju nekog od jugoslovenskih pisaca čija je knjiga prevedena na češki jezik ili odslušaju predavanje nekog od jugoslovenskih profesora. U Čehoslovačkoj su od 1946. do 1948. godine gostovali jugoslovenska opera, pozorište, horovi, folklorna društva, slikari, karikaturisti, pisci. Već u septembru 1946. godine boravila je grupa jugoslovenskih pisaca (Desanka Maksimović, Milan Bogdanović, Dušan Kostić, Blažo Koneski, Ivo Frol, Vjekoslav Kaleb, Viktor Smolej, Zdenko Štambuk, Marjan Pavšić, Marko Marković), a mesec dana kasnije u Pragu su održane dve večeri posvećene jugoslovenskoj književnosti. Na prvoj je češki pesnik Vilem Zavada govorio o učešću jugoslovenskih književnika u borbi i izgradnji zemlje, a jugoslovenski pesnik Vladimir Popović govorio je o poeziji „u kojoj se peva o herojstvu i patnjama” jugoslovenskih naroda. Tom prilikom recitovane su pesme Otona Župančića, Ivana Frola, Branka Ćopića, Vladimira Nazora, Kajuha, Petra Levca, Zdenka Štambuka, Radovana Zogovića. Na drugoj večeri u organizaciji češkog Pen kluba profesor Julius Dolanski u svom predavanju sa temom „Branja slobode Jugoslavije” dao je prikaz novije srpske i hrvatske književnosti. U okviru razmene umetnika u Čehoslovačkoj su boravili slikar Vasilije Popović, književnik Janko Đonović, kompozitor Nikola Hercigonja i književnik Gvido Tartalja. U toku 1947. i 1948. prevedeno je više dela jugoslovenskih autora: *Gospođica*, *Travnička hronika*, *Na Drini ćuprija* (Ivo Andrić), *Smrt Smail age Ćengića* (Mažuranić), *Sa partizanima*, *Tri priče za decu* (Nazor), *Djeca majke zemlje* (J. Pavičić), *Mi smo za pravicu*, *Ili jesmo ili nismo*, *Natrag u naftalin*, *Novele* (S. Kolar), *Oči* (M. Ristić), *Kajin put* (M. Žicin), *Novele* (Krleža), *Na splavovima* (Ingolić), *Visoška hronika* (Tavčar).²¹

Muzička kultura je takođe bila poprilično prisutna. U martu 1947. čehoslovačkoj publici se svojim umetničkim umećem predstavio violončelista Antonio Janigro. Aprila iste godine gostovali su izvodači beogradske opere Anita Mezetova i Aleksandar Marinković. U avgustu na Međunarodnom omladinskom festivalu u Pragu jugoslovenski hor „Ivo Lola Ribar” zauzeo je prvo mesto, a snažan utisak ostavile su tačke *Kozara*, *Makedonsko oro*, *Polet mladosti* i *Bosna*

²⁰ Program boravka Tita u ČSR-u, Archiv Ministerstva zahraničnih vecci Češke republiky, teritorialni odbor – Jugoslavia 1945–1959, k. 12; ASCG, Komitet za škole i nauku FNRJ, F-75.

²¹ ASCG, Komitet za kulturu i umetnost Vlade FNRJ, F-18; Komitet za kulturu i umetnost FNRJ, F-18; ASCG, CK SKJ, IX, 22/III-185.

zove. Od folklornih grupa nastupali su „Jože Vlahović” iz Zagreba, „Moreška” sa Korčule i lazaropoljska grupa koja je izvela *Makedonsko kolo*. Hor Radio Beograda u novembru 1947. učestvovao je u proslavi jugoslovenskog praznika u Čehoslovačkoj. Violinista Ivan Pinkava je održao u februaru 1948. više koncerata u unutrašnjosti Čehoslovačke. Veliku pažnju publike privukao je nastup dirigenta Beogradske opere Krešimira Baranovića u martu 1948 (predigra opere *Striženo košeno*, koncertna fantazija Musorgskog *Noć na golom brdu*. Simfonijska pesma Marjana Kozine *Ilova gora* i *Šesta simfonija* Čajkovskog). Pevačka i folklorna grupa „Jože Vlahović” ponovo je gostovala u Pragu na Festivalu narodnih igara, muzike i pesama slovenskih zemalja u okviru Slovenske poljoprivredne izložbe u maju 1948. godine. Jugoslovenska kultura je bila predstavljena i delima jugoslovenskih autora u izvođenju čehoslovačkih umetnika (Konjovićeve opera *Koštana*, *Simfonijsko kolo* od Gotovca, pozorišna predstava po delu Mateje Bora *Noć*, komad Gene Senečića *Spis br. 516*, koji je izazvao nezadovoljstvo jugoslovenske ambasade jer je reč o autoru koji je „proustaški element”). Na Praškom proleću jugoslovenski umetnici predstavili su se gudačkim kvartetom Ivana Mana Jarnovića i Drugom Šulekovom simfonijom.²²

U Pragu je juna 1946. otvorena izložba Frane Šimunovića, a oktobra te godine izložba radova Ede Murtića. Istog meseca gostovali su jugoslovenski umetnici Prica, Grdan, Vijorovićeve i Vladimir Popović. Novembra 1947. otvorena je izložba „Slikarstvo i kiparstvo naroda Jugoslavije 19. i 20. veka” u zgradi Slovačkog muzeja u Bratislavi, a januara 1948. u Pragu.²³

I mlada jugoslovenska kinematografija pravila je prodor u zemlji filmske tradicije i to dokumentarnim filmom na teme u skladu sa duhom vremena (*1. maj 1947. u Beogradu*, *Istina o Puli*, *Smotra mladosti*, *Omladinska pruga*, *Deca naroda*, *Partizanska bolnica*) i umetničkim filmom na temu rata (*Slavica* i *Živeće ovaj narod*). U okviru razmene dve kinematografije u Čehoslovačkoj je prikazivan filmski žurnal *Filmske novosti* i čitan jugoslovenski časopis *Film*. Na Radio Pragu svaki dan je emitovana emisija na srpskohrvatskom jeziku, a do februara 1948. godine iz Jugoslavije u Čehoslovačku je plasirano 21.515 primeraka knjiga, 6.186 primeraka časopisa i 98.643 primerka novina.²⁴

Vid afirmacije jugoslovenske kulture bilo je i obeležavanje godišnjica. Povodom 90 godina od rođenja Nikole Tesle, 1946. godine, u Češkoj akademiji nauka i umetnosti o srpskom naučniku govorio je dekan Visoke tehničke škole

²² ASCG, Komitet za kulturu i umetnost Vlade FNRJ, F-3; Komitet za kulturu i umetnost Vlade FNRJ, F-18; *Politika*, 8. avgust 1947, 6. *Politika* 13, avgust 1947, 3.

²³ ASCG, Komitet za kulturu i umetnost Vlade FNRJ, F-3; Komitet za kulturu i umetnost Vlade FNRJ, F-18.

²⁴ ASCG, Komitet za kulturu i umetnost Vlade FNRJ, F-3; Komitet za kinematografiju, br. 62; ASCG, CK SKJ, IX, 22/III-185; Komitet za kulturu i umetnost Vlade FNRJ, F-18.

Jaromir Jarak, a obeležena je i stota godišnjica smrti Vuka Karadžića. Proslavama 29. novembra, koje su trajale i po nedelju dana, pridavana je naročita pažnja. Organizovani su koncerti, otvarane izložbe, davane pozorišne predstave.²⁵

Jugoslovenski studenti su veoma često bili u prilici da slušaju reakcije građanstva na sadržaje jugoslovenske kulture i prate stručne kritike na umetničke domete i druge vrednosti predstavljenih dela pojedinih jugoslovenskih stvaralaca. Za folklornu grupu „Joža Vlahović” pisano je da je „najozbiljnija, najspremnija i najlepša plesna celina iz FNRJ koju je do tada Čehoslovačka videla”. Za Janigra se pisalo da je „tehnički fenomen”, „zreli vladalac svog instrumenta”, a za Horvata koji je dirigovao Čehoslovačkom filharmonijom da je „odličan dirigent koji diruguje elegantnim gestom i čvrstom rukom”. O filmu *Živjeće ovaj narod* govorilo se da u njemu progovaraju „narodne mase, patnje i žrtve miliona, veličina i lepota borbe i slobode”, da iz njega zrače „čovečnost, istina i ljubav prema čoveku, domovini i slobodi”, a da ostavlja dubok utisak koliko po sadržaju toliko i po svojoj umetničkoj vrednosti.

Nije nam poznato da li je neko od studenata pre odlaska u Čehoslovačku znao koliko je duga tradicija univerziteta u Pragu. Oni koji su se upisali na Karlov univerzitet mogli su na ulazu u zdanje sagrađeno na jednom od srednjovekovnih puteva u delu Praga koje nosi naziv Staromestja da pročitaju da je univerzitet na kojem započinju studije osnovan 1348. godine. Osnovao ga je Karlo IV, kao prvi univerzitet u centralnoj Evropi. U istorijskom pamćenju Srba to je značilo da je Karlov univerzitet osnovan pune četiri decenije pre Kosovske bitke. U Pragu je početkom 18. veka, pre nego u Beču, osnovano više učilište za obrazovanje inženjera, pre svega vojnih specijalista za potrebe tadašnjih brojnih fortifikacijskih radova. Prvi profesor praške škole koji je udario temelje teoretskom i praktičnom vaspitanju tehničkih specijalista bio je Kristian Jozef Vilenberg.²⁶

Nije nam poznato ni da li je i koliko neko od studenata znao o kulturnim vezama dva naroda u prošlosti. Među stranim lekarima, apotekarima, inženjerima i ljudima od zanata u Srbiji 19. veka bio je znatan broj Čeha. O prisustvu čeških stručnjaka ne svedoči samo njihova, istoričarima dobro poznata, uloga u procesima modernizacije srpskog društva već i udruženje „Češke besede” osnovano 1869. godine u Beogradu, na inicijativu Antonija Nemeca, dr Jovana Valente, dr Janka Šafarika i Ignjata Bajlonija. Zadatak tog društva – kako je to navedeno u molbi za osnivanje – bio je da „jednako dolazeće svoje sanaradnike održava pri živoj narodnoj slovenskoj svesti i da (j)ih sačuva od moralnog i materijalnog propadanja”, pri čemu će se u ostvarivanju takvih ciljeva „služiti

²⁵ ASCG, Komitet za kulturu i umetnost Vlade FNRJ, F-18; ASCG, CK SKJ, IX, 22/III-185.

²⁶ Vaclav Lomič, *Českeho Vysokeho učeni technickeho v Praze*, Praha, 1982, 98. *Dejiny Českeho Vysokeho učeni techickeho*, 1 dil svazek 1, Praha, 1973.

sastancima i zabavama društvenim, čitanjem knjiga, novina i časopisa, podpomaganjem novodošlih radenika i naseljenika, pritanjem u pomoć novcem i potrebama življenja onima koji bi pali u bolest i bedu”.²⁷ U srpske gradove u 19. veku ulazio je češki kapital, češki stručnjaci, prva industrijska preduzeća i moderni zanati. Prag je, s druge strane, bio jedan od evropskih središta u kojem se školovala mlada srpska inteligencija u drugoj polovini 19. veka, a posebno u znatnijem broju jugoslovenska inteligencija u međuratnom periodu. Počev od 1907. do 1914. u Pragu je postojalo Srpsko studentsko udruženje „Šumadija”,²⁸ od 1910. Klub hrvatskih tehničara „Matija Gubec”,²⁹ od 1919. godine Akademsko društvo jugoslovenskih studenata „Jugoslavija”, od 1920. Klub jugoslovenskih tehničara u Pragu, od 1922. godine Klub jugoslovenskih agrikulturnih tehničara u Pragu (Klub jihoslavenskych zemedelskych techniku v Praze), zatim Akademsko društvo Slovenija i Klub akademičara Bosne i Hercegovine.³⁰ U međuratnom periodu na studijama u Pragu, Brnu, Pribranu i Bratislavi nalazio se veliki broj jugoslovenskih studenata - državnih stipendista. Samo do početka 1925. godine ukupno 370 studenata potpisalo je obavezu Ministarstvu prosvete u Beogradu da će po završetku studija u Čehoslovačkoj „odslužiti u državnoj službi dvaput toliko vremena za koliko je uživao potpore i stipendije”.³¹ Posle smrti kralja Aleksandra čehoslovačka vlada je 12. oktobra 1934. godine osnovala „Zadužbinu Viteškog Kralja Aleksandra I Ujedinitelja za jugoslovenske slušaoce visokih škola u Čehoslovačkoj Republici”, kojom je upravljalo čehoslovačko ministarstvo prosvete i iz nje godišnje dodeljivalo 20 stipendija jugoslovenskim studentima.³² U školskoj 1938/39. u Pragu, Pribranu, Olmovu i na Bogoslovskom fakultetu u Bratislavi bila su upisana 193 jugoslovenska studenta.³³ U toku Drugog svetskog rata u Čehoslovačkoj su ostale kosti izvesnog broja Jugoslovena, onih koje je rat zatekao u toj zemlji i onih koji su umrli pri povratku iz zarobljeništva u nemačkim logorima.

Odlazak jugoslovenskih stipendista na studije u Čehoslovačku u zimu 1945/46. godine bio je prvi praktični oblik obnavljanja predratne tradicije školovanja jugoslovenske inteligencije na čehoslovačkim univerzitetima, ali istovremeno i jedan od prvih vidova posleratne saradnje dve države. Upućivanje prve

²⁷ IAB, UGB, 1157, f. 8, br. 189.

²⁸ Pražske spolky. Soupis pražskych spolku na zaklade urednich evidenci z let 1895–1990, Scriptorium, Praha 1998.

²⁹ Katalog Arhiva Karlovog univerziteta.

³⁰ Pražske spolky. Soupis pražskych spolku na zaklade urednich evidenci z let 1895–1990, Scriptorium, Praha 1998.

³¹ ASCG, 66-441. Navedeno prema: M. Mitrović, Saradnja Beogradskog univerziteta sa univerzitetima u Čehoslovačkoj 1918–1939, u rukopisu.

³² ASCG, 66-130; Nadace jugoslovanskaho krale Alexandra I, Statni ustredni archiv, Ministerstvo školstvi a kulturey, k. 1688, 26.

³³ *Isto.*

grupe studenata usledilo je ubrzo posle obaveštenja Ministarstva prosvete Čehoslovačke 1. novembra 1945. godine da je spremno da primi neograničen broj studenata iz Jugoslavije na svim fakultetima, osim na medicinskom. U obaveštenju je navedeno da je stanovanje obezbeđeno u domovima za 250 studenata i da će Ministarstvo prosvete Čehoslovačke dodeliti sto stipendija u mesečnom iznosu od po 1.500 kruna bez „traženja protivusluge”. Navedene mogućnosti odnosile su se na Prag, a očekivao se sličan odgovor i iz Slovačke, gde bi po tadašnjim procenama, takođe, moglo da se nađe mesta za oko 250 jugoslovenskih studenata.³⁴ Saradnja dve države je, time, faktički uspostavljena pre potpisivanja „Ugovora o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i saradnji u miru”, 9. maja 1946. godine, koji je pozivajući se na potvrdu veza iskrenog prijateljstva koje „od pamtiveka spajaju bratske slovenske narode Čehoslovačke i Jugoslavije” predviđao osim „udruživanja u politici oprobanoj i trajnog prijateljstva” i učvršćivanje i produbljivanje ekonomskih i duhovnih veza.³⁵

Za samo otvaranje mogućnosti za školovanje jugoslovenskih studenata na čehoslovačkim univerzitetima ni Konvencija o kulturnoj saradnji između Jugoslavije i Čehoslovačke, potpisana 27. aprila 1947. godine,³⁶ koja je, između ostalog, predviđala i razmenu studenata, nije imala presudnu važnost jer je veliki broj studenata već više od godinu dana studirao na čehoslovačkim univerzitetima. Ona je imala veliki značaj u intenziviranju otpočete kulturne razmene i na neki način davala zvaničniju međudržavnu formu nečemu što je u praksi započeto već ubrzo po završetku rata. Ona je proširivala oblik saradnje i iskazivala spremnost obe strane da se olakša takav vid saradnje. Sadržaj konvencije zanimljiv je zbog svega što je posle njenog potpisivanja usledilo na planu kulturne razmene, ali još zanimljiviji zbog činjenice koja govori o njenoj nemoći da preživi pritisak politike 1948. godine, koja je konvenciju faktički poništila, kao i za analizu koliko je malo od nje posle toga ostalo.

Tačan broj jugoslovenskih stipendista koji su studirali na čehoslovačkim univerzitetima u periodu od 1945. do 1948. godine teško je utvrditi zbog toga što nije bio konstantan. Menjao se ne samo iz godine u godinu, već i tokom školske godine. Broj odobrenih stipendija, odnosno upisanih na fakultete i visoke škole ne znači istovremeno da je to i konačan broj na kraju školske godine jer je bilo pojedinaca koji su iz različitih razloga prekidali studije. Pojedini su vraćani u zemlju zbog lošeg političkog držanja, drugi su bili primorani da napuste studije zbog bolesti, a zabeleženi su i slučajevi ilegalnog odlaska u Francusku. Precizno

³⁴ Statni ustredni archiv, Ministerstvo školstvi a kultury, k. 1693, 26; Pismo ambasadora FNRJ u Pragu češkom ministru školstva i narodnog obrazovanja (ministerstvo školstvi a narodni osvetty) – Statni ustredni archiv, Ministerstvo školstvi a kultury, k. 1688, 26; Ministarstvo inostranih poslova – Ministarstvu prosvete DFJ, ASCG, Ministarstvo za nauku i kulturu FNRJ, F-57.

³⁵ Videti Prilog 1.

³⁶ Videti Prilog 2.

utvrđivanje broja stipendista otežava i činjenica da se u Čehoslovačkoj tih godina nalazio i znatan broj studenata koji su studirali o svom trošku. U šturim diplomatskim prepiskama, izveštajima predstavnika studentskih udruženja, pisanoj komunikaciji vladinih institucija i ministarstava, kao i u raznim informacijama, kratkim obaveštenjima ili opštim opisima stanja među studentskom omladinom u Čehoslovačkoj brojno iskazani podaci međusobno se razlikuju i gotovo uvek sadrže podatke o stipendistima i nestipendistima, najčešće bez preciznog razgraničenja koji se podaci odnose na jedne a koji na druge. Tome treba dodati neprecizne evidencije, odnosno neregistrovane promene u broju studenata, vođene u Odseku za škole i kurseve pri partijskoj Kadrovskoj komisiji, zatim u Ministarstvu prosvete, Komitetu za škole i nauku pri vladi FNRJ, kao i u samoj jugoslovenskoj ambasadi u Pragu i u Udruženju jugoslovenske narodne studentske omladine u Čehoslovačkoj. Podaci se razlikuju ne samo u broju već često i u imenima studenata. Na spiskovima studenata koji su vođeni da su otišli u Čehoslovačku na studije medicine pronalazili smo imena studenata kojih nema u upisnicama Medicinskog fakulteta Karlovog univerziteta u Pragu, a pak u upisnicama Medicinskog fakulteta nalazili smo imena studenata koji su više od dve godine studirali na tom fakultetu a da ih nije bilo na spiskovima jugoslovenskih ustanova zaduženih za praćenje njihovih studija.³⁷ Takvih primera ima i za studente filozofskog³⁸ i tehničkih fakulteta.³⁹ Razloge nedovoljne ažurnosti treba tražiti u činjenicama da su nove državne institucije tek počinjale da rade, da partija još uvek nije postigla onu vrstu kontrole koja je dostignuta kasnijih godina i da su statistike često iskazivane bez neophodnih provera razlika koje su nastajale u fazama odobrenja studija, odlaska na studije i promena nastalih tokom studija. Ni uvid u dokumentaciju čehoslovačkih institucija, kao što je Ministarstvo školstva i kulture, nije pomogao da se utvrdi tačan ukupan broj stipendista.⁴⁰ Ono što se sa sigurnošću može reći to je da je ukupan broj studenata u svakoj školskoj godini u periodu od 1945. do 1948. premašivao dve, a nekada i tri stotine, od čega uvek znatno više od stotinu stipendista. Na spisku Komiteta za škole i nauku pri vladi FNRJ navedena su imena 271 studenta, koji su vođeni da su otišli na studije u školskoj 1945/46. godini, ali među njima su i studenti koji su studirali o svom trošku.⁴¹ Međutim, to istovremeno ne znači da ih je

³⁷ Archiv University Karlovy, Fakulta lekarski 1945/46, 1946/1947, 1947/48, Cizinci, 188, 206, 214, 230, 238.

³⁸ Archiv University Karlovy, Fakulta filozoficka 1946/47, 1947/48, Cizinci.

³⁹ Archiv česke vysoke učeni technicke Praha, Vysoka škola architektky a posemniho stavitelstvi, Nacionale 1945–46, 1946–47, 1947–48, 26, Vysoka škola inženýrského stavitelstvi, školni rok 1945–46, 24, Vysoka škola strojního elektrotechnického inženýrstvi, 1945–46, 1946–47, 1947–48, 11, 88–26, Vysoka škola chemisko technologski inženýrstvi, 1945–46, 1946–47, 1947–48, 16, Vysoka škola zemědělský inženýrstvi, 1945–46, 1946–47, 1947–48, 28.

⁴⁰ Statni ustředni archiv – Praha, Ministerstvo školstvi a kultury (MŠK), 1469, 1473, 1688, 1693, 1699.

⁴¹ ASCG, Komitet za škole i nauku pri Vladi FNRJ f-73.

toliko i studiralo, a spiskom su obuhvaćeni i absolventi i specijalizanti. Od studenata na tom spisku dva su vraćena već u proleće 1946. godine.⁴²

Juna 1946. godine, po podacima navedenim u izveštaju dr Otona Berkopeca, atašea za kulturu pri Ambasadi FNRJ u Čehoslovačkoj, na studijama u Pragu, Bratislavi, Brnu i Moravskoj Ostravi ukupno se nalazilo 227 studenata,⁴³ što znači da su se među njima nalazili i studenti koji nisu bili stipendisti ali ih je ambasada imala u svojoj evidenciji. U Izveštaju o radu Udruženja jugoslovenske narodne studentske omladine u ČSR-u za školsku 1946/47. godinu navedeno je da je ukupan broj učlanjenih u Udruženje iznosio 329, ali ni to nije precizan podatak o ukupnom broju jer svi studenti nisu bili učlanjeni u ovo udruženje, a pri tom su brojkom bili obuhvaćeni i studenti nestipendisti.⁴⁴ Sledeći dokumenat u kojem se susrećemo sa brojem studenata je obaveštenje Poslanstva ČSR-a u Beogradu iz oktobra 1947. godine o obezbeđenom smeštaju za 212 studenata kojim su, kako je navedeno, obuhvaćeni svi stipendisti, njih 156, i 56 nestipendista.⁴⁵ Iz dopisa se vidi da je reč samo o studentima koji su studirali u Pragu, ali ne i o onima koji su bili u drugim gradovima. Jedan od najpotpunijih statističkih pregleda broja studenata i stručnjaka koji su se nalazili na studijama i specijalizacijama u Čehoslovačkoj sadržan je u izveštaju Odseka za škole i kurseve, koji je vodio brigu o svim studentima i specijalizantima u inostranstvu, uticao na odabir studenata, organizovao njihov odlazak, pratio njihov rad i političko držanje za potrebe Kadrovskog odeljenja CK. U tom izveštaju nalaze se podaci za školske godine 1946/47. i 1947/48. Po tim podacima kroz studije na čehoslovačkim fakultetima od 1946. do 1948. godine prošao je ukupno 461 jugoslovenski student i specijalizant, računajući i one koji su se školovali o svom trošku.⁴⁶

⁴² *Isto.*

⁴³ ASCG, Komitet za škole i nauku pri Vladi FNRJ (315), f-6, 16. Godišnji izveštaj o jugoslovenskim državljanima na studijama u ČSR za školsku godinu 1945/46.

⁴⁴ ASCG - 315-44-108. Izveštaj Udruženja jugoslovenske narodne studentske omladine u ČSR iz juna 1947.

⁴⁵ ASCG, Komitet za škole i nauku pri Vladi FNRJ, f-75. Veleposlanstvo Čehoslovačke republike – Komitetu za škole i nauku Vlade FNRJ – Smeštaj jugoslovenskih studenata u koledžu Maršala Tita.

⁴⁶ ASCG, CK SKJ, XIII – k. 57/1. Pregled o broju studenata i specijalista u inostranstvu.

Pregled broja studenata i specijalista u Čehoslovačkoj 1945–1948⁴⁷***Studenti****Školska 1945/46. godina*

Ukupno 252, od toga 154 stipendista i to:

a) stipendisti Vlade ČSR-a i recipročni stipendisti	122
b) stipendisti saveznih ustanova FNRJ	22
v) stipendisti republičkih ustanova	10
g) studirali o svom trošku	98

Školska 1946/47. godina

Ukupan broj 291, od toga 159 stipendista i to:

a) stipendisti Vlade ČSR-a i recipročni stipendisti	129
b) stipendisti saveznih ustanova FNRJ	25
v) stipendisti republičkih ustanova	5
g) studirali o svom trošku	132

Školska 1947/48. godina

Ukupan broj 170, od toga 109 stipendista i to:

a) stipendisti Vlade ČSR-a i recipročni stipendisti	19
b) stipendisti saveznih ustanova FNRJ	79
v) stipendisti republičkih ustanova	11
g) studirali o svom trošku	61

Specijalizanti*Školska 1945/46. godina*

Ukupan broj 19, od toga 17 stipendista i 2 o svom trošku

Školska 1946/47. godina

Ukupan broj 3, po 1 na hemiji, medicini i muzici i svi su specijalizirali o svom trošku.

⁴⁷ Pregled je napravljen na osnovu sledećih dokumenata: ASCG, CK SKJ, XIII – k. 57/1, Pregled o broju studenata i specijalista u inostranstvu, ASCG, Komitet za škole i nauku pri vladi FNRJ, F-73, Spisak studenata koji su otišli na studije u Čehoslovačku u školskoj 1945/46. godini, Statni ustredni archiv, Ministerstvo školstvi a kulture, k. 1688, Jugoslavie stipendie 26, Statni ustredni archiv, Ministerstvo školstvi a kulture, k. 1693, 26.

Školska 1947/48. godina

Ukupan broj 10, od toga hemiju 2, poljoprivredu 2, tehniku 4, slikarstvo 1 i muziku 1.

a) stipendisti Vlade ČSR-a	2
b) stipendisti saveznih ustanova FNRJ	4
v) o svom trošku	4

Školska 1948/49. godina

Ukupno 2, od kojih je 1 specijalizirao mlekarstvo a 1 živinarstvo. Oba specijalizanta bili su stipendisti Vlade ČSR-a.

Materijalni položaj stipendista nije bio ni približno isti. Zavisio je pre svega od toga da li je student bio stipendista čehoslovačke ili jugoslovenske vlade, zatim od toga da li su smeštaj i ishrana obezbeđeni u domu i najzad od mesta studiranja. U najtežem položaju bili su stipendisti čehoslovačke vlade koji su studirali u unutrašnjosti.⁴⁸ Studenti u Bratislavi stanovali su u domu (Akademický dom v Horskom parku), ali su uprkos tome stipendije bile nedovoljne pa im je upućena jednokratna pomoć od 3.000 kruna.⁴⁹ Student četvrte godine u Moravskoj Ostravi, stipendista čehoslovačke vlade, žalio se da se on i njegove kolege nalaze u ozbiljnim finansijskim teškoćama jer stipendija u iznosu od 1.500 kruna teško može da pokrije troškove hrane i stana. Uslove u kojima živi naziva bednim. Studentsku menzu oslikava istim rečima, a za hranu van menze bilo mu je potrebno između 1.400 i 1.600 kruna, što je bilo nemoguće pokriti jer mu je za stan, ogrev i pranje veša bilo neophodno između 350 i 450 kruna.⁵⁰ Osim što su bile nedovoljne, stipendije su bile i neredovne, što je posebno bio nerešiv problem prilikom upisa i nabavke stručnih knjiga i skripata. „O nabavci obuće i odeće ne može biti ni govora a mnogi baš u ČSR gledaju na čoveka, ne kao čoveka već po tome kako je obučen ili čak kakvu nosi košulju i mašnu” – sa osećajem prepuštenosti samom sebi jadao se jugoslovenski student Komitetu za škole i nauku FNRJ, podsećajući da ni od obećane pomoći jugoslovenskih vlasti od 500 kruna nije bilo ništa.⁵¹ Gorak osećaj siromaštva mučio je jugoslovenske studente u Ostravi prilikom moljakanja za pomoć od Narodnog odbora Ostrave ili u slučaju kada su morali da prime jednokratnu pomoć od 1.000 kruna od čehoslovačke institucije socijalne pomoći. Među njima se nalazio i Mirko Bizjak,

⁴⁸ Statni ustredni archiv, Ministerstvo školstvi a kultury, k. 1688, 26.

⁴⁹ *Isto.* Jednokratnu pomoć su dobili i pojedini studenti u drugim mestima. – Jenorazova podpora jihoslovanskym, bulharskim a polskym studentom. – Statni ustredni archiv, Ministerstvo školstvi a kultury, k. 1688, 26; Podpora jihoslovanskim stipendistum na prazdniny 16. července 1946. – statni ustredni archiv, Ministerstvo školstvi a kultury, k. 1688, 26.

⁵⁰ ASCG, 315-44-108, Komitet za škole i nauku vlade FNRJ, F-75.

⁵¹ *Isto.*

major i politički komesar jedne slovenačke brigade, što su studenti doživljavali kao poniženje zaslužnog ratnika. „Češka socijalna pomoć pomaže one najbednije a mi smo ipak jugoslovenski studenti i nije se smeo desiti taj slučaj” – apelovao je na savest novog jugoslovenskog društva isti student.⁵² Time je težak materijalni položaj studenata dovodio u pitanje ugled zemlje iz koje su došli i u pojedinim situacijama dobijao političku konotaciju. O tome svedoče reči iz pisma studenta: „U Ostravi je nas šest jedna grupa desničarsko raspoloženih Jugoslovena (koji ovde žive već dugi niz godina) nazvala 'sirotcima' zato što u lokalu gde smo se hranili kupujemo baš najjeftinija jela. Hraniti se ipak moramo, ali ovakvi nazivi su tendenciozni. Čak i češki studenti (naše kolege) imaju o nama mišljenje kao o studentima koji živimo samo u svom krugu, usko skućenom. Često nas pozivaju u svoje društvo kad polaze na operu, zabavu, ples ili slično ali kako poći sa njima kada smo često nedovoljno obučeni a ponajčešće bez krune u džepu. Ipak pored ovoga ne možemo se pomiriti i ići privatno zarađivati, kad to ne rade ostali naši drugovi a sa druge strane da li dolikuje novom jugoslovenskom studentu da radi na kojem rudniku ili železarama traži posao. Mi se ne stidimo raditi, ali u zemlji gde su uprte oči na svaki naš korak to sebi ne možemo dozvoliti. Naš zadatak je solidno studirati, a pored toga se i svestrano zanimati za niz drugih momenata, koji su za nas nekoliko ipak nedokučivi”.⁵³ O teškom materijalnom stanju svedoči i dopis Udruženja jugoslovenske narodne studentske omladine kulturnom atašeu Ambasade FNRJ u Pragu da ekonomske mogućnosti studenata ne dozvoljavaju da snose troškove puta u Jugoslaviju za vreme letnjeg raspusta.⁵⁴ Komitet sa škole i nauku je 1947. godine uputio dopis Vladi ČSR-a i češkom ministarstvu za škole i prosvetu u kojem je predlagao da se studentima čehoslovačkim stipendistima povećaju stipendije na 2.500 kruna, a ukoliko to nije moguće da se to uradi na račun smanjenja broja stipendista.⁵⁵

U znatno boljem položaju od stipendista čehoslovačke vlade bili su stipendisti jugoslovenske vlade jer je njihova stipendija iznosila 2.500 kruna, a u najboljem njihove kolege koje su studirale u Pragu. Student u Pragu plaćao je hranu u menzi od 400 do 600 kruna i smeštaj u domu 250 kruna, pa je sa ostatom stipendije mogao da pokrije troškove prevoza i ostalih potreba studiranja. Prag je u odnosu na univerzitetska mesta u unutrašnjosti bio grad sa bolje organizovanim studentskim životom, sa velikim brojem domova i menzi, pa je pružao veće mogućnosti sa jeftiniji život. To se odnosilo na sve one koji su imali sreće da dobiju mesto u jednom od studentskih domova. Ipak, ni u Pragu sa

⁵² *Isto.*

⁵³ *Isto.*

⁵⁴ ASCG, Predsedništvo Vlade FNRJ, 50-61-127; 61-93.

⁵⁵ Statni ustredni archiv, Ministerstvo školstvi a kultury, k. 1693, 26.

rešavanjem tih problema nije išlo lako. Stalna borba za smeštaj u domu i za organizovanje ishrane u menzi trajala je sve godine studija, a prilike su, u odnosu na početnu situaciju kada su pojedini studenti zbog neredovne ishrane gubili zdravlje, olakšane zahvaljujući naporu Jugoslovenskog narodnog fronta u Pragu i Komiteta za škole i nauku FNRJ, koji su finansirali otvaranje menze sa jugoslovenskim kuvarom.⁵⁶

Jedan od gorućih životnih problema po dolasku u Čehoslovačku, koji u zadovoljavajućoj meri nije rešen ni tokom svih godina studija, bio je smeštaj. Dolazak jugoslovenskih studenata u praške studentske domove nije protekao bez primedaba sredine. Domaći studenti ih nisu dočekali sa simpatijama, a jugoslovenski im nisu ostali dužni zbog negostoljubivog gesta. Mesta u studentskim domovima nije bilo za sve, a privatni stanovi su bili skupi u odnosu na veoma skromne mesečne stipendije. Na težinu stambenih prilika u Pragu i na neodgovoran odnos čeških vlasti prema tom pitanju često je upozoravao i svojom upornošću pokušavao da izdejtstvuje poštovanje obećanja Zdenko Štambuk, savetnik u Ambasadi FNRJ. Pišući o bespomoćnosti bugarskih studenata Udruženje jugoslovenske narodne studentske omladine u Čehoslovačkoj opisivalo je šta čeka jugoslovenske studente ukoliko se ne preduzmu ozbiljniji koraci po pitanju smeštaja. U jednom izveštaju tog udruženja navedeno je: „150 drugova-arica su stipendisti sa 1500 kčs mjesečno, a i većina ostalih je dosta siromašnog položaja; takovo teško materijalno stanje je pogoršano plaćanjem skupih privatnih soba, a koje se uopće i vrlo teško nađu u Pragu, tako da su neki naši drugovi, odnosno drugarice prisiljeni da spavaju zajedno na krevetima. Mi ne možemo i ne smijemo dozvoliti da bi naši drugovi, kao što je to bio slučaj sa bugarskim studentima, spavali na zimi – 27 stupanja celzijusa po telefonskim govornicama”.⁵⁷ I u izveštajima iz narednih godina pitanje smeštaja je dominiralo kao jedan od gotovo nerešivih problema.

Stambena kriza u Pragu, kao logična posledica rata, uvećavala se prilikom velikog broja stranih studenata, koji je rastao iz godine u godinu, ali i zbog nemogućnosti čeških vlasti da zbog stranačke podvojenosti definišu i preduzmu

⁵⁶ Pojedinci su prvih meseci boravka u Pragu izgubili i do deset kilograma na telesnoj težini, a bilo je i slučajeva pojave tuberkuloze. Problem redovnije ishrane rešen je otvaranjem menze za članove Udruženja jugoslovenske narodne studentske omladine, a zahvaljujući finansijskoj pomoći jugoslovenskog narodnog fronta u Pragu i komiteta za škole i nauku pri Vladi FNRJ u iznosu od 350.000 dinara i angažovanjem ekonomista i kuvara iz Jugoslavije. ASCG-315-44-108, Komitet za škole i nauku Vlade FNRJ F-75, Izveštaj o radu jugoslovenske narodne studentske omladine u ČSR u toku Prvomajskog takmičenja, jun 1947; Statni ustredni archiv, Ministerstvo školstvi a kultury, k. 1693, 26.

⁵⁷ ASCG - 315-6-16, Komitet za škole i nauku pri vladi FNRJ, F-75, Izveštaj o radu Udruženja jugoslovenske narodne studentske omladine u ČSR, 21. 12. 1946; I. Hofman, „Jugosloveni na studijama u Čehoslovačkoj 1945–1948. godine”, u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1–3, Beograd, 2002, 165.

planske i radikalne mere u stambenoj oblasti. Samo bugarskih studenata je u svakoj godini bilo između 800 i 1.000, a uvećavao se i broj albanskih studenata kojih je 1947. godine bilo za preko stotinu više nego prethodne godine.⁵⁸ U studentskim domovima bilo je oko 4.000 mesta, a dom je tražilo oko 10.000 studenata, što je prouzrokovalo da i veliki broj domaćih studenata ostane bez mesta u domu. U izveštaju Zdenka Štambuka, savetnika ambasade FNRJ u Pragu, iz oktobra 1947. godine navodi se da je situacija teža nego 1945. godine jer nijedan novi stambeni objekat za studente nije izgrađen.⁵⁹ Osim toga, raspodela soba u domovima obavljana je u toku letnjeg raspusta, kada su jugoslovenski studenti odsutni, pa su najbolje sobe zauzimali čehoslovački studenti. Ni zaoštavanje međustranačkih sukoba nije išlo na ruku jugoslovenskim studentima. Političke prilike u Čehoslovačkoj ocenjivane su 1947. kao lošije po odnos prema jugoslovenskim studentima: „1945 reakcija nije bila još tako organizovana niti je nastupala planski protiv naprednih snaga kao što radi gde god može 1947”.⁶⁰ Podela vlasti između četiri partije direktno je uticala na odnos nadležnog ministarstva. Naime, ministarstvo prosvete bilo je u rukama Narodno-socijalističke stranke, koja nije imala blagonaklon odnos prema studentima iz jedne komunističke zemlje, pa je od velikih obećanja malo bilo stvarnog izlaženja u susret. O osetljivosti jugoslovenskih vlasti na tu činjenicu svedoči i ljutitost Zdenka Štambuka, koja ga je navela da u jednom izveštaju zapiše i to da čehoslovačko ministarstvo prosvete deluje po direktnom nalogu američke ambasade u Pragu, razilazeći se sa „ispravnom slovenskom demokratskom linijom”.⁶¹

Jugoslovenski studenti su, ipak, na neki način u pogledu smeštaja bili u povoljnijem položaju od svojih bugarskih ili albanskih kolega. Prilike im je u mnogome olakšavala zgrada Koleja Maršala Tita – predratni Kolem Kralja Aleksandra, u Strešovicama, Praha 19, jednom od najzdravijih krajeva grada. Reč je, zapravo, o najboljem studentskom domu u Pragu, među posleratnim studentima popularnom „Titovom koleju”, a u stvari o studentskom domu izgrađenom pre rata, 1933. godine.⁶¹

⁵⁸ *Isto.*

⁵⁹ ASCG - 315-44-108, Komitet za škole i nauku pri vladi FNRJ, F-75, Izveštaj o koracima preduzetim za smještaj naših studenata u Pragu, 17. oktobar 1947.

⁶⁰ *Isto.*

⁶¹ *Isto.*

⁶² Dom je građen četiri godine i svečano otvoren 28. oktobra 1933. godine, najviše zaslugom Petra Zinkla, predsednika praške opštine. Projekat za zgradu izradio je praški đak Nikola Dobrović, a zgrada je bila vlasništvo Društva za jugoslovenske koleje u ČSR pri Čehoslovačko-jugoslovenskoj ligi u Pragu i bila je namenjena jugoslovenskim akademcima. Dom je bio tro-spratan, imao je 101 sobu sa jednim krevetom, 45 soba sa dva kreveta i četiri sobe sa četiri kreveta, ukupnog kapaciteta 211 studenata. U vreme izgradnje bio je jedan od najmodernijih studentskih domova u Evropi, sa prostranim komunikacijama, centralnim grejanjem, sobama sa toplom vodom, pisacim stolovima, ormarima i policama za knjige, radiom u svakoj sobi, engleskim ormanima u predsobljima i otvorima u zidu sa plinskim pećima za kuvanje kafe i čaja,

Zahvaljujući upornosti Zdenka Štambuka, posle niza intervencija i sastanaka sa predstavnicima čeških vlasti, oktobra 1947. godine jugoslovenski studenti dobili su 212 mesta u praškim domovima, od čega 118 u Titovom koleju, plus 20 mesta u improvizovanoj masovnoj spavaonici u bivšoj čitaonici, s tim da se u kratkom roku dogradi prostor za još 20 mesta za jugoslovenske studente. Štambuk nije bio zadovoljan takvim rešenjem pa je tražio alternativna. Ruska komisija za repatrijaciju zamoljena je da jugoslovenskim studentima ustupi jednu od dve velike i solidne barake u centru Praga, što je i učinjeno, pa su stvoreni uslovi za još 48 mesta. Jugoslovenska ambasada nije pristajala na to da dobijena baraka potpadne pod upravu Koleja već je nastojala da je zadrži za sebe, uz izdejstvovano obećanje da će dobiti i drugu, odnosno i treću baraku za potrebe kuhinje. Pri tom ambasada je imala u vidu da usled društvenih kretanja stambena kriza u Pragu neće jenjavati, a želela je da napravi koloniju jugoslovenskih studenata, pa je kod jugoslovenskih vlasti insistirala da se u Prag šalje što veći broj studenata.⁶³ Uprkos stalnom nezadovoljstvu jugoslovenskih diplomatskih predstavnika i samih studenata, Ministarstvo za škole i prosvetu ČSR-a podsetilo je, u jesen 1947. godine, Komitet za škole i nauku vlade FNRJ da su jugoslovenski studenti dobili više od 5% svih kreveta u Pragu namenjenih studentima.⁶⁴

Odnosi jugoslovenskih sa drugim studentima bili su različiti. U novoj sredini jugoslovenski studenti nisu bili prihvaćeni od svojih kolega baš sa naročitim simpatijama. Sem sa nekolicinom Čeha, odnosi jugoslovenskih i većine čeških studenata u Koleju Maršala Tita bili su svedeni na uobičajeno međusobno javljanje, a zategnutost je datirala još od raspodele soba. Česi su se osećali ugroženo zbog prisustva jugoslovenskih studenata, pa su u jednom trenutku zapretili da će demonstrirati, dok su jugoslovenski studenti smatrali da je Kolej njihov u celini i da za Čehe u njemu nema mesta. Tuča jednog jugoslovenskog

kao i prostorijama za čitaonicu, biblioteku i malom salom za svečanosti i predavanja. Pre rata u domu su uglavnom stanovali jugoslovenski studenti, ali od 1937. godine, kada se njihov broj smanjio na manje od sto, u domu su boravili i studenti iz Bugarske, Rumunije i češki studenti. Naziv Aleksandrov kolej 1945. godine promenjen je u Kolej Maršala Tita, kada je završena rekonstrukcija doma i napravljen novi pravilnik kojim je bilo predviđeno da dve trećine doma pripada jugoslovenskim studentima. Dom je delio sudbinu političkih prilika, pa je 1948. godine njegov naziv promenjen u Kolej J. A. Kamenskeho. Jan Amos Kamenski bio je jedan od najpoznatijih čeških naučnika u prvoj polovini 19. veka – osnivač svetske pedagogije i utemeljivač školskog sistema u Holandiji, Mađarskoj i Poljskoj. ASCG, 66-443; Statni ustredni archiv Praha, MŠK, 1469, 26; Statni ustredni archiv Praha, KSC – UV – 100/3, 78, 299/43.

⁶³ ASCG, Komitet za škole i nauku vlade FNRJ, F-75, Izveštaj savetnika Ambasade FNRJ u ČSR Zdenka Štambuka o preduzetim koracima za smeštaj naših studenata u Pragu, 17. oktobar 1947; Obaveštenje poslanstva Ambasade ČSR u Beogradu o smeštaju jugoslovenskih studenata u Koleju Maršala Tita, 31. oktobar 1947.

⁶⁴ ASCG, Komitet za škole i nauku vlade FNRJ, f-75. – Poslanstvo ČSR u Brogradu – Komitetu za škole i nauku vlade FNRJ o smeštaju jugoslovenskih studenata u Koleju Maršala Tita.

studenta sa češkim dobila je epilog u odluci jugoslovenskih vlasti da se dotični student vrati u Jugoslaviju.⁶⁵ Saradnja sa češkim studentima nije uspostavljena ni u pokušaju organizacije zajedničkih debatnih večeri i usmenih novina u domu. Po tim pitanjima, za razliku od pitanja raspodele soba koje je bilo uglavnom ekonomsko, bilo je političkih razmimoilaženja. Zabeležen je slučaj istupanja jednog češkog studenta koji je protestovao zbog skidanja table „Aleksandrov kolej”.⁶⁶ Sa bugarskim i albanskim studentima odnos je bio mnogo bolji. Bugarskim kolegama, koji su bili najbrojniji, jugoslovenski studenti su pomagali oko organizacije njihovog udruženja, dok su studente iz Albanije od prvog dana njihovog dolaska pomagali u svemu, od sačekivanja na stanici, smeštaja, preko snalaženja za ishranu, do učenja jezika i upisa na fakultet. Ta pomoć je ponekad bila veća i od pomoći sunarodnicima koji su pristizali narednih godina. Ipak, „i pored toga što se oni svakog dana kreću sa nama, hrane se zajedno sa nama u našoj menzi, a neki i stanuju sa našim studentima može se primetiti izvesna zatvorenost u sebe i odvojenost od naših studenata” – zapisano je u jednom od izveštaja Udruženja JNSO u Pragu.⁶⁷

Materijalni položaj jugoslovenskih studenata nije bio samo pitanje uslova života već veoma često i pitanje ličnog dostojanstva i ugleda zemlje, a u presudnoj meri je dovodio u pitanje i suštinu boravka u jednoj stranoj univerzitet-ski i naučno razvijenoj zemlji kakva je bila Čehoslovačka. Jedan od studenata završne godine studija metalurgije u Moravskoj Ostravi pitao se da li njegov boravak u Čehoslovačkoj ima smisla ukoliko on nije u mogućnosti da koristi sve prednosti koje studije u zemlji teške industrije donose. U jednom dopisu on se žalio: „Čak i velike stručne ekskurzije koje vode najbolji profesori moram da propustim jer se radi o 800 ili 1.000 kruna. Već sam ovde dve godine i stvarno nisam imao mogućnosti otići ni na jednu ekskurziju kojih je do sada bilo šest”.⁶⁸ Na sugestije iz zemlje da je za studente važno da se povežu sa češkim stručnjacima, on odgovara: „Sve je to lepo, ali eto valjda neće biti nejasno kada se nas par vrate kao inženjeri ali na žalost vrlo uski ne poznavajući sve momente koje bi kao intelektualci trebali znati”.⁶⁹

Za razliku od veoma slabih, gotovo nikakvih veza sa češkim studentima i stručnjacima, jugoslovenski studenti su u najvećem broju međusobno negovali dobre odnose. Sem neznatnog broja, i to onih koji su studirali o svom trošku, svi su bili učlanjeni u Udruženje jugoslovenske narodne studentske omladine u

⁶⁵ Izveštaj Udruženja JNSO za šk. 1946/47. godinu. ASCG, Komitet za škole i nauku FNRJ f-75.

⁶⁶ *Isto.*

⁶⁷ *Isto.*

⁶⁸ ASCG, 315-44-108, Komitet za škole i nauku vlade FNRJ, Pismo Antona Grgića, stipendiste čehoslovačke vlade na studijama rudarstva i metalurgije u Moravskoj Ostravi, 25. oktobar 1947.

⁶⁹ *Isto.*

Čehoslovačkoj.⁷⁰ Bila je to organizacija koja je u velikoj meri pomagala u rešavanju niza praktičnih problema, pružala razne oblike pomoći i zaštite, od stručne do zdravstvene, organizovala brojne političke, kulturne i društvene aktivnosti, imala socijalnu ulogu, ali istovremeno i bila svojevrsni vid kontrole kojim su partija i država sticale uvid u rad, ponašanje i političko držanje studenata. Ukupan broj učlanjenih u Udruženje u 1947. godini bio je 329, što je po slobodnoj proceni predsednika Udruženja bilo više od 90% svih jugoslovenskih studenata u Čehoslovačkoj.⁷¹ Najbrojniji deo Udruženja činili su praški studenti, gde je bilo i sedište. Udruženje je imalo svoje sekcije u ostalim gradovima u kojima je bilo jugoslovenskih studenata.

Broj članova Udruženja JNSO u ČSR-u po mestima studiranja, odnosno po sekcijama Udruženja⁷²

Prag	273
Bratislava	20
Brno	19
Moravska Ostrava	17

Broj članova Udruženja JNSO u ČSR-u po granama studija 1947.⁷³

medicina	72
elektromašinstvo	48
agronomija	40
hemija	41
arhitektura, građevina i specijalne nauke	27
filozofija (filozofi, slikari, vajar, umetnici, muzičari i studenti drame)	39
rudarstvo i metalurgija	7
srednja tekstilna škola	14
film	37
veterina	3
pravo	1

⁷⁰ ASCG, Predsedništvo Vlade FNRJ, 50-61-127; 61-93.

⁷¹ ASCG, Komitet za škole i nauku pri Vladi FNRJ, F-75, Izveštaj o radu Udruženja jugoslovenske narodne studentske omladine u ČSR za školsku 1946/47. godinu.

⁷² *Isto.*

⁷³ *Isto.*

U organizacionom pogledu Udruženje je bilo podeljeno na fakultetske jedinice, na čijem čelu su se nalazili poverenici koji su se redovno sastajali, razmenjivali informacije najrazličitije sadržine, pravili karakteristike studenata i razmatrali sva pitanja od interesa za život i rad. Udruženje je zamišljeno, između ostalog, sa ciljem da međusobno poveže jugoslovenske studente i organizuje njihov rad kroz zajedničko učenje, stvaranje stručne biblioteke i prikupljanje časopisa, održavanje kurseva iz jezika, predavanja omladincima koji uče zanate u češkim fabrikama i uspostavljanje veza sa fakultetima u zemlji i sa češkim stručnim klubovima. Udruženje se posebno angažovalo na stručnoj pomoći studentima i u učenju jezika, koji je u prvoj školskoj godini bio nepremostiva prepreka, pa se razmišljalo da studenti ostanu u ČSR-u za vreme letnjeg raspusta kako i to što su naučili ne bi zaboravili i time se u novoj školskoj godini našli pred istim problemom.⁷⁴ Organizovalo je kružoke za zajedničko učenje i predispitno proveravanje znanja, kojima su rukovodili studenti starijih godina, sastavljali su planove i programe rada kružoka i rukovodili radom studentskih ispitnih komisija koje nisu dopuštale studentima da izađu na ispite dok ih ne polože u okviru kružoka, organizovali su takmičenja u savlađivanju gradiva. Ataše za kulturu dr Oton Berkopec nije krio zadovoljstvo rezultatima takvog vida zajedničkog učenja.⁷⁵ Na vanrednoj sednici Udruženja, održanoj posle Prvomajskog takmičenja 1947. godine, konstatovano je da je najveći uspeh postignut tamo gde je postojala puna saradnja i međusobno potpomaganje, a da su neuspesi, odnosno padanje na ispitima po nekoliko puta posledica pojedinačnog učenja i loše organizovanih kružoka.⁷⁶ Zajedničko učenje, kojim je bilo obuhvaćeno više od 70% studenata, doprinelo je da se u izvesnoj meri prevaziđu sve početne nevolje kojima su studenti ubrzo po dolasku bili izloženi zbog slabog poznavanja jezika, nedostatka stručne literature, neredovnog praćenja predavanja, kampanjskog učenja iz skripata koje nisu nudile dovoljno znanja za ispite. U tom pogledu Udruženje je odigralo veoma značajnu ulogu. Međusobno povezivanje studenata sa istog ili srodnih fakulteta, temeljniji pristup studijama i kursevi češkog i ruskog jezika organizovani u okviru Udruženja davali su sigurnost studentima koji su u početku izgledali izgubljeno. Članstvo u Udruženju na neki način obavezivalo je na rad i na izdržljivost, pa su brojne teškoće koje su u početku izgledale nepremostive za mnoge studente postale prošlost. Najdisciplinovaniji i najvredniji među njima bili su studenti agronomije, građevine i medicine. Dobrim ispitnim rezultatom smatran je uspeh postignut u junskom roku 1947. godine, kada je 262 studenta prijavilo 1.179 ispita i od toga položilo 1.108 sa srednjom ocenom 2,30. U skladu sa duhom vremena, u okviru Udruženja organizovana su prvomajska ispitna ili takmičenja u

⁷⁴ ASCG, Predsedništvo Vlade FNRJ, 50-61-127; 61-93.

⁷⁵ ASCG, 315-6-16, Godišnji izveštaj o Jugoslovenima na studijama u ČSR, za školsku godinu 1945/46, 17. jul 1946.

⁷⁶ ASCG, 315-44-108, Izveštaj o radu Udruženja jugoslovenske narodne studentske omladine u ČSR u toku Prvomajskog takmičenja, jun 1947.

učenju kakvo je bilo pred Treći kongres KPJ, na kojima su se redovno najviše isticali studenti sa mašinskog, rudarskog i hemijskog fakulteta. U izveštaju sa jednog takvog pretkongresnog takmičenja u zemlju je Centralnom odboru narodne omladine Jugoslavije poslata sledeća poruka: „...Malo smo u početku zaostali, ali ono osnovno u nama, radni polet koji smo sobom doneli iz domovine, pokrenuo nas je i danas mi smo ponosni jer smo zadatke koje smo pred nas sviju postavili pred Trećim kongresom izvršili u potpunosti. A zato nam je dala snagu ljubav prema domovini, polet napredne omladine, naročito radničke u Čehoslovačkoj i vaši rezultati na obnovi. U predkongresnom takmičenju nas stopedeset studenata položili smo stosedamdeset i pet ispita sa prosečnom ocenom 2,18 koja odgovara prosečnoj oceni 7,8 na Beogradskom univerzitetu”.⁷⁷

Značajnu olakšicu u učenju, posebno studentima starijih godina koji su znali strane jezike, pružala je biblioteka formirana u Udruženju u Pragu. Studentima je 1947. godine stajalo na raspolaganju oko 400 knjiga, stručnih časopisa i brošura na svim jezicima, tako da su bili u situaciji da prate neke od savremenih naučnih rezultata iz čitavog sveta. U svom skromnom fondu biblioteka je najbolje bila snabdevena knjigama za stručne praktične predmete.⁷⁸ Nešto bogatija brojem naslova bila je knjižnica sa zbirkom od oko 1.300 knjiga beletrističke i marksističke literature, ali je ona bila slabije posećena.⁷⁹

Studenti okupljeni u Udruženju mogli su da zadovolje i niz drugih potreba, od kulturnih do sportskih, ali su veoma često bili i obavezivani na aktivnosti do kojih im možda i nije bilo stalo. Kulturni rad privukao je dve trećine studenata, koji su bili organizovani u više sekcija: hor, folklor, vokalni oktet, fotografija, instrumentalna sekcija, knjižnica, debatni klub, sekcija usmenih novina, sekcija zidnih novina, fiskulturna sekcija. Organizovane su priredbe, predavanja, izložbe, debatovano je o imperijalizmu, radničkom pokretu, Lenjinu, prigodnim programima obeležavan je Dan republike, Dan Crvene armije, Dan smrti Lenjina, uvežbavane su revolucionarne pesme, takmičilo se u sportu. Najbolji poznavaoči češkog jezika među studentima prevodili su tekstove o narodnooslobodilačkoj borbi i novoj jugoslovenskoj stvarnosti, od čega je petnaest objavljeno u raznim češkim listovima, ponajviše u *Mladoj fronti* – listu Saveza češke omladine. Usmene novine, najčešće sa temama o međunarodnoj situaciji i stanju u Jugoslaviji, završavane su ponekim filmom, pesmama, recitacijama. Oko osamdeset studenata napisalo je 210 članaka za zidne novine. U češkim narodnim nošnjama, pozajmljenim od čeških pozorišta, folklorna sekcija je nastupala više od deset puta sa petnaest narodnih igara, a fotografska sekcija zabeležila je sve te događaje na više od 1.000 fotografija.⁸⁰ Udruženje je juna 1947. godine kon-

⁷⁷ ASCG, Komitet za škole i nauku pri Vladi FNRJ, F-75, Izveštaj Udruženja jugoslovenske narodne studentske omladine u CSR za školsku 1946/47.

⁷⁸ *Isto*.

⁷⁹ *Isto*; I. Hofman, *n.d.*, str. 169.

statovalo da u idejno-političkom radu nisu postignuti željeni rezultati. To je potkrepljeno činjenicom da je nekoliko studenata pobjeglo u zapadne zemlje i da kod jednog broja studenata postoji izražena tendencija da izbegnu odlazak na radnu akciju na omladinskoj pruži Šamac–Sarajevo.⁸¹ Bežanje na Zapad tumačeno je kao neprijateljski postupak, ali i kao avantura, što je suštinski više dovelo u pitanje kriterijume prilikom izbora kandidata za studije nego što je mogla biti slabost u idejno-političkom radu Udruženja.

S posebnom pažnjom Udruženje se angažovalo na planu socijalnog sektora. Staralo se o zdravstvenom stanju studenata, organizovalo redovne lekarske preglede, obezbeđivalo boravak u sanatorijumu na Tatrama za studente slabog zdravlja, ulagalo velike napore na formiranju menze, davalo novčanu pomoć i pozajmice članovima Udruženja, snabdevalo studente hranom i cigaretama iz Jugoslavije.⁸²

Udruženjem su rukovodili provereni partijski kadrovi, koji su bili na stalnoj vezi sa predstavnicima ambasade i nadležnim institucijama u Jugoslaviji. Njihova uloga bila je i da strogo kontrolišu političko držanje studenata, a od karakteristike Udruženja najčešće je zavisilo da li će studentu biti odobreno produženje stipendije, odnosno dozvoljeno dalje studiranje. Loša karakteristika mogla se dobiti ne samo zbog sumnji u političku zrelost i ideološku ispravnost studenta već i zbog „nedostojnog” ponašanja, neaktivnosti, loših rezultata na ispitima, privatnog života koji nije bio u skladu sa partijskim moralom. Slučaj zaljublivanja jugoslovenskog studenta u Čehinju i njegova veza sa njom dospeo je na dnevni red rasprave u Udruženju, u koju se umešao i ataše za kulturu stavom da se zaljubljeni student kazni jer „ne smemo dozvoljavati da naši studenti u Pragu sa Čehinjama imaju decu, kao što su to radili pre rata naši studenti”.⁸³ Politička pouzdanost studenta odmeravala se gotovo kroz svaki korak. Čehoslovačka sredina tih godina bila je politički veoma ustalasana, političke partije prodirale su na univerzitet, partijska propaganda zapljuskivala je svakodnevni život i kontakti jugoslovenskih studenata sa ljudima različitih stranačkih i političkih orijentacija bili su neizbežni. Osim toga, u Čehoslovačkoj je bilo oko četiri hiljade jugoslovenskih državljana koji su se tu nalazili od ranije, najviše iz ekonomskih razloga, ali njihovi politički pogledi nisu odgovarali zahtevima nove jugoslovenske političke i društvene stvarnosti. Zbog toga su jugoslovenske vlasti, preko rukovodilaca Udruženja i diplomatskih predstavnika, pokušavale da izoluju studente i drže ih podalje od svake mogućnosti da podlegnu antikomunističkom delovanju ili posumnjaju u vrednosti koje je po ideološkim merilima nosila jugoslovenska revolucija.

⁸⁰ *Isto.*

⁸¹ *Isto.*

⁸² *Isto.*

⁸³ ASCG, 315-6-16, Izveštaj atašea za kulturu pri Ambasadi FNRJ u Pragu, 8. februara 1947; I. Hofman, *n.d.*, str. 170.

Prilog 1:

**Уговор
О пријатељству, узајамној помоћи
и сарадњи у миру
између
ФЕДЕРАТИВНЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
и
ЧЕХОСЛОВАЧКЕ РЕПУБЛИКЕ⁸⁴**

Президијум Народне Скупштине Федеративне Народне Републике
Југославије и
Президент Чехословачке Републике

решили су да закључе уговор и именовали за своје опуномоћенике:
ПРЕЗИДИЈУМ НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ
ФЕДЕРАТИВНЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
Претседника Владе Федеративне Народне Републике Југославије, Маршала
Југославије, господина Јосипа Броза – Тита,

ПРЕЗИДЕНТ ЧЕХОСЛОВАЧКЕ РЕПУБЛИКЕ
Претседника Владе, господина Здењска Фиерлингера,

у жељи да се свечано потврде везе искреног пријатељства које од памтивека
спајају братске словенске народе Чехословачке и Југославије и које је било у овом
победоносном рату поново потврђено у заједничкој борби против истога непријатеља
и исте опасности,

имајући у виду животни интерес обеју земаља за узајамну одбрану у случају
да би Немачка обновила своју нападачку политику против њихове слободе, поли-
тичке независности и територијалног интегритета,

уверени да је заједничка одбрана против такве опасности у интересу одр-
жавања међународног мира и безбедности, што је циљ и повеље Организације Уједи-
њених Народа, коју су обе земље прихватиле,

решени даље учвршћивати и продубљивати духовне и економске везе, које су
већ раније биле створене заједничким напорима између обеју земаља,

решили су да закључе уговор и именовали за своје опуномоћенике:

ПРЕЗИДИЈУМ НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ ФЕДЕРАТИВНЕ
НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
Претседника Владе Федеративне Народне Републике Југославије, Маршала
Југославије, господина Јосипа Броза – Тита,

ПРЕЗИДЕНТ ЧЕХОСЛОВАЧКЕ РЕПУБЛИКЕ
Претседника Владе, господина Здењска Фиерлингера,

који су се, пошто су изменили своја пуномоћја, нађена у добром и исправном
облику, сагласили у следећем:

Члан I

Високе стране Уговорнице споразумеле су се да ће се у интересу обеју земаља
и њихових народа удружити у политици опробаног и трајног пријатељства, које ће
учвршћивати уском сарадњом између обеју земаља.

⁸⁴ Sbirka zakonu a narizeni, č. 168/1946, 1128-1130.

Члан II

Високе Стране Уговорнице обавезују се да ће предузети заједнички све мере у својој моћи да онемогуће било какову нову претњу и да спрече понављање напада од стране Немачке или било које друге државе која би се с њом директно или било на који други начин удружила.

У ту сврху Високе Стране Уговорнице учествоваће у духу најискреније сарадње у свим међународним акцијама за одржавање међународног мира и безбедности и у потпуности доприносиће томе да би се овај циљ остварио.

При извршењу овог Уговора Високе Стране Уговорнице придржаваће се својих обавеза као чланице Организације Уједињених Народа.

Члан III

Ако би једна од Високих Страна Уговорница била уплетена у непријатељство са Немачком, која би поновила своју нападачку политику или са којом било другом државом која би се са Немачком удружила у циљу нападачке акције, друга од Високих Страна Уговорница без одлагања пружиће јој војничку и другу помоћ свим средствима која јој стоје на расположењу.

Члан IV

Високе Стране Уговорнице обавезују се да ниједна од њих неће ступити у савез, нити узети учешћа у коалицији, који су уперени против друге Високе Стране Уговорнице.

Члан V

Високе Стране Уговорнице учвршћиваће заједнички и свака у кругу своје делатности, економске, духовне и друге везе између обеју земаља на основу уговора и споразума закључених у том циљу.

Члан VI

Овај Уговор ступа на снагу одмах по потписивању и биће ратификован у најкраће време. Ратификациони инструменти измениће се у Прагу што је могуће пре.

Овај Уговор остаје у важности двадесет година од тренутка потписивања. Ако пак ниједна од Високих Страна Уговорница не саопшти дванаест месеци пре истека двадесетогодишњег рока да жели да важност овог уговора престане, продужује се његова важност сваког пута за пет даљих година дотле док једна од Високих Страна Уговорница дванаест месеци пре истека текућег петогодишњег периода писмено не јави своју намеру обеснажити га.

У потврду чега су опуномоћеници потписали овај Уговор и ставили на њега своје печате.

Рађено у два примерка сваки на чешком и српско-хрватском језику. Оба текста имају подједнаку важност.

У Београду деветог маја хиљаду девет стотина четрдесет и шесте године.

По овлашћењу
Президијума Народне Скупштине
Федеративне Народне Републике Југославије
Ј. Б. Тито

По овлашћењу
Президента Чехословачке Републике
Зд. Фиерлингер
Л. С. Л. С.

Prilog 2:

КОНВЕНЦИЈА⁸⁵
о културној сарадњи
између
Федеративне Народне Републике Југославије
и Чехословачке Републике.

Влада Федеративне Народне Републике Југославије и Влада Чехословачке Републике, у жељи да у смислу члана V Споразума о пријатељству и узајамној помоћи између обе државе, потписаног 9. маја 1946. године, склопе Конвенцију о културној сарадњи, у циљу потпомагања и олакшавања пријатељске сарадње на научном, школском, уметничком и физкултурном пољу, наименовале су у ту сврху пуномоћнике, и то:

Влада Федеративне Народне Републике Југославије Бориса Зихерла, претседника Комитета за школе и науку при Влади Федеративне Народне Републике Југославије;

Влада Чехословачке републике Др. Владимира Клементиса, државног секретара Министарства иностраних послова Чехословачке Републике;

који су се, пошто су изменили своја пуномоћја, нађена у добром и исправном облику, споразумели у следећем:

Члан I

Високе Стране уговорнице уложиће што већи напор да на својим универзитетима и другим установама за више образовање осигурају оснивање професорских катедри и постављење лектора за језик, литературу, историју и друге предмете, који ће помоћи упознавању друге Високе Стране Уговорнице.

Члан II

Високе Стране Уговорнице могу оснивати културне установе на територији друге Високе Стране Уговорнице, под условом да буду респектовани општи законски прописи о оснивању таквих установа који важе на дотичној територији. Под овим установама подразумевају се: трајне изложбе, библиотеке, читаонице и архиве намењене студију и струкама на које се односи овај споразум.

Члан III

Високе Стране Уговорнице потпомагаће размену истраживача, професора, наставника, просветних радника, студената, ђака, уметника и претставника осталих културних професија и струка.

Члан IV

Високе Стране Уговорнице, свесне свога словенског братства, опходиће се према студентима и ђацима припадницима друге Високе Стране Уговорнице као са домаћим припадницима.

Услови под којима би испити, сведоцбе и дипломе свих врста, који важе на територији једне Високе Стране Уговорнице, могли бити признати за пријем у службу од друге Високе Стране Уговорнице, биће испитани и одређени.

Члан V

Високе Стране Уговорнице према својим могућностима даваће стипендије да би омогућиле припадницима обеју земаља да студирају, да се стручно школују, или да као истраживачи раде на територији друге Високе Стране Уговорнице.

⁸⁵ Sbirka zakonu a narizeni, č. 155/1947, 812-817.

Члан VI

Високе Стране Уговорнице потпомагаће најтепшњу сарадњу између научних, културних, просветних, фискултурних, уметничких и сличних друштава и организација својих земаља и на тај начин пружиће узајамну помоћ за њихову делатност.

Члан VII

Високе Стране Уговорнице радиће на уклањању штетних последица немачке фашистичке и сваке друге фашистичке пропаганде против Федеративне Народне Републике Југославије и Републике Чехословачке на пољу науке и културе.

Члан VIII

Високе Стране Уговорнице потпомагаће организовање течајева за време школског распуста за наставнике високих школа и других школа свих степена и врста, као и за културне и просветне раднике и уметнике друге Високе Стране Уговорнице. Ово се односи и на размену праксе у предузећима, на размену учесника течајева за време распуста и на васпитна летовалишта свих врста.

Члан IX

Високе Стране Уговорнице потпомагаће – евентуално дајући за то и материјална сретства – узајамне посете појединаца и изабраних група научних, просветних и фискултурних радника, књижевника и уметника, како би се развијала научна, просветна, културна и фискултурна сарадња.

Члан X

Високе Стране Уговорнице помагаће сарадњу између признатих омладинских организација просветних радника, као и између других научних и културних организација и удружења обеју земаља.

Члан XI

Високе Стране Уговорнице помагаће се узајамно у напорима за ширење културе и свестрано међусобно упознавање, нарочито:

- а) организовањем размене књига и часописа, дневне и периодичне штампе и других публикација између сродних установа и друштава обеју земаља;
- б) културним старањем о грађанима друге Високе Стране Уговорнице на својој територији, као и културним старањем о својим грађанима на територији друге Високе Стране Уговорнице у споразуму са њеним надлежним установама;
- ц) олакшањем и остваривањем размене музејског материјала;
- д) олакшавањем делатности новинских агенција и дописника и потпомагањем новинарских посета и екскурзија;
- е) предавањима и течајевима језика;
- ф) разменом школског материјала;
- г) концертима;
- х) изложбама и приредбама свих врста;
- и) позоришним претставама, разменом глумаца, односно позоришних ансамбала;
- ј) радијом, филмовима, грамофонским плочама и сличним;
- к) развијањем спортских односа преко спортских и фискултурних организација, помагањем туристичких путовања и организовањем боравка у циљу одмора;
- л) Свака Висока Страна Уговорница стараће се на одговарајући начин о заштити ауторских права и о томе да буду издата пре свега литерарна дела од вредности друге Високе Стране Уговорнице, и то у добрим преводима.

Члан XII

Високе Стране Уговорнице основаће сталну Мешовиту Комисију, која ће имати четрнаест чланова. Ова комисија дејствоваће као саветодавно, иницијативно и контролно тело.

Мешовита комисија биће подељена у две Секције: једна ће имати седиште у Прагу, друга у Београду. Свака Секција имаће по седам чланова.

Чланове чехословачке секције именоваће чехословачко Министарство школа и просвете у споразуму са Министарством иностраних послова и Министарством информација. Чланове југословенске секције именоваће Комитет за школе и науку у споразуму са комитетом за културу и уметност и са југословенским Министарством иностраних послова.

У прашкој Секцији Мешовите Комисије имаће своје претставнике чехословачко Министарство иностраних послова, Министарство школе и просвете, Министарство информација, културни, просветни и уметнички радници и омладина. У београдској Секцији Мешовите Комисије имаће своје претставнике југословенско Министарство иностраних послова, Комитет за школе и науку, Комитет за културу и уметност, Савез просветних радника и Централно веће Народне омладине Југославије.

Заседањима обе Секције могу присуствовати аташе за штампу као и културни аташе друге земље, претставник домаћег друштва за културну сарадњу између Чехословачке и Југославије и стручни саветодавци.

Списак именованих чланова Секције биће дипломатским путем предложен другој Високој Страни Уговорници на одобрење.

Пленум Сталне Мешовите Комисије састаће се према потреби, најмање једанпут годишње, и то наизменично у Чехословачкој Републици и Федеративној Народној Републици Југославији. На овим седницама председаваће петнаести члан, кога ће именовати чехословачко Министарство школе и просвете на предлог Прашке секције, ако Мешовита Комисија заседава у Чехословачкој, а Комитет за школе и науку на предлог Београдске секције, ако Комисија заседава у Југославији.

Задаци Мешовите Комисије биће да на пленарним заседањима доноси одлуке и предлаже мере за спровођење у живот ове Конвенције. Прва од ових мера биће израда допунског протокола, који ће бити саставним делом Конвенције чим буде одобрен од обе Високе Стране Уговорнице. Мешовита Комисија пазиће на примену Конвенције и на споразумно донете одлуке и мере и предлагаће Високим Странама Уговорницама све измене које ће сматрати потребним.

Члан XIII

Ову Конвенцију спроводиће у пракси надлежни централни органи на основу сугестија и предлога Мешовите Комисије.

Члан XIV

Обе Високе Стране Уговорнице обавезују се да ће предузети потребне административне и финансијске мере за практично спровођење конвенције.

Члан XV

Одредбе ове Конвенције ниуколико не мењају пуноважност закона и прописа Високих Страна Уговорница који се односе на све странце, уколико се тичу уласка у земљу и боравка у њој.

Члан XVI

Ова конвенција биће ратификована. Размена ратификационих инструмената спровешће се у Прагу.

Конвенција ће ступити на снагу даном размене ратификационих инструмената.

Члан XVII

Ова конвенција остаће у важности најмање пет година. Ако шест месеци пре истека овог рока ниједна од Високих Страна Уговорница не саопшти жељу да важност конвенције престане, конвенција ће остати у важности до истека шест месеци од дана, кад једна од Високих Страна Уговорница саопшти жељу да важност Конвенције престане.

У ПОТВРДУ ЧЕГА, потписани пуномоћници потписали су ову Конвенцију и ставили на њу своје печате.

Рађено у два примерка у Београду, на дан 27. априла 1947. године, на српскохрватском и чешком језику. Оба текста су аутентична.

За Федеративну Народну Републику Југославију :
БОРИС ЗИХЕРЛ с.р.

За Чехословачку Републику :
Др. В. КЛЕМЕНТИС с.р.

Summary**Postwar Prague – Comparable Picture
Czech Community and Yugoslav Students – Scholarship Holders
from 1945 till the Declaration of Information Bureau Resolution**

The first postwar generation of Yugoslav students – scholarship holders, started their studies at Czech universities in late 1945 and in early 1946. Between 400 and 500 students completed the studies at Czech universities by 1948, that is to say till declaring of Information Bureau Resolution. Their position at studies in Czechoslovakia was much better than the status of their compatriots in the Soviet Union, but at the same time much more difficult than the position of Yugoslav students in France. The stay in Czechoslovakia was a new experience for Yugoslav students due to the fact that they resided temporarily in the pro-socialist country which differed from Yugoslavia in many aspects. Four political parties shared the power in Czechoslovakia till February 1948 and then the power was taken by communists. Prague was preserved in the Second World War, with a few torn down buildings and about ten thousand victims. The stay in Czechoslovakia for Yugoslav students also meant an encounter with the country with Central-European tradition that moved towards soc-realism. Their studies at Karl's University in Prague which was established in 1348, more than forty years before Kosovo Battle, imposed comparisons with the tradition of their country of origin.

Vesna ĐIKANović
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd

UDK 271.222(497.11)(73)-9 "1919/1926"

**PRILOG ISTRAŽIVANJU ISTORIJE SRPSKE
PRAVOSLAVNE CRKVE U SJEDINJENIM AMERIČKIM
DRŽAVAMA OD 1919. DO 1926.**

APSTRAKT: Članak se bavi analizom procesa organizovanja američko-kanadske eparhije, kao i izborom prvog srpskog episkopa u Severnoj Americi.

U periodu intezivnijeg doseljavanja Srba u Severnu Ameriku, a pre svega u Sjedinjene Države, u drugoj polovini XIX veka, i povećavanja broja srpskih kolonija, organizovanog crkvenog života, odnosno srpske crkve nije bilo. To, međutim, nije značilo da je verski život srpskih iseljenika bio zanemaren, ili da čak nije ni postojao. Crkveno školske opštine, kao jedan od prvih vidova organizovanog života iseljenika, nastale njihovom samostalnom inicijativom, pored funkcija socijalnog, kulturnog, prosvetnog karaktera, ispunjavale su i onu koja se odnosila na verske potrebe njihovih članova. Ove opštine će se angažovati na finansiranju podizanja ili kupovine crkvenih zgrada, raspisivanju konkursa za izbor sveštenika, uz obezbeđivanje plate i smeštaja. Potrebno je istaći da su one delovale po principima samostalnog odlučivanja i donošenja odluka, što će ih činiti važnim činiocem u budućem organizovanju srpske crkve.¹

Organizovani oblici verskog života u Severnoj Americi bili su, međutim, u rukama Ruske pravoslavne crkve koja svoje prisustvo beleži od sredine XVIII

¹ Stevan Karamata u svom izveštaju o stanju u Americi iz 1910. daje opis nastanka tih opština: „U mestima gde ima oveci broj naših sastanu se desetak dvadesetak boljih i savesnijih ljudi (među ovima dešava se kad kada da ima i probisveta i mnogih je krajcara umesto za crkvu i na crkvu otišlo u džep takih pokretača koji su bili obični lopovi) dogovore se da hoće da osnuju crkvenu opštinu i da kupe kakvu u mestu se nalazeću praznu crkvu, i kad se dogovore i sporazumeju, sazovu narod na zbor i dogovor, koji obično takov pokret vrlo rado prihvaća, i traže priloge”. Sava, episkop šumadijski, *Istorija SPC u Americi i Kanadi 1891–1941*, Kalenić, Kragujevac, 1994, str. 67–71, 134.

veka.² Srpski sveštenici koji su delovali u SAD-u i Kanadi nalazili su se pod jurisdikcijom Ruske crkve, a to će biti i okvir za sva buduća delovanja, inicijative, nastojanja u pravcu osamostaljenja. Dolazak srpskog sveštenstva u Americu nije bio deo organizovanog rada, već su oni činili tek mali deo slovenskog iseljeničkog talasa krajem XIX veka, a razlozi i motivi doseljavanja nisu se u većoj meri razlikovali od onih kod ostalih imigranata.³ Međutim, to sveštenstvo činiće osnov i jezgro organizovanja srpske crkve u Americi.

Krajem XIX veka javili su se prvi jasniji pokazatelji da među srpskim iseljenicima i sveštenstvom postoji raspoloženje da se izvrši čvršće povezivanje sa srpskom crkvom u starom kraju (inicijative su se odnosile na uspostavljanje veza i sa Karlovačkom i sa Beogradskom mitropolijom). Za inicijatora ovih pokušaja može se smatrati Sebastijan Dabović,⁴ prvi srpski sveštenik u Americi, rođen u Sjedinjenim Državama, koji je uputio molbu srpskom mitropolitu Mihailu, i izrazio želju da se nađe pod njegovom duhovnom upravom. Mihailo je ovaj predlog odbio navodeći razloge materijalne i upravne prirode, na kraju zaključujući: „Mislim da se vi lepo složite i da slušate g. Vladiku Svojega pa će on vama pomagati i štiti Srbe i njino Pravoslavlje a neće srpske narodne običaje uništavati”.⁵

Inicijative su jednako dolazile i od srpskih crkveno školskih opština. One su u sve većoj meri izražavale potrebu za srpskim sveštenicima koji bi razumeli jezik i običaje srpskog naroda što, kako se smatralo, nije bio slučaj sa ruskim sveštenicima koji su bili angažovani umesto srpskih. Porast broja srpskih iseljenika, a time i crkveno školskih opština učinio je da potreba za srpskim sveštenicima postane izraženija.⁶

Postojeće inicijative i prisutno raspoloženje, među sveštenstvom i iseljenicima, stvorili su neophodne uslove za preduzimanje akcija u pravcu formiranja srpske crkve u Americi.

² Još 1741. je započelo rusko istraživanje i nastanjivanje Aljaske i Aleutskih ostrva, a maja 1793. ruska carica Katarina Velika je dala dozvolu za osnivanje Ruske pravoslavne misije. Nakon prodaje Aljaske Sjedinjenim Državama 1867, ruski Sinod je uspostavio autonomnu episkopiju Aljaske i Aleutskih ostrva, kasnije poznate kao Ruska pravoslavna misija u Americi. Paul Pavlovich, *The History of the Serbian Orthodox Church*, Toronto, 1989, str. 259–260.

³ Episkop Nikolaj, osvrćući se na ove razloge ocenjuje ih kao one „niže moralne vrednosti”. Potraga za boljim životom i egzistencijom, ali i bežanje pred zakonom, bili su neki od razloga za iseljavanje. Sava, episkop šumadijski, *n. d.*, str. 134.

⁴ Roditelji Sebastijana Dabovića su bili srpski imigranti iz Boke Kotorske, dok je on rođen u SAD, u San Francisku 21. juna 1863. kao Jovan (John) Dabović. Sveštensko obrazovanje je, između ostalog, stekao školovanjem u Petrogradu i Kijevu, a u Americi je delovao kod Ruske pravoslavne misije. Bio je osnivač prve srpske crkve u Americi, crkve Sv. Save u Džeksonu (Kalifornija) 1894. godine. Paul Pavlovich, *n. d.*, str. 263–264.

⁵ Sava, episkop šumadijski, *n. d.*, str. 40.

⁶ Među prvim molbama upućenim srpskoj crkvi u starom kraju, bila je molba rusko-grčko-srpske parohije u San Francisku. Oni su od mitropolita Mihaila tražili da im uputi sveštenika. On je poslao arhimandrita Firmilijana Dražića, 1892, koji je bio i prvi srpski sveštenik u Americi upućen iz Srbije. U Americi se zadržao samo šest meseci. Sava, episkop šumadijski, *n. d.*, str. 38.

Međutim, prve oblike organizovane celine i vidove samostalnog funkcionisanja, srpska crkva dobila je kao deo ruske misije u Americi i inicijativom ruskih arhiepiskopa. Prvi korak je učinjen u okviru reorganizacije Ruske crkve u Americi, kada je ruski episkop Tihon (1898–1907) osnovao Srpsku duhovnu misiju, marta 1905. godine, a za prvog načelnika je izabran Sebastijan Dabović. On je, po svemu sudeći, želeo da kroz rad ove misije ojača položaj srpskog sveštenstva u Americi, u finansijskom i kadrovskom smislu, kao i kroz izdavanje posebnog crkvenog lista. U tom smislu, zatražio je podršku od mitropolita karlovačkog Georgija, ali do saradnje nije došlo, kako je istaknuto, zbog lošeg materijalnog stanja mitropolije ali i, kako je mitropolit Georgije naveo, „pošto nam zvanično a ni inako nisu poznate prilike pravoslavnoga srpskoga života na kontinentu američkom”.⁷ Ipak, osnivanje Srpske duhovne misije nije uticalo na sređivanje prilika među srpskim sveštenstvom, niti je zaustavilo inicijative za odvajanje od ruske i stavljanje pod jurisdikciju srpske crkve u starom kraju. U molbi nekoliko srpskih opština mitropolitu Georgiju ističe se „što je izrična i sveopća želja svega ovamošnjeg srpskog naroda da nam najviša duhovna vlast bude koji srpski sv. Sinod, u otadžbini a ne ruski u Petrogradu”.⁸ Upravo zbog nemogućnosti da ostvari svrhu postojanja srpske misije, Sebastijan Dabović je ubrzo (1909) podneo ostavku na mesto načelnika, o čemu je izvestio i Sv. Sinod Karlovačke mitropolije ističući da „većina Srba ovamo glasno su se izrazili da neće ničiju, ni rusku, nego svoju srpsku crkvenu jurisdikciju”.⁹ Činilo se da se stvari ubrzano kreću u pravcu konačnog uređenja srpske crkve u Americi i njenog povezivanja sa crkvom u Srbiji. Na saboru srpskih sveštenika u Čikagu, 5. novembra 1913, srpski sveštenici na čelu sa Savom Vojvodićem, novoizabranim načelnikom Srpske duhovne misije, doneli su više odluka među kojima treba istaći zahtev da se izvrši izdvajanje iz Ruske pravoslavne crkve i prede pod jurisdikciju srpske mitropolije u Beogradu, kao i da takva crkva nosi naziv Srpska pravoslavna crkva u Severnoj Americi, sa sedištem u Čikagu.¹⁰ Međutim, izbijanje Prvog svetskog rata je privremeno zaustavilo čitav proces.

⁷ Sava, episkop šumadijski, *n. d.*, str. 50.

⁸ Sava, episkop šumadijski, *n. d.*, str. 49–60.

⁹ Sava, episkop šumadijski, *n. d.* str. 60.

¹⁰ Govoreći o saboru 1913, prota Petar Stijačić navodi da je, između ostalog, doneto rešenje da se obrate Beogradu, ali da su dobili odgovor da crkva u Srbiji ne može da se primi pokroviteljstva. Prota Petar O. Stijačić, „Srpska Pravoslavna Crkva u Americi”, *Kalendar Srpske Pravoslavne Patrijaršije za 1939*, str. 127–128. Da se ipak u nekim krugovima srpske crkve menjalo raspoloženje prema čvršćem povezivanju sa sveštenstvom i narodom u Americi, pokazuje odgovor mitropolita Georgija crkveno školskoj opštini u Čikagu, gde on jasno podržava njihovu nameru da se stave pod vlast srpskog mitropolita. Korak dalje predstavljalo je slanje Stevana Karamate u Ameriku od strane Karlovačke mitropolije u cilju prikupljanja informacija o stanju među iseljenicima i crkvom. U tom izveštaju prvi put su konkretno razvijeni predlozi o osnivanju episkopije i izboru srpskog episkopa u Americi. Sava, episkop šumadijski, *n. d.*, str. 45, 67–71.

Osnivanje episkopije

Iako je početak Prvog svetskog rata, kao što je istaknuto, prekinuo za kratko napore za sređivanje crkvenih prilika u Severnoj Americi, a pre svega u SAD-u, ovaj period je obeležilo nekoliko događaja od značaja za buduće rešavanje crkvenog pitanja.

Izbijanje Oktobarske revolucije 1917. je imalo značajne posledice po dešavanja u Ruskoj crkvi u Americi, a time, posredno, i po srpsko sveštenstvo. Ovaj događaj svakako je uzdrmao postojeće pokušaje ruskog arhiepiskopa Evdokima, načinjene godinu dana ranije, 18. oktobra 1916, da sazivanjem kongresa srpskih sveštenika u Čikagu učvrsti rusku jurisdikciju. To je inače predstavljalo rezultat razmišljanja i planova u okviru Ruske crkve o načinima da se srpsko sveštenstvo veže za nju. S tim u vezi, episkop Tihon će predložiti sazivanje sabora srpskih sveštenika, izradu jedinstvenog ustava, ali i podvrgavanje srpskih novina duhovnoj cenzuri. Ruski sinod je prihvatio ove predloge i u leto 1916. naložio episkopu Evdokimu da to i ostvari.¹¹ Sa istom namerom, u leto 1917, iz Rusije je doveden sindel Mardarije Uskoković i postavljen za novog načelnika Srpske duhovne misije, uz nadu, da će on, kao ruski đak, očuvati postojeće odnose.¹² Mardarije je, s druge strane, svoj dolazak i prihvatanje dužnosti obrazložio na sledeći način: „Ja sam ruskoj crkvi stavio izvesne uslove, a glavni je bio taj, da naša srpska crkva u Americi dobije samostalnost. To sam izjavio.”¹³ Novi ruski episkop u Americi Aleksandar je obrazložio dolazak Mardarije, „nalazeći da je sada sazrelo vreme predstaviti srpskom narodu da sam sebi podiže svoj crkveni život u Americi”. Cilj je bio organizovanje „zasebne srpske eparhije”, ali se istovremeno isticalo da je Mardarije „uspeo da se pokaže kao veliki rusofil”.¹⁴

¹¹ U radu sabora učestvovalo je 15 srpskih sveštenika. Pored administrativnog preuređenja srpskih parohija, prihvaćen je i Ustav ruske pravoslavne arhiepiskopije. Sava, episkop šumadijski, *n. d.*, str. 93.

¹² Mardarije Uskoković je rođen u selu Kornet u blizini Podgorice 2. novembra 1889. (episkop Sava navodi 22. decembar 1889, kao datum rođenja u: Sava, episkop šumadijski, *Srpski jerarsi od IX do XX veka*, Beograd, 1996, str. 307–308) kao Jovan Uskoković. Nakon školovanja u Crnoj Gori i Srbiji 1909. se zamonašio u manastiru Studenica. Školovanje je nastavio u Rusiji gde ga je uputio Srpski sinod. Na Duhovnoj akademiji u Petrogradu diplomirao je 1915; Sinod RPC-a ga je uputio u Ameriku 1917, gde je zauzeo položaj načelnika Srpske duhovne misije. Za prvog srpskog episkopa imenovan je 1925. godine. Umro je 12. decembra 1935. u Mičigenu. Dragoslav Dragutinović, *Životopis Vladike Mardarije*, Manastir Sv. Save, Libervil, 1981, str. 117–119.

¹³ Dragoslav Dragutinović, *n. d.*, str. 34.

¹⁴ D. Dragutinović, *n. d.*, str. 34–35; Episkop Nikolaj u svom izveštaju ističe da je Ruska crkva u Americi počela da gubi ugled još 1915, dolaskom episkopa Evdokima, kada se on sukobio sa američkim zvaničnicima. Njega je nasledio episkop Aleksandar koji je, po Nikolaju, nastavio politiku učvršćivanja ruskog uticaja izborom episkopa lojalnih ruskoj crkvi. Sava, episkop šumadijski, *n. d.*, str. 136–140.

Aktivnosti u pravcu stvaranja srpske episkopije u Severnoj Americi su nastavljene neposredno po okončanju Prvog svetskog rata, ali su ukupne okolnosti bile izmenjene. Stvaranje Kraljevine SHS je otklonilo svaku nedoumicu u pogledu vezivanja američkog sveštenstva za određenu srpsku mitropoliju u starom kraju. Takođe, crkveno pitanje u Americi je postalo i predmet interesovanja srpske vlade, koja je već avgusta 1918. na Krfu, u trenucima kada ratne operacije još uvek nisu bile okončane, ocenila da državni interesi zahtevaju da se izvrši izbor episkopa iz „naše crkve” za srpske iseljenike u Americi.¹⁵ Svakako da su ovom stanovištu doprinela iskustva iz ratnih godina. Materijalna i vojna pomoć srpskih iseljenika, ali i uočavanje značaja SAD-a u budućim međunarodnim odnosima nisu se mogli zanemariti.

Predstojeće uređivanje nove države, rešavanje pitanja granica, ali i izvestan oprez u pogledu rešavanja pitanja srpske crkve u Americi, bili su neki od faktora koji su od samog početka usporili aktivnosti Beograda. S druge strane, u Sjedinjenim Državama stvari su tekle ubrzanim tokom.

U Klivlendu je, 28. februara 1919, sazvan Sabor Ruske severnoameričke arhiepiskopije, na kome se pored razmatranja aktuelnih političkih događaja, pre svega u Rusiji, razmatralo i stanje u Srpskoj crkvi. Na Saboru, na kome je prisustvovalo dvanaest srpskih sveštenika, doneta je odluka da se Mardarije Uskoković predloži za srpskog episkopa, a zvanični izbor je trebalo da se desi na zakazanom saboru srpskog sveštenstva i opština 12. marta 1919. u Čikagu. Sabor u Klivlendu je održan bez saglasnosti i dozvole srpske crkve i državnih vlasti. Jedan od učesnika klivlenskog sabora, arhimandrit Danilo Kozomara je, međutim, pristajanje na odluke sabora i izbor Mardarija za episkopa, iako svestan „da ruski sabori ne mogu birati srpske Vladike”, objašnjavao „očekivanjem da će klivlendsko rešenje, iako nekanonsko, donekle pospešiti akciju Beograda”.¹⁶ Potpuno drugačije viđenje je imao episkop Nikolaj Velimirović, koji je u tome video još jedan pokušaj Ruske crkve da očuva svoju jurisdikciju, navodeći da je dobio uveravanja da je ceo poduhvat finansirao ruski poslanik u Vašingtonu.¹⁷

Mardarije Uskoković i pojedini srpski sveštenici su, međutim, pokazivali jasno nastojanje da dobiju saglasnost zvaničnika Kraljevine i SPC-a. S tom namerom oni su uputili pismo poslaniku Kraljevine u Vašingtonu S. Grujiću, 30. januara 1919, u kom se ističe „da je dvanajesti čas da se danas ostvari i duhovno jedinstvo sviju pravoslavnih Srba, jer bez duhovnog ne može biti potpuno ni materijalno jedinstvo”.¹⁸ Istaknuto je takođe da postoji opasnost da se anarhija

¹⁵ ASCG, Fond Ministarstva unutrašnjih poslova (14), fasc. 11; Arhiepiskop beogradski Dimitrije za predsednika kraljevske vlade, 7. 1. 1919.

¹⁶ Sava, episkop šumadijski, *n. d.*, str. 97.

¹⁷ Sava, episkop šumadijski, *n. d.*, str. 137.

¹⁸ ASCG, Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu (371), fasc. 63, pismo Mardarija Uskokovića i tri srpska sveštenika Kraljevskom poslanstvu 30. 1. 1919.

koja je zahvatila Rusku crkvu u celini, raširi i među srpskim sveštenstvom i da zato „po ubeđenju ogromne većine srpskog sveštenstva je jedini spas da se što pre srpska crkva odeli od ruske crkve i prizna jurisdikcija srpskog mitropolita”.¹⁹ Smatrali su da to pitanje jedino mogu rešiti srpski sveštenici i crkvene opštine i da se zato išlo ka sazivanju sabora. Da bi dobio podršku, Mardarije je išao i korak dalje, uveravajući Grujića da se čitav proces odvija uz punu saglasnost i podršku vodećih ličnosti i saveza u Americi.²⁰ Međutim, i pored saveta da se sačeka rešenje Kraljevske vlade, to je ignorisano, što je poslanik Grujić protumačio kao nameru da se Vlada „stavi pred svršenim faktom”.²¹ Isti stav je zauzet i u pogledu planiranog sabora u Čikagu. Neposredno pre održavanje Sabora, 10. marta 1919, Grujić je jasno poručio M. Uskokoviću da, „ako je vest tačna”, po njegovom mišljenju „treba sačekati uputstva iz Beograda po tom pitanju”.²² Sabor je ipak održan 12. marta i na njemu je jednoglasno doneta odluka da se arhimandrit Mardarije Uskoković postavi za srpskog episkopa u Americi. Sazivanje i ovog sabora održano je uz potpunu saglasnost Ruske crkve.²³

Nakon sabora u Čikagu, Mardarije je intezivirao nastojanja za dobijanje pristanka i saglasnosti iz Beograda. Ta namera je svakako bila prisutna i ranije izražena kroz pozive Grujiću da prisustvuje saboru, ali ni u jednom trenutku se nije želelo dovesti u pitanje samo održavanje sabora. Ali ni autoritet ni vrednost izbora koji bi bili postignuti sankcijom iz Beograda nisu se mogli zanemariti.

Vlasti u Beogradu su, izražavale oprez u pogledu aktuelnih dešavanja u SAD-u. Iako je postojao stav da bi stavljanje srpskog sveštenstva u Americi pod jurisdikciju srpskog mitropolita bilo od koristi, uzdržanost je pokazivana iz više razloga. Izražen je strah da bi izbor sveštenika koji živi u Americi, za episkopa, negativno uticao na intezitet povratka iseljenika u domovinu.²⁴ Sama Mardarijeva ličnost bila je takođe pod znakom pitanja. U jednom dopisu Ministarstva inostranih dela 8/9. februara 1919, navodi se da je arhimandrit Mardarije Crno-

¹⁹ ASCG, 371-63, Pismo M. Uskokovića i tri srpska sveštenika Kraljevskom poslanstvu u Vašingtonu, 30. 1. 1919.

²⁰ ASCG, 371-63, Pismo Mardarije Uskokovića poslaniku Grujiću 8. 2. 1919.

²¹ Štaviše, Mardarije je sazvaio i sabor u Čikagu „radi uspostavljanja discipline”, pozivajući Grujića da prisustvuje. Sam Grujić ističe da je o sazivanju sabora u Čikagu bio obavešten tek iz telegrama Uskokovića. I ovom prilikom zanemaren je stav da se sa saborom sačeka do odobrenja iz Beograda. ASCG, 371-63, pov. br. 643, 17. 07. 1919; A SCG, 371-63, Telegram upućen S. Grujiću 10. 3. 1919.

²² ASCG, 371-63, Pismo S. Grujića Mardariju Uskokoviću 10. 3. 1919.

²³ Na saboru je doneta odluka: „Sabor srpske crkve u Americi jednoglasno rešava da se na čelu samostalne srpske eparhije postavi za episkopa arhimandrit Mardarije Uskoković i da se po ovome pitanju osim prisutnih i zastupljenih na saboru 18 srpskih sveštenika i 6 opštinskih delegata upitaju i one opštine i sveštenici koji na saboru nisu prisustvovali.” ASCG, 371-63, Proglas srpskim crkveno školskim opštinama 1919.

²⁴ ASCG, 371-63, p. br. 142, predmet: Sveštenečki sabor 17. 2. 1919.

gorac „vrlo sumnjiv čovek. Čovek je kralja Nikole”.²⁵ Ovaj se argument u dostupnim izvorima nije više javljao.

Jedan od razloga opreza bilo je i nedovoljno poznavanje prilika u Americi kako među sveštenstvom tako i među iseljenicima.²⁶ Takođe nije postojalo ni čvrsto uverenje da je izbor M. Uskokovića zaista jedinstven stav kako srpskog sveštenstva tako i srpskih organizacija. Poslanik Grujić je tvrdio da nije raspola-gao sa dovoljno podataka o broju sveštenika i delegata na saboru u Čikagu i da se kroz pisanje iseljeničke štampe moglo zaključiti da „ne postoji potpuna sagla-snost za izbor g. Uskokovića”.²⁷ O različitim reakcijama u Americi na izbor Uskokovića svedočili su i reagovanja srpskih crkveno školskih opština koja su varirala od potpune neobaveštenosti do konfuzije u pogledu stavova Beograda.²⁸ Dodatnu konfuziju je stvorio članak u zvaničnom ruskom crkvenom glasilu *Glas Crkve*, u kome je istaknuto „da se rezolucija (sa sabora u Klivlandu) odnosila na izbor srpskog episkopa pod jurisdikcijom ruskog arhiepiskopa”, a da je Mardarije samo kandidat koga je naknadno trebalo da potvrdi srpsko sveštenstvo i opštine. Pojedini srpski sveštenici su se takođe izjašnjavali protiv Mardarija.²⁹

Odsustvo zvanične potvrde iz Beograda samo je dodatno podstaklo poja-vu ovakvih stavova, i to je bio jedan od razloga intezivnih napora Mardarija da dobije sankciju za svoje posvećenje. Svoju lojalnost je isticao kroz tvrdnju da se nije posvetio pošto „treba da u svima opštenacionalnoga značaja pitanjima pri-pada rešavajući glas vladi naše ujedinjene države”, istovremeno ističući da po-tvrda Beograda treba da se da „što pre”. Naglašava da je njegov izbor izvršen „po demokratskim i kanonskim” principima, izražavajući pri tom nadu da će Vlada „shvatiti važnost ovog crkvenog pitanja”.³⁰ Kako je vreme prolazilo a po-tvrda njegovog izbora nije stizala, tako se povećavalo i nestrpljenje koje je Mardarije pokazivao kroz svoje apele, dajući sliku stanja u Americi. On kaže da je narod srpski u Americi otrovan „partizanštinom”, te da bi konačna odluka

²⁵ ASCG, Ministarstvo inostranih dela (334), fasc. 17, dokument Ministarstva inostranih dela – političko odeljenje 8/9. 2. 1919.

²⁶ I dve godine nakon ovih dešavanja, patrijarh Dimitrije je od poslanika Grujića, juna 1920. tražio „da me prijateljski izvestite o svemu što je potrebno da znam o crkvenim prilikama našeg pravoslavnog naroda u Americi, a na ono što mi kazuju pojedinci i neki naši avanturisti koji otuda dolaze ja se ne mogu mnogo osloniti”; ASCG, 371-63, Pismo patrijarha Dimitrija po-slaniku Grujiću 17. 6. 1920.

²⁷ ASCG, 371-63, pov. br. 643, predsedniku Ministarskog saveta od Grujića 17. 7. 1919.

²⁸ ASCG, 371-63, Telegram srpske crkveno školske opštine Bjut (Montana) Grujiću 9. 3. 1919; Pismo srpske crkveno školske opštine Detroit Grujiću, 8. 4. 1919; Pov. br. 643, Izveštaj Poslanstva predsedniku ministarskog saveta, 17. 7. 1919.

²⁹ ASCG, 371-63, pov. br. 643, Izveštaj poslanstva predsedniku ministarskog saveta, 17. 7. 1919. Protas Petar Stijačić, dajući pregled funkcionisanja srpske crkve u Americi, pominje i sabor u Čikagu ali potpuno ignoriše donesene odluke navodeći da pitanje izbora episkopa na ovom saboru nije rešeno; prota Petar O. Stijačić, *n. d.*, str. 127.

³⁰ ASCG, 371-63, Pismo Mardarija Uskokovića Kraljevskom poslanstvu u Vašingtonu, 18. 3. 1919.

unela u narod „mir i jedinstvo”.³¹ Stanje u crkvi opisuje kao „bolesno”, koje pre-
ti da se pretvori u „hroničnu paralizu”, stanje koje se „pogoršava svakim danom
blagodareći širenju socijalističkih i šta više anarho-boljševičkih tendencija među
našim radništvom”.³² Povremeno njegovi iskazi su poprimali obrise pretnji, kroz
upozorenja da će izaći u javnost i reći do koga je krivica, kao i da sređivanje pri-
lika u zemlji ne skida moralnu obavezu i odgovornost da „održe i spasu” srpsku
crkvu u Americi, uz naglašavanje da srpsko iseljništvo u Americi nije zaslužilo
takvu nepažnju od Beograda.³³ Ipak, on nije bio voljan da se posveti za episkopa
„dok se glas Srbije ne čuje”. Izražavao je spremnost da dođe u Beograd, među-
tim, kada se to desilo, jula 1920, umesto izbora za episkopa, crkva ga je poslala
u manastir Rakovicu, gde je postavljen za upravnika monaške škole.

Odbijanje priznanja Mardarija za episkopa nije značilo da se u Kraljevini
i SPC-u nije radilo na konačnom rešavanju ovog pitanja. Ipak, do sredine 1920.
postalo je jasno da se SPC, kao ni vlasti u Kraljevini neće oslanjati na odluke
Sabora u Čikagu, već da se odnos prema pitanju srpske crkve u Americi gradi na
drugim osnovama, uz korišćenje izveštaja konzulata, kao i srpskih sveštenika. U
nekim od tih predloga čak se izražavala nedoumica o potrebi osnivanja zasebne
episkopije za iseljništvo i imenovanja episkopa.³⁴ Međutim, ranije istaknute že-
lje i namere da se uredi crkveno pitanje u Americi i izvrši povezivanje sa SPC-om,
počele su da se konkretizuju već krajem 1919. U decembru 1919, na sednici
arhijereja ujedinjene SPC u Sremskim Karlovcima, odlučeno je da se u Ameriku
pošalje jedan od arhijereja i nakon toga podnese izveštaj, na osnovu koga će se
dalje odrediti aktivnosti crkve u odnosu na dešavanja u Americi. Zbog materijal-
nih problema, do realizacije predloga u tom trenutku nije došlo.³⁵ Oktobra 1920,
na sednici Arhijerejskog sabora je doneta odluka da se postavi lice za Ameriku
u cilju organizovanja crkve, što je delom pokazivalo i postojeće nepoverenje
prema sveštenstvu u Americi.³⁶ Episkop Nikolaj Velimirović, već dobro poznat

³¹ ASCG, 371-63, Pismo M. Uskokovića poslaniku Grujiću, 8. 4. 1919.

³² ASCG, 371-63, Pismo M. Uskokovića poslaniku Grujiću, 19. 10. 1919.

³³ ASCG, 371-63, Pismo M. Uskokovića poslaniku Grujiću, 18. 10. 1919. Episkop Nikolaj, govoreći o ovim nastojanjima Mardarija, kaže za njega „uzalud je bio razvio agitaciju među srpskim sveštenstvom i narodom, da bi dobio većinu. Ostao je u apsolutnoj manjini, te je bio počeo skupljati novac da se probije u Rusiju i posveti tamo za episkopa, pa da se onda vrati u Ameriku, kao vikar Aleksandrov. No kako je to bilo opasno, reši da ode u Srbiju i tamo pokuša, kod Srpskog Patrijarha da se zavladiči”; Sava, episkop šumadijski, *n. d.*, str. 138.

³⁴ Tako je sveštenik Danilo Bukorović bio protiv stvaranja zasebne episkopije u Americi smatrajući da bi to iseljenike odvojilo od celine SPC-a (ASCG, 371-63, Srpska crkva u Americi, 6. oktobar 1920), dok je jeromonah Nikodim Stojaković smatrao da je dovoljno imenovati administratora-arhimandrita a ne i zasebnog episkopa. ASCG, 371-63, Izveštaj jeromonaha N. Stojakovića o stanju u srpskoj crkvi u Americi, 4. avgust 1920.

³⁵ ASCG, 371-63, Pismo patrijarha Dimitrija poslaniku Grujiću, 17. 6. 1920.

³⁶ Dimitrije, govoreći o sveštenicima u Americi, ističe: „ja znam da tamo ima mnogo naših sveštenika svakojake prošlosti i navika ali ima i poneki dobar”; ASCG, 371-63, Pismo patrijarha Dimitrija poslaniku Grujiću, 17. 6. 1920.

američkoj javnosti, u međuvremenu je dobio poziv američkih univerziteta i protestantskih crkava da poseti SAD i održi nekoliko predavanja. Ovaj poziv iskorišćen je u cilju dobijanja informacija o stanju u Americi iz prve ruke.³⁷ Značaj osnivanja episkopije je bio već prepoznat u redovima SPC-a. Patrijarh Dimitrije je smatrao da bi to omogućilo versko ujedinjenje pravoslavnih Srba i njihovo moralno konsolidovanje i da bi, s obzirom na nacionalni karakter organizacije, ona „nacionalno blagotvorno” delovala i vezala iseljenike za stari kraj.³⁸

Nakon tromesečnog boravka u Americi, episkop Nikolaj je podneo obiman izveštaj na sednici Svetog arhijerejskog sinoda 8. jula 1921. i u njemu predložio konačno osnivanje episkopije i izbor episkopa.³⁹ Na sednici Svetog arhijerejskog sinoda 13. septembra 1921. doneta je odluka o osnivanju episkopije i odluka da za administratora bude izabran upravo Nikolaj. Eparhija američko-kanadska zvanično je osnovana novembra 1921. godine.⁴⁰ Izbor episkopa Nikolaja nije bio slučajan. On se pokazao kao dobar poznavalac prilika u Americi i bio je jedan od zagovornika osnivanja episkopije. Takođe, on je uživao veliki ugled, ne samo među srpskim iseljenicima već i u američkoj javnosti.

Ovaj izbor, koji se mogao činiti kao konačno ispunjenje želja i nastojanja sveštenstva i naroda u Americi, nije međutim doveo do smirivanja situacije i konačnog postizanja jedinstva. Podele i međusobna neprijateljstva su opstali. Pojedini sveštenici su sprovodili agitaciju po srpskim kolonijama u nameri da se Nikolaj ne prihvati, dok su pojedinci (poput sveštenika iz Pitsburga, jeromonaha Aleksija Savića) otvoreno odbili jurisdikciju SPC-a, i proglasili sebe nezavisnim. Podele u pojedinim crkveno školskim opštinama, unutrašnji sukobi po pitanju prihvatanja odluke iz Beograda, došli su i do američkih sudova.⁴¹

Zadržale su se i nesredene prilike među srpskim sveštenstvom. Delovanje sveštenika koji su i dalje obavljali sveštenečke dužnosti iako nisu bili posvećeni, aktivnosti sveštenika drugih jurisdikcija u srpskim kolonijama, odsustvo

³⁷ ASCG, 14-11, Poziv američkih univerziteta i protestantskih crkava, 15. 7. 1920.

³⁸ ASCG, 14-11, Pismo patrijarha Dimitrija Ministarstvu vera, 1. 12. 1920. U tom trenutku u Severnoj Americi je bilo 30 crkvenih opština (u SAD-u 29 i u Kanadi 1), u 28 je postojala crkva, dok su dve koristile različite prostorije. Četiri opštine su bile bez sveštenika. Opštine su se izdržavale od taksi za krštenja, venčanja i pogrebe, milostinje, uplata članova, kao i priloga koji su sakupljani po privatnim kućama. ASCG, 371-63, Srpska pravoslavna crkva u Americi, 6. oktobar 1920.

³⁹ Sava, episkop šumadijski, *n. d.*, str. 131–142.

⁴⁰ Sava, episkop šumadijski, *n. d.*, str. 144–145. Sveti arhijerejski sabor SPC-a doneo je, između ostalog, odluke: da se Srpska pravoslavna crkva u Americi primi u sastav Srpske pravoslavne patrijaršije, da se izabere jedan episkop koji bi kao delegat Srpske patrijaršije organizovao SPC u Americi i njom administrirao. ASCG, 371-63, Odluke Svetog arhijerejskog sabora SPC, 31. 1. 1922.

⁴¹ ASCG, 371-63, Pismo jeromonaha Nikodima Stojakovića Kraljevskom poslanstvu, 8. 4. 1922; Pismo srpske crkveno školske opštine „Voskresenije Hristovo” (Mingo Junction, Ohio) poslanstvu u Vašingtonu 7. 4. 1922.

srpskih sveštenika u oblastima naseljenim Srbima, bili su samo neki od problema. Svakako da su do SPC-a došle vesti o sukobima i ukupnom lošem stanju u Americi, što će i biti jedan od razloga da se Mardarije Uskoković, kao izabrani zamenik episkopa Nikolaja, pošalje u Ameriku, gde je stigao 13. januara 1923. godine.⁴²

U cilju sređivanja prilika u srpskoj crkvi u Americi, u Geri (Indijana) je od 8. do 21. februara 1923. održana konferencija srpskih sveštenika, na kojoj je izabrana eparhijska konzistorija, sastavljena od tri člana i jednog sekretara. Na njenom čelu je bio Mardarije. Konzistorija je predstavljala najvišu crkvenu vlast pod čijom crkvenom jurisdikcijom su bili svi srpski sveštenici i crkveno školske opštine u SAD-u i Kanadi. Ovoj konferenciji je prisustvovalo 18 sveštenika, pet je dalo svoj pismeni pristanak, od ukupno 28 koliko ih je delovalo u Severnoj Americi. Pojedini sveštenici, nekada veliki protivnici Mardarijevi, nakon konsultacija u konzulatu, odlučili su da učestvuju u organizovanju srpske crkve u Americi. Sedište Konzistorije bilo je u Čikagu a doneta je i odluka da se izdaje i zvanični eparhijski glasnik pod uredništvom sveštenika Petra Stijačića. Od organizovane crkve se očekivalo i da će podići ugled sveštenstvu. Naime ukupna ocena stanja je bila vrlo sumorna. Od 28 sveštenika, četvorica su imala završenu bogosloviju, četvorica rusku duhovnu školu, „a ostali svakojaki”. Za izdržavanje eparhije svaki sveštenik je trebalo da daje pet dolara mesečno.⁴³

U pravcu daljeg konsolidovanja, 3. septembra 1923, osnovano je i posvećeno prvo srpsko sirotište u crkvi Sv. Save u Čikagu, „sa ciljem da se u istoj neguje i vaspitava srpska siročad”. Postojala je namera da se podigne i sklonište za ostarele. Posvećenju je prisustvovalo oko 2.000 ljudi, sveštenstvo i konzularni predstavnici Kraljevine.⁴⁴

Međutim, novi udarac srpskoj crkvi u Americi zadala je ostavka episkopa Nikolaja na mesto administratora eparhije 18. oktobra 1923. Na njegovu molbu, Sveti arhijerejski sinod ga je razrešio dužnosti i imenovao za zastupnika i vršioca dužnosti administratora arhimandrita Mardarija Uskokovića.⁴⁵ Ova ostavka je iznova podstakla podele i različita tumačenja među sveštenstvom i iseljenicima. Bilo je i tumačenja da ta ostavka znači prestanak administriranja

⁴² U pismu kraljevskom poslaniku dr Antunu Tresiću Pavičiću, episkop Nikolaj navodi da „s obzirom na trzavice u drugim pravoslavnim crkvama u Americi, Sveti Sinod – u brizi za srpsku crkvu – smatrao je, da se odmah mora poslati jedan punomoćni izaslanik, koji bi radio, da te trzavice ne uđu u naš narod, kome je i bez istih dosta nevolje i gorčine”. ASCG, 371-63, Pismo episkopa Nikolaja Velimirovića Kraljevskom poslanstvu u Vašingtonu 23. 12. 1922.

⁴³ ASCG, 371-63, pov. br. 60, Arhimandrit Mardarije o osnivanju srpske pravoslavne eparhije u Americi, 14. 3. 1923.

⁴⁴ ASCG, 371-63, pov. 220, Osnivanje sirotišta manastira Sv. Save u Čikagu, 14. 9. 1923.

⁴⁵ ASCG, 371-63, pov. br. 11808, Ministarstvo inostranih dela Kraljevskom poslanstvu u Vašingtonu 20. 12. 1923.

Mardarija ili čak da eparhija u Americi tim činom više i ne postoji. Dostavljani su cirkulari opštinama i sveštenstvu, upućivani pozivi na sazivanje sabora i izbor novog episkopa.⁴⁶

Da bi se potencijalno stanje anarhije sprečilo, od SPC-a se tražilo da brzo reaguje i proglasi Mardarija za episkopa, posebno imajući u vidu njegove zasluge u pogledu organizovanja eparhije. Potrebu da se to pitanje reši dodatno su podsticale ruske akcije u Njujorku, gde je, po rečima konzula B. Purića, izabran episkop Rus „sa ciljem da okupi Srbe oko sebe i time ih moralno i materijalno iskoriste i na štetu naše Patrijaršije i Države”.⁴⁷ Stanje vakuuma svakako je izazivalo novo nezadovoljstvo i podsećalo je na stanje pre osnivanja eparhije. Stizale su inicijative za proglašenje Mardarija za episkopa, ali i one kojima se tražio izbor novog vladike.⁴⁸ Konzistorija je na zasedanju 4. septembra 1923. donela rešenje u kome se traži da se za episkopa izabere Mardarije, ističući da će to „spasiti ovamošnji naš narod od očigledne propasti u religiozno-moralnom životu, koja nam sigurno pretila, ako se blagovremeno ne izađe u susret ovoj situaciji”.⁴⁹ Za brzi izbor Mardarija za episkopa zalagao se i konzulat u Njujorku, uz isticanje zasluga koje je on imao na polju organizovanja crkve, istovremeno naglašavajući i propagandni značaj njegovog rada tj. predavanja koja je Mardarije držao na američkim univerzitetima, klubovima i crkvama.⁵⁰

Do konačnog izbora Mardarija Uskokovića za prvog episkopa eparhije američko-kanadske došlo je 5. decembra 1925. godine. Od 21 arhijereja za njegov izbor bilo je njih 16, a protiv pet, među njima i episkop Nikolaj.⁵¹ Hirotonija je izvršena 25. aprila 1926. u Beogradu, u Sabornoj crkvi, u prisustvu kralja Aleksandra, članova Sinoda, ministra spoljnih poslova, ministra vera i predstavnika američkog poslanstva. Poslanstvu u Vašingtonu je naloženo da o izboru i posvećenju Mardarija za episkopa američanske i kanadske srpske pravoslavne eparhije izveste Eparhijsku konzistoriju u Čikagu, srpsko-pravoslavne sveštenike i opštine u Americi „preporučujući im da se ubuduće obraćaju Episkopu Mardariju kao svom kanonskom-eparhijskom Arhijereju i njegovim se naredbama u svemu pokoravaju”.⁵²

⁴⁶ ASCG, 371-63, pov. br. 302, predmet: Potrebe SPC u Americi.

⁴⁷ Sava, episkop šumadijski, *n. d.*, str. 164–165.

⁴⁸ Sava, episkop šumadijski, *n. d.*, str. 164–165.

⁴⁹ Sava, episkop šumadijski, *n. d.*, str. 163.

⁵⁰ Sava, episkop šumadijski, *n. d.*, str. 44–45. O propagandnom značaju ne samo rada Mardarija već i samog postojanja episkopije govorilo se i ranije. Iz konzulata u Čikagu poručivano je da bi od stabilizacije crkvenog pitanja korist imala ne samo crkva već i država jer „preko nje se može mnogo uraditi među raznim antidržavnim elementima iz Crne Gore i Južne Srbije”. ASCG, 371-63, pov. br. 302, predmet: Potrebe SPC u Americi, 19. 12. 1923.

⁵¹ Sava, episkop šumadijski, *n. d.*, str. 204.

⁵² ASCG, 371-63, pov. br. 6210, Ministarstvo inostranih dela za Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu 30. 6. 1926; Paul Pavlovich, *n. d.*, str. 279.

Time je okončana jedna faza u istoriji srpske crkve u Americi, za kojom su ostala mnoga nerešena pitanja (disciplina i jedinstvo srpskih sveštenika, akcije bugarske crkve, materijalne teškoće...), koja će je pratiti i u narednom periodu njenog rada u Americi.

Summary

Contribution to History Research of the Serbian Orthodox Church in the United States from 1919 to 1926

Migrations of Serbian immigrants to the United States of America were accompanied by intensive work on creating organised forms of everyday life. Religious needs and organized activities of Serbian clergy, at the beginning under the supervision of Russian orthodox mission in America, initiated the need for establishing autonomous Serbian church that was supposed to be under the jurisdiction of Serbian church in mother country. Work and efforts put into such sort of connection were commenced in late XIX century, but concrete solutions for this issue were found after the end of the First World War. In the atmosphere of coping with financial and personnel problems, as well as with the problem of insufficient informing, new American-Canadian eparchy was finally established in November 1921. Similar problems went along with election process of the first Serbian bishop in America. It happened four years after establishing of eparchy, on December 5, 1925, when archimandrite Mardarije Uskokovic was elected as a bishop of American-Canadian eparchy.

FILIJALA IZVOZNE BANKE U TIRANI 1934. GODINE

APSTRAKT: Rad se bavi osnivanjem filijale jugoslovenske Izvozne banke u Albaniji i njenom ulogom u privredno-političkim odnosima između dve države tokom 1934. godine.

Kada je na proleće 1934. godine beogradska *Izvozna banka* otvorila svoju filijalu u Tirani, bila je u tom trenutku jedina banka u Albaniji, pored svemoćne *Albanske narodne banke*, koja je mada albanska po nazivu važila za proitalijansku ustanovu, jer su joj sedište Upravnog odbora i zlatne rezerve bile u Rimu. U filijalu *Izvozne banke*, koja je počela da radi u vreme kada su odnosi između Tirane i Rima bili u najdubljoj krizi od vremena potpisivanja Tiranskih paktova 1926–1927. godine, jugoslovenska i albanska strana su polagale velike nade da će razbiti monopol koji je imala *Albanska narodna banka* i poboljšati privredne pa i političke veze između dve države.

Osnivanju jedne jugoslovenske novčane ustanove u albanskoj prestonici prethodilo je kvarenje odnosa između Rima i Tirana koje je započelo polovinom 1931, kada je Albanija zatražila od Italije da joj dodeli novi zajam, pošto je novac od prvog dobijenog 1925. godine već bila potrošila.¹ Pitanje novog zajma dodatno je aktuelizovala velika svetska ekonomska kriza koja je u to vreme počela da zahvata i Albaniju. Italija je, izlazeći u susret ovom zahtevu, odobrila Albaniji novi zajam, u iznosu od 100 miliona zlatnih franaka, koji je trebalo da bude isplaćen u deset godišnjih rata po 10 miliona počev od 1931. godine.² Me-

¹ O italijansko–albanskim ekonomskim odnosima u periodu između dva svetska rata detaljnije u: Ž. Avramovski, „Italijanska ekonomska penetracija u Albaniju 1925. do 1939. godine”, *Istorija XX veka*, V, 1963, str.137–221; Alessandro Roselli, *Italia e Albania: relazioni finanziarie nel ventennio fascista*, Il Mulino, Bologna, 1986.

² O zajmu iz 1931. godine videti: Arhiv Srbije i Crne Gore (dalje: ASCG), Ministarstvo trgovine i industrije, fond br. 65, fascikla br. 216, arhivska jedinica br. 649, izveštaj dr Stevana Milačića, sekretara Ministarstva finansija o državnim finansijama Albanije od 8. februara 1935.

dućim, za isplatu druge rate zajma krajem 1932, Italija je od Albanije zatražila znatne političke koncesije. Najteža od njih je bio zahtev Rima da Albanija sa Italijom sklopi carinsku uniju, čime su se praktično ukidali svi atributi albanske nezavisnosti. Mogućnost gubljenja nezavisnosti uznemirila je i uplašila Albance pa su oni odbili italijanski zahtev. Nепristajanje na ovu političku koncesiju imalo je za posledicu obustavljanje daljeg kreditiranja i finansijske pomoći Italije. Novonastala kriza obeležila je italijansko–albanske odnose tokom cele 1933. godine.³ Bez finansijske pomoći sa strane, krhka albanska država, sa slabom privredom i složenim finansijskim problemima, nije bila sposobna za samostalan razvitak pa je morala da potraži potporu na drugoj strani. Kada su presušili italijanski novčani izvori, Albanci su bili primorani da se obrate na „staro jugoslovensko vrelo”.⁴ Albanski kralj Ahmed Zogu zatražio je pomoć od Jugoslavije.⁵

„Jugoslovensko vrelo”

Jugoslovenska vlada je prihvatila albanski poziv za pomoć rukovodena „interesima nacionalne politike” i željom da Albaniju osposobi za samostalan politički i ekonomski razvitak.⁶ Najvažniji politički interes bilo je odvajanje Albanije od Italije i slabljenje njenog ekonomskog uticaja u skladu sa činjenicom da je „pitanje politike u Albaniji pitanje ekonomsko”.⁷ Kriza u italijansko–albanskim odnosima je bila pogodan trenutak da Jugoslavija prevlada gotovo deceniju dug period povlačenja pred nadmoćnom Apeninskom kraljevinom i povede aktivniju politiku prema Albaniji. Tome su pogodovale povoljne spolj-nopolitičke okolnosti. One su se manifestovale u snažnom integracionom procesu kojim su bile zahvaćene balkanske države.⁸ Jedan od nosilaca tog pokreta bila je Jugoslavija. Srž njene politike, sa kraljem Aleksandrom na čelu, bila je hegemonija na Balkanu i u okviru Male Antante.⁹ Da bi ostvarila svoje planove morala je da neutrališe prisustvo Italije na Balkanu, a prvenstveno u Albaniji.

³ ASCG, Londonsko poslanstvo fond br. 341, f. 2, I 14: mesečni izveštaji Ministarstva inostranih poslova za 1933. godinu.

⁴ ASCG, Predsedništvo ministarskog saveta, Centralni presburo fond br. 38, f. 20, Albanija, arhivska jedinica br. 61, izveštaj Milutina Plamenca, dopisnika iz Tirane, br. 97 od 6. septembra 1934.

⁵ ASCG, 341, f. I/1, pov. br. 351 od 20. juna 1933, šifrovani telegram Ministarstva inostranih poslova upućen poslanstvu u Londonu.

⁶ ASCG, 65-216-657, Političko-privredni komitet za albanske poslove, „Referat o našoj dosadašnjoj političko-privrednoj akciji u Albaniji i njenim rezultatima” od 8. aprila 1935. g. (dalje PPK – Referat...). Građa ovog komiteta sačuvana je u fragmentima u Ministarstvu trgovine i industrije.

⁷ ASCG, Fond Milana Stojadinovića br 37, f. 28, arh. jed. 449, rezime referata poslanika Radoja Jankovića o Albaniji iz februara 1937.

⁸ Opširnije videti: Ž. Avramovski, *Balkanska Antanta*, Beograd, 1987.

⁹ E. Milak, *Italija i Jugoslavija 1931–1937*, Beograd, 1987, str. 87.

Imajući pred očima navedeni politički interes, jugoslovenska vlada je pokazala spremnost da pomogne susednu državu. Pri tome je smatrala da je najveća pomoć ukoliko se Albaniji omogući da otvori ustanove koje će joj biti izvor stalnih prihoda, a time bi se istovremeno veliki deo stanovništva čvršće vezao za Jugoslaviju.¹⁰ Glavno sredstvo za ostvarivanje ovih političko-privrednih ciljeva bio je Dopunski sporazum uz trgovinski ugovor i Zaključni (tajni) protokol kao sastavni deo Dopunskog sporazuma.¹¹ Pored ovog, uz pomoć Jugoslavije potpisan je i trgovinski sporazum između Čehoslovačke i Albanije aprila 1934. godine. Njime je Jugoslavija želela da bliže poveže svog partnera iz Male Antante sa Albanijom.¹²

Dopunski sporazum je potpisan u Beogradu 20. decembra 1933. godine posle jednomesečnih pregovora. Nova politička orijentacija Albanaca ogledala se u sastavu pregovaračkog tima. Na njegovom čelu se nalazio Mehmed-beg Konica, jedan od najistaknutijih pristalica probalkanske orijentacije i oslanjanja na Jugoslaviju nasuprot Italiji.¹³ Ostatok tima su činili Dimitrije Berati i Kemal Kaseruho.¹⁴ Osnovni cilj Dopunskog sporazuma je bio uravnoteženje međusobne trgovinske razmene s obzirom na veliku aktivnu u korist Jugoslavije. To je u praksi značilo obavezu Jugoslavije da poveća uvoz najvažnijih albanskih proizvoda poput maslina, kože, vune i ribe.¹⁵ Planirano povećanje je bilo jednako godišnjem proseku vrednosti jugoslovenskog izvoza u Albaniju u periodu 1929–1932.

¹⁰ ASCG, 65-216-657, izveštaj sa prve sednice Političko-privrednog komiteta od 19. novembra 1934. Poslanik u Tirani Jovan Đonović je na sednici istakao kako je sporazum „instrument naše politike u Albaniji koja ide za tim da se pružuci pomoć radi organizovanja albanskog eksporta i importa obezbedi normalan život u Albaniji, koji je baza za albansku privrednu i političku nezavisnost i za razvijanje dobrih političkih odnosa između naše zemlje i Albanije”.

¹¹ Tekst sporazuma videti u: *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 53, od 6. marta 1934. O trgovinskom sporazumu: ASCG, 65-216-654, izveštaj Ministarstva inostranih poslova upućen Ministarstvu trgovine i industrije pov. br. 2851 od 8. februara 1934. Takođe videti M. Milošević, Ljubodrag Dimić, „Međunarodni ugovori između Jugoslavije i Albanije 1918/39”, *Tokovi*, br. 1. 1990, str. 43–47.

¹² Albanski ministar inostranih poslova Džafer Vila je zahvalio Jugoslaviji zato što je uticala na Prag da sklopi sporazum povoljan za Albaniju. (ASCG, Ministarstvo inostranih poslova, fond br. 334, Konzularno-privredno odeljenje (kako je građa ovog fonda u sređivanju, u daljem tekstu: ASCG, 334 KPO, građa u sređivanju), izveštj iz Tirane pov. br. 489 od 18. aprila 1934.

¹³ Mehmed-beg Konica je bio istaknuti albanski političar probalkanske orijentacije. Od početka zasedanja međubalkanskih konferencija bio je na čelu albanske delegacije. Pokazao se kao ubeđeni pristalica balkanskog sporazuma. Bio je lični prijatelj kralja Zogua. (ASCG, 38-20-61, prilog M. Plamenca br. 12 upućen Centralnom presbirou). Zogu se preko Konice obratio Jugoslaviji za pomoć od tri miliona zlatnih franaka juna 1933. (ASCG, 341, f. I/1, telegram Str. pov. br. 35 od 20. juna 1933.).

¹⁴ ASCG, 38-20-61, prilog M. Plamenca br. 112 upućen Centralnom presbirou. Dimitrije Berati je tokom 1934. godine postao ministar narodne ekonomije Albanije. Jugoslovenska vlada je članovima albanske delegacije koja je pregovarala u Beogradu uručila visoka odlikovanja. D. Berati i M. Konica dobili su ordene sv. Save I stepena, a Kemal Kaseruho II stepena (ASCG, 38-21-62, izveštj M. Plamenca br. 88 od 25. avgusta 1934).

¹⁵ ASCG, 65-216-657, PPK – Referat...

koji je, po albanskim statistikama, iznosio 2,6 miliona zlatnih franaka.¹⁶ Albanija je, kao pandan ovoj obavezi, bila dužna da „favorizuje” uvoz nekih jugoslovenskih proizvoda, ali „u okviru svojih potreba”.¹⁷

Politička obojenost sporazuma bila je najvidljivija u Zaključnom protokolu koji kao poverljiv nije objavljen. U njemu se preciziralo da će Jugoslavija uvoziti albansku robu u vrednosti od 2,6 do šest miliona zlatnih franaka (39–90 miliona dinara).¹⁸ Ovo je bio izuzetno visok iznos, ako se zna da je celokupan albanski izvoz 1933. godine bio manji od šest miliona zlatnih franaka.¹⁹ Albanija se, s druge strane, „obavezala” da će isključivo od Jugoslavije kupovati drvo, cement, gvožđe, hemijske i farmaceutske proizvode.²⁰ Posebnom tačkom zaključnog protokola ona je preuzela i obavezu da će 40% svoje godišnje potrošnje šećera uvoziti iz Jugoslavije.²¹

Kako je bilo evidentno da je jedna od najvećih prepreka u poboljšanju ekonomskih veza dve zemlje bio nedostatak odgovarajućih ustanova koje bi se bavile međusobnom trgovinom, Dopunski sporazum je predviđao njihovo stvaranje u obe zemlje. Radi koordinacije posla bilo je predviđeno da planirane ustanove dostavljaju tromesečno jedna drugoj podatke na osnovu kojih bi se moglo kontrolisati ostvarivanje obavezne razmene.²² Zaključni protokol je obavezivao Jugoslaviju da osnuje u albanskim trgovačkim centrima skladišta za smeštaj robe i da stvori stalnu izložbu svojih proizvoda. Posebnom tačkom Zaključnog protokola je bilo predviđeno da jedna jugoslovenska banka otvori svoje filijale u trgovačkim centrima Albanije.²³ Prvobitna namera da se otvori više filijala u različitim albanskim gradovima vremenom je, izgleda, potisnuta u drugi plan, a sva pažnja je skoncentrisana na otvaranje filijale u Tirani. Politički razlozi su morali biti odlučujući pri izboru sedišta filijale, jer je Tirana bila pre svega politički i administrativni centar, za razliku od drugih albanskih gradova, poput Drača i Skadra, koji su bili privredna sedišta.²⁴ Uloga banke u ovoj

¹⁶ *Isto.*

¹⁷ *Isto.*

¹⁸ B. Đorđević, *Pregled trgovinske politike Kraljevine Jugoslavije do 1941. godine*, Zagreb, 1960, str. 43–46.

¹⁹ Celokupan albanski izvoz u toku 1933. iznosio je 5.746.476 zlatnih franaka (ASCG, 65-216-649, statistički podaci o albanskom izvozu).

²⁰ ASCG, 65-216-657, PPK – Referat...

²¹ *Isto.*

²² B. Đorđević, *n. d.*, str 44.

²³ *Isto.*

²⁴ ASCG, *Fond Izvozne banke*, (Fond *Izvozne banke* je preuzet iz arhiva *Narodne banke* i smešten u Arhivu SCG. Građa je nesređena, a dokumenta o filijali u Tirani nalaze se u fascikli br. 16. (dalje ASCG, IB, f. 16), izveštaj o radu filijale za 1936. godinu, (izveštaj je pisan na zahtev neimenovanog ministra /finansija?/ i na osnovu brojnih prepravki na tekstu očigledno je da dokument nije bio konačna verzija već predlog izveštaja. U njemu se navodi kako je *Izvozna banka* odlučila da otvori filijalu u Tirani „prema želji nadležnih i dobivenih instrukcija” Za Tiranu kao

„privredno-političkoj akciji” uklapala se u navedene namere jugoslovenske politike prema Albaniji. Ona je trebalo da ublaži nepostojanje jugoslovenskih finansijskih ustanova za kojima se osećala potreba još od zatvaranja Srpsko-arbanske banke u Skadru 1927. godine.²⁵

Banka je trebalo da bude kanal preko koga bi se vršile novčane transakcije u primeni Dopunskog sporazuma, budući da je upravo nesmetani protok novca bio preduslov planiranog povećanja međudržavne trgovačke razmene. Otvaranjem jednog jugoslovenskog novčanog zavoda nameravala se zaobići Albanska narodna banka koja je, kao proitalijanska ustanova, činila smetnju jugoslovensko-albanskom privrednom i političkom približavanju. Posebna pažnja imala se posvetiti informativnoj delatnosti, odnosno proučavanju finansijskih i privrednih prilika u Albaniji.²⁶ Osim osnovnih finansijsko-privrednih funkcija, koje su i spadale u kompetenciju banke, pred nju su postavljeni i značajni politički zadaci. U skladu sa činjenicom da je svaka privredna aktivnost u Albaniji bila motivisana političkim razlozima, ona bi, po mišljenju jugoslovenskih državnih zvaničnika, zapravo predstavljala „albanski deo jugoslovenske politike”²⁷ – posrednika za ostvarivanje državnih spoljnopolitičkih interesa i centar okupljanja svih Albanaca prijateljski naklonjenih Jugoslaviji.²⁸ To se pre svega odnosilo na političke i privredne krugove koji su bili projugoslovenski nastrojeni i nenaklonjeni Italiji. Tim Albancima je trebalo pokazati da Jugoslavija postoji i da prema njima nije indiferentna.²⁹

Stoga je planirano otvaranje ove finansijske ustanove imalo za cilj da u centru Albanije stvori oazu koja „u danom momentu može dobro poslužiti kao oslonac i polazna tačka” i koja će svoje poslovanje saobraziti „sugestijama sa zvanične strane”.³⁰ Banka bi predstavljala oslonac jugoslovenske politike „čiji će činovnici i funkcioneri u danom momentu možda biti i naši đeneralštabni ofi-

sedište filijale zalagao se i direktor *Prizada* M. Najdanović u izveštaju naslovljenom: „Referat po pitanju osnivanja Bankarsko-komercijalne ustanove u Albaniji” podnetom ministru inostranih poslova 7. januara 1934. godine, AJ, 334 KPO, građa u sređivanju).

²⁵ O *Srpsko-arbanskoj banci* videti: D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, Beograd, 1979, str. 144.

²⁶ ASCG, 65-216-657, građa PPK, izveštaj sa prve sednice održane 19. novembra 1934. Osim ove funkcije Milan Najdanović je, u pomenutom referatu od 7. januara 1934. godine, dodao da filijala treba „specijalno da razvija i neguje veze između albanskih uvoznika i naših izvoznika pri čemu naročitu pažnju treba obratiti na informativnu službu kako u pogledu mogućnosti plasmana robe, tako i u pogledu boniteta tamošnjih trgovaca” (ASCG, 334 KPO, građa je u sređivanju, Referat M. Najdanovića od 7. januara 1934).

²⁷ ASCG, 37-28-449, rezime referata poslanika Jankovića o Albaniji iz februara 1937.

²⁸ ASCG, IB, f. 16, u fascikli se nalazi poverljivi dokument od 3. decembra 1937. godine sa naslovom „Filijala Izvozne banke u Tirani /Albanija”. Dokument nije potpisan, ali se na osnovu forme teksta može pretpostaviti da je bio zvanični akt *Izvozne banke*.

²⁹ *Isto*.

³⁰ *Isto*.

ciri. Kao takvu funkciju jednog novčanog zavoda u Albaniji zamislio je pred osnivanjem Balkanskog sporazuma Blaženopočivši Kralj Aleksandar, u tom cilju je 1934. godine i došlo do uspostavljanja jednog novčanog zavoda u Albaniji³¹. Tako se, pored privredno-političke uloge banke, pojavljuje i vojna, što baca novo svetlo na karakter filijale i na razloge za njeno osnivanje. Zato se neizbežno postavlja pitanje kakve su bile stvarne namere kralja Aleksandra (odnosno Jugoslavije) prema Albaniji, s obzirom na to da je planirano osnivanje ustanove koja bi mogla da posluži i u vojne svrhe.

Stvaranje banke

Neposredno po potpisivanju Dopunskog sporazuma Jugoslavija je preduzela niz konkretnih koraka kako bi realizovala predviđene obaveze. Hitnost posla nije dozvolila da se stvori posebna ustanova sa jugoslovenske strane preko koje bi se vršila trgovačka razmena. Zato je posao poveren već postojećem Privilegovanom akcionarskom društvu za izvoz zemaljskih proizvoda (skr. *Prizad*). Kako je *Prizad* bio pod kontrolom Ministarstva trgovine i industrije, mogao je da posluži kao privremeno rešenje.³²

Sledeći korak koji je trebalo preduzeti odnosio se na otvaranje filijale jugoslovenske banke u Albaniji. Stoga je već poslednjih dana decembra 1933. godine na razgovor pozvan predstavnik beogradske *Izvozne banke*.³³ U razgovorima koje je vodio sa predstavnicima jugoslovenske vlade predočeni su mu razlozi zbog kojih je filijala trebala da bude otvorena, kao i njeni budući zadaci.³⁴ Kao glavni zadatak navedena je potreba da se preko nje vrše „novčane transakcije” izazvane uzajamnim prometom.³⁵ Kako je ovako zamišljena novčana ustanova bila uklopljena u širu državnu politiku, jugoslovenska vlada se obavezala da na sebe preuzme troškove koji će nastati organizacijom filijale, kao i troškove režije. Nepredvidivost uspeha celog poduhvata vezanog za Dopunski sporazum nalagala je izvesnu opreznost pa je zato nameravano subvencionisanje filijale bilo ograničeno na vremenski period od godinu dana. Za uzvrat, od nov-

³¹ *Isto*.

³² M. Milošević, Lj. Dimić, *n. d.*, str. 44.

³³ ASCG, IB, f. 16, izveštaj centrale *Izvozne banke* upućen Ministarstvu inostranih poslova 30. juna 1934.

³⁴ ASCG, IB, f. 16, izveštaj od 29. novembra 1934. Iz raspoloživih izvora nije poznato zašto je jugoslovenska vlada izabrala baš *Izvoznu banku* i poverila joj posao u Albaniji. Najdanović je u već citiranom izveštaju predlagao da filijalu otvori „domaća banka i to prvenstveno iz reda beogradskih novčanih zavoda. Ja pominjem kao najpogodniju *Beogradsku zadrugu* koja već ima izvesno iskustvo u tom pogledu, pošto je imala svoje filijale u Skoplju, Bitolju i Solunu, a zatim što je u pogledu raspoloživih sredstava najača među beogradskim novčanim zavodima”. (ASCG, 334 KPO, građa u sređivanju, referat M. Najdanovića od 7. januara 1934).

³⁵ ASCG, IB, f. 16, izveštaj od 29. novembra 1934.

čanog zavoda koji prihvati ponudu traženo je da u kratkom vremenskom roku od mesec dana preduzme sve odgovarajuće mere za otvaranje filijale.³⁶

Uprava *Izvozne banke* je prihvatila ovu ponudu i o tome obavestila ministra finansija 6. januara 1934. godine.³⁷ Saglasila se da otvori filijalu u Tirani, ali tek pošto je od jugoslovenske vlade dobila uveravanja da se od nje neće tražiti nikakva „žrtva” prilikom poslovanja u Albaniji, odnosno da će biti zaštićena od eventualnih gubitaka i od svakog rizika u poslovanju.³⁸ Dajući svoj pristanak *Izvozna banka* je kao jedini razlog za pozitivan odgovor isticala „patriotizam” i želju da se stavi u službu države u njenoj političko-privrednoj akciji u Albaniji.³⁹ Predstavnici *Izvozne banke* su smatrali da time „čine uslugu” jugoslovenskoj državi i da će u budućem radu tiranska filijala biti samo posrednik za ostvarivanje ciljeva državne politike i državnih interesa.⁴⁰ Polovinom januara iste godine, u Tiranu su doputovali predstavnici bančine uprave Ljubomir Mihailović i Ljubomir Saračević kako bi od albanske vlade dobili dozvolu za otvaranje filijale i u albanskoj prestonici pronašli lokal za njen smeštaj.⁴¹ Dolazak predstavnika *Izvozne banke* i njihova „šetnja” po Tirani animirali su albansku javnost. Prisustvo Saračevića i Mihailovića je bio dobar povod da se sa zvaničnog mesta albanska javnost upozna sa sadržajem potpisanog Dopunskog sporazuma, koji do tada nije privlačio pažnju Albanaca, ako je suditi na osnovu pisanja štampe koja se gotovo nijednim tekstom nije osvrnula na tok beogradskih razgovora vođenih decembra 1933. godine i na sam čin potpisivanja sporazuma.⁴²

Tako su najtiražniji dnevni listovi *Besa* i *Vatra* doneli opširne tekstove o ovom događaju. Autor članka u *Besi* bio je Dimitrije Berati, član pregovaračkog tima koji je u Beogradu sklopio Dopunski sporazum, što potvrđuje pretpostavku da je boravak predstavnika banke iskorišćen za zvaničnu promociju jugoslovensko-albanskog sporazuma.⁴³ Prisustvo delegacije *Izvozne banke* u Tirani i novinski članci koji su propratili taj događaj izazvali su veliko zadovoljstvo u široj

³⁶ *Isto*.

³⁷ ASCG, IB, f. 16, izveštaj od 29. juna 1934.

³⁸ Zaštita od rizika i gubitaka bila je prioritet *Izvozne banke* u poslovanju njene filijale u Albaniji, (ASCG, IB, f. 16, izveštaj od 30. juna 1934. *Isto*, izveštaj *Izvozne banke* Ministarstvu finansija od 10. februara 1937).

³⁹ U izveštajima koji su poslani predstavnicima jugoslovenske vlade *Izvozna banka* je često isticala kako je jedini razlog za otvaranje filijale „patriotizam” i želja da se pomogne državi. (ASCG, IB, f. 16, izveštaj od 29. novembra 1934).

⁴⁰ ASCG, IB, f. 16, izveštaj *Izvozne banke* upućen Ministarstvu finansija 26. decembra 1936.

⁴¹ ASCG, 334 KPO, građa u sređivanju, referat M. Najdanovića o privrednim prilikama u Albaniji od 30. januara 1934.

⁴² ASCG, 38-21-62, izveštaj M. Plamenca br. 8 od 1. januara 1934. O potpisivanju Dopunskog sporazuma jedino su listovi *Besa* u broju od 22. decembra i *Vatra* u broju od 24. decembra obavestili albansku javnost, ne ulazeći u njegov sadržaj i ne komentarišući ga.

⁴³ ASCG, 334 KPO (građa u sređivanju), izveštaj poslanstva iz Tirane, pov. br. 86 od 24. januara 1934, članak je izašao i u beogradskoj *Politici*.

javnosti, „albanskoj čaršiji”, a pre svega kod stanovništva Tirane. Atmosferu iz albanske prestonice preneo je dopisnik Centralnog presbira Milutin Plamenac u svom izveštaju od 24. januara.⁴⁴ „Tiranci su progovorili srpski”, pisao je Plamenac naglašavajući „veliki i neočekivani preokret u duši jednog naroda koji je ropski trpeo /.../ nametnutog gospodara”. Vesti o jugoslovensko-albanskom zbližavanju, odnosno o nameri *Izvozne banke* da otvori svoju filijalu u Tirani, pokrenule su lavinu projugoslovenskih i probalkanskih osećanja među stanovništvom. „Fraza Balkan balkanskim narodima lebdi u vazduhu kao nevidljivi etar i možda u srcu vekovne raje koja probuđena kaže po koju smelu reč”. Nasuprot simpatijama prema Jugoslaviji, Plamenac je naglašavao da se u svim krugovima oseća snažna reakcija protiv Italijana.⁴⁵ Jugoslovenski poslanik u Tirani Jovan Đonović je takođe javljao o „dubokoj impresiji” i zadovoljstvu albanske javnosti povodom postignutog sporazuma, ali je primetio da su se Albanci „kao i svi primitivci podali suvišnom optimizmu”, i dodao da od banke očekuju „čak i ono što im se ne može učiniti”.⁴⁶

Posmatrano na osnovu navedenih izveštaja, pojavljivanje jugoslovenske banke značilo je za Albance ponovnu pojavu starog, pomalo zaboravljenog finansijera. Kako se Albanija, prestankom italijanske pomoći, našla u vrlo teškoj situaciji, potražila je spas kod Jugoslavije. Pošto je preko *Albanske narodne banke* dolazio italijanski novac, sledstveno tome na jugoslovensku banku se gledalo kao na ustanovu koja će biti izvor jugoslovenskog novca. Šta više, jugoslovenska pomoć je posmatrana u kontekstu saradnje sa Francuskom. Tako je u svom izveštaju sa puta po Albaniji direktor *Prizada* M. Najdanović, govoreći o velikom interesovanju za saradnju sa Jugoslavijom kod svih, dodao kako se prilikom razgovora „o našoj akciji kod meštana uz Jugoslaviju uvek dodaje 'Francija', kao da bi se time htelo reći da je svaka finansijska podrška Albaniji na ovaj način osigurana”.⁴⁷ U tom smislu su izveštavali i strani dopisnici iz Albanije pišući o nadi Albanaca da će ih Francuska finansirati umesto Italije.⁴⁸ Na osnovu ovoga može se pretpostaviti da se oslanjanjem na Jugoslaviju imao u vidu oslonac na mnogo moćniju Francusku.

Kako god bilo, posao oko dobijanja dozvole rešen je vrlo brzo, jer je albanska vlada na molbu odgovorila već 26. januara i odobrila otvaranje fili-

⁴⁴ ASCG, 38-21-62, izveštaj M. Plamenca br. 9 od 24. januara 1934.

⁴⁵ *Isto*. Međutim, prenoseći atmosferu iz Tirane, Plamenac je upućivao na oprez. Dobro poznajući mentalitet Albanaca i njihov odnos sa Italijom, on je upozoravao da je osećanje „ljubavi” koje je javno ispoljeno prema Jugoslaviji zapravo bilo upućeno jugoslovenskom novcu, odnosno da je to samo „opasna iluzija, jer je njihova /albanska/ ljubav cifarski proračunata”, jer „drugih afiniteta ne može biti”.

⁴⁶ ASCG, 334 KPO, građa u sređivanju, izveštaj poslanika Đonovića od 2. februara 1934.

⁴⁷ ASCG, 334 KPO, građa u sređivanju: referat M. Najdanovića od 30. januara 1934.

⁴⁸ ASCG, 38-904-190, C II/11, *Vrbaske novine* od 4. juna 1934.

jale.⁴⁹ Poteškoće je izazvao zakup lokala. Posle duže šetnje Tiranom predstavnici banke su izabrali velepnu zgradu u centru grada. Izbor luksuznog lokala, čini se, nije bio slučajan već u skladu sa političkom obojenošću celokupne akcije. Jugoslavija je želela da sa bankom stvori što impresivniji vizuelni efekat svog prisustva u Albaniji, da albanskom stanovništvu pokaže svoju ekonomsku snagu i uveri ga da može biti dostojna zamena Italiji. Međutim, tom prilikom nije došlo do zakupa lokala, a predstavnici banke su se vratili u Beograd. Odlazak Mihailovića i Saračevića iz Tirane bez ugovora o zakupu uznemirio je sve zainteresovane za ovaj poslovno-politički poduhvat. Istovremeno, to je dalo povoda protivnicima jugoslovensko-albanskog zbližavanja da započnu kampanju protiv Jugoslavije. U tome su prednjačili Italijani i italofili među Albancima koji su potpisivanje Dopunskog sporazuma pretresali kao događaj „prvog reda”.⁵⁰ Najburnije je reagovao italijanski poslanik u Albaniji, koji je, na vest da će jedna jugoslovenska banka otvoriti svoju filijalu u Tirani, uložio zvaničan protest albanskoj vladi navodeći da je otvaranje jedne jugoslovenske novčane ustanove bilo u suprotnosti sa koncesijom na osnovu koje je osnovana *Albanska narodna banka*.⁵¹ Kada je došlo do zastoja u pregovorima, Italijani su, koristeći se intrigama i širenjem neistina, nastojali da umanje značaj jugoslovenske akcije i da dovedu u pitanje otvaranje banke. Poslanik Đonović je javljao kako Italijani šire vesti „da je Francuska napravila presiju na nas zbog njenih odnosa sa Italijom usled čega filijala naše Izvozne banke neće biti otvorena u Tirani”.⁵² Pri širenju ovakvih vesti eksploatisano je francusko-italijansko zbližavanje koje je ove kombinacije učinilo mogućim i verovatnim. O tome kakvo su dejstvo imale ove glasine najbolje svedoči činjenica da je morao da ih demantuje francuski poslanik u Tirani.⁵³ Italijani se na ovom nisu zaustavili već su proturali glasine po kojima ni svi jugoslovenski predstavnici nisu bili saglasni sa otvaranjem banke, a da je među njima i sam predsednik Ministarskog saveta Nikola Uzunović.⁵⁴ Zbog nepovoljnog uticaja ovih vesti na albansku javnost, morao je zvanično da ih demantuje i sam poslanik Đonović.⁵⁵ Pored demantija francuskog i jugoslovenskog poslanika i Mehmed-beg Konica je bio prinuđen da u vidu intervjua datog *Vatri* umiri uznemirenu albansku javnost.⁵⁶ Po tvrđenju poslanika Đono-

⁴⁹ O tome je obavešteno jugoslovensko poslanstvo u Tirani (ASCG, 334 KPO, građa u sređivanju, telegram poslanika Đonovića iz Tirane pov. br. 90 od 26. januara 1934).

⁵⁰ ASCG, 334 KPO, građa u sređivanju, izveštaj savetnika Ivana Vukovića iz Tirane, strogo pov. br. 339. od 27. decembra 1933.

⁵¹ *Isto.*

⁵² ASCG, 334 KPO, građa u sređivanju, pismo ministra inostranih poslova Bogoljuba Jeftića upućeno ministru finansija Miloradu Đorđeviću, pov. br. 2601 od 5. februara 1934.

⁵³ *Isto.*

⁵⁴ *Isto.*

⁵⁵ *Isto.*

⁵⁶ ASCG, 334 KPO, građa u sređivanju, izveštaj poslanika Jovana Đonovića, pov. br. 147 od 7. februara 1934. Uz izveštaj je priložen prevod teksta iz *Vatre* od 4. februara 1934.

vića, Konica je to učinio „nasigurno po odobrenju vlade”, pa se intervju može smatrati zvaničnim demantijem albanske strane.⁵⁷ U njemu je Konica opovrgao sve glasine i špekulacije vezane za otvaranje banke, pripisujući njihov nastanak ljudima „koji nemaju pojma o toku stvari i kojima se dopada da stvaraju senzacionalističku atmosferu”. Pri tom je iskoristio priliku da precizira kako je cilj rada banke „da dade pomoć albanskim proizvođačima i trgovcima za razviće izvoza i uopšte trgovine između dve zemlje”.⁵⁸

Bilo je očito da je novonastalo stanje postavilo pitanje otvaranja banke kao „centralnu tačku” celokupne akcije vezane za Dopunski sporazum.⁵⁹ Ona je postala „barometar” jugoslovenskog držanja prema Albaniji, od nje je zavisio uspeh ekonomskog i političkog zbližavanja dve zemlje.⁶⁰ Stoga je razumljiva užurbanost jugoslovenske vlade da se zastoje oko njenog otvaranja što pre prevaziđe i da se nastavi sa započetom akcijom. Bogoljub Jevtić, ministar inostranih dela, u pismu od 5. februara upućenom ministru finansija Miloradu Đorđeviću, tražio je „da se što pre pristupi otvaranju naše banke u Tirani”.⁶¹ Zahtev da se zakupi lokal ponovio je u telegramu upućenom na istu adresu dva dana kasnije.⁶² Đorđević je odmah po prijemu telegrama, prenoseći Jevtićevu naredbu, telegrafisao poslaniku u Tirani „da odmah zakupi lokal za filijalu *Izvozne banke* koji je već ranije angažovan”.⁶³ Uprkos svemu, izgleda da se stvar sa zakupom nije pomerala sa mrtve tačke, pa su sumnja i neverica među Albancima ostale prisutne i tokom februara.⁶⁴

Do konkretnog pomaka došlo je tek početkom marta kada je sklopljen ugovor o zakupu lokala.⁶⁵ Od tog momenta ceo projekt je postao izvesniji. Čekao se kraj poslova oko adaptacije lokala neophodnih za početak rada filijale, a sledeći korak je bio regulisanje odnosa sa državom. Pismo koje je ministar finansija poslao upravi *Izvozne banke* 24. aprila 1934. godine predstavljalo je kona-

⁵⁷ *Isto.*

⁵⁸ *Vatra*, 4. februar 1934.

⁵⁹ ASCG, 334 KPO, građa u sređivanju, pismo Bogoljuba Jevtića upućeno Miloradu Đorđeviću, pov. br. 2605, od 5. februara 1934.

⁶⁰ *Isto.*

⁶¹ *Isto.* O ozbiljnosti situacije govori i činjenica da je Jevtić pismo iste sadržine uputio i predsedniku jugoslovenske vlade.

⁶² ASCG, 334 KPO, građa u sređivanju, telegrami u rukopisu datirani na 7. februar 1934.

⁶³ *Isto.*

⁶⁴ ASCG, 334 KPO, građa u sređivanju, dopis Političkog odeljenja poslat Konzularno-privrednom odeljenju 23. februara 1934. U dopisu se naglašava da odugovlačenje čini Albance nervoznim i daje mogućnost „intrigama” protivnika jugoslovensko-albanskog zbližavanja.

⁶⁵ ASCG, IB, f. 16, kopija ugovora o zakupu lokala od 8. marta 1934. Kao potpisnici ugovora javljaju se odbornik banke M. Mišković i direktor G. Đermanović, a sa druge strane dr Osman Januz, vlasnik vile. Vrednost zakupa iznosila je 400 „napoleona” u zlatu godišnje /zlatnih franaka/, a zakup je važio tri godine.

čnu verziju sporazuma između jugoslovenske vlade i banke. Ovim aktom regulisan je njihov međusobni odnos. Iako je dogovor oko načelnih pitanja postignut već prilikom prvih pregovora početkom te godine, detalji su usaglašeni tek krajem aprila.⁶⁶ Najvažnije pitanje, koje je njime rešeno, bilo je finansiranje banke. Naime, država se obavezala da će za račun filijale otvoriti kredit po tekućem računu kod *Poštanske štedionice* u iznosu od osam miliona dinara.⁶⁷ Kredit je trebalo da se vodi na posebne račune centrale *Izvozne banke* u Beogradu i kod njene filijale u Tirani. Ministar finansija je dobio pravo da kontroliše korišćenje kredita, a *Izvozna banka* je opomenuta da ga koristi „kao dobar domaćin”.⁶⁸

Jugoslovenska država je sporazumom preuzela na sebe organizaciju filijale i troškove režije, pa je za tu namenu odredila sumu od dva miliona dinara. Ovaj iznos trebalo je da se isplaćuje u ratama od po 500.000 dinara tromesečno unapred.⁶⁹ Kontrolu utrošenog novca je vršio ministar finansija na osnovu uvida u bančine knjige i dokumenta koje je ona morala da stavi ministru na uvid „kad god se to zatraži”.⁷⁰ Navedeni iznos mogao se upotrebiti za pokrivanje troškova kamate i provizije koje bi nastale korišćenjem kredita kod *Poštanske štedionice*.⁷¹ Sporazumom je precizirano da vremenski rok u kome bi trajala subvencija države bude do 31. decembra 1934. godine.⁷² Svi troškovi koje bi filijala učinila u tom periodu padali bi „u celini na teret države”.⁷³ Istog dana filijala je trebalo da zaključi knjige i podnese bilans rada kako centrali u Beogradu tako i ministru finansija. Od rezultata poslovanja zavisilo je da li bi i ubuduće svi troškovi padali na teret države ili bi jedan deo preuzela filijala iz sopstvenih sredstava.⁷⁴

Posebnom tačkom je bilo predviđeno da odobrenje za nabavku stranih deviza i valuta potrebnih za rad obezbedi ministar finansija.⁷⁵ Rok važenja sporazuma je bio ograničen na godinu dana (do 1. maja 1935. godine) s pravom da se

⁶⁶ ASCG, IB, f. 16. Pismo ministra finansija upućeno *Izvoznoj banci*, pov. br. 112 od 24. aprila 1934. Dostupni izvori ne kazuju kako je tekao tok pregovora. Pored originalnog akta od 24. aprila u istoj fascikli nalaze se još dva predloga istog sporazuma. Prvi nosi datum 14. april, a drugi 18. april. Oni se od originala razlikuju u nekoliko detalja, što navodi na zaključak da su to tačke koje su usaglašavane.

⁶⁷ *Isto*.

⁶⁸ *Isto*.

⁶⁹ ASCG, 334 KPO, građa u sređivanju: strogo pov. KP 8080 od 14. juna 1934. Prva rata iz ove sume bila je isplaćena već 20. februara 1934. godine, dakle pre sporazuma od 24. aprila, što ukazuje da je dogovor o sumi od dva miliona bio postignut na početku pregovora.

⁷⁰ ASCG, IB, f. 16, sporazum od 24. aprila.

⁷¹ *Isto*. Ovaj stav u aktu od 14. aprila glasi: „Prema tome i svi troškovi i izdaci izazavani upotrebom ovog kredita spadaju u režijske izdatke filijale”. Konačni sporazum od 24. aprila pojašnjava o kojim se troškovima i izdacima radi, ali je suština ista.

⁷² ASCG, IB, f. 16, sporazum od 24. aprila.

⁷³ *Isto*.

⁷⁴ *Isto*.

⁷⁵ *Isto*.

produži novim, ali i otkaže tri meseca pre isteka roka. U tom slučaju banka je imala šest meseci da likvidira filijalu i vrati utrošeni kredit.⁷⁶ Centrala *Izvozne banke* je prihvatila sve odredbe izložene u pismu ministru finansija i o tome ga obavestila svojim dopisom od 26. aprila.⁷⁷ Sporazumom od 24. aprila regulisani su odnosi između države i banke. Tako je ispunjen neophodan preduslov za početak rada filijale u Tirani. Specifičnost celokupnog Dopunskog sporazuma, koja se ogledala u subvencionisanju svih poslova sa Albanijom, uslovila je i sadržaj sporazuma sa *Izvoznom bankom*. Stoga je njegov veći deo zapravo bio regulisanje uslova pod kojima je trebalo da se koriste sredstva države predviđena za rad banke.

Ovako formulisan sporazum imao je brojne nedostatke koji su vremenom postali glavna smetnja u radu filijale u Tirani. Njime nisu regulisana mnoga pitanja u odnosima države i banke, što su obe strane uočile. Sporazumom nije obuhvaćeno pitanje kreditnih poslova, ni modela kredita koji bi se mogli primenjivati u Albaniji⁷⁸, vrste poslova koje je filijala morala da radi a koje je mogla da radi, kao i pitanje ko snosi rizik rada u Albaniji i u kojoj meri.⁷⁹ Takođe, nije bio preciziran odnos filijale prema jugoslovenskom poslanstvu u Tirani i prema jugoslovenskom Ministarstvu inostranih poslova, odnosno nije bila regulisana politička kontrola filijale.⁸⁰ Posebnu prazninu je predstavljao neregulisan odnos prema drugim učesnicima u poslu sa Albanijom kakav je bio *Prizad*.⁸¹ Uprkos navedenim manjkavostima sporazum od 24. aprila je bio neophodan preduslov za otvaranje filijale u Tirani.

Potruga za modelom organizacije

U nedelju, 6. maja 1934. godine, *Izvozna banka* je otvorila svoju filijalu u Tirani.⁸² Smeštena u centru grada, u velepnoj građevini na uglu velikog bule-

⁷⁶ *Isto*.

⁷⁷ ASCG, IB, f. 16, kopija saglasnosti na sporazum od 24. aprila.

⁷⁸ ASCG, 65-216-657. PPK – Referat...

⁷⁹ *Isto*.

⁸⁰ Politička kontrola rada bila je u skladu sa političkom ulogom koju je filijala *Izvozne banke* trebalo da ima u Albaniji. Činjenica da je ovo pitanje naglašeno kao nedostatak sporazuma može značiti da je bilo određenog neslaganja, pre svega na relaciji jugoslovensko poslanstvo u Tirani – filijala *Izvozne banke*. Iz raspoloživih izvora nije moguće saznati šta je bio razlog za loše odnose, ali je evidentno da je poslanik Đonović bio najoštrij kritičar rada filijale. *Isto*.

⁸¹ *Isto*. Mada izvori ne pružaju dovoljno informacija može se naslutiti da je između *Prizada* i *Izvozne banke* bilo izvesnog sukoba oko nadležnosti. *Prizad* je u dopisu Ministarstvu inostranih poslova kritikovao *Izvoznju banku* zbog loše saradnje uz zaključak kako „zainteresovana gospoda u njenoj upravi *Izvozne banke* nisu ni shvatili zadatak koji se postavlja za rad u Albaniji”. Interesantno je da je dopis nastao početkom aprila, dakle pre otvaranja filijale u Tirani (ASCG, 334 KPO, građa u sređivanju: pov. br. 3823 od 2. aprila 1934).

⁸² ASCG, 334 KPO, građa u sređivanju, izveštaj poslanika Jovana Đonovića iz Tirane pov. br. 699 od 9. maja 1934.

vara Musolini i stare Dračke ulice, banka je na najbolji način ozvaničila dolazak i prisustvo Jugoslavije u Albaniji. Na svečanom osvećenju prostorija, koje je izvršio mitropolit Albanske pravoslavne crkve Visarion,⁸³ prisustvovali su brojni predstavnici gradskih vlasti i privrednih krugova Tirane. Čin otvaranja je predstavljao kraj instalacionog procesa, a istovremeno je označio početak ugrađivanja u albanski finansijski i privredni život.

Glavni problem sa kojim se filijala *Izvozne banke* suočila na početku rada bio je potpuni zastoj u trgovinskoj razmeni između Albanije i Jugoslavije. *Prizad* je, posle uspešnih poslova u prvom tromesečju 1934. godine, početkom aprila prestao da kupuje albanske proizvode.⁸⁴ Tako su uvozno-izvozni poslovi predviđeni Dopunskim sporazumom, koji su bili osnovni preduslov za rad banke u vreme njenog otvaranja, bili obustavljeni.⁸⁵ Sa druge strane, u Albaniji nije bila organizovana posebna ustanova koja bi se bavila uvozno-izvoznim poslovima sa Jugoslavijom kako je bilo predviđeno Dopunskim sporazumom. U iščekivanju da se planirana međusobna trgovina aktivira, banka je svoj početni rad svela na poslove sporednog značaja. Pri tom nije smatrala za svoju dužnost obavljanje poslova koji su izlazili iz okvira ustanovljenih u pregovorima sa predstavnicima vlade. To je zapravo značilo da nije htela ulaziti ni u kakve trgovačke poslove, već je smatrala da „kao čista novčana ustanova” ima zadatak da indirektno, platnim prometom olakša trgovinu.⁸⁶ Banka je svoje konkretne aktivnosti videla tek kao posledicu prethodnog ispunjenja obaveznog međusobnog otkupa kao glavne tačke Dopunskog sporazuma.⁸⁷

Međutim, neaktivnost *Prizada* i neorganizovanost sa albanske strane učinili su da se novoosnovana filijala našla potpuno usamljena na poslu oko izvršavanja odredaba Dopunskog sporazuma. Time je težište akcije sa *Prizada* prešlo na filijalu *Izvozne banke*. No, ona nije želela da na sebe primi aktivnosti

⁸³ Mitropolit Visarion je bio jedan od najuticajnijih protivnika Italije. Kao emigrant u Jugoslaviji u vreme vlade episkopa Fana Nolja 1924. godine bio je zavrbovan za poverenika jugoslovenskog Ministarstva inostranih poslova i kao takav primao je novčanu pomoć (Ž. Avramovski, „Italijanska ekonomska penetracija u Albaniju 1925. do 1939. godine”, *Istorija XX veka*, str. 205). Po osnivanju filijale *Izvozne banke* u Tirani bilo je planirano kreditiranje Visariona (ASCG, IB, f. 16, koncept izveštaja u rukopisu).

⁸⁴ *Prizad* je već u januaru 1934. otpočeo sa otkupom albanskih proizvoda predviđenih Dopunskim sporazumom. Međutim, budući da nije bio organizovan za poslove otkupa maslina, kože i drugih proizvoda, on se oslonio na privatne preduzetnike – braću Marić iz Bara. Pokazalo se da to nije bilo dobro rešenje, jer su braća Marić poslovala sa velikim gubitkom. Zbog nedostatka platežnih sredstava *Prizad* je početkom aprila prestao sa kupovinama. (ASCG, 65-216-657, PPK – Referat...).

⁸⁵ ASCG, IB, f. 16, kopija izveštaja centrale *Izvozne banke* od 29. juna 1934. upućenog ministru finansija i ministru inostranih dela.

⁸⁶ ASCG, IB, f. 16, kopija izveštaj centrale *Izvozne banke* upućen Političkom odeljenju Ministarstva inostranih poslova 30. jula 1934.

⁸⁷ *Isto*.

koje je trebalo da izvršava *Prizad*, a to se posebno odnosilo na poslove u kojima bi morala da upotrebi vlastita sredstva i da radi na sopstveni rizik.⁸⁸ Ovakav stav banke nije naišao na odobravanje ni kod jugoslovenskih ni kod albanskih političkih krugova. Iako nema direktnih potvrda u izvorima, može se pretpostaviti da su obe strane tražile od banke da na sebe preuzme teret međusobne trgovačke razmene.⁸⁹ Da bi našla izlaz iz neugodne situacije u kojoj se zadesila, banka je pokušala da animira jugoslovensku vladu da se aktivnije uključi u poslove sa Albanijom. U tom cilju predložila je, dopisom od 29. juna, organizovanje posebnih ustanova u Beogradu i Tirani koje bi se bavile isključivo pitanjem uvoza i izvoza između ovih zemalja.⁹⁰ Predstavnici banke istakli su kako je nepostojanje organizovanih trgovinskih veza bilo glavna smetnja ispunjavanju Dopunskog sporazuma, a samim tim i smetnja intenzivnijem radu filijale. Međutim, ovaj predlog nije naišao na odziv kod predstavnika jugoslovenske vlade, pa se sa neaktivnošću nastavilo i tokom leta.⁹¹

Nova inicijativa za oživljavanje poslova u Albaniji pokrenuta je u oktobru. Centrala *Izvozne banke* je uputila 1. oktobra ministrima inostranih dela i finansija projekat reorganizacije celokupne akcije.⁹² Projekat je predviđao grupisanje svih uvozno-izvoznih, kreditnih i finansijskih poslova u jednu instituciju. Središte svih poslova bilo bi u filijali, koja je trebalo da preraste iz bankarske ustanove u nezvaničnu državnu trgovinsku agenciju: filijala bi se bavila svim poslovima za koje je zvanična politika nalazila da ih treba izvršavati. U skladu sa novom ulogom filijale predstavnici *Izvozne banke* su predlagali da se na čelo celokupne ekonomsko-finansijske akcije postavi delegat ili komesar vlade. On bi bio dirigent svih poslova koji bi se izvodili po njegovim izričitim naredbama i pod njegovom kontrolom. Kao najpozvaniji i najpogodniji za tu ulogu, predložen je jugoslovenski poslanik u Tirani. Ovom reorganizacijom bi se trgovački rad filijale uskladio sa potrebama zvanične jugoslovenske politike.⁹³ S obzirom

⁸⁸ *Isto.*

⁸⁹ U Izveštaju Političkom odeljenju Ministarstva inostranih poslova predstavnici *Izvozne banke* su naglasili kako se od filijale u Tirani ne može očekivati da radi poslove koje „nije mogao ili nije hteo” da radi *Prizad*. Pri tom su dodali „ako se to od nje /filijale/ očekuje”. *Isto.*

⁹⁰ ASCG, IB, f. 16, kopija izveštaja *Izvozne banke* od 29. juna 1934. U izveštaju se navodi kako je predlog nastao kao posledica razgovora koje su vodila dva neimenovana člana banke sa „nadležnim i zainteresovanim albanskim krugovima”.

⁹¹ U izveštaju od 1. septembra direktor filijale Gojko Đermanović je obavestio ministra finansija o rezultatima rada filijale za prva četiri meseca poslovanja. Opisujući albansko-jugoslovenske ekonomske odnose kao „bledu sliku” u odnosu na obostrana očekivanja, zaključio je kako je uspešan rad banke uslovljen aktivnostima koje su van bančine kompetencije. Pri tom je naglasio kako su „kombinacije za zelenim stolom uvek drugačije nego što to praksa pokazuje”, (ASCG, IB, f. 16, kopija izveštaja ministru finansija od 1. septembra).

⁹² ASCG, IB, f. 16, kopija izveštaja centrale *Izvozne banke* upućenog ministru inostranih dela i ministru finansija 1. oktobra 1934. godine.

⁹³ *Isto.* Banka se, sa svoje strane, obavezala da, po potrebi, dopuni stručnu organizaciju filijale i prilagodi je potrebama koje se od nje traže.

na njena nova svojstva, obrtni kapital za poslovanje padao bi na teret države, kao i troškovi režije, dok bi *Izvozna banka* poslovala sa 50% dobiti.⁹⁴ Predlog novog sporazuma od 1. oktobra je bio posledica loših poslovnih rezultata u prvih pet meseci rada. Istovremeno, on je mogao da bude odgovor na zahteve države da se banka angažuje na poslovima izvan delokruga predviđenog sporazumom od 24. aprila. Projekat je dopunjen nakon sedam dana novim aktom.⁹⁵ Njime su razrađeni već izneti predlozi uz izvesne dopune koje su se odnosile na preciziranje načina finansiranja i kontrole celokupnog posla.⁹⁶ Ipak, ovaj projekat nije zaživeo. Povratak *Prizada* posle višemesečne pauze i kupovine koje je započeo u Albaniji, mogli su biti razlog za odbacivanja predložene reorganizacije poslova.⁹⁷ Do kraja 1934. stvari se nisu promenile. Tako je veliki problem koji se sastojao u traženju pravog modela organizacije poslovanja filijale ostao nerešen.

Uporedo sa pokušajima da pronade odgovarajući model za organizaciju rada, filijala se suočila sa novim problemima. Jedan od prvih, koji se pojavio još uoči samog otvaranja i trajao tokom cele 1934. godine, odnosio se na nabavku deviza potrebnih za početak rada u Albaniji. Banka je morala da ih kupuje na „crnoj berzi” po znatno višem kursu, a prodaje na bazi ciriškog pariteta, tj. 10% jeftinije.⁹⁸ Da bi izbegla gubitke nastale zbog razlike u kursu, predlagala je svojoj centrali u Beogradu, a preko nje i jugoslovenskoj vladi, niz mera za prevaziženje novonastalog stanja. Uoči otvaranja, predložila je da, na osnovu prava koje je imala po sporazumu od 24. aprila, kupi devize na slobodnom tržištu.⁹⁹ Međutim, zbog skupoće deviza i gubitaka koji su tom prilikom mogli nastati, ona nije ostvarila ovo svoje pravo. Stoga je uputila molbu ministru finansija u kojoj je zatražila da putem kompenzacije sa jugoslovenskim izvoznicima nabavi određenu svotu novca potrebnu za prve troškove poslovanja. Banka se, sa svoje strane, obavezala da će dobijene devize koristiti „isključivo” za račun filijale.¹⁰⁰

Teškoće sa nabavkom deviza potrebnih za poslovanje pokušao je da reši i direktor filijale Gojko Đermanović. On je u pismu upućenom ministru finansi-

⁹⁴ *Isto.*

⁹⁵ ASCG, IB, f. 16, kopija izveštaja ministru finansija od 8. oktobra 1934. godine. Zaključujući predlog sporazuma od 1. oktobra, predstavnici banke su izrazili spremnost da razrade pojedinih i modalitet novog sporazuma. Kako je banka nakon sedam dana poslala dopunu predloga od 1. oktobra, stiže se utisak da je jugoslovenska vlada pokazala interesovanje za novi projekat.

⁹⁶ *Isto.* Osim navedenih koristi novog sporazuma, predstavnici banke su istakli sledeće dobre strane projekta: „jednostavnije bi se sprovodila ekonomsko-finansijska politika naše vlade, izbegli bi se eventualni sukobi nadležnosti, dobio bi se pravi i grupisani bilans celokupnog rada i najzad troškovi oko poslovanja bili bi znatno jeftiniji nego ako bi bilo sve ili više režija”.

⁹⁷ ASCG, 65-216-657, PPK – Referat... Posle šestomesečne pauze koja je trajala od 1. marta do 1. oktobra *Prizad* je ponovo otpočeo sa kupovinama u Albaniji.

⁹⁸ *Isto.*

⁹⁹ ASCG, IB, f. 16, sporazum od 24. aprila.

¹⁰⁰ ASCG, IB, f. 16, dopis *Izvozne banke* poslat ministru finansija 1. maja 1934.

ja predložio da se platni promet između Jugoslavije i Albanije uredi na bazi „slobodnih dinara”.¹⁰¹ To je u praksi značilo da bi albanski uvoznici jugoslovenskim izvoznicima plaćali za kupljenu robu običnim dinarima čekom filijale u Tirani.¹⁰² Đermanović je naglašavao kako bi uvođenjem slobodnih dinara prestala nepotrebna šetnja deviza i ne bi bilo potrebno da filijala nabavlja velike količine deviza. Takođe bi se izbegle veće fluktuacije kursa od dana kupovine do dana prodaje deviza, a manipulacije bi bile uprošćene. Napokon, dinar bi postao tražena moneta i bio bi držan na kursnoj vrednosti.¹⁰³ Mišljenje Đermanovića je prihvatila centrala *Izvozne banke* i poslala ga u formi zvaničnog akta ministru finansija 26. jula.¹⁰⁴

Međutim, predlog nije dobio podršku. Najveći protivnik projekta je bio poslanik Đonović. On je, u izveštaju ministru inostranih poslova, predlog okarakterisao kao „šverc”.¹⁰⁵ Nasuprot predlozima banke, Đonović je predlagao da se pitanje nabavke deviza i regulisanja platnog prometa reši uz pomoću jugoslovenske *Narodne banke* koja je trebalo da da potrebne devize po zvaničnom kursu, pa bi se tako izbegle pojave razlike u kursu, kao i gubitak.¹⁰⁶

U traganju za najboljim načinom organizacije novčanog prometa između Albanije i Jugoslavije, filijala *Izvozne banke* je dostavila centrali u Beogradu nacrt novčanog kliringa između dve zemlje kojim bi se regulisao transfer gotovog novca.¹⁰⁷ Predlažući nacrt kliringa, imala je u vidu kako državne interese tako i interese banke. U dopisu Centrali je istaknuto kako bi banka od kliringa mogla imati „moralne i materijalne koristi”.¹⁰⁸ Centrala je prihvatila ovaj predlog i krajem avgusta prosledila ga je ministru finansija.¹⁰⁹ Međutim, klirinški sistem nije zaživeo, pa je problem nabavke novačnih sredstava i regulisanje novčanog prometa ostao nerešen do kraja 1934. godine.

¹⁰¹ ASCG, 334 KPO, građa u sređivanju, izveštaj poslanika Đonovića od 29. maja 1934.

¹⁰² *Isto*.

¹⁰³ *Isto*.

¹⁰⁴ Ovaj Đermanovićev predlog dobio je podršku centrale *Izvozne banke* uz obrazloženje da „nikakvog uticaja ne može imati ni na slabljenje dinara, ni na priliv strane valute u zemlju”. (ASCG, IB, f 16).

¹⁰⁵ ASCG, 334 KPO, građa u sređivanju, izveštaj poslanika Đonovića od 29. maja 1934.

¹⁰⁶ *Isto*.

¹⁰⁷ ASCG, IB, f. 16, dopis filijale od 26. jula 1934. Uz dopis je poslat i projekat kliringa.

¹⁰⁸ *Isto*. Pod moralnom koristi filijala je podrazumevala „poverenje od države za provođenje tog kliringa i imali bi besplatnu reklamu po celoj državi i banci bi dolazili mnogi drugi poslovi usput na biranje”. Što se tiče materijalne koristi filijala je podvlačila da „za svaku stavku imali bi pravo zaraditi najmanje pet promila (5%) naše provizije, a isto toliko najmanje ostaje zarada na kursu”.

¹⁰⁹ ASCG, IB, f 16, kopija izveštaja direkcije *Izvozne banke* od 26. avgusta 1934. Tom prilikom centrala *Izvozne banke* je uputila molbu ministru finansija u kojoj se predlaže uspostavljanje kliringa, ali projekat kliringa nije priložen uz molbu.

Uprkos početnim nedaćama, filijala je početkom maja 1934. godine otpočela rad. Krug poslova koji je obavljala nije bio širok. Težište je bilo na deviznim poslovima i na isplatama kupovina koje je u Albaniji preduzimao *Prizad*. Najbolji rezultati su postignuti u poslovima sa devizama. Već na početku rada filijala je dobila „kao stalnu klijentelu” strana poslanstva u Tirani, koja su joj prodavala „jedan kvantum deviza”, a tako dobijene devize prodavala je albanskim trgovcima uz „primerni” kurs, na taj način stalno konkurišući *Albanskoj narodnoj banci*.¹¹⁰ Rad na prodaji deviza bio je vrlo efikasan i velika smetnja *Albanskoj narodnoj banci*. U želji da je istisne iz Albanije, *Albanska narodna banka* je filijali, posle osmomesječnog rada, ponudila „jednu zamašnu sumu” da zatvori svoje šaltere. Tako je ponovo upotrebila proverenu metodu eliminisanja konkurencije, koja je već bila primenjena prema jednoj grčkoj banci. Za razliku od grčke banke, koja je ponuđeni novac primila i prestala da radi, jugoslovenska banka je ovu ponudu odbila.¹¹¹

Pored prodaje deviza, filijala se bavila i menjačkim poslom, pri čemu je zaračunavala minimalnu zaradu od 3% što je bilo čak 7% niže od zarade koju je na tim poslovima imala konkurentna *Albanska narodna banka*.¹¹² Kada je reč o isplatama kupovina koje je vršio *Prizad*, one su ponovo otpočele početkom oktobra, posle šestomesečne pauze i do kraja godine nisu dostigle preveliki obim. Filijala je svojom organizacijom olakšala način isplate i omogućila *Prizadu* jeftiniju nabavku platežnih sredstava.¹¹³ Dosta se očekivalo od poslova vezanih za plasman jugoslovenskog šećera na albansko tržište, s obzirom na obavezu ove države preuzetu Dopunskim sporazumom da 40% godišnje potrošnje uvozi iz Jugoslavije.¹¹⁴ Filijala je na sopstvenu inicijativu pokušala da se sporazume sa Državnom fabrikom šećera sa Čukarice kako bi otpočela izvoz u Albaniju i komisionu prodaju.¹¹⁵ S druge strane, banka je radila na tome da zainteresuje Albance za jugoslovenski šećer. Kada je albanska strana pokazala spremnost da otpočne kupovinu, ispostavilo se da Državna šećerana nije imala interesa da svoju robu plasira u Albaniju, pa je posao propao.¹¹⁶ Šećer nije bio jedini proizvod koji je banka pokušala da proda Albancima. Tako je pokušana distribu-

¹¹⁰ ASCG, IB, f. 16, izveštaj Đermanovića od 1. septembra 1934. Sva poslanstva u Tirani, osim engleskog i italijanskog, prodavala su devize filijali *Izvozne banke*. Mesečna svota dobijena na ovaj način iznosila je oko 30.000 albanskih franaka.

¹¹¹ ASCG, IB, f 16, godišnji izveštaj poslovanja filijale za 1935. godinu.

¹¹² ASCG, IB, f. 16, izveštaj Đermanovića Upravnom odboru *Izvozne banke* od 22. novembra 1934.

¹¹³ ASCG, 65-216-657, PPK – Referat...

¹¹⁴ *Isto*.

¹¹⁵ *Isto*.

¹¹⁶ U izveštaju od 22. novembra Đermanović je izrazio čuđenje zbog ovakvog postupka Državne šećerane, s obzirom na to da je posao sa šećerom bio predviđen Dopunskim sporazumom (ASCG, IB, F 16, izveštaj od 22. novembra 1934).

cija piva, tekstila, železnih proizvoda i hartije, ali bez većeg uspeha.¹¹⁷ Sa druge strane filijala je nastojala da proda neke albanske proizvode u inostranstvu. Međutim, roba se pokazala kao izuzetno nekvalitetna, loše sortirana i nekonkurentna na stranim tržištima. Zbog toga su propali pokušaji da se izvezu proizvodi poput sirove kože, jaja, oraha i albanskog vina.¹¹⁸

Pored pomenutih poslova, filijala je obavljala i poslove eskonta i inkasa za račun stranih firmi, ali se ove aktivnosti nisu razvijale u većoj meri.¹¹⁹ Ona se nije bavila kreditiranjem albanskih trgovaca, iako se pohvalno izrazila o Albancima „kao dobrim platišama”.¹²⁰ Izbegavanje kreditnih poslova objašnjavano je nejasnim političkim prilikama i mogućim „potresima” na ekonomskom planu. To se odnosilo, pre svega, na glasine o moratorijumu, inflaciji i odgađanju plaćanja seljačkih obaveza u Albaniji.¹²¹ Ovo su bili dovoljni razlozi da *Izvozna banka* ne plasira svoj kapital. Jedina vrsta kreditiranja za koju je pokazala interesovanja bilo je lombardno kreditiranje.¹²² Zato je zatražila od albanskog ministra finansija da joj za tu svrhu dozvoli otvaranje slobodnih carinskih skladišta, ali je bila odbijena i ovaj posao je ostao nerealizovan.¹²³ Osim kreditnih poslova filijala nije proučavala privredne i finansijske prilike u Albaniji, jer je smatrala da za tu vrstu poslova nema podesnu organizaciju.¹²⁴ Za obavljanje privredne obaveštajne delatnosti ona je smatrala kompetentnijim jugoslovensko poslanstvo u Tirani i konzulate u Skadru, Korči i Valoni.

Mnogo nada je polagano u otvaranje izložbe izvoznih proizvoda koja je bila predviđena Završnim protokolom uz Dopunski sporazum.¹²⁵ Osnovna namera izložbe je bila da upozna albansku javnost sa jugoslovenskim proizvodima i da unapredi trgovinske veze između dve države.¹²⁶ Otvaranjem filijale stvorena je mogućnost da se u njenim prostorijama predstave jugoslovenski proizvodi u obliku stalnog trgovačkog muzeja. Posle dužeg perioda pripreme, izložba je

¹¹⁷ ASCG, 65-216-657, PPK – Referat... Po tvrđenju *Izvozne banke* uspeh je izostao zbog velikih podvoznih troškova koji su povećavali cenu proizvoda.

¹¹⁸ ASCG, 65-216-657, izveštaj sa puta po Albaniji M. Radančevića, prokuriste preduzeća „Šipad” iz Sarajeva od 18. aprila 1935, br. 9616.

¹¹⁹ ASCG, 65-216-657, PPK – Referat...

¹²⁰ ASCG, IB, f. 16, izveštaj od 1. septembra 1934.

¹²¹ ASCG, IB, f. 16, izveštaj od 22. novembra 1934.

¹²² *Isto*. Interesantno je da se M. Najdanović u referatu od 7. januara protivio davanju kredita albanskim trgovcima „ni u vidu tekućih računa ni u vidu eskonta bar za jedno izvesno vreme”. Jedini način kreditiranja koji je odobrio odnosio se na lombardno kreditiranje, (ASCG, 334 KPO, građa u sređivanju, referat M. Najdanovića od 7. januara 1934).

¹²³ ASCG, MTI, 65-216-657, PPK – Referat...

¹²⁴ ASCG, IB, f. 16, izveštaj *Izvozne banke* od 29. novembra 1934.

¹²⁵ ASCG, 65-216-657, PPK – Referat...

¹²⁶ ASCG, Poslanstvo u Bukureštu, fond br. 395, fascikla 31, arh. jed. 202, mesečni politički izveštaj Ministarstva inostranih poslova za septembar 1934. godine.

otvorena 15. septembra bez ikakvih svečanosti i uz prisustvo predsednika albanske trgovačke komore, novinara i nekoliko trgovaca.¹²⁷ Postavka stalne izložbe je obuhvatala proizvode tridesetak jugoslovenskih preduzeća, a izloženi proizvodi su bili pretežno praktične namene, a ne reprezentativnog karaktera. Poslovanje izložbe nije ispunilo očekivanja. Iako je sama prezentacija davala dobar vizuelni efekat, rezultat je jako podbacio, pa je do kraja 1934. godine ostvareno svega 45 porudžbina, a prihod je iznosio 60.000 dinara.¹²⁸

Prva kalendarska godina rada bližila se kraju, a filijala nije pokazivala vidne rezultate poslovanja. Kada je na kraju 1934. godine zaklopila svoje poslovne knjige, završni račun pokazao je da je poslovala sa osetnim gubitkom.¹²⁹ Bilo je očigledno da filijala *Izvozne banke* tokom 1934, odnosno u prvoj godini poslovanja, nije uspela da pronađe adekvatno mesto u albanskom privrednom životu. Razapeta između očekivanja države i straha da će na nesigurnom albanskom tlu biti izložena riziku za sopstvena sredstva, ona se povukla u pasivnost. *Izvozna banka* je smatrala da je samim činom otvaranja filijale u Tirani ispunila obavezu prema državi. Subvencionirana od države i pod njenim pokroviteljstvom, ona nije pokazivala želju da samostalno posluje, već je očekivala da inicijativa potekne od jugoslovenske vlade. Posle neuspešnih pokušaja da se realizuju određeni aranžmani predviđeni Dopunskim sporazumom, *Izvozna banka* je izgubila interesovanje za albanske poslove. Na to je uticalo i saznanje da u Albaniji nema uslova za uspešan rad i da se ne može očekivati nikakva dobit za banku.¹³⁰

Jugoslovenska vlada je, sa druge strane, očekivala od filijale da preuzme inicijativu za oživljavanje poslova i proširivanje njihovog obima. Tako je stvoren nesklad između onog što je banka smatrala svojim poslom i onog što se od nje očekivalo da uradi. Kako je veći deo godine banka bila usamljena u poslovima sa Albanijom, disharmonija između države i banke postajala je sve veća. Jugoslovenska vlada je od nje tražila da preuzme celokupan teret poslova, a banka se zaklanjala iza nedorečenosti sporazuma od 24. aprila kako bi opravdala svoju neaktivnost. Pored navedenog, na neuspeh je uticala i sredina u kojoj je

¹²⁷ ASCG, 334 KPO, građa u sređivanju, izveštaj poslanstva iz Tirane.

¹²⁸ ASCG, 65-216-657, izveštaj sa puta po Albaniji M. Radančevića. On je kao glavni razlog slabih rezultata naveo mentalitet Albanaca. Po njegovim rečima „Albanac je po svojoj prirodi nepoverljiv, a k tomu i primitivac. On teži da videti onu robu koju kupuje i to mu nije dovoljno da videti samo mustru, on hoće da videti svu robu koji će kupiti i platiti”.

¹²⁹ Na kraju 1934. godine rezultat rada *Izvozne banke* bio je sledeći: od stavljenih joj na raspolaganje 2.000.000 dinara za instaliranje i režijske troškove filijale u Tirani, banka je do kraja 1934. godine utrošila 1.188.279,95 dinara. Račun dobitaka i gubitaka na dan 31. 12. 1934. godine pokazao je čist gubitak na poslovanju od 75.370,40 dinara, (ASCG, 65-216-657, PPK – Referat...).

¹³⁰ ASCG, IB, f. 16, izveštaj *Izvozne banke* od 14. juna 1935; *Isto*, izveštaj *Izvozne banke* Ministarstvu finansija od 10. februara 1937.

morala da radi. Ona je bila pod apsolutnom kontrolom proitalijanske *Albanske narodne banke* koja je, sa centralom u Tirani i mrežom filijala po svim privrednim središtima zemlje, uspjela da za sebe veže najveći deo trgovačke elite, dok je Albancima zainteresovanim za saradnju sa filijalom *Izvozne banke* pravila smetnje u radu.¹³¹ Upravo sa ovim, delovali su i opštepoltički faktori, pre svega neuspeh Jugoslavije da uključi Albaniju u Balkanski pakt zbog protivljenja drugih balkanskih država, poput Grčke, kao i zbog njene prevelike vezanosti za Italiju.¹³² Osim toga, ubistvo kralja Aleksandra u Marseju 9. oktobra 1934. godine obezglavilo je jugoslovensku državu. Po italijanskim procenama, ovim ubistvom spoljna politika Jugoslavije prema Albaniji je prestala da bude konkurentna pa se ponovo povukla u defanzivu.¹³³ Loši rezultati poslovanja, koji su bili neminovna posledica svega navedenog, izazvali su nezadovoljstvo jugoslovenske države koja nije imala razumevanja za ovakvo ponašanje banke, pa je iskoristila pravo predviđeno sporazumom od 24. aprila 1934. godine i otkazala ugovor sa *Izvoznom bankom*. To je učinjeno 1. februara 1935. godine.¹³⁴

*

Uprkos otkazu, filijala *Izvozne banke* nije prestala sa radom. Njena aktivnost u 1934. godini je bila tek prva etapa poslovanja na albanskom tlu. Posle višemesečnog provizorijuma, država je sa bankom potpisala novi sporazum 6. decembra 1935. godine.¹³⁵ Kako bi motivisala banku da se više angažuje u poslovima sa Albanijom, država je sporazumom, između ostalog, bila predvidela i novčanu nadoknadu „za bančin trud i rad” u iznosu od 100.000 dinara. Međutim, više događaja tokom 1935. i 1936. godine učinilo je da se poslovi banke još više marginalizuju. To se pre svega odnosi na dvanaest sporazuma ekonomsko-finanjsijskih prirode potpisanih 19. marta 1936. godine između Italije i Albanije koji su doveli do novog pogoršavanja jugoslovensko-albanskih odnosa.¹³⁶

Do izvesnog oživljavanja aktivnosti banke došlo je tek 1937. godine, ali je filijala tada morala da posluje u mnogo oštrijoj konkurenciji, jer su u Albaniji, pored *Albanske narodne banke*, bile otvorene *Albanska agrarna banka* i filijala italijanske *Banco di Napoli*.¹³⁷ Filijala *Izvozne banke* je konačno zatvorila svoje šaltere tek polovinom 1939. godine, u vreme kada je Albanija nakon okupacije

¹³¹ Jedna od najtežih mera bilo je odbijanje *Albanske narodne banke* da primi čekove koje je emitovala filijala *Izvozne banke* u Tirani.

¹³² Ž. Avramovski, *Balkanska Antanta*, str. 110.

¹³³ E. Milak, *n. d.*, str. 86–87.

¹³⁴ ASCG, 65-216-657, PPK – Referat...

¹³⁵ Tekst sporazuma od 6. decembra 1935. godine videti u ASCG, IB, f. 16.

¹³⁶ Ž. Avramovski, „Italijanska ekonomska penetracija u Albaniju 1925. do 1939. godine”, *Istorija XX veka*, str. 202–203.

¹³⁷ ASCG, IB, f. 16, godišnji izveštaj o poslovanju filijale *Izvozne banke* za 1937. godinu.

izgubila sve atribute nezavisnosti i bila uklopljena u italijansku državu.¹³⁸ Opšta ocena njenog višegodišnjeg poslovanja, onako kako su je videli pojedini jugoslovenski državni zvaničnici, bila je da se banka, uprkos državnoj subvenciji, pretvorila u običnu menjačnicu, odnosno da je svoj rad svela na „lak sarafluk”.¹³⁹

Summary

The Export Bank Branch Office in Tirana in 1934

Yugoslav policy with Albania was faced with the lack of organizations aimed at improvement of economic cooperation between the two countries, particularly Yugoslav banks in Albania. Favorable circumstances for overcoming this situation appeared in 1933, when Albania, due to financial problems resulted from aggravated relations with Italy, asked Yugoslavia for help. In this respect, in December 1933 the Trade Agreement Annex was signed. One of Agreement's provisions stipulated opening of a Yugoslav bank branch office in Albania. Bank's mission was to facilitate financial and commercial transactions between the two countries. Apart from economic operations, the bank was supposed to have an important political role. It had been envisioned as an institution which would serve as a meeting point for pro-Yugoslav oriented economic and political elites in Albania. The choice was made – Belgrade Export Bank was selected to open its branch office in Tirana, in May 1934. The agreement between the Bank and Yugoslav state stipulated that the state should bear expenses of establishing and organization of the branch office, amounting up to 2 million dinars, as well as the credit for business activities in Albania, up to 8 million dinars. The Export Bank considered its commitment towards the state fulfilled by the very opening of its branch office in Tirana. Therefore its commencing activities were reduced to performing less important tasks. The Yugoslav government, on the other hand, expected the branch office to engage to a much higher extent in all business activities, especially in supplying credits for Albanian merchants. In newspaper articles and in public, Albanians expressed their great pleasure in the act of opening of the bank. On the other hand, Italy was the greatest opponent to the opening of a Yugoslav bank and it tried to expel Yugoslav bank from Albania by all means. In 1934, Export Bank's branch office did not manage to find an adequate position in Albanian economic life.

¹³⁸ Sporazum između *Izvozne banke* i jugoslovenske države koji je potpisan 6. decembra 1935. otkazan je na zahtev ministra inostranih poslova 25. decembra 1938. godine (ASCG, IB, f. 16, dopis ministra finansija od 28. decembra 1938. g. pov. br. 415). Poštujući otkazni rok od šest meseci filijala *Izvozne banke* je likvidetirala svoje poslovanje juna 1939. godine.

¹³⁹ ASCG, 37-28-449, rezime referata poslanika Radoja Jankovića o Albaniji iz februara 1937; Ž. Avramovski, *n. d.*, str. 193.

Mr Bojan SIMIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd

UDK 32.019.5:654.19(497.1) "1935/1939
323:654.19(497.1) "1935/1939"

MILAN STOJADINOVIĆ I RAZVOJ RADIOFONIJE U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI (1935–1939)

APSTRAKT: Priloženi rad posvećen je problematici razvoja radiofonije¹ u Kraljevini Jugoslaviji u drugoj polovini tridesetih godina dvadesetog veka. Na osnovu izvora i literature napravljen je pokušaj da se prikaže stepen njenog napretka, njena uloga, kao i njeno mesto među zemljama tadašnje Evrope. Razmatrana je i uloga radija kao sredstva propagande. Posebna pažnja je posvećena ulozi i značaju predsednika jugoslovenske vlade Milana Stojadinovića u svemu navedenom.

Prva redovna emitovanja radio-programa u Evropi počela su u prvoj polovini dvadesetih godina dvadesetog veka. Jedna od prvih takvih radio-stanica bila je osnovna u Engleskoj (1922) pod imenom British Broadcasting Company (kasnije Corporation), poznatija pod imenom BBC. Ova stanica, kao i druge potom osnovane bile su vezane za teritoriju matične države. Prva međunarodna radio-stanica bila je Radio „Holandija” koja je svoje emitovanje počela 1927. godine.² Pomenuta godina od izuzetnog je značaja jer je tada otpočelo emitova-

¹ O radiofoniji Miroslav Jokić kaže sledeće: „Pojam radiofonije označavao je u početku isključivo prenos zvuka na daljinu, obuhvatajući i radio-telegrafiju bez žica (prenos zvučnih signala) i telefoniju bez žica (prenos ljudskog glasa). Razvojem tehnologija prenosa govora i muzike, značenje pojma radiofonija širi se na područje radio-tehnike, koje se bavilo i pitanjima, muzikalnih svojstava prenošenja ljudskog glasa, odnosno što kvalitetnijeg emitovanja (mikrofon – odašiljač) i prijema (radio – prijemnik – zvučnik). Potpun obim i sadržaj pojma i termina radiofonija uspostavlja se tek sa magnetofonskom revolucijom, koja umetničkom pristupu omogućava upotrebu zvučnog zapisa kao zvučnog znaka (značenja), čime se ostvaruje do tada nepostojeća mogućnost zvučnog izraza i postaje temeljni pojam nove, osme umetnosti, koja se i naziva radiofonija.” M. Jokić, *Istorija radiofonije u tri epohe*, I–III, Beograd, 2004, str. 7–8.

² N. Cull, D. Culbert, D. Welch, *Propaganda and mass persuasion, A historical encyclopedia, 1500 to present*, Santa Barbara, Denver, Oxford 2003, str. 331–333.

nje radio-programa na kratkim talasima, što je i omogućavalo prenos na velike daljine.

Propaganda koja se vršila putem radija, u vremenu o kome govorimo, imala je jednu značajnu prednost u odnosu na onu koja se vršila putem štampe. Ona nije poznavala geografske i državne granice, u istom momentu mogla je biti slušana i na drugom kontinentu, mogli su je slušati i nepismeni, a imala je i neposredan efekat kojim se ostvarivala neka vrsta ličnog kontakta sa slušaocem. Pored ovih razloga, postojala je i praktično neograničena mogućnost emitovanja u drugim državama jer su sredstva za ometanje prijema bila prilično primitivna.³

U Srbiji je radiofonija počela da se razvija u toku Prvog svetskog rata.⁴ Radilo se o privremenim radio-stanicama koje su uz pomoć Francuske postavljane za potrebe vojske.⁵ Stalni program domaće stanice su počele da emituju u drugoj polovini dvadesetih godina. Prvo je to učinila stanica u Zagrebu 1926, dok je dve godine kasnije sa emitovanjem počela Radio Ljubljana. Prestonica je svoju radio-stanicu dobila tek 1929. godine. Radio Beograd je svoj redovni program počeo da emituje 24. marta a glavni predajnik stanice bio je postavljen na zgradi SANU, da bi 16. maja 1934. godine bio premešten u Makiš.⁶ Početak radiofonije u Jugoslaviji se ipak može smatrati delimično zakasnelim u poređenju sa drugim državama, čije su stanice započele emitovanje koju godinu ranije (videti tabelu niže).

Neposredno pre formiranja vlade Milana Stojadinovića (1935–1939) stanje radiofonije u Jugoslaviji u odnosu na Evropu bilo je prilično nerazvijeno. O pomenutoj situaciji govori i jedan izveštaj koji je uputio šef CPB-a Kosta Luković ministru saobraćaja u prethodnoj Jevtićevoj vladi. U njemu se kaže da je izgradnja jedne radio-stanice dovoljnog emisionog kapaciteta od nacionalnog interesa, jer je to predstavljalo, po mišljenju Lukovića, jedini način odbrane od neprijateljske propagande koja je vršena putem radija. Dalje se navodi da većinu postojećih radio-aparata u zemlji poseduju pripadnici nacionalnih manjina i da postojeće stanje može pojačati njihove separatističke tendencije.⁷

³ Prvo masovno i efikasno ometanje emisija inostranih radio-stanica preduzela je Nemačka u toku Drugog svetskog rata. Ni ovo ometanje nije bilo u potpunosti uspešno ali je bilo jedno od prvih pokušaja ove vrste. M. Oreč, *Sloboda informacija i propaganda*, Beograd, 1966, str. 190.

⁴ U Srbiji prvi javni prenos događaja na daljinu sproveden je u noći između 28. i 29. januara 1895. godine. Ovo je učinjeno je putem većeg broja za tu priliku instaliranih telefona na relaciji Beograd–Niš. Radilo se o prenosu koncerta koji je priređen u prostoriji „Kolarčeve pivnice” koja se nalazila neposredno pored kuće i zadužbine Ilije Milosavljevića Kolarca. M. Jokić, *n. d.*, str. 75.

⁵ O tome videti: *Ovde Radio-Beograd*, Zbornik pedesetogodišnjice, Beograd, 1989, str. 11.

⁶ D. Tešić, *Jugoslovenska radikalna zajednica u Srbiji 1935–1939*, Beograd, 1997, 197, nap. 33.

⁷ U izveštaju se između ostalog kaže: „Kapacitet naših radio stanica je neznatan. Usled toga su čitave naše pokrajine upućene na slušanje stranih radio emisija. Naše primorje, sa širokim teritorijalnim pojasom do duboko u Bosnu i Hercegovinu zajedno sa Crnom Gorom, upućeno je na

U narednoj tabeli videćemo presek stanja u Evropi u toku 1936. godine vezanog za oblast radiofonije.

Radiofonija u Evropi 1936. godine

Država	Broj stanovnika (u milion.)	Početak rada	Broj pretplatnika	Broj stanica	Ukupna energija
Austrija	6,7	1924.	575.000	9	149
Belgija	8,2	1925.	757.000	16	41
Bugarska	6	1929.	10.000	3	5
Grčka	6,2	1932.	5.000	1	1
Danska	3,6	1922.	625.000	3	75
Engleska	46	1922.	7.700.000	29	858
Estonija	1,2	1926.	30.000	2	20
Italija	41,1	1924.	560.000	19	323
Jugoslavija	14	1926.	85.000	3	9
Litvanija	2	1925.	85.000	4	80
Luksemburg	0,3	1932.	22.000	1	150
Mađarska	8,6	1925.	380.000	8	154
Nemačka	66,6	1923.	7.600.000	41	1.015
Norveška	2,8	1925.	208.000	16	193
Poljska	32	1925.	540.000	11	217
Portugalija	6	1933.	45.000	3	25
Turska	14	1925.	9.000	2	12
Rumunija	18	1925.	101.000	3	62
Švajcarska	4	1923.	426.000	8	257
Švedska	6,1	1925.	884.000	31	245
Španija	22,7	1924.	304.000	9	51
Francuska	41,8	1922.	2.800.000	28	851
Finska	3,6	1926.	145.000	10	263
Holandija	8,5	1925.	950.000	6	295
Čehoslovačka	14,7	1923.	859.000	8	101
SSSR	128,1	1924.	2.500.000	75	1.600

Prema podacima iz časopisa *Radio Beograd* od 20. septembra 1936.

italijanske radio stanice, koje imaju svoje redovne emisije i na našem jeziku. Sever naše zemlje izložen je neposrednom uticaju austriskih i mađarskih radio stanica, od kojih su bečka i peštanska jake po 120 kv., dok beogradska radi sa nepunih 2 i po kv. Kako su Bugarska i Grčka na putu ostvarenja svojih emisionih radio stanica od po 100 kv., to će i jug naše zemlje biti izložen velikoj opasnosti neometane radio propagande tih zemalja". Arhiv Srbije i Crne Gore (ASCG), Fond Centralnog presbira (38), fascikla 116.

Kao što se može videti, sa oko 8,5 kv ukupne snage radiofonija u Jugoslaviji bila je među poslednjima u Evropi. Od tri domaće stanice dominantna je bila ona u Ljubljani sa 5 kv, dok su one u Beogradu i Zagrebu imale 2,5 odnosno samo 0,7 kv. O teškom položaju naše radiofonije govori i to da je najveća jugoslovenska stanica bila čak stotinu puta slabija od tadašnje najsnažnije stanice koja se nalazila u SSSR-u sa jačinom od 500 kv. Sa ovakvom snagom domaće stanice se nisu mogle meriti, ne samo sa velikim državama nego ni sa većinom suseda. Izuzetak u tom smislu bile su Bugarska i Grčka, koje su u tom trenutku bile u još lošijoj poziciji. U odnosu na ukupnu energiju Mađarske (154,95 kv) i Nemačke (1015,75 kv), dve države čije su nacionalne manjine bile najbrojnije u Jugoslaviji, a samim tim je i eventualna štetnost njihovog uticaja bila najveća, domaća radiofonija bila je krajnje nerazvijena.

O stagnaciji radiofonije u Kraljevini Jugoslaviji prvih godina njenog postojanja govori i podatak da je 1926. godine, kada je krenula sa emitovanjem naša prva stanica, najjača radio-stanica u Evropi imala 16 kv. Za narednih deset godina jugoslovenske radio-stanice gotovo uopšte nisu pojačavane dok su skoro sve evropske višestruko napredovale.⁸ Po broju pretplatnika situacija je bila slična.

Broj pretplatnika Radio Beograda

Godina	Broj pretplatnika
1928.	7.071
1929.	19.270
1930.	27.770
1931.	31.500
1932.	32.072
1933.	34.806
1934.	39.720
1935.	49.521
1936.	59.772
1937.	70.506
1938.	86.060

Izvor: *Ovde Radio Beograd*, Zbornik pedesetogodišnjice, 293.

U Jugoslaviji je broj pretplatnika 1936. godine bio jednak sa brojem pretplatnika u Litvaniji iako je ova zemlja imala čak sedam puta manje stanovnika. Iz ponuđene tabele vidimo da su u ovom segmentu iza Jugoslavije bile samo Bugarska, Grčka i Turska. Slični podaci se mogu dobiti kad se pogleda broj radio-prijemnika u zemlji.

⁸ Radio Beograd i Radio Zagreb su ostali na početnoj snazi 2,5 i 0,7 kv, dok je jedino Radio Ljubljana pojačana sa 2,8 na 5 kv.

Broj radio-prijemnika u Kraljevini Jugoslaviji (po godinama i direkcijama)

Direkcije	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.
Beograd	10.060	14.184	16.667	19.699	23.744
Ljubljana	10.420	12.214	13.781	16.029	18.857
Novi Sad	22.118	25.961	29.558	34.104	41.204
Sarajevo	2.705	3.540	4.077	5.063	6.496
Skoplje	2.961	4.171	5.208	6.613	9.115
Split	2.040	3.318	3.823	4.484	5.487
Zagreb	15.301	18.272	21.275	24.081	27.749
Cetinje	899	1.296	1.537	1.921	2.480
UKUPNO	66.504	82.956	95.926	111.994	135.132

Izvor: *Statistički godišnjaci Kraljevine Jugoslavije (1934–1939).*

Prema statistici koju prenosi list *Novosti* u Jugoslaviji je na jedan radio prijemnik dolazilo 151,35 slušalaca, što je državu ponovo dovelo na mesto pri samom dnu evropske liste.⁹

Prema jednom proračunu iz 1936. u svetu je postojalo oko 57 miliona radio prijemnika, a to je značilo oko 300 miliona slušalaca. Iz pomenutog se može zaključiti da je oko 15% od tadašnjeg čovečanstva slušalo radio, odnosno približno svaki šesti čovek na planeti.¹⁰ Po ovoj logici u Kraljevini Jugoslaviji taj procenat je iznosio oko 3,5%.

Prema gore navedenim pokazateljima jasno se vidi da je radiofonija u Jugoslaviji, prilikom formiranja vlade Milana Stojadinovića bila na izrazito niskom nivou. U daljem delu rada govorićemo o konkretnim merama vlade na polju radiofonije i pokušati da procenimo njihove domete. Stojadinović je bio političar koji je veoma vodio računa o propagandi, što se manifestovalo i u ovoj oblasti. Već početkom 1936. godine, u pismu nadležnom ministru on je izneo svoje planove u oblasti radiofonije. Oni su bili vezani za osnivanje jedne nove radio-stanice, kao i za njenu veću efikasnost na propagandnom polju. Zbog izuzetne važnosti navešćemo deo teksta iz pisma koji na najbolji način prikazuje mesto i značaj koji je radiju namenio Stojadinović u vladinoj propagandi. U pomenutom pismu kaže se sledeće: „Radio igra ogromnu ulogu u unutarnjem, spoljašnjem i socijalnom životu naročito poslednjih nekoliko godina. Zbog toga poklanja mu se u najkulturnijim državama pretežna pažnja kao prvoklasnome sredstvu za propagandu, koje tuče brzinom, jasnoćom i dostupnošću emisija sve dosadašnje načine za propagandu. Nacionalna propaganda koja se pomaže svim sredstvima u daleko moćnijim državama, potrebna je kod nas i kao sredstvo za propagandu kome nema ravna a i zato da odigra ulogu koju niko drugi u našem životu tako uspešno

⁹ ASCG, 38-243, Isečak iz lista *Novosti* od 24. januara 1937. Interesantno je da je na prvom mestu bila Danska sa 5,94 stanovnika na jedan radio-prijemnik, a sledili su Velika Britanija sa 6 i Island sa 6,42.

¹⁰ *Radio Beograd* od 20. septembra 1936. godine.

ne bi mogao igrati. Radio nije iscepan na sfere zbog ovoga ili onoga pisma ili dijalekta, on je pristupačan svima i na najuspešnji način. Beogradska radio stanica uvek je izlazila na susret potrebama državne i nacionalne propagande. Ali ove potrebe rastu iz dana u dan i beogradska stanica ne može da ih zadovolji onako, kako bi to učinila jedna stanica u režiji Centralnog presbiroa Predsedništva Ministarskog saveta.”¹¹ Iz pisma vidimo ne samo razloge zašto je podizanje nove radio-stanice neophodno već i zašto je važno da njome rukovodi CPB. Takođe se jasno vidi koliki je značaj radija za predsednika vlade i njegova opredeljenost da informisanje putem ovog moćnog propagandnog sredstva ne prepusti slučaju.

Pomenuti planovi počeli su da se ostvaruju puštanjem u rad Kratkotalasne radio stanice ili stanice Beograd II početkom marta 1936. godine. Ovu stanicu sagradilo je Ministarstvo pošta, ali je za njen program isključivo bio zadužen CPB. Njena početna snaga bila je 0,25 kv ali je već posle dve nedelje pojačana na 1 kv. Osnovni cilj novoosnovane stanice bio je propagiranje vladine politike kako u zemlji tako i prema inostranstvu. Osnovni sadržaj programa Kratkotalasne radio-stanice bile su vesti. One su emitovane i na stranim jezicima, a pored političkih vesti bilo i predavanja o kulturi zemlje, prirodnim lepota, privredi i trgovini. O tome koliko je osnivanjem ove stanice pojačano propagandno delovanje govori i sledeća tabela.

Emitovanje vesti na programima radio stanica (u satima na godišnjem nivou)

Radio-stanica	1935.	1936.	1937.	1938.
Beograd	280	301	277	274
Zagreb	219	275	242	283
Ljubljana	132	140	88	130
Kratkotalasna radio-stanica	0	1.020	1.371	1.240
UKUPNO	631	1.736	1.978	1.927

Izvor: *Statistički godišnjaci Kraljevine Jugoslavije (1934–1939).*

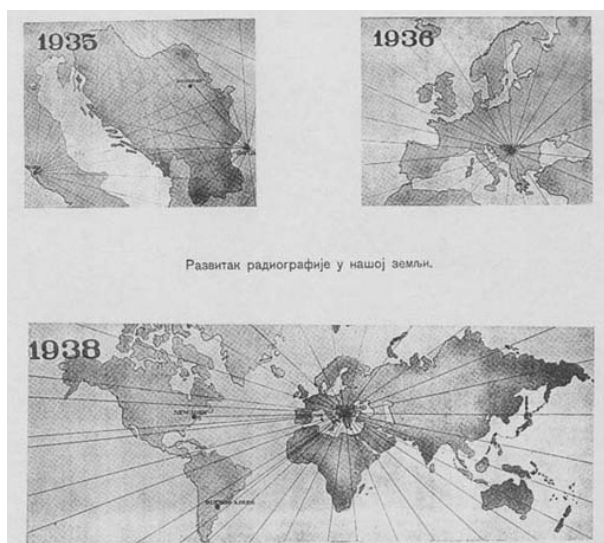
Čak 1.100 sati dodatnih vesti ili gotovo 300% više 1936. u odnosu na 1935. godinu jasno svedoče o naporima i tendencijama vlade. Konkretni rad na ovom polju uslovio je dodatne napore, kao i povećanje sredstava izdvojenih za tu namenu.¹² Za unapređenje radiofonije u budžetu za 1936/1937. godinu bilo je predviđeno pet miliona dinara.¹³

¹¹ ASCG, 38-116. Pismo Milana Stojadinovića ministru pošta, telegrafa i telefona Branku Kaluđerčiću od 18. januara 1936. godine.

¹² Krediti koje je Stojadinović predvideo za podizanje nove Kratkotalasne stanice uslovili su i povećanje predviđenog budžeta za 1938/39. godinu i to za 553.728 dinara. ASCG, 38-116. Pismo M. Stojadinovića upućeno D. Letici, ministru finansija.

¹³ ASCG, 38-116. Pismo M. Stojadinovića ministru pošta, telegrafa i telefona Branku Kaluđerčiću od 28. maja 1937. godine.

Još jedan značajan korak u pomenutom smeru bilo je i organizovanje programa za američki kontinent. Već u toku 1937. godine, preko Holandije, program stanice je emitovan za Severnu Ameriku, a početkom 1938. to je bio redovan slučaj. Ovaj program je prevashodno bio namenjen našim iseljenicima. Prva takva emisija je održana u noći između 31. marta i 1. aprila. Program je trajao jedan sat i petnaest minuta. Za sprovođenje prenosa je bila zadužena firma „Philips”. Pozdravni govor zemljacima tokom prvog emitovanja održao je predsednik vlade Stojadinović „kome imamo da zablagođarimo za ovu vezu kroz svemir”.¹⁴ U početnom periodu u toku 1937. kada se emitovanje vršilo dva puta mesečno, uvodna predavanja su uglavnom držali ministri ili neke druge ugledne ličnosti.¹⁵ Značajan deo programa činile su „vesti iz drage domovine”. Putem tih vesti trebalo je upoznati naše iseljenike sa stanjem u zemlji, odnosno rezultatima koje je postigla vlada. Navođeni su ogromni rezultati koji su postignuti, pri čemu je Stojadinović prikazivan kao demokrata zapadnih pogleda i nosilac privrednog plana sličnog onom u Americi. Ipak, dominantan deo ovih prekookeanskih emisija činili su kulturni i muzički sadržaji. Oni su, naravno, bili vezani za „daleku” domovinu. Rezultat ovog rada bio je taj da je program mogao biti praćen na svim kontinentima. Ovaj podatak, koliko god on bio neverovatan običnom čoveku, propaganda je obilato koristila. O tome govori i sledeća ilustracija.

Propagandi materijal, Razvitak radiofonije u našoj zemlji, Tri godine vlade Milana Stojadinovića, Beograd 1938, 74.

¹⁴ Deo spikerskog teksta koji je neposredno prethodio obraćanju predsednika vlade.

¹⁵ Posle Stojadinovića govorili su ministar unutrašnjih dela Anton Korošec, predsednik Senata Želimir Mažuranić, ministar bez portfelja Miha Krek i predsednik Narodne skupštine Stevan Ćirić.

Jedan od najznačajnijih poslova na unapređenju radiofonije bio je rad na povećanju snage radio-stanica koje su, kao što smo videli, daleko zaostajale za evropskim. Prema planovima Ministarstva pošta, telegrafa i telefona iz 1936. godine, Jugoslavija je trebalo da dobije nekoliko novih radio-stanica uz višestruko povećanje snage starih. Ipak planovi o Beogradu sa 100 kv, Zagrebu sa 20 kv i slično, nikada nisu ostvareni. Najznačajniji konkretan potez u ovom pravcu bio je podizanje jedne potpuno nove stanice za Radio Beograd snage 20 kv (sa mogućnošću modulacije na 28) u Makišu. Ovo gotovo desetostruko uvećanje snage omogućilo je dobar prijem stanice u celoj državi. Svečano otvaranje je bilo 2. avgusta 1937. godine. Radio Ljubljana je u toku 1938. pojačana na šest kv dok je Radio Zagreb ostao na 0,8 kv. U glavnim crtama radio-stanica u Ljubljani pokrivala je teritoriju Dravske banovine, što joj je bio i glavni cilj, dok se Radio Zagreb slabo čuo ali i slabo slušao. Za Kratkotalasnu radio-stanicu bio je predviđen značajan novčani kredit i izgradnja nove. Planirano je da ona bude izgrađena u okolini Zemuna i da ima snagu 10 kv.¹⁶ Oko ovog posla bilo je nesuglasica, tako da za vreme vlade Milana Stojadinovića on nije bio završen.

Na pomenuti napredak ipak treba gledati u svetlu tadašnjih prilika i činjenice da je u toku 1937. godine Sofija dobila stanicu od 100 kv, a Rumunija naredne godine jednu od čak 150 kv. Iza Jugoslavije ipak su ostale Turska i Grčka.¹⁷

Kao glavne razloge nedovoljnog razvoja radiofonije u Jugoslaviji, pored već pomenute činjenice koja govori o 150 ljudi koji su dolazili na jedan radio-prijemnik, navešćemo skupoću aparata, nedovoljnu elektrifikaciju zemlje i nedostatak stručnog osoblja. Prva dva pokazatelja proizilazila su iz nedovoljne razvijenosti zemlje i prilično teškog materijalnog položaja u kome se nalazila većina stanovništva. Nedostatak stručnog osoblja vodio je do neupućenosti i velikih troškova popravki. Imajući sve to u vidu, Radio Beograd je tokom leta organizovao specijalni autokar koji je obilazio mesta u unutrašnjosti i propagirao radiofoniju. U pomenutim akcijama tražena je mogućnost za unapređenje rada i proširenje broja slušalaca kroz razgovor na terenu i prikupljanje informacija. Tokom 1938. godine obilažena su mesta u Šumadiji i Vojvodini.¹⁸

Da bi se lakše obavljao razgranati posao, u CPB-u je kasnije, verovatno u toku 1939 godine, formiran Odsek za radiofoniju, čime je narušena ona standardna podela na tri odseka: Administrativni, Informativni i Publicistički, koja je predviđena poslovnice o radu iz 1931. i 1935. godine.¹⁹ Ovim se naravno i značaj radiofonije uzdigao na viši stepen.

¹⁶ *Politika* od 4. novembra 1937. godine.

¹⁷ U 1938. godini snage stanica susednih zemalja koje nisu bile posebno naklonjene Jugoslaviji bile su: Beč 100 kv, Rim 100 kv i Budimpešta 120 kv.

¹⁸ *Radio Beograd* jul-avgust 1938. godine.

¹⁹ Novi Odsek za radiofoniju delio se na čak deset celina: Sekretarijat, Uredništvo za domaće emisije, Uredništvo za strane emisije, Uredništvo vesti za strane jezike, Uredništvo za preko-

Preuzevši dominantan položaj u zemlji u oblasti radiofonije CPB i Kratkotalasna radio-stanica su počeli da izrađuju vesti i za Radio Beograd. Primećeno je kako u Radio Beogradu dominiraju „sumnjivi elementi” i da se kontrola nad njim „pokazala nedovoljnom”. Ocenjeno je da direktor Kalafatović „pripada opozicionim krugovima”, da direktor programa Veljko Petrović „nije potpuno na liniji državne i nacionalne politike” a da je šef muzičkog programa Vukdragović „levičarski nastrojen”.²⁰

Za razliku od beogradske, radio-stanica u Ljubljani nalazila se pod kontrolom „Prosvetne zveze”, centralnog slovenačkog prosvetnog društva. Na čelu ovog društva bio je univerzitetski profesor Franc Lukman, inače lični Korošecov prijatelj. I ostali članovi su bili na liniji JRZ, pa se mogao izvesti zaključak da je „Radio-stanica u Ljubljani u sasvim sigurnim rukama i vlada na nju može u svakom pogledu računati.”²¹ I ovaj podatak govori o tome da je u Dravskoj banovini JRZ imao punu kontrolu, ali se pre svega radilo o njenom slovenačkom delu.²²

Dve beogradske stanice vesti su emitovale od 7 časova ujutru pa sve do 23 časa uveče. Gledalo se da se termini vesti na Kratkotalasnoj radio-stanici ne poklapaju sa onima koje se emituju na Radio Beogradu. Ovim potezom stvorena je situacija da su se radio-vesti iz Beograda emitovale gotovo svakog sata i da su te vesti praktično „pripremane” iz jednog centra. Emitovane vesti dvostruko su kontrolisane. Prvo, one su pribavljane iz izveštaja dnevne štampe i CPB-a, odnosno iz materijala koji je već bio cenzurisan. Nakon toga, se pre čitanja vesti, one još jednom „pročišćuju i saobražavaju instrukcijama”. Pored vesti na srpskom jeziku, Kratkotalasna radio-stanica emitovala je i vesti na mađarskom, italijanskom, grčkom, turskom, albanskom, francuskom, nemačkom i engleskom jeziku. Izveštaj o radu iz 1936. godine govori da je samo u periodu od 8. marta do 31. decembra 1936. na devet različitih jezika pročitano 17.549 stranica vesti.²³ Nesumljivo je da su čelni ljudi CPB-a ozbiljno shvatili značaj ovog medija i njegovu propagandnu snagu. Vesti na drugim jezicima pre svega su bile namenjene jugoslovenskim državljanima, ali se računalo i na određeni uticaj u inostranstvu.

okeanske emisije, Služba stranih vesti, Radio-telegrafska služba, Tehnička služba, Informativna služba – reportaža, Kulturna propaganda, Muzički odsek. ASCG, 38-1.

²⁰ ASCG, Zbirka Milana Stojadinovića (37), fascikla 75. Kratak referat o radio-stanicama iz aprila 1938. koji je sastavao Bogdanović (moguće Boško Bogdanović, jedno vreme zamenik, kasnije i naslednik Lukovića na mestu šefa CPB-a).

²¹ ASCG, 37-75/537. Kratak referat o radio-stanicama, dopuna uz poslati referat.

²² Ostali članovi Upravnog odbora bili su prof. inž. Mario Osana, univerzitetski profesor na Ljubljanskom tehničkom fakultetu, zadužen za tehnički deo stanice, prof. Franc Koblar, predsednik Društva slovenačkih književnika, koji se brinuo za programski deo, i dr Miloš Stare, koji je vodio računa o administrativnom delu.

²³ CPB, Izveštaj o radu CPB-a za 1936. godinu, 56.

Režim je polagao mnogo i na popularizaciju same stanice. U pismu dopisnicima od 9. maja 1936. godine, Luković je tražio od njih da na području svoga delovanja što više pišu o Kratkotalasnoj radio-stanici i njenom radu. Određeni napredak u oblasti radiofonije u periodu vlade Milana Stojadinovića vidljiv je i po broju pretplatnika, koji se povećao od 66.504, koliko ih je bilo 1934, na 135.132, koliko ih je bilo 1938. godine. Bez obzira na ovaj napredak stalno su istraživane nove mogućnosti za proširenje delovanja. U vezi s tim indikativno je pismo Koste Lukovića upućeno Ministarstvu trgovine i industrije u kome traži da se utiče na to da restorani, kafane i letovališta i plaže obezbede što veći publicitet Kratkotalasnoj radio-stanici. Pored pomenutog, dopisnicima je poručeno da „ukoliko nemaju radio prijemnike za kratke talase da ih nabave, da ne emituju propagandne stanice nama neprijateljski raspoloženih država, jer će time doći u sukob sa organima vlasti, koju su umoljeni da sprečavaju ovakve emisije.”²⁴ Slično pismo je upućeno i Odeljenju za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova. Ovo pokazuje da je vlast želela da čak i putem pritisaka obezbedi praćenje programa, odnosno još više govori o tome koliki su značaj pridavali takvom načinu delovanja. Pomenuti pritisci imali su manje efekta na području Primorske i Savske banovine. U izveštajima dopisnika CPB-a iz Splita moglo se pročitati kako stanovništvo „općenito za te programe ne mari” a da listovi odbijaju da objave programe radio-stanica.²⁵ Problem nezainteresovanosti i otpora prema emitovanju Kratkotalasne radio-stanice potrajao je do kraja posmatranog perioda, iako je mogućnost njenog prijema bila na zadovoljavajućem nivou. I ovde se javio problem dostupnosti propagande, jer bez obzira na stepen njene ubedljivosti, ona nije mogla imati efekta zato što je u određenim krajevima uglavnom odbijano sve što je dolazilo iz Beograda.

Još jedna od značajnih novina koja je propagandu podigla na viši nivo bila je uvođenje direktnih prenosa. Tokom ovog perioda direktno su se prenosili razni događaji – od Sokolskih sletova, teniskih mečeva, pomena Nikoli Pašiću, pa do mitinga vladajuće stranke. Prvi prenos mitinga JRZ-a bio je onaj iz Skoplja prilikom Stojadinovićeve posete Vardarskoj banovini u leto 1936. Broj prenošenih mitinga i premijerovih govora naglo je porastao 1938. godine, naročito u toku predizborne kampanje.²⁶

²⁴ ASCG, 38-116. Pismo Koste Lukovića ministru trgovine i industrije, kao i Ministarstvu trgovine i industrije.

²⁵ ASCG, 38-11. Izveštaj dopisnika CPB-a iz Splita od 6. marta 1936. godine.

²⁶ Poslednji predizborni miting u Beogradu 9. decembra 1938. godine prenosile su sve četiri radio-stanice.

Summary**Milan Stojadinovic and the Development of Radiophonia in the Kingdom of Yugoslavia (1935–1939)**

Radiophonia was poorly developed in the Kingdom of Yugoslavia compared to other European states of that time. When Milan Stojadinovic came to power in 1935, its status was changed to a certain degree. Stojadinovic felt the importance and prospective of radio, very modern media then. During his rule he inspired radiophonia development and coordinated it in the Kingdom of Yugoslavia. He increased investments into this sector as well as radio-wave broadcast range. Regime of Stojadinovic made a certain progress in the area of radiophonia, which was closely connected to local propaganda efforts and propaganda efforts targeted to Diaspora. Establishing and building of short-wave radio station and its operationalisation was an important step forward, but its influence was limited as a result of general situation in the country. In spite of all efforts, radiophonia in the Kingdom of Yugoslavia remained at the bottom of European scale in respect of listening in and accessibility.

Dr Olga MANOJLOVIĆ PINTAR
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd

UDK 32.019.5:322(497.1:456.31) "1937"
271.222(497.11) - 67 "1937"

JOŠ JEDNOM O KONKORDATSKOJ KRIZI

APSTRAKT: Rad analizira tekstove letaka i plakata koji su objavljivani u Srbiji povodom konkordatske krize 1937. godine.

O konkordatskoj krizi iz 1937. godine napisan je veliki broj istorijskih rasprava, članaka, analiza, kao i publicističkih monografija, koje su pokušale da ovom izuzetnom političkom, diplomatskom, verskom i pravnom događaju pridju iz različitih uglova posmatranja i zaključivanja.¹ I pored određenih dubioza koje su ostale predmet stalnih preispitivanja (u prvom redu pitanja vezanih za smrt patrijarha Varnave), čini se da je obimna arhivska građa dobro istražena i obrađena i da su glavni izvori za razumevanje samog događaja poznati naučnoj i široj čitalačkoj javnosti.²

Ovaj rad ima za cilj, međutim, da istraži načine na koje je opozicija iskoristila konkordatsku krizu kao povod za agresivnu političku i javnu propagandu, uticaj na javno mnjenje i kreiranje društvene svesti. Brojni leci, plakati, proglosti, kao i zavanične pravne i naučne analize koje su se pojavile u danima krize, trebalo je da uključe jugoslovensku (prevashodno srpsku) javnost u rešavanje

¹ Među najznančajnije radove koji su se bavili ovim problemom svakako treba ubrojati sledeće: Viktor Novak, *Magnum crimen, Pola vijeka katoličanstva u Hrvatskoj*, Zagreb 1948, Beograd 1986; Miloš Mišović, *Srpska crkva i konkordatska kriza*, Beograd, 1983; dr Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937)*, Beograd, 1985; Đorđe Slijepčević, *Istorija SPC, I–III*, Minhen 1966, Keln 1986; Miloš Mišović, *Zatamnjena istorija, Tajna testamenta kralja Aleksandra i smrti Patrijarha Varnave*, Beograd, 1994, Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, I–II, Beograd, 2002; Radmila Radić, *Život u vremenima: Gavrilo Dožić 1881–1950*, Beograd, 2006.

² Proučavana arhivska građa obuhvata uglavnom dokumenta Arhiva Srbije i Crne Gore, fondovi: Dvor, Milan Stojadinović i Stanislav Krakov, Centralni pres-biro, kao i fond 13586/3 Arhiva Srpske akademije nauka i umetnosti. Arhiv Srpske pravoslavne crkve verovatno još uvek poseduje neka neobjavljena dokumenta koja mogu biti interesantna za razumevanje ovog problema.

pitanja koje je bilo diplomatsko-pravne prirode, a koje su određeni crkveni i politički krugovi iskoristili kao povod za smenu vlade Milana Stojadinovića. Jezik i poruke ovih obraćanja javnosti jasno su iskazivali anahronost, autizam i provincijalizam ovog političkog diskursa, koji je ostao dominantan u aktivnostima određenih političkih elita i Srpske pravoslavne crkve tokom čitavog dvadesetog veka i imao dalekosežne društvene i istorijske posledice. Pitanje usmeravanja i kreiranja društvene svesti, istraživačka je tema koju na primeru konkordatske krize pokušava da rasvetli ovaj tekst.³

Opšta mesta i utvrđene činjenice

Odnos Kraljevine SHS, kao multikonfesionalne države, i verskih zajednica regulisan je već Krfskom deklaracijom iz 1917. godine i Proklamacijom regenta Aleksandra od 6. januara 1919. Za razliku od vremena kraljevine Srbije, kada je pravoslavna crkva imala status državne crkve, ovim dokumentima garantovana je ravnopravnost „priznatih i usvojenih vera” u državi. Ustavi iz 1921. i 1931. potvrdili su jednakost crkava u zemlji, pri čemu je „napušten sistem državne crkve, ali nije prihvaćen princip odvojenosti crkve od države”.⁴ U skladu sa ustavnim odredbama, kroz čitav niz zakona, zakonskih pravila i uredba donetih tokom 1929. i 1930. godine, regulisan je položaj Srpske pravoslavne crkve, islamske, jevrejske, evangelističke i reformističke verske zajednice.⁵

³ U Narodnoj biblioteci Srbije u Posebnim fondovima, u fondu plakata i letaka sačuvan je značajan broj ovih tekstova. Plakati: Pl. 103/3, 131/17, Pl 793, *Dole Jezuitski Konkordat*; Pl. 793, *Reč šefova opozicije*; 131/27 *Znaš li narode pravoslavni*; 131/28 *Svetom arhijerejskom saboru*; 131/39 *Krvave su litije nošene*; 131/40 *O godišnjici Krvave litije*; 131/43 *Svim arhijerejskim namesnicima*; 795, 833 *Sinovi i kćeri*; 131/86 *Narode čuj i počuj*. Leci: Pl 131/1 *Papa Pije XI protiv srpske crkve*; 131/2 *Rimokatolički biskupi o Konkordatu*; 131/6 *Nema skidanja Konkordata bez skidanja konkordatske vlade*; 131/13 *Narod Šumadije srpskom episkopatu*; 131/14 *Socijalni inkvizitor Kragujevca*; 131/15 *Pravoslavnom sveštenstvu i narodu episkopije Bačke*; 131/16 *Narode razmisli dobro*; 131/51 *Naoružana policija bije sveštenike*; 131/55 *Čuvajmo da nam ne oskrnave sveti grob*. I u Arhivu Srbije i Crne Gore u fondu 102, Stanislav Krakov, fascikla 7, jedinica 18, sačuvan je izvestan broj ovih dokumenata i fotografija.

⁴ Istina čitav niz odredaba propisivao je i nalagao učešće u crkvenim obredima prilikom državnih praznika i svečanosti maloletnicima i vojnicima, dok je posebnim zakonom bilo uređeno polaganje verske zakletve u sudstvu, državnoj upravi i vojsci. Po Vidovdanskom ustavu, veronauka je formalno bila fakultativna, mada je faktički bila obavezna. Tek je Zakonom o srednjim školama i Zakonom o narodnim školama iz 1929, kao i Zakonom o verskoj nastavi u narodnim, građanskim, srednjim i učiteljskim školama u Kraljevini Jugoslaviji iz 1933. veronauka postala obavezna. Videti: Radmila Radić, *Država i verske zajednice*, tom I, Beograd, 2002, str. 21–22.

⁵ U skladu sa Ustavom usvojen je Zakon o Srpskoj pravoslavnoj crkvi novembra 1929, Ustav Srpske pravoslavne crkve (dve godine kasnije), kao i čitav niz zakona i zakonskih pravila i uredbi kojima je regulisan njen rad. Godine 1930. donet je Zakon o muslimanskoj verskoj zajednici Kraljevine SHS sa pratećim propisima (koji je 1936 izmenjen i usklađen sa novim Ustavom Islamske verske zajednice, čime je IVZ dobila potpunu versku autonomiju). Država je donela i Zakon o verskoj zajednici Jevreja 1929. godine, kao i Zakon o Evangelističkoj i reformovanoj crkvi godinu dana kasnije. Videti: Radmila Radić, *n. d.*, str. 23–32.

U tom smislu, kao državni prioritet nametala se potreba jasnog zakonskog definisanja položaja Katoličke crkve, kao finansijski i organizaciono svakako najsnažnije u zemlji.⁶ Nužnost legitimacije novih političkih realnosti, uslovljavala je neophodnost objedinjavanja Katoličke crkve na teritoriji novoformirane kraljevine i pre svega određivanje novih biskupskih granica koje bi poštovale teritorijalne granice nove kraljevine. Istovremeno, na najvišem nivou je bilo potrebno rešiti i posebno delikatno pitanje upotebe staroslovenskog jezika i glagoljice, kao i organizaciju verske nastave. Kako je pisala beogradska štampa na dan potpisivanja konkordata u Rimu jula 1935. godine: „Ovaj konkordat dolazi, u nizu drugih verskih zakona koji su već izdati, da prema slobodoumnim načelima usvojenim u našem verskom zakonodavstvu, organizuje uzajamne pravne odnose između katoličke crkve i naše države”.⁷

Iako su inicijative za sastavljanje teksta konkordata pokretane od samog osnivanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, dokument je potpisan u Vatikanu tek jula meseca 1935. godine.⁸ Na taj način Jugoslavija se svrstala u red zemalja koje su na najvišem nivou regulisale odnose sa Svetom stolicom i utvrdile položaj katoličkog sveštenstva i vernika u zemlji (iako konkordat nije predstavljao osnovu, niti pravilo koga su se pridržavale sve države Evrope; štaviše samo devet evropskih država imalo je u tom trenutku potpisan ovakav vid ugovora sa Vatikanom).⁹ Takođe, već pomenuta činjenica – da se potpisivanju pristupilo tek pošto su regulisani odnosi ostalih verskih zajednica i države, išla je u prilog shvatanju da je bilo potrebno urediti preciznu pravnu regulativu kojom će biti pozicionirana crkva kao jedna od institucija u modernoj laicizovanoj državi.

Iako je tekst Konkordata usaglašen i potpisan u vreme premijera Bogoljuba Jeftića, smena vlade odložila je njegovu ratifikaciju u Narodnoj skupštini i Senatu. Na taj način, konkordatsko pitanje je tek u leto 1937. stavljeno na dnevni red redovnog skupštinskog zasedanja. U uslovima žestokih političkih sukobljavanja Stojadinovićeve vlade i opozicije, čini se da je upravo konkordat na najsnažniji način povezao potpuno nespojive političke protivnike u cilju obaranja vlade, ali i pružio mogućnost najvišim krugovima Srpske pravoslavne crkve da, samo deceniju i po po formiranju, jasno ispolje pretenzije za što jačim poli-

⁶ Pred izbijanje Prvog svetskog rata na teritoriji Balkana Katolička crkva je funkcionisala u skladu sa konkordatskim sporazumima potpisanim između Vatikana i Austrije 1855. i konkordatom iz 1881. (koji je regulisao položaj Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini). Konkordat sa Crnom Gorom Sveta stolica je sklopila 1886, a sa Srbijom 1914. godine. Viktor Novak, *Magnum crimen...*, str. 432.

⁷ *Politika*, 25. juli 1935.

⁸ Kraljevina SHS i Vatikan su usaglašavali nekoliko tekstova konkordata: 1921, 1923, 1925, 1931. godine. Videti: Viktor Novak, *Magnum crimen...*, str. 433.

⁹ Videti: *Protiv Konkordata, govor g. Dr Vojislava Janića, nar. Poslanika, pred plenumom Narodne Skupštine na dan 22. jula 1937, neposredno pre izglasavanja Konkordata od strane vlade većine*, Patrijaršijska štamparija, Sremski Karlovci, 1937.

tičkim uticajem u državi.¹⁰ Štaviše, način na koji je SPC odbila konkordat svedočio je o potpunom odbijanju nekih krugova unutar ove institucije ne samo da priznaju pravnu regulativu po pitanju položaja i rada crkava već i da priznaju pravila političkog života u modernoj laicizovanoj državi.¹¹

Istina, činjenica da je, u strahu od javne diskusije, vlada na svaki način cenzurisala informacije koje bi se u javnosti pojavile u vezi sa konkordatom, značajno je doprinela efektu „pretis lonca”. Onog trenutka, naime, kada je tekst konkordata dospelo u javnost, problem je eskalirao i pokrenuo niz političkih nemira u zemlji,¹² jer je svaka kritika ovog dokumenta, koja je izrečena ili napisana, smatrana od strane državnog tužioca u Beogradu kao „rušenje verskog mira” i zabranjivana. Konsekventno, ubrzo je došlo „do procvata ilegalne literature. Letaci i brošure nicali su na svim stranama. Članci, koji su se u novinama ili časopisima pojavljivali i u najobjektivnijoj formi upozoravali na negativne strane konkordata, pali su žrtvom cenzorove vlasti.”¹³

Usvajanje dokumenta, koje je po mišljenju vlade trebalo da bez većih problema prođe kroz skupštinsko zasedanje, onemogućile su najpre određene ličnosti rešene da nametnu svoje političke i lične pretenzije i glasanjem u skupštini ucene vladu. Po svedočenjima Milana Stojadinovića (koja istina treba uzeti sa velikom rezervom) sastavljač konkordata iz 1925. godine dr Vojislav Janjić (u vreme skupštinskog glasanja 1937. „samo” narodni poslanik) video je ovaj do-

¹⁰ Jedinstvena Srpska pravoslavna crkva formirana je 1920. godine, kada je ona uzdignuta na rang patrijaršije. Videti: Radmila Radić, *n. d.*, str. 20–22.

¹¹ Važno je napomenuti da je sve vreme sukoba, unutar same Srpske pravoslavne crkve postojalo nekoliko struja koje su imale različite stavove po pitanju konkordata i njegovog usvajanja. Neki episkopi, kao Irinej Čirić na primer (čiji je rodeni brat bio Stevan Čirić, predsednik Narodne skupštine, koji je glasao za konkordat), podržavali su sklapanje ovog ugovora, dok su neki pokušavali da polemike usmere ka mirnijim vodama i vremenom menjali stav. Opširnije o različitim viđenjima konkordata unutar SPC-a u vreme krize videti u: Radmila Radić, *Život u vremenima...*, str. 156–184.

¹² Možda u tom smislu deluje paradigmatično istupanje Adama Pribičevića, koji je kritikovao kako konkordat tako i vladu i pravoslavnu crkvu kao „reakcionarne snage”.

„Baš ovi koji su veličali diktaturu i bili papuča svake vlade, koju je rodila diktatura, šire među Srbe proglašavaju, u kojima zbog Konkordata svaljuju krivicu na sav narod katoličke vjere, sasiplju na nj pljusak grdnja i razdražuju Srbe, kako im on hoće da uzme ime i vjeru... Protiv ovoga razdraživanja pravoslavnih na katolike mi moramo odlučno dići svoj glas... Ne damo da otrov mržnje razjeda (državu) i rastoči iznutra, pa da se raspe, na prvi jak udarac, kao rasušeno bure (...)

Čim je narodu bila oduzeta sloboda i pregažena demokracija, i pravoslavni crkveni velido-stojanstvenici pohitali su da pravoslavnom narodu okrnje njegova vjekovna prava u crkvi, koja smo izvojevali u teškoj borbi s tuđinskom vlasti... U noći se otima i krade. A noć je u politici: nesloboda. Da je bilo slobode štampe, zboru, pretresanja sviju općih pitanja, izbora, ne bi došlo do krnjenja narodnih prava u pravoslavnoj crkvi ni do ovoga Konkordata.” Navedeno prema Viktor Novak, *Magnum crimen...*, str. 447.

¹³ Viktor Novak, *Magnum crimen...*, str. 437.

gađaj kao način da se domogne ministarske penzije – do koje mu je nedostajalo tri meseca, uslovljavajući podršku vladi svojim postavljenjem na ministarsko mesto. Odbijanjem ovog zahteva Stojadinović je dobio snažnog protivnika, koji je u političkoj borbi koristio najperfidnije optužbe i argumente.¹⁴ Vremenom su u polemike oko konkordata uključene gotovo sve opozicione političke snage, pa su tako u cilju obaranja vlade Milana Stojadinovića sa identičnim objašnjenima nastupile i zabranjena Komunistička partija Jugoslavije, JNS, Demokratska stranka i najzad Ljotičev Zbor.

Ubrzo je u javnosti započeo pravi propagandni rat u kome su se nasuprot brojnim vladinim brošurama pojavljivali plakati i leci koje su potpisale brojne opozicione stranke a bili su usmereni protiv vlade koja „bez konsenzusa” donosi važne političke odluke. Tako su proglas „Dole jezuitski Konkordat” potpisali studenti Narodne radikalne stranke, Demokratska studentska omladina, zemljoradnička omladina, studenti samostalni demokrati, narodni studenti, zemljoradnička studentska levica. Između ostalog u njemu je stajalo: „mi demokratska i antifašistička omladina pozivamo narodne mase da zajedno sa nama pojačaju nedostupnu borbu protiv krvave JRZ vladavine, protiv banditske Jeftičeve skupštine, za jednu demokratsku vladu, za slobodne izbore.” Istovremeno se javnosti obratila i profašistička organizacija Jugoslovenski narodni pokret ZBOR, proglasom „Građanima Jugoslavije”, u kome je između ostalog istaknuto da je od trenutka postavljanja, vlada Milana Stojadinovića imala za cilj da likvidira Jugoslaviju, te da je ovaj dokument trebalo da predstavlja način kojim će je „i Srbi omrznuti”.

Delovi intelektualne elite nezadovoljni političkim životom kraljevine takođe su izneli stavove o ugroženosti srpskog imena u novoj kraljevini u slučaju usvajanja konkordata, postavljajući u kontrapunkt jugoslovenstvu ideju o nužnosti ujedinjenja srpskog nacionalnog prostora. Pravne rasprave su u potpunosti odricale ovom dokumentu princip *bona fide* i u njemu videle način za jačanje pozicija Katoličke crkve u kraljevini Jugoslaviji. Jedina činjenica koja je u svim napadima izdvajana u korist konkordata, bilo je zalaganje počivšeg kralja Aleksandra da on mora biti usvojen. Vremenom je i ovaj argument potisnut, a napadi na konkordat koji su polazili sa različitih pozicija uobličeni su u jedin-

¹⁴ Interesantno je da je isti dr Vojislav Janjić, kao jedan od sastavljača konkordata 1925, bio žestoko kritikovan i napadan od strane Stjepana Radića, koji je Janjićev tekst konkordata označio kao „suviše klerikalno i rekao da Hrvati nikada neće pristati na ovakav Konkordat”. Videti: Viktor Novak, *n. d.*, str 437.

¹⁵ Narodna biblioteka Srbije (u daljem tekstu NBS), Fond plakati, Pl 103/3, 131/17.

¹⁶ „Hrvatska je danas stvarno otcepljena od Jugoslavije (...) Trebalo je dakle učiniti nešto da i Srbi omrznu Jugoslaviju... Jugoslavija treba da se raspadne, a ne može dok je Srbi ne omrznu.” NBS, Fond plakati, *Jugoslovenski narodni pokret ZBOR Građanima Jugoslavije*.

stvenu optužbu, po kojoj konkordat razbija državni suverenitet i nacionalno jedinstvo.

Ono što, međutim, posebno privlači pažnju jeste način na koji je nastojanje da se ovaj događaj iskoristi kao povod za smenu vlade i raspisivanje novih parlamentarnih izbora uvelo u politički vokabular teme koje će petrifikovati, pa čak i unazaditi politički život i odvesti polemike daleko od politički korektnog javnog angažmana. Način na koji je kreirano javno mnjenje, deseteračka argumentacija i primitivan nivo obračuna sa političkim protivnicima, tema su analiza kojima ćemo se baviti u nastavku teksta.

Obraćanja javnosti

Količina javnih proglašenja, brošura i letaka, većinom štampanih u patrijaršijskoj štampariji u Sremskim Karlovcima, fascinira istraživača i jasno ukazuje na to koliko je konkordat uticao na politizaciju javnosti. Kao što smo već naglasili, sa jedne strane glavni pokretač ovih dešavanja su bili opozicioni politički krugovi usredsređeni na obaranje vlade Milana Stojadinovića, dok su sa druge to bili visoki crkveni predstavnici nezadovoljni činjenicom da je pravoslavna crkva izgubila položaj zvanične državne crkve. U obraćanjima javnosti ispoljen je strah od jačanja Katoličke crkve kroz stvaranje katastrofične slike o postepenom ali sigurnom uniženju pravoslavnog stanovništva i konsekvantno gubljenju identiteta i egzistencije srpskog naroda. Prvi istup u tom smislu bio je novogodišnji proglas patrijarha Varnave, povodom pravoslavne nove 1937. godine, u kome je patrijarh, označio konkordat kao „atak na poslednji bedem srpstva, na Svetu srpsku crkvu”. U svom obraćanju javnosti patrijarh je istakao da su „iz sasvim nepoznatih razloga i nikom nedokučivih uzroka oni napravili ugovor sa crnim poglavarom crne internacionale”. Iako ističe korupciju kao glavni razlog zbog koga je kritikovao vladu, patrijarh je u najvećem delu obraćanja pocrtavao neodrživost onih koji su potpisali sporazum sa Vatikanom. Pri tome je kao poseban argument istaknuto nepoverenje u ovaj dokument jer se njime „udaru pre svega okovi na našu jednu braću Katolike u Jugoslaviji”.¹⁷

U reakcijama na govor čije je objavljivanje bilo zabranjeno u javnosti, isticano je da je on „pokazao da srpsko političko raspoloženje traži i čeka svoga vođu. Iz cele zemlje Patrijarh dobija masu pisama (...) u kojima mu čestitaju, zahvaljuju i mole da produži u istom pravcu.”¹⁸ Tako je pozivima na svetosavlje uokviren novi ideološki predznak jedinstva pod okriljem Srpske pravoslavne crkve.

¹⁷ ASCG, 102/7–18. Govor patrijarha Varnave o pravoslavnoj novoj godini 1937.

¹⁸ Miloš Mišović, *Srpska crkva i konkordatska kriza*, Beograd, 1983, str. 52.

Pravničke brošure koje su štampane tokom 1937. godine i koje su kritikovale tekst ugovora, iskorišćene su kao snažna podrška stavu o nemogućnosti opstanka srpskog kulturnog i verskog identiteta i marginalizaciji položaja Srpske pravoslavne crkve posle potpisivanja ovog dokumenta.¹⁹

Stavovi vlade koji su racionalno pitanje pokušavali da ostave u domenu političko-diplomatskih pregovora i isticali da „država stoji i mora stajati iznad svih veroispovesti”, kao i da „Crkva mora biti daleko od svake politike”,²⁰ u potpunosti su potiskivani tvrdnjama da se ovim dokumentom otvara prostor prozelitizmu. Svi pokušaji da se političke diskusije vode na profesionalnom nivou i bez uzburkavanja javnog mnjenja onemogućavani su stalnim ponavljanjem stereotipa i neargumentovanih diskvalifikacija.²¹

U obraćanjima javnosti, usledile su poruke hrvatskom narodu da se liši univerzalizma Katoličke crkve i pride pravoslavlju, koje jedino čuva kulturni identitet slovenskih naroda.²² Nikolaj Velimirović je u razgovorima isticao da „Hrvati treba da imaju svoju nacionalnu crkvu” i da „borba protiv konkordata ima smisla da Hrvate odvoji od Rima”.²³ Tako su diskusije napustile pravničke i religiozne okvire i prešle na „patriotski” nivo.

Najpre su se kao ključni dokazi u političkoj diskvalifikaciji konkordata pojavili podaci o nacionalnoj pripadnosti političkih lidera koji su se zalagali za

¹⁹ Među najznačajnije rasprave koje su se pojavile u tom periodu spadaju dela: dr Mihajlo Ilić, *Pred Konkordat, Povodom zakonskog predloga upućenog Narodnoj skupštini*, Beograd, 1937; Sergije Troicki, *Projekt jugoslovenskog Konkordata i važeći Konkordati*, Beograd, 1936; Sergije Troicki, *Neuspela zaštita Konkordata*, Beograd, 1937; Serije Troicki, *Novi neuspeli pokušaj zaštite Konkordata*, Sremski Karlovci, 1937; Marko P. Cemović, *Konkordat između Svete Stolice i Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, 1937; Sima Simić, *Vatikan i Jugoslavija*, Beograd, 1937.

²⁰ V. T. *Pravoslavlje i Konkordat, Kritički osvrt na poslednje događaje*, Beograd, b. g., str. 36 i 42.

²¹ S. M., „Krvava litija” istina o događajima kod Saborne crkve, Beograd, b. g.

19. „U narodnoj mašti i najobičniji događaji, ako im se da karakter senzacije, odmah se preuveličavaju i gube mnogo od istine i stvarnosti.” Videti: *Javno mnjenje o Konkordatu*, Beograd, 1937, str. 3.

„Kampanja protiv Konkordata bila je od strane opozicije svedena na borbu o vlast, makar se do vlasti došlo i preko ulične buke i drugih mera.” *Isto*.

²² „Biskupi u svojoj izjavi vređaju sam naš pravoslavni narod i nazivaju ga ulicom. Zaista je žalosno što ti nedostojni verski predstavnici hrvatskog naroda mogu i smeju, nesmetano, da nazivaju ulicom narod koji je stvorio ovu državu. Blizu je vreme, i već je došlo, kad će sam hrvatski narod uvideti da je spas i njemu i ovoj zemlji u tome, da se zbaci taj jaram anacionalnih, rimsko-papskih konfidenata, koji kao avet isisavaju krv našeg naroda.” Tekst je dalje nastavljao sa porukom „da se ne dajmo obmanuti i da nećemo mirovati sve dotle, dok se Konkordat diplomatskim putem ne otkaže i dok ova nasilnička vlada ne povuče konzekvence.” Videti: NBS, Posebni fondovi, letak 131/2 Rimokatolički biskupi o Konkordatu i laži predsednika vlade Milana Stojadinovića. NBS, Fond Plakati, *Rimokatolički biskupi o Konkordatu i laži predsednika vlade Milana Stojadinovića*.

²³ Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma – dnevničke beleške 1939–1941; londonske beleške 1944–1945*, prired. Radomir Konstantinović, Novi Sad, 1998, str. 209 i 219.

njegovo potpisivanje, čime je kao legitiman politički argument uveden stereotip i negativna slika pripadnika druge nacije.²⁴ U tom smislu isticanje nacionalne pripadnosti supruga političara imalo je snagu najjačeg argumenta u objašnjavanju političkog stava i opredeljenja određenih ličnosti. Govoreći kroz primalne slike mobilisano je javno mnjenje protiv vlade i rušen njen ugled u javnosti.²⁵

Tako je ključna argumentacija bila usmerena ka veličanju istorijskog žrtvovanja srpskog naroda. U proglasu naslovljenom „Brate Srbije” konstatovano je: „sve što se moglo, i više od toga, žrtvovao si za slobodu i ujedinjenje s braćom. Veće patnje i muke i veća stradanja od tvojih istorija nije zabeležila (...) Ali te vera u pobedu pravde nije ni u najtežim trenutcima napuštala (...) Tu nadčovečansku ispolinsku snagu dala ti je tvoja Mati, tvoja najveća dobrotvorka i zaštitnica – Srpska pravoslavna Crkva. Ona te je, kroz vekove najtežeg robovanja tuđinu, čuvala i tešila. I očuvala te, – ona, tvoj najveći, jedini istinski prijatelj.”²⁶ Pisci proglasa, potpisani kao Srpski Pravoslavni Akcioni Odbor, poručivali su svojim sunarodnicima da su, međutim, „Projektom Konkordata, koji je sada pred Narodnom skupštinom uniženi i uvređeni (...) široke privilegije, mnogo veće nego što ima tvoja Pravoslavna Crkva, date su crnim hordama rimskim, koje buljucima nadiru u našu pravoslavnu sredinu i svojim poznatim jezuitskim metodama i novcem, skupljenim iz celog sveta, pokušavaju da te kumpiraju i odnarode (...) Ako si do sada ćutao, brate Srbije, sada treba da progovoriš. Ako si do sada propuštao, to više ne smeš da činiš. U pitanju su tvoja najsvetija osećanja: **ime i vera**. U pitanju je tvoj najdraži amanet: **Svetosavsko Pravoslavlje**”.

U cilju zbijanja redova, kao „strašni drugi”, u opozitu kome je teballo ujediniti srpsko političko telo, postavljen je Vatikan, pri čemu je decenijama proskribovani Istanbul i sam turski sultan, iznenada predstavljen kao zaštitnik pravoslavlja. Žalilo se za ruskim carom i turskim sultanom, kao jedinim branama pred vaticanskim prozelitizmom. U to vreme je i Vladimir Ćorović pisao svoju *Istoriju Srba* i zaključio jednom od najčešće parafraziranih rečenica o fizičkom uništavanju Srba u Turskoj, ali o njihovom duhovnom uništavanju u Habsburškoj monarhiji.

²⁴ Pored ostalih zamerki na račun rada Milana Stojadinovića, posebno je isticana činjenica da mu je žena bila Grkinja.

²⁵ Gotovo svi ovi tekstovi potpisivani su inicijalima ili pseudonimima. Najvatrenije je pisao „Nebojša”, za koga je Milan Stojadinović u svojim memoarima tvrdio da je zapravo dr Vojislav Janjić, neostvareni korisnik ministarske penzije. Milan Stojadinović, *Ni rat, ni pakt*, Rijeka 1970, str. 483. Godine 2005. *Politika* je štampala delove neobjavljene autobiografije novinara Nebojše Paunovića, sa priznanjem da je bio stvarni pisac ovih tekstova. Radmila Radić, *Život u vremenima...*, fusnota 626, str. 179.

²⁶ Letak *Brate Srbije, Pročitaj i daj drugom bratu Srbinu* potpisao je Srpski Pravoslavni Akcioni Odbor. ASCG, 102/7-18.

„Krvava litija”

Na dan skupštinskog glasanja, Srpska pravoslavna crkva je zakazala moljeptvije za ozdravljenje teško obolelog patrijarha Varnave i litiju koja je od Saborne crkve, preko Knez Mihailove ulice trebalo da prođe gradom. U isto vreme, zapaljivi patriotski govor u skupštini držao je poslanik Vojislav Janjić, koji je u epskom maniru pozivao na odbijanje konkordata, poistovećujući ga sa „jednim drugim ultimatumom” iz bliske srpske prošlosti, koji je Pašić „muški odbio”.²⁷ U takvoj situaciji, policijska uprava grada Beograda zabranila je litiju, argumentujući zabranu kanonskim pravilima, po kojima je litije bilo moguće održavati samo na dane verskih praznika i svečanosti grada, a nikako u svrhu ozdravljenja, makar i tako visokog crkvenog velikodostojnika kao što je bio patrijarh.²⁸

I pored zabrane litije, loše organizovani demonstranti su pokušali da privuku veći broj Beogradana, predstavljajući akciju policije koja je zaustavila demonstrante kao sukob srpskog stanovništva i slovenačkih policajaca.

Kao ključni argument iskorišćena je i činjenica da je ministar policije u to vreme bio Slovenac i katolički sveštenik dr Anton Korošec.²⁹ Pokušaj nekolicine sveštenika da probiju policijski kordon, koji je završen tako što je povređen šabački episkop Simeon, dobio je teatralne razmere. Vozeći povređenog sveštenika u sanatorijum Živković, „sveštenici su iz kola vikali: „Narode razbojnici i ubice ubiše ti vladiku!”³⁰

Objašnjenja namenjena javnosti, koja su opravdavala opstrukciju usvajanja ovog dokumenta, predstavljala su simplifikacije koje su jačale osećaj ugroženosti i nepoverenja stanovništva ne samo u namere katoličke crkve već pre svega u sposobnost političkih stranaka, pa čak i moderne laicizovane države. Srpska pravoslavna crkva se nudila kao jedini zaštinik naroda u proglasima koji su poručivali: „Sinovi i kćeri slobodarske pravoslavne Šumadije, znate li šta je Konkordat? Čujte šta je Konkordat:

1. to je aždaja koja će da vas proguta. Kroz pedeset godina niti će biti Srba ni pravoslavlja...
2. Plaćanja poreza i prireza posle Konkordata biće mnogo veća, i vi ćete gladovati da bi crni papa vaše pare slao u Vatikanske kase i oružao Musolinijevu vojsku protiv vaše države

²⁷ Videti: *Protiv Konkordata, govor g. Dr. Vojislava Janića, narodnog poslanika na dan 22. jula 1937. neposredno pre izglasavanja Konkordata od strane vladine većine*, Sremski Karlovci, Patrijaršijska štamparija, 1937.

²⁸ S. M., „Krvava litija” istina o događajima kod Saborne crkve, Beograd, b. g.

²⁹ *Protiv Konkordata, govor g. Dr. Vojislava Janića, narodnog poslanika na dan 22. jula 1937. neposredno pre izglasavanja Konkordata od strane vladine većine*, Sremski Karlovci, Patrijaršijska štamparija, 1937.

³⁰ S. M., „Krvava litija” istina o događajima kod Saborne crkve, Beograd, b. g.

3. Naš kralj ako bi se oženio rimokatolkinjom morao bi da krštava svoju decu u rimokatoličkoj veri ...
4. U našim školama učitelji moraju lagati, jer ne smeju govoriti da je rimo-katolička crkva spaljivala žive ljude, trovala, sekla jezike i druge udove onima koji su istinu govorili, iako je to sve istina.
5. Vaši sinovi i kćeri ne mogu nikada biti učitelji u Hrvatskoj i Sloveniji, ako Konkordat bude usvojen, dok rimokatolici mogu biti učitelji u srcu Šumadije (...) u svim bolnicama biće postavljeni rimokatolički sveštenici, koje će država (vi) plaćati.”³¹

Posle smrti patrijarha, u proglasima javnosti ceo događaj je dodatno karikiran, pominjane su stotine mrtvih koje su pale u sukobima sa policijom, a pokušaji utvrđivanja tačnog razloga patrijarhove smrti (obdukcijom leša) koji su inicirale neke ličnosti sa javne scene, a priori su odbijeni: „Hoće da pokažu pred Evropom da oni nisu trovači. Zbog toga hoće da ukradu iz groba telo (...) da ga seku, tranžiraju i vrše svoju analizu”.³² Uzrok svega pronađen je u „prodaji otadžbine”: „Bezumnici, izdajice i bezbožnici prodali su otadžbinu (...) naša država postaje osvajačka pokrajina zloglasnog i nezasitivog rimskog pape.”³³

Posle nereda do kojih je došlo 19. jula, na dan izglasavanja konkordata i pokušaja organizovanja litije u Beogradu, knezu Pavlu i kraljevskim namesnicima Radenku Stankoviću i Ivi Peroviću su se obratila srpska nacionalna i humana društva i kulturne ustanove. U pismu je konstatovano da sprečavanje litije na način na koji je izvršeno može da ima „kobne posledice po našu Otadžbinu”.³⁴

Pokušaj da se konkordatom crkva kao institucija jasno pozicionira u političkom životu Jugoslavije, tako je u potpunosti diskvalifikovan. U narodnoj skupštini je ponavljano da upravnik Beograda nema ovlašćenja da zabrani pra-

³¹ NBS, Posebni fondovi, fond plakata, 795, 833, *Sinovi i kćeri slobodarske pravoslavne Šumadije*, potpisao Pravoslavni Šumadinac.

³² NBS, Posebni fondovi, letak: 131/55 *Čuvajmo da nam ne oskrnave sveti grob (Stražar doma gospodnjeg)*.

³³ *Isto*.

³⁴ Ovo pismo su potpisali predstavnici sledećih udruženja: Narodna odbrana, Udruženje četnika, Savez ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije, Udruženje ratnih invalida Kraljevine Jugoslavije, Udruženje rezervnih oficira i ratnika, Udruženje penzionisanih oficira i vojnih činovnika, Srpsko trgovačko udruženje, Savez trgovačkih udruženja, „Dom učenica”, Društvo „Kneginje Ljubice”, Materinsko udruženje, Jugoslovenski ženski savez, Kolo srpskih sestara, Jadranska straža, Pravoslavna hrišćanska zajednica, Privredno-kulturno udruženje „Neretva”, Savez humanih društava Kraljevine Jugoslavije, Udruženje Crnogoraca, Udruženje domaćica – matera, Pravoslavno društvo „Bratstvo”, Pravoslavno društvo „Sv. Simeon Mirotočivi”, Pravoslavno društvo „Velika mučenica sv. Varvara”, Obdanište sv. Nikole na Dušanovcu, Pododbor Udruženja domaćica i matera, Ženski hrišćanski pokret, Društvo „Majke Jevrosime”, Narodna ženska zajednica, Udruženje Južnosrbijanaca, Beogradsko žensko društvo, Društvo „Srpska majka”. ASCG, 102/7-18.

voslavnu litiju, čime je u negirana svetovna državna vlast i njene ingerencije.³⁵ Crkva se postavila kao kontrapunkt državi i od svojih vernika tražila potpuno poverenje insistirajući na tome da se ne čitaju vladine brošure, kao i da se ne sluša radio, već da se organizuje rad u pravoslavnim odborima. „Čim dobiješ knjižicu 'Pravoslavlje i konkordat' punu bruke i sramote, ne čitaj je i predaj svešteniku odmah jer je to izdanje onih, koji na taj način misle da speru do sada prolivenu krv sinova tvojih i vladika tvojih.”³⁶

Episkop Nikolaj je u pismu Jovi Sarajliji poručivao: „Savetujem ti, da u buduće ne plaćaš i ne slušaš radio, jer će te opet slagati, pa ćeš opet imati glavobolju. Bolje moli se Bogu i izvrši do kraja svoju versku dužnost...”³⁷

Do koje mere su odnosi bili poremećeni, svedoči i činjenica da su obezbeđenje na sahrani patrijarha Varnave činili sokoli i četnici Koste Pećanca, a ne državna policija, odnosno žandarmi, koji su u javnosti prokazani isticanjem da je zabrana pravoslavne litije predstavljala najveće uniženje za pravoslavni rod.³⁸

I pored nereda na ulicama i pritisaka javnosti, 19. jula 1937. narodna skupština je ipak usvojila tekst konkordata, iako je Crkva jasno stavila do znanja da će biti proskribovan svaki poslanik koji bude glasao za konkordat.³⁹ Tog jutra svi poslanici su dobili pismo koje im je uputio episkop žički Nikolaj i koje je glasilo:

„Dragi gospodine (ime)

U ovom trenutku kada se Vaša savest može da koleba u pitanju projekta ugovora sa rimskim papom, smatram za svoju dužnost da Vam se obratim sa ovo nekoliko reči:

Sveti Arhijerejski Sabor, posle mnogih protesta, saveta i objašnjenja, doneo je odluku, da se primene crkveno-kanonske mere prema svim onim članovima Srpske pravoslavne crkve, koji pored svega budu pomagali i doprineli sprovođenju toga ugovora, kojim se daju ogromna prava i povlastice jednoj internacionalnoj verskoj organizaciji na štetu naše svetosavske nacionalne crkve. Ja ću biti nesrećan, ako budem prinuđen da ove mere primenim na Vas i na dom Vaš. A ja ih moram primeniti u potpunosti. Sada sve od Vas zavisi: Sve je u Vašoj

³⁵ U svom govoru Vojislav Janić je posebno postavio pitanje kompetentnosti gradskih vlasti za zabranjivanje crkvene litije: „ne može jedan upravnik grada Beograda da zabrani litiju. Slovenački žandarmi – katolici tuku srpske Arhijere i psuju im majku srpsku.” *Govor dr. Vojislava Janjića...* str. 4.

³⁶ NBS, Posebni fondovi, fond Plakati, 131/27, *Znaš li narode pravoslavni*, potpisao je „Pravoslavni Beogradanin”.

³⁷ NBS, Posebni fondovi: *Pismo Jovi Sarajliji*, potpisao Episkop Nikolaj.

³⁸ Sokoli, Narodna odbrana i četnici su predstavljali redovne učesnike komemorativnih svečanosti, ali je simbolika njihovog pojavljivanja na sahrani patrijarha imala sasvim drugu konotaciju.

³⁹ ASCG, 102/7-18.

vlasti. Neka Vas ne plaše 'partijskom disciplinom', jer postoje dve važnije starije i jače discipline, a to su: disciplina srpsko-narodna i disciplina crkveno-pravoslavna. Obe ove nadživeće onu.

Da Vam ovo napišem pobuđen sam i od strane našeg pravoslavnog naroda, koji je i u Vašem srezu kao i u celoj zemlji jednodušno protiv ovog katastrofalnog ugovora sa knezom jedne internacionale. Glas naroda, glas Božji. Taj narod Vam je dao mandat, i od toga naroda Vi ćete opet tražiti mandat. Budite uvereni da će Vas narod pitati samo jedno: da li ti bi konkordatlija ili ne!

U poslednjem času, u ovom tragičnom času, ja Vas prijateljski pozivam, da se setite mučeničke istorije svoga naroda, i svete vere otaca svojih, pa izjasnite se u harmoniji sa sedam miliona Srba, i mnogo mnogo naše braće katolika protiv ovog zlokobnog ugovora.

Neka Vam je sam Bog u pomoć.”

U takvim okolnostima, konkordat nikada nije iznet pred Senat i sve aktivnosti po tom pitanju su ubrzo skinute sa dnevnog reda. Shvatajući koliko ovaj dokument odlučuje o sudbini vlade, sam Stojadinović je odustao od daljih pritisaka. Ni pompezno otvorena i popularisana propagandna izložba u paviljonu „Cvijeta Zuzorić”, koja je trebalo da istakne uspehe vlade i snažno afirmiše njen rad, nije uspela da utiče na javno mnjenje. Plakati na kojima su predstavljeni zagrljeni srpski, hrvatski i slovenački seljak kako pozdravljaju sunce koje se rađa, ostali su bez snažnijeg uticaja.⁴⁰

Pred epskim vokabularom povukla se Stojadinovićeva propagandna mašinerija. Šta više deseterački stihovi, potkrepljeni fotografijama na kojima je prikazan sukob pravoslavnih sveštenika sa policijom, dobili su snagu krunskog argumenta. Iako je vlast dokazivala potpuno pogrešno prikazivanje ovog događaja i ukazivala da su mnogi od dokaza isfabrikovani i falsifikovani, snaga slike i reči nudila je dovoljno argumenata u korist tvrdnjama o nenarodnom režimu.

Krvave su litije nošene,
udarala na uzbunu zvona
Odjekivao jecaj miliona

Ove slike kažu jasno
Šta je sramno a šta časno
Tu se vide bajoneti
I batjaci naši sveti

⁴⁰ *Tri godine vlade dr Milana Stojadinovića*, katalog izložbe, Beograd, 1938.

Kad beg Spaho i Korošec
 Hteše knutom i kmdžijom
 Da zamene naš krst časni
 Konkordatom i džamijom.

Samo s'mozgom ko izgubi vezu
 Može glasat smrdljivu jerezu
 Srbin glasa BENU pravog borca
 Za seljaka, radnika, trgovca

Kao glavni krivac je apostrofirana Jugoslovenska radikalna zajednica, a nacionalna pripadnost njenih lidera postala je ključni argument za sumnju u ispravnost njenog političkog delovanja. Šta više, još jednom je (kao i nekoliko decenija kasnije) u srpskoj istoriji Njegošev *Gorski vijenac* iskorišćen kao ključni arbitar u potvrđivanju ispravnosti osude konkordata. Parafraza njegovih stihoa trebalo je da dokaže subverzivnu prirodu konkordata:

Konkordaši proklete vam duše
 Što u narod crn otrov doneste –
 Srbi se umiriti ne mogu
 Dok Konkordat ne bace pod nogu
 I sa njime sve vas konkordaše,
 Što narodu prava oduzešte.⁴¹

Posebno je paradigmatičan proglas upućen i naslovljen „Pravoslavnim hrišćanima u Jugoslaviji”, koji je potpisao Pravoslavni Narodni Odbor, osnovan odlukom Svetog arhijerejskog sinoda. Zadatak Odbora bio je da „saglasno čl. 64, tač. 3. Crkvenog Ustava, odgovarajućim načinom pripomogne Srpsku pravoslavnu crkvu i njeno voćstvo u poslovima i dužnostima koje je teška današnjica nametnula našoj Crkvi i našem narodu, a radi odbrane svih onih svetinja i tekovina za koje su čitava pokolenja našeg naroda živela i umirala”. Proglasom je upozoreno da su se „čudnovati događaji u poslednje vreme zbivali u našoj zemlji”. Pod „čudnovatim događajima”, odnosno „znamenjima” koja su se ukazivala pravoslavnom narodu, ali koja nisu pravilno niti na vreme protumačena nabrojani su: „Prvo Konkordat. Velika tajna! Nikad ga niko običnim razlozima neće moći objasniti (...) Zatim slavni Patrijarh i njegova smrt 'od otrova čudnog’”. Kako prema rečima sastavljača proglašenja ove tri opomene nisu probudile Srbe i četvrtu „priliku vrgoše nebeske sile pred oči naše”. Radilo se o sprečavanju litije i najzad o izglasavanju konkordata na dan kad je umro patrijarh Varnava. Svi ovi događaji protumačeni su kao „znamenja nad Srbijom, koje niko nije

⁴¹ NBS, Posebni fondovi, Fond Leci, 131/6, *Nema skidanja Konkordata bez skidanja konkordatske vlade*.

prepoznao". Pred takvim „misterijama” ponuđeno je logično rešenje: „Da je carstvo duhovno, carstvo Savino i Lazarevo, veće i jače, i svetije i vrednije i trajnije i čvršće – od carstva zemaljskog” i poručeno da Srbi, koji su se „do juče delili na partije, plemena i staleže, osetiše se u jednom istom stanju i raspoloženju. Okupiše se oko crkve pravoslavne i narodne”. Na taj način je zaokružena misao izrečena u govoru patrijarha Varnave povodom pravoslavne 1937. godine u kome je pozvao: „braćo i sestre, da se prenamo, da ustanemo i zbijemo se u redove, kao vojska Božja protiv vojske satanske. Svetosavski narod uvek se umeo sjediniti u časovima opasnosti. Sad je čas opasnosti. Ja vas pozivam, kao Vaš Patrijarh, da zaboravite partijske svade i obzire i da bratski brat bratu pružite ruku.”⁴²

Ovaj proglas je posebno naglašavao da sve što se dešavalo tokom prethodnih meseci nije predstavljalo političku borbu za vlast, već „novi veliki duhovni ustanak narodni”, te je usledila i jasna poruka: „Šta od vas očekujemo: Prvo, da svi (...) ostanete ujedinjeni, okupljeni oko svoje narodne crkve (...) danas nije vreme za partijska pregonjenja” i predlagano da se u svakoj opštini, eparhiji, namesništvu osnuje pravoslavni narodni odbor kroz koji će biti rešavana sporna politička pitanja, čime bi se izbegla aktivnost političkih stranaka. Poručivano je „da se ničega ne bojite kada je crkva vaša sa vama, da se ne pokolebate (jer) Blagoslov božiji obilno će obasuti svakog koji u ovoj svetoj stvari ma kakvu žrtvu prinese. A svetli život narodni, koji ove žrtve imaju da izbore, doneće vam slavu i čast pred budućim pokolenjima”. Najzad jasno je rečeno i kako će proći oni koji odbiju ovu borbu: „Prokletstvo će biti na onom pravoslavnom Srbinu, koji ovu borbu ne primi kao svoju najsvetiju stvar, koji se svom silom ne založi za njenu pobedu, koji u ovoj borbi ne istraje do kraja”.⁴³

Na kraju čini se da ostaje (retorsko) pitanje: ko su sukobljene strane u borbi i gde je njen kraj, ali i jasan zaključak da su dešavanja i argumenti koji su isticani u cilju obaranja konkordata i onemogućavanja njegovog izglasavanja ključno uticali na produbljivanje nepoverenja sukobljenih političkih i nacionalnih opcija unutar Jugoslavije.

Summary

Once Again about Concordat Crisis

A great number of historic discussions, articles, analyses, as well as publicist monographies, has been produced about the Concordat crisis dating from

⁴² ASCG, 102/7-18, Govor patrijarha Varnave o pravoslavnoj novoj godini 1937.

⁴³ NBS, *Pravoslavnim hrišćanima u Jugoslaviji, Pravoslavni Narodni Odbor Patrijaršije – Beograd*, predsednik episkop dalmatinski dr Irinej Đorđević.

1937. Numerous attempts have been made to analyse this extraordinary event from different points of view and conclusion. Apart from certain doubts that remained unclear, it seems that abundant file materials have been relatively well explored and processed and that the main sources for closer understanding of the event are more-less familiar to scientific and wider reading audience. Various leaflets, posters, proclamations, and official legal and scientific analyses, that appeared in the period of crisis, were supposed to involve Yugoslav, primarily Serbian, public into resolving of the issue that was of strictly diplomatic-legal nature. It was used by certain church and political circles as a reason for the change of the government. In political vocabulary were introduced the topics that petrified, and even obstructed political life and it led the discussions into completely wrong direction. The manner of creating public opinion, decasyllable argumentation and trivial disputes with political opponents are the topics analyzed in the article.

The subject of creating public awareness is a research topic of this article that it tries to bring to light using the example of the Concordat Crisis.

Mr Aleksej TIMOFEJEV
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd

UDK 314.151.3 – 054.73(=161.1)(497.11)"1941"
355.40 (497.11) "1941"

STRANE SPECIJALNE SLUŽBE I ŽIVOT RUSKIH EMIGRANATA U SRBIJI 1941.

APSTRAKT: U radu se na osnovu arhivskih izvora, štampe i relevantne literature analizira uloga sovjetskih, nemačkih i engleskih specijalnih službi u životu ruskih izbeglica koji su se našle na okupiranom području Srbije 1941. godine.

Obaveštajne službe različitih zemalja tokom čitavog dvadesetog veka su imale posebno interesovanje za Balkan. Posle Drugog svetskog rata one su nalazile pogodne osobe za vrbovanje u redovima ruske emigracije, koja je, iako u teškim životnim uslovima, imala više aktivnih i školovanih pojedinaca. Život ruske emigracije u Kraljevini Jugoslaviji često je privlačio pažnju istoričara; bio je zapažen i doprinos ruske emigracije razvoju nauke, umetnosti i prosvete u Srbiji.¹ Pojavila se i jedna detaljna šira monografija, koja je anatomski precizno sagledala sve strane života ruskih izbeglica u Jugoslaviji i uopšte na Balkanu.² Ipak uloga i ponašanje emigracije tokom Drugog svetskog rata nisu privlačili toliku pažnju istraživača.³

¹ О. Ђурић, *Руска литерарна Србија 1920–1941. Писци, кружоци, издања*, Горњи Милановац – Београд, 1990; М. Јовановић, *Досељивање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Београд, 1996; *Руска емиграција у српској култури XX века*, Зборник радова, I–II, Београд, 1994. В. И. Косик, „Руска Југославија. Фрагменти историје 1919–1944”, *Славјановедение*, 4/1992, Ј. А. Писарев, „Росијска емиграција у Југославији”, *Новая и новейшая история*, 1/1991; В. А. Тесемников, „Росијска емиграција у Југославији (1919–1945)”, *Вопросы истории*, 10/1982.

² М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану. 1920–1940*, Београд, 2006.

³ Изузетак су чланци: М. Обрадовић, „Две крајности у политичкој делатности руских избеглица у Србији (1941–1945)”, *Токви историје*, 1–2/1997. и Д. Петровић, „Квислиншке формације руских белоимиграната на територији Источне Србије током Другог светског рата”, *Развитак*, 6/1966; Ј. Качаки, „Судбина блага Петроградске заложне банке”, *Годишњак за друштвену историју*, VII, 2–3.

Grupa ruskih izbeglica u Jugoslaviji krajem tridesetih godina se značajno smanjila.⁴ S druge strane, ne sme da se zanemari ni činjenica da se njihov broj ustalio⁵ i bio blizak stanju biološke ravnoteže. Već je druga generacija ruske emigracije stupila u život odraslih, završila gimnazije i fakultete. S obzirom na visoki školski nivo, koji je pružao izbeglicama relativno stabilan položaj, možemo da pretpostavimo da je ruska emigracija u Jugoslaviji imala realne perspektive u budućnosti. Događaji 1941–1945. i njihove posledice su odigrali katastrofalnu ulogu u sudbini Rusa u Jugoslaviji. Skoro da su sve izbegličke institucije i organizacije bile uništene, a polna i starosna struktura je doživela smrtonosan udarac – potpuni gubitak muškaraca uzrasta od osamnaeste do šezdesete godine života. Napad Nemačke, Italije i njihovih satelita na Jugoslaviju i niz događaja koji su usledili nakon toga su bili pokretači ovih promena. Sve je počelo 1941.

Proleće 1941. donelo je na prag Kraljevine Jugoslavije najavu neizbežnog rata. Džinovska borba između nacističke Nemačke i demokratske Engleske je potresala svet. Svaka strana je već imala svoje pobede i poraze, svog nepozdanog romanskog saveznika (Italiju i Francusku), i svoje poglede na budućnost Evrope i sveta. Mora da se naglasi da u to doba još nije izašla na površinu mračna tajna holokausta, koji je odneo živote šest miliona Jevreja. SAD i SSSR nisu još stupili u rat i izgledi Engleza na pobedu u borbi sa Hitlerom, koji je kontrolisao skoro čitavu Evropu, bili su dosta magloviti. U stvari, nije bilo opipljivih međunarodnih razloga za stupanje Jugoslavije u rat. Moramo da konstatujemo i da je u okviru tadašnje Jugoslavije već bio okupljen sav srpski etnički prostor u najširoj varijanti. Ne smemo da zanemarimo ni činjenicu da su stvaranjem Jugoslavije izgubile deo svog područja skoro sve zemlje koje su se graničile sa njom. Jugoslavija je dete Versaja u širem smislu, a versajski sistem međunarodnih odnosa u to doba već je definitivno prestao da postoji nakon pada Francuske. Unutrašnja situacija (zategnuti međunacionalni odnosi, politička nestabilnost i premlad za svu težinu situacije kralj Petar II) takođe nije odgovarala stupanju u rat.

U ovim okolnostima delimično učešće Jugoslavije u Trojnom paktu izgledalo je logično ako već nije mogla da se sačuva apsolutna neutralnost. Skoro sve susedne zemlje (osim Grčke) već su se pridružile tom paktu i zato bi ulazak Jugoslavije u redove antikominternovskih država sigurno osujetio njihovu neprikrivenu želju za podelom teritorije po njihovom mišljenju zadnjeg relikta Versaja na Balkanu. Kominternu, blago rečeno, nije sprovodila lojalnu politiku prema Kraljevini Jugoslaviji, a uslovi stupanja u pakt su bili izuzetno

⁴ Prema: M. Јовановић, *Досељаванье...*, str. 163–186. Godine 1924. u Kraljevini SHS bilo je 42.500 ruskih izbeglica, a 1937. samo 27.150 (M. Јовановић, *Руска емиграција...*, str. 156).

⁵ *Isto*, str.156.

blagi,⁶ Hitler je skrenuo pažnju jugoslovenskih predstavnika i na savezničke odnose između Moskve i Berlina.⁷ Pakt je bio potpisan, jugoslovenski političari su dobili „od nemačke strane čvrstu garanciju njihove neutralnosti”.⁸ U isto vreme engleska vlada, iako je znala „da je pomoć od strane Engleske bila maloverovatna i u najboljem smislu samo simbolična”,⁹ ipak je organizovala preko svoje obaveštajne službe državni udar u Jugoslaviji, koji je bio praćen masovnim javnim neredima.¹⁰ „Kada se sveopšte uzbuđenje sleglo, svi stanovnici Beograda su shvatili, da se njima približava katastrofa i smrt i da će oni jedva moći da urade nešto da izbegnu svoj usud”.¹¹

Čerčil je bez trunke kajanja opisao u svojim memoarima posledice ovog avanturističkog dela: „Ujutro 6. aprila nad Beogradom su se pojavili nemački bombarderi... 8. aprila, kada se najzad vratila tišina više od 17 hiljada stanovnika Beograda su ležali mrtvi na ulicama grada ili pod ruševinama. Usred ovog košmarnog prizora grada punog dima i vatre, mogli ste da opazite pobesnele životinje, koje su se izvukle iz svojih polomljenih kaveza u zoološkom vrtu. Ranjena roda je šepala pored najvećeg u gradu hotela koji je bio pun vatre. Zaprepašćeni i zapanjeni medved sporo se odgegao kroz ovoj pakao prema Dunavu.”¹²

Ruski emigranti u Jugoslaviji su odmah izrazili jugoslovenskoj vladi preko svojih predstavnika mitropolita Anastasija i vođe „Delegacije za zaštitu interesa ruskih izbeglica” bivšeg poslanika Vasilija Štrandtmana „beskrajnu odanost ruske emigracije i njenu nepokolebljivu odanost sada i u budućnosti amanetu... predaka”.¹³ Uredništvo emigrantskog lista *Ruski golos* pozvalo je sunarodnike „da se uzdrže od razgovora, da se bave svojim poslom i ako bude trebalo da izvrše svoj dug pred srodnom zemljom koja je dočekala [izbeglice – A. T.] sa toliko gostoljubivosti”.¹⁴

⁶ Jugoslavija nije morala da pomaže Nemačku i Italiju vojnom snagom, nije trebalo da propušta po svojoj teritoriji njihove oružane snage za vođenje operacija u trećim zemljama, Nemačka je garantovala teritorijalnu celinu Jugoslavije i obećavala je da „uzme u obzir interese Jugoslavije prema izlasku na Egejsko more, što može da bude ostvareno priznanjem suverenih prava Jugoslavije na grad i luku Solun”. Н. Д. Смирнова, *Балканская политика фашистской Италии. Очерк дипломатической истории (1936–1941)*, Москва, 1969, str. 241.

⁷ У. Черчилль, *Вторая мировая война*, II, Москва, 1991, str. 76.

⁸ Н. Белов, *Я был адъютантом Гитлера*, Смоленск, 2003, str. 328.

⁹ У. Черчилль, *n. d.*, str. 76.

¹⁰ Н. Д. Смирнова, *n. d.*, str. 242.

¹¹ У. Черчилль, *n. d.*, str. 84.

¹² *Isto*, str. 86.

¹³ Uvodnik, *Русский голос*, 6. IV, Белград, 1941, str. 1.

¹⁴ *Isto*, str. 1.

Namerno surovo bombardovanje Beograda 6. aprila 1941. godine¹⁵ bilo je shvaćeno kod ruskih izbeglica (kao i kod ostalih stanovnika Srbije) kao „brutalno i besmisleno”.¹⁶ Beogradska izbeglička kolonija je bila verovatno najbrojnija u zemlji i zato se više ruskih izbeglica našlo među žrtvama bombardovanja. Bombardovanje nije odnelo samo ljudske živote. U vatri su se našle srpske (Narodna biblioteka, Patrijaršija itd.) i ruske kulturne ustanove. Bila je uništena zgrada u kojoj se nalazio naučni institut „N. P. Kondakov”, skoro potpuno je bila uništena njegova biblioteka, u vatri su izgoreli sekretar Instituta, istraživač istorije nomadskih naroda D. A. Rasovski i njegova mlada supruga.¹⁷ Izbeglice vojni obveznici su se javile u svoje jedinice, ali Aprilski rat nije trajao dugo. Ruski emigranti vojni obveznici koje su Nemci i njihovi saveznici zarobili zajedno sa njihovim jedinicama, bili su prebačeni u logore ratnih zarobljenika na području Nemačke.¹⁸ Podela Jugoslavije i stvaranje NDH, koji su usledili nakon kapitulacije, podelili su i rusku emigraciju, jer su kontakti između izbeglica koje su se našle u različitim zemljama bili iznenadno i izuzetno otežani.¹⁹

Ipak odnos ruskih izbeglica prema Nemačkoj bio je dosta ambivalentan. S jedne strane Nemci su bili neprijatelji koji su napali njihovu drugu domovinu – Jugoslaviju, poremetili ustaljen tok života ruskih izbeglica, a s druge strane, značajni deo ruske emigracije u Jugoslaviji osećao je neku vrstu antipatije prema bivšim saveznicima iz Prvog svetskog rata: Engleskoj i Francuskoj. Istaknuti ruski naučnik profesor N. V. Krajinski²⁰ opisao je ovaj osećaj u svojoj obimnoj polemičkoj knjizi, koja je privukla pažnju brojnih ruskih izbeglica 1940. godine: „Zločini bivših saveznika iz Velikog rata prema Rusiji su bezbrojni. Svrstavamo u njih delatnost stranih država upućenu na pomaganje potpaljivanja ruske revolucije i podršku boljševičkom režimu u Rusiji tokom zadnjih dvadeset i pet godina. Čitav niz političkih lidera Zapadne Evrope na-

¹⁵ Н. Белов, *n. d.*, str. 332.

¹⁶ Г. Острогорский, *Заметки к Слову о полку Игореве*, Белград, 1941, str. 5.

¹⁷ *Isto*, str. 1.

¹⁸ Istorijski arhiv Beograda (dalje IAB), Gestapo i SD (dalje BdS) br. B-153, 1; Specijalna policija (Dalje UGB SP) IV, br. 57/18, 1. Tokom rada u IAB prijateljsku pomoć autoru je pružio arhivski savetnik IAB E. Micković, autor neobjavljenog rukopisa o istoriji ruskih izbeglica u Beogradu.

¹⁹ IAB, BdS, br. B-153, 1, 2.

²⁰ Krajinski N. V. (1869–1951) – istaknuti ruski naučnik psihijatar, razrađivao je teoriju lečenja hroničnih psihijatrijskih bolesnika. Dosledni monarhista i aktivni učesnik gradanskog rata u Rusiji. Od 1928. g. predavao je na Katedri za psihijatriju i eksperimentalnu psihologiju na Beogradskom univerzitetu. Objavio je više od 200 naučnih radova. Vratio se sa porodicom u SSSR u rodni grad Harkov, gde je nastavio da se bavi naukom do svoje smrti. Detaljnije videti: П. Т. Петрюк, „Профессор Николай Васильевич Краинский — известный представитель отечественной психиатрической школы (к 135-летию со дня рождения)”, *Психічне здоров'я*, 2/2004, Харьков, 2004, str. 89–93.

stavlja aktivnost francuskog i engleskog ambasadora u Petrogradu, koji su učestvovali u zbacivanju carske vlade i kasnije podržavali sovjetski sistem... Potpuno se podržavaju Februarska revolucija, savez sa Miljukovim–Kerenskim, nakon toga poguban za Rusiju Versajski mirovni ugovor i odvajanje od Rusije zapadnih pokrajina. Osim toga dolazi do igre sa belim pokretom poput mačke sa mišom, igre uz markirane karte koje se cinično otvaraju u engleskom parlamentu...²¹

Očigledno da ovakvi stavovi nisu mogli da naiđu na razumevanje kod većine predstavnika srpskog naroda. Posledice Versajskog mirovnog ugovora, mešanje Engleske i Francuske u balkanske događaje ostali su apsolutno pozitivni u očima značajnog dela Srba. Tim pre da su i sam Sovjetski Savez, koji je sklopio sa Jugoslavijom noć uoči bombardovanja Beograda ugovor o prijateljstvu i uzajamnom pomaganju, smatrali „majkom Rusijom”. Tamnu pozadinu komunističke ideologije u to doba su vešto sakrivali komunistički agitatori (logori, uništavanje i proterivanje nacionalne elite – sve je to bilo zataškavano). Značajan deo jugoslovenskog društva, radnika i studenata, sa simpatijom je gledao na komunističku ideologiju.

Predratni odnos prema ruskim izbeglicama kao osvedočenim neprijateljima komunističke ideologije je S. N. Paleolog, vladin opunomoćenik po pitanju ruskih izbeglica u Kraljevini SHS, opisao još 1921. godine u tajnom izveštaju generalu Lukomskom: „Bez bilo kakvog prekora odnose se prema nama pripadnici više klase (vlast, sveštenstvo, intelektualci, oficiri). Svi oni odlično shvataju ulogu Rusije za Srbiju i u prošlosti i u budućnosti, pomoć osećaju kao svoj dug (...) Srednja klasa (žitelji gradova i trgovci) savršeno su ravnodušni prema Rusima, gledajući u nama element pogodan za eksploataciju ('deru nam kožu sa leđa', posebno za sobe) i uvek nastoje da zapodenu razgovor na temu o tome kako Srbi izdvajaju tri miliona za Ruse. Osećanja simpatije (...) veoma su retka. Seljaci, sa kojima smo imali veoma malo kontakta, odnose se prema nama dobrodušno, ali su u iskrenoj nedoumici i stalno nas pitaju: 'Zašto smo doputovali iz Rusije’²² Taj odnos počeo da se menja na gore.

Situaciju je dodatno komplikovalo i to što je od kraja 1940. godine u Jugoslaviji počelo da deluje sovjetsko predstavništvo, koje se bavilo rušilačkom delatnošću protiv ruske emigracije. Pukovnik Generalnog štaba carske Rusije V. I. Bazarević je rekao da je još pre početka rata 1. oktobra 1940. godine, u razgovoru sa njim zvanični predstavnik ruskih emigranata u Jugoslaviji V. N. Štrandtman izrazio mišljenje o tome da je situacija u kojoj su se našli ruski emigranti očajna zbog nekog dogovora koji se pojavio između zvaničinog Beo-

²¹ Н. В. Краинский, *Фильм русской революции в психологической обработке*, Белград, 1940, str. 461.

²² М. Јовановић, *Руска емиграција...*, str. 260–261.

grada i Moskve. Oba su sagovornika bila spremna da priznaju SSSR, ne misleći normalno ni o kakvom povratku u sovjetsku državu.²³ Zanimljivo je da se ovaj razgovor desio pre nego što se pojavila zvanična sovjetska nota po pitanju ruskih emigranata upućena jugoslovenskoj vladi.²⁴

Do izbijanja rata u srpsku policiju su već stizale informacije o ilegalno prebačenim agentima GPU-a na područje Srbije.²⁵ Obično su tajne službe SSSR-a koristile status emigranata za prikrivanje svojih agenata. Na primer, već je početkom tridesetih godina na području Jugoslavije radila ilegalna mreža agenata GPU-a pod vođstvom L. L. Linickog,²⁶ koja je uglavnom bila otkrivena, uhapšena i ekstradirana iz Jugoslavije od 1935 do 1937. godine. Preostali članovi grupe su se zatajili i tek 1941. godine brat ljubavnice Linickog N. G. Daragan je pokušao da organizuje ilegalnu mrežu, ali su ga uskoro uhapsili Nemci.²⁷

Sve u svemu mora da se prizna da su saradnici sovjetske obaveštajne službe za vreme rata radili u Jugoslaviji dosta efikasno i izuzetno retko su ih hapsili nemački kontraobaveštajni organi. Gestapo i srpska Specijalna policija su bezuspešno tražili tokom 1941. godine F. E. Mahina,²⁸ njegovog pomoćnika V. A. Laudanskog²⁹ i predstavnika ruske ambasade V. Lebedeva.³⁰ Pripadnici sovjetskih obaveštajnih službi su imali i dobro pripremljene lokalne predstavnike iz redova dobrovoljaca, koji su prošli kroz vatru Španskog građanskog rata, gde su sovjetski instruktori podučavali više državljana Jugoslavije u vođenju partizanskog i diverzantskog rata.³¹

Jednog od ovih sovjetskih agenata, D. Milojevića je uhapsio Gestapo i on je, pre nego što je bio streljan, dao detaljan opis načina vrbovanja i metoda rada male grupe agenata GPU-a koji su vodili Č. Popović i R. Uvaljić.³²

²³ IAB, BdS, br. B-277, 1–2.

²⁴ Л. Я. Гибианский, „СССР и 'первая Югославия' накануне и в момент ее гибели”, *Двести лет сербской государственности*, С.-Петербург, 2005, str. 286. Може да се претпостави да је информација о непожељности руских емиграната у Југославији потицала не из сојетских већ из југославенских извора.

²⁵ IAB, BdS, br. G-169.

²⁶ Detaljnije videti: Н. А. Ермаков, „Неповторимый путь Л. Л. Линицкого”, *Очерки истории российской внешней разведки*, III, Москва, 1997.

²⁷ IAB, BdS, br. D-275.

²⁸ IAB, UGB SP IV, br. 127/6. Kasnije je postao vojni savetnik u štabu Tita. Umro je pod zagonetnim okolnostima 1945. godine.

²⁹ IAB, UGB SP IV, br. 11/16 СП. IV-11/59.

³⁰ IAB, UGB SP IV, br. 127/6. Videti: М. Јовановић, „О једној забуни у нашој историографији или ко је В. Лебедев”, *Зборник Филозофског факултета*. Серија А, Бр. XVIII, Београд, 1994.

³¹ На пример Иван Хариш касније руководио је Диверзантске секције ГШ Хрватске и командант Групе диверзантских одреда Хрватске. Detaljnije о томе у мемоарима: И. Г. Старинов, *Записки диверсанта*, Москва, 1997.

³² IAB, UGB SP IV, br.127. 33-41.

Sovjetske diplomate su vrbovale i ruske emigrante stalno naseljene u Jugoslaviji. Na primer slučaj E. V. Bujnickog. Početkom 1941. godine na ulici u centru Beograda neki radnik sovjetske ambasade je započeo sa Bujnickim razgovor, a posle mu je predložio da se provoza automobilom. Kasnije je Bujnicki bio korišćen kao kurir u poverljivim situacijama. Prema priznanju samog Bujnickog u Gestapou, on je prisustvovao u ambasadi treninzima u borilačkim veštinama i u pucanju iz revolvera sa prigučivačem, koji su bili sprovedeni u zgradi ambasade. Bujnicki je saopštio i da je ambasada imala detaljnu kartoteku svih ruskih organizacija koje su delovale u Jugoslaviji i čak kompletan spisak svih ruskih emigranata koji su se nalazili u zemlji.³³

Očigledno je da se obaveštajnom i subverzivnom delatnošću u Jugoslaviji nije bavio samo SSSR. Ruski emigranti koji su se nalazili u teškoj finansijskoj situaciji bili su zahvalan materijal za vrbovanje. Na primer sa francuskom obaveštajnom službom su saradivali L. Nemanov³⁴ i M. Lunič,³⁵ sa američkom A. fon Eden.³⁶ Posebno je aktivna bila subverzivna (da ne kažemo eksplozivna) delatnost engleske tajne službe, koja je takođe koristila usluge ruskih emigranata. Sa Englezima su saradivali A. Aljbov, general Romanovski i dr.³⁷

Ličila je na senzaciju dobrovoljna ispovest u Gestapou Borisa Hodoleja koji je radio kod Engleza. Hodolej se zaposlio u engleskoj ambasadi 1925. godine kao vozač, a kasnije je saradivao u odeljenju za propagandu. U izjavi koju je dao Gestapou 16. juna 1941. godine, on je ispričao o tome kako je od kraja tridesetih godina ambasada Engleske počela da se pretvara u centar ilegalne propagande i subverzivne delatnosti, sa širokom uticajnom zonom u koju je ulazila ne samo Jugoslavija nego i Rumunija, Grčka, Bugarska i čak Turska. Uskoro su se pakovanjima propagandnog materijala, čijom dostavom se bavio Hodolej, pridružile i 50–80 kilograma teške hermetički pakovane kutije. Engleski šefovi su tvrdili da su to pakovanja običnih konzervi, ali su naređivali izuzetan oprez tokom prenošenja ovih mističnih kutija. Tokom evakuacije ambasade posle napada Nemačke na Jugoslaviju Hodolej je probao da napusti ambasadu, ali nakon što su mu pripretili revolverom, seo je za volan i vozio do Užica, gde su ga Englezi ostavili bez para i dokumenata. Tokom ovog bekstva jedan od automobila koji je pripadao engleskoj ambasadi imao je saobraćajni udes, a sudar je izazvao strahovitu eksploziju nakon detonacije kutije sa „konzervama” koja se nalazila u tom automobilu.³⁸ Jedan od glavnih ciljeva engleske sub-

³³ IAB, BdS, br. B-76.

³⁴ IAB, BdS, br. A-439.

³⁵ IAB, BdS, br. M-2019.

³⁶ IAB, BdS, br. E-29.

³⁷ IAB, BdS, br. A-47, B-418, D-113, G-129.

³⁸ IAB, BdS, br. H-36. 3-6.

verzivne delatnosti bio je Đerdap, gde su hteli eksplozijom da ozbiljno otežaju rečnu plovidbu.³⁹ Ova priča je imala nastavak – deo eksploziva koji Englezi nisu uspeli da odnesu bio je „nasleđen” od američkih kolega, koji takođe nisu uspeli da ga iskoriste, i kasnije su ovo „blago” pronašli pripadnici Gestapoa i srpske Specijalne policije.⁴⁰

Učešće nekih predstavnika ruske emigracije u ovim špijunskim aferama bilo je prekinuto dolaskom okupacionih snaga u Jugoslaviju. Nemci su, oslanjajući se na svoje tajne saradnike iz predratnog doba, odlučili da potpuno promene život ruskih izbeglica. Odmah nakon okupacije bili ukinuti svi ruski listovi i zaustavljena delatnost svih ruskih organizacija kao sumnjivih.

Ruski emigranti su odmah počeli da traže novi način samoorganizovanja, s tim da su se odmah ispoljili i prvi konflikti. Već 10. aprila 1941. godine u zgradi Ruskog doma se odvijala sednica Komiteta za prvu pomoć žrtvama bombardovanja. U njega su ušli S. N. Latišev, N. I. Gološčapov, D. A. Persijanov, R. A. Folkert. U istoj zgradi, 13. aprila, uz pomoć V. N. Štrandtmana i o američkom trošku, bila je otvorena besplatna kuhinja, okićena plakatima: „Američki Crveni krst deli besplatne ručkove”, s tim da je ovo izazvalo buru nezadovoljstva kod članova Komiteta. Pisani proglas Komiteta o negativnom odnosu prema američkoj pomoći je bio istaknut na zidovima Ruskog doma, a 15. maja 1941. godine članovi Komiteta su upozorili o svojoj reakciji i predstavnike nemačkih okupacionih snaga.⁴¹

Ovaj skandal nije bio jedina optužba koju su iznosili predstavnici desnog krila ruske emigracije protiv Vasilija Štrandtmana, koji je radio u ruskoj ambasadi u Beogradu još pre Prvog svetskog rata i bio postavljen za ambasadora Rusije od Omske vlade admirala Kolčaka 1919. godine.⁴² Krajem tridesetih godina izašla je anonimna brošura bez označenog mesta izdanja (prema podacima Gestapoa ova publikacija je bila posthumno izdanje pukovnika donskih kozaka Rodionova),⁴³ u kojoj su Štrandtmana optuživali da je bio mason⁴⁴

³⁹ O planovima Engleza u vezi sa Đerdapom videti: D. Aleksić, *Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 2002, str. 116. Uporedi sa nemačkim planovima: M. Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/1941–1944/1945. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd, 1991, str. 103, 278–280.

⁴⁰ „Сензационално откриће о раду британских агената у нашој земљи. Експозив, пушке и муниција”, *Ново Време*, 11. IX, Beograd, 1941, str. 1.

⁴¹ IAB, BdS, br. St-131. 55. U međuratnom periodu V. N. Štrandtman je bio predsednik beogradskog odeljenja Ruskog Crvenog krsta (stare organizacije).

⁴² M. Јовановић, *Досељавање...*, стр. 63, 66–68.

⁴³ Verovatno je autor bio poznati pisac Ivan A. Rodionov, autor više priča i pripovetki o životu donskih kozaka.

⁴⁴ Zanimljivo da je čuvena N. N. Berberova u svojim uspomena potvrdila članstvo Štrandtmana u redovima slobodnih zidara, iako ga je nazvala „ultradesničaskim” „mračnjakom”. N. N. Берберова, *Люди и ложь*. Харьков–Москва, 1997, str. 299.

(iako su sam Štrandtman i njegovi prijatelju ovo poricali), optuživali su ga i za simpatije prema levo orijentisanim organizacijama i za miniranje delatnosti desničarskih organizacija, kao i za to što je većina saradnika Štrandtmana bila „levičari i gotovani, razarači Rusije i zavodnici emigracije”.⁴⁵

U istom stilu je denuncirao Vasilija Štrandtmana i dobrovoljni pomagač nemačkog okupatora Vladimir Kutirin, navodno „bez ikakvih ličnih razloga” osim želje da se otkrije pravi lik Štrandtmana.⁴⁶ Kutirin je dodao svim ovim optužbama i krađu para od državnih kredita i saradnju sa engleskom obaveštajnom službom. Kasnije je sam Štrandtmana tokom ispitivanja u Gestapou priznao da je održavao veze sa predstavnicima engleske ambasade tokom zajedničkog druženja u lovu i u diplomatskom tenis klubu. Među njegovim poznanicima bili su i neki predstavnici engleske obaveštajne službe – Najt, Houp i Prin,⁴⁷ koje je kao vođe obaveštajnog i subverzivnog rada engleske ambasade naveo i B. Hodolej.⁴⁸ Prema izjavi Štrandtmana, Prin mu je nudio čak 3.000 dinara mesečno da postane engleski plaćeni informator,⁴⁹ ali je Štrandtman navodno odbio ovu ponudu. Teško je reći da li se sve odvijalo na taj način ili su se uspomene na skoriju prošlost menjale u glavama pozvanih na razgovor u Gestapo. Bez obzira na sve ovo, Nemci su stekli čvrsto uverenje da Štrandtman ne odgovara za položaj vođe ruske emigracije koji bi sprovodio politiku u skladu sa interesima Trećeg rajha. Ruska emigracija je morala da dobije novu strukturnu organizaciju i nove rukovodioce.

Već početkom maja Aleksandar Ivanov, beogradski novinar i vlasnik knjižare, u ime delegacije Ruskog nacionalnog komiteta, ponudio je svoju pomoć u organizaciji jedinstvenog Biroa za pitanja ruske emigracije. On se obratio vojnom komandantu Beograda, koji ga je uputio specijalnom komesaru Beograda D. Jovanoviću, a taj ga je uputio u Ajnzacgrupu *Beograd*.⁵⁰ Uskoro nakon toga, 7. maja 1941. Aleksandar Ivanov je predao u SD svoj predlog o stvaranju ruskog predstavištva u Beogradu, i za odgovor je dobio zahvalnost i objašnjenje da su koraci u tom pravcu već preuzeti, a njegov predlog biće iskorišćen u radu.⁵¹

⁴⁵ IAB, BdS, br. St-131. X.Y.Z. (Родионов?) Г. г. Шtrandтманъ, Струве, А. Ксюнинъ, Пронин и Ко. Белград, б. г. с. 8

⁴⁶ IAB, BdS, br. St-131. 2

⁴⁷ IAB, BdS, br. St-131.5.

⁴⁸ IAB, BdS, br. H-36. 3-6.

⁴⁹ Izuzetno povoljna ponuda. Prosečni mesečni dohodak ruskog izbeglice, koji je omogućavao minimum za preživljavanje bio je 500–600 dinara, a B. Hodolej je pristao da prevozi „konzerve” nepoznate sadržine koje nisu smele da se bacaju za 2.500 dinara mesečno.

⁵⁰ Detaljnije o unutrašnjoj organizaciji okupatorske uprave u Beogradu videti: B. Božović, *Beograd pod komesarskom upravom 1941*, Beograd, 1988.

⁵¹ IAB, BdS, br. I-6.

Stvaranje ove nove organizacije, koja bi se bavila uređenjem života i odbranom ruske emigracije, povezano je sa imenom Mihaila F. Skorodumova (1892–1963).⁵² Skorodumov je bio oficir gardijskog pavlovskog puka, učestvovao u Prvom svetskom ratu od samog početka, nekoliko puta je bio ranjen, pao je u zarobljeništvo, pokušavao da pobjegne, na kraju bio je razmenjen i vratio se 1917. godine u Petrograd, pa je učestvovao u neuspeloj zaveri oficira. Od samog početka građanskog rata Skorodumov se aktivno u njega uključio, istakao se u borbama za zauzeće Kijeva, tokom Dnjestarskog marša, odbrane Krima. Njegova kasnija sudbina je tipična – evakuacija u Galipolje, odakle je sa masom ruskih vojnika bio prebačen u Bugarsku, gde je aktivno učestvovao u delatnosti Ruskog opštevojnog saveza (ROVS-a). Bugarska vlada 1921–1922. godine, koju je predvodio vođa Bugarskog zemljoradničkog saveza Stambolijski, u to doba poboljšava odnose sa komunistima. Stambolijski se čak našao sa sovjetskim delegatima u Ženevi u aprilu 1922. godine. Odmah nakon toga se položaj ruskih emigranata u Bugarskoj znatno pogoršao: izbeglički prvaci su nasilno izbacivani iz zemlje, ambasada je bila zatvorena, a na ulicama su više puta premlaćivali ruske oficire i članove njihovih porodica. Bugarska vlada je ekstrahirala generala Skorodumova u Kraljevinu SHS.

U Beogradu je Skorodumov nastavio svoju političku i društvenu delatnost. On je bio učesnik i vatreni zagovornik skupljanja i prenošenja posmrtnih ostataka ruskih vojnika palih na Solunskom frontu. Prema svedočenju savremenika, on je odigrao posebnu ulogu u očuvanju zajedničkog groba i izgradnje velikog spomenika na mestu kosturnice.⁵³ Osim toga, Skorodumov je učestvovao u organizaciji saveza bivših carskih ruskih oficira i ostalih vojnih obaveznika, koji je kasnije promenio ime u „Rusko narodno vojsko”.⁵⁴ „Rusko narodno vojsko” je sprovodilo desničarsku politiku, bilo je sastavljeno od doslednih monarhista i izražavalo poglede ruskih emigranata koji se nisu pomirili sa porazom u građanskom ratu i težili su nastavku borbe sa boljševicima, koji su po njihovom mišljenju okupirali „Svetu Rusiju”, prolili reke ruske krvi i oterali iz zemlje nacionalnu elitu.

Inače sva ruska emigracija je, kako u Jugoslaviji tako i u čitavom svetu, bila podeljena na dva suprotstavljenih logora „braniocce” i „defetiste”. Prvi su smatrali da Hitler želi da uništi Rusiju, drugi da on želi da uništi komunizam u Rusiji. Polazeći od ovih pretpostavki, prvi su smatrali da se mora pomagati

⁵² *Альбом Русского Корпуса*. Нью-Йорк, 1960. *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–45 гг.* Нью-Йорк, 1963.

⁵³ Zanimljivo da je ovo najveći i verovatno sa umetničkog gledišta najatraktivniji spomenik ruskim vojnicima u Beogradu i u Srbiji uopšte. O otvaranju spomenika 13. 1. 1936. je pisala *Politika*.

⁵⁴ Videti detaljnije: М. Ф. Скородумовъ, *Памятка Русскаго Народнаго Ополченія. Идеология, задачи, организация*, Белград, 1935.

Staljinu u odbrani Rusije, a drugi su smatrali da treba pomagati poraz SSSR-a, odnosno pomagati Hitlera. Da bismo bili objektivni, moramo da se podsetimo na to da su u ovo doba ovakve oscilacije bile razumljive. I pored izuzetno dvosmislenih pasusa iz *Majn Kampf* nemačko vođstvo nije bilo sastavljeno od otvorenih rusofoba. Čak ni Hitler u to doba nije otvoreno ispoljavao svoje stavove.

Kao primer možemo da navedemo da je Fon Bok, nemački feldmaršal koji je bio na čelu grupe armija *Centar* od početka napada na SSSR do 18. decembra 1941, tek krajem 1941. godine sa iznenađenjem saznao kako su videli budućnost Rusije i Rusa Hitler i njegovi saradnici Rozenberg i Himler.⁵⁵

Ruske izbeglice u Srbiji bile su neverovatno naivne: na primer, novinar Sergej Zavališin, koji se obratio 24. maja 1941. godine zbog ličnih potreba beogradskom odeljenju Gestapoa, kao garanciju svoje lojalnosti je naveo da je bio saradnik, urednik i suvlasnik novina *Vseslavjanskij ključ* i *Vseslavjanskaja tribuna* (*Sveslavenski poklič* i *Sveslavenska tribina*) koje su po njegovom mišljenju podržavale poglede bliske Osovini.⁵⁶ Ovo se sigurno nalazilo u raskoraku sa službenim dopisima prema kojima je ne samo panslavizam i „sveslovenstvo” nego i čak sama reč „ruski” morala da budi sumnju kod opreznih saradnika Gestapoa.

Dobar primer ovog nemačkog političkog *meinstrima* je način na koji je nepoznati nemački cenzor ispravio članak G. P. Grabe, „sekretara Ruske pravoslavne zagranicne crkve u Srbiji” (kako su ga nazvali u njegovom ličnom dosijeu u Gestapou). Tokom 1941. godine Nemci se još nisu suočili sa nizom beskrajnih poraza, ali su već stigli da potpuno formulišu svoje poglede na praktičnu politiku na Istoku. U svom članku, koji je imao potpuno lojalan naziv „Srpska crkva protiv komunizma” a koji je objavio apsolutno lojalan list *Naša Borba* G. P. Grabe sa puno objektivnosti je analizirao odnose između Srpske pravoslavne crkve i Ruske pravoslavne zagranicne crkve nakon Prvog svetskog rata. Ipak nemački cenzor je pronašao i izbrisao dva štetna i opasna po njegovom mišljenju izraza: „Jugoslavija” i „večna, velika, slovenska Rusija”.⁵⁷

V. K. Štrik-Štrikfeld koji je učestvovao u stvaranju Ruske oslobodilačke armije (organizacije ruskih pomagača nacističke Nemačke) i bio je lični prijatelj vođe ROA-a A. A. Vlasova, opisuje čak i gori slučaj koji se desio otprilike u isto doba. Nacistički ideolozi su naredili da se promeni čuvena ruska pesma o Stepanu Razinu („Volga, Volga – matj rodnaja, Volga – ruskaja reka...” – „Volga, Volga – majka rodna, Volga – ruska reka...”) i naredili da njihovi ruski

⁵⁵ В. К. Штрик-Штрикфельдт, *Против Сталина и Гитлера*, Москва, 1993, стр. 40–41.

⁵⁶ IAB, BdS, Podaci o licima, – Zavališin Sergej.

⁵⁷ IAB, BdS, br. G148. 21.

pomagači pevaju umesto „ruska reka” – „snažna reka”.⁵⁸ Sigurno je da u proleće 1941. godine niko nije mogao da predvidi ovakav razvoj događaja.

Krajem proleća 1941. godine, tačnije 22. maja naredbom vojnog zapovednika u Srbiji je bila formirana jedina organizacija ruskih izbeglica – „Biro za zaštitu interesa i za pomaganje ruskih emigranata u Srbiji”, a za načelnika je bio postavljen M. F. Skorodumov. Stalno sedište Biroa bilo je u Beogradu u Ruskom domu, u prostorijama bivše Državne komisije.

Od 11. juna 1941. godine Biro se uključio u obavezan popis svih ruskih emigranata u Srbiji koji je Uprava grada Beograda započela još 22. maja prema naredbi nemačkih organa. Emigranti muškog i ženskog pola koji su napunili šesnaest godina i lica starija od tog uzrasta su dobijali posebnu ličnu kartu koja je prema zahtevima nemačkih vlasti bila i njihovo uverenje o „arijevskom poreklu”. Prema rezultatima ovog popisa u Beogradu je živelo 7.020 odraslih ruskih emigranata (s tim da u ovaj broj nisu ulazila lica koja su dobila jugoslovensko ili imala neko drugo državljanstvo osim carskog ruskog).⁵⁹

Već 15. maja general Skorodumov je objavio obimno naređenje broj 1. u ime Biroa. Ovo naređenje je razjašnjavalo strukturu, ciljeve i funkcije Biroa. Bilo je rečeno da će Biro imati šest odeljenja, koja će da vode sledeća lica: kancelariju i finansije – pukovnik N. L. Nejelov, sekretarijat Biroa – kapetan A. A. Obaturov, kulturno-prosvetnu delatnost – konjički kapetan I. V. Ričkov (administrativno-privredni deo), ustanove Ruskog društva Crvenog krsta – profesor dr N. V. Krajinski (sa vršenjem funkcije rukovodioca ruskih nastavno-naučnih ustanova), administrativno odeljenje – senator S. N. Smirnov, „evidenciju”,⁶⁰ registraciju i štampu – A. V. Lanin. Bilo je reči i o pripremi zvaničnog spiska ruskih kolonija u Srbiji sa obaveznim potvrđivanjem ovlašćenja kolonija koje izdaje general Skorodumov. Na temelju bivšeg Ruskog naučnog instituta bilo je planirano osnivanje Više naučno-nastavne školske ustanove, sa naučnim i nastavnim odsecima, sa uključivanjem svih vojnih i nastavnih snaga pod vođstvom profesora N. V. Krajinskog. Rusko-srpska gimnazija u zidinama Ruskog doma je nastavila da radi i delovala neprekidno do dolaska sovjetskih trupa 1944. godine. U leto 1941. godine bila je otvorena i dobrotvorna menza za najsiromašnije ruske izbeglice.

U istom naređenju Skorodumov je saopštio ruskoj javnosti da su sve ruske organizacije i društva koja su dotle postojala zatvorena prema nemačkoj naredbi i da moraju da predaju sva svoja sredstva i dokumentaciju na čuvanje u

⁵⁸ В. К. Штрик-Штрикфельдт, *n. d.*, str. 175.

⁵⁹ IAB, UGB SP II, br. 44/41.

⁶⁰ Tako je u tekstu. Tekst je inače pun srbizama i predstavlja filološki zanimljiv obrazac prodiranja srpskog jezika u ruski jezik izbeglica u Srbiji.

finansijsko odeljenje Biroa. Po dobijanju dozvole od načelnika Biroa, neke organizacije bi mogle da nastave sa radom. Isto se odnosilo i na rusku regularnu i neregularnu štampu, s tim da je ovde bila potrebna i dozvola od nemačkih vlasti, prema opštoj nemačkoj naredbi koja je uređivala rad štampe u Srbiji. Bitno je bilo i to da su bile zabranjene direktne molbe pojedinačnih ruskih emigranata, grupa emigranata ili čak izbegličkih organizacija na ime nemačkih ili srpskih organa, jer bi se svi kontakti morali održavati samo preko Biroa.

Osim suvih rečenica ovog naređenja, u želji da prikaže emigrantima realan značaj novonastalih promena, već 16. juna general Skorodumov pismeno se obratio izbeglicama tekstom proglasa koji se pojavio na zidovima Ruskog doma. U proglasu Skorodumov je još jednom podsetio emigrante na težak položaj u kome su se našli zbog „teške katastrofe, koju je doživeo bratski... po krvi narod koji je pružio sklonište” ruskim izbeglicama, spomenuo i prisutne u poslednje vreme „nezaslužene progone i uvrede”, izazvane po njegovom mišljenju propagandom Engleske i komunističke Internacionalne. Skorodumov je upoređio ove događaje sa onima iz 1917. godine, „kada su isti agenti uništili i našu Domovinu. Takođe su se skrivali iza imena Cara, izdajom odozgo, i glupošću odozdo su razorili našu Domovinu”. Čak i više, on je izrazio sigurnost da će, bez obzira na privremeno nerazumevanje srpskog naroda „proći neko vreme i prevareni srpski narod će shvatiti” Ruse koji su, polazeći „od prethodnog iskustva Rusije, predviđali tok događaja i hteli su... da spasu... od katastrofe” srpski narod.

Dalje je Skorodumov pozvao sve, uz „razumljiv u vojno vreme” oprez u svim svojim postupcima, da se pobrinu o unutrašnjoj organizaciji izbegličkog života. Predložio je sledeće pravce aktivnosti ruske emigracije:

1) podignuti moralni nivo emigraciji, aktivirati ulogu sveštenstva u savremenom životu, smanjiti taksu za crkvene obrede;

2) ujediniti sve vojne organizacije u jedno odeljenje, izbrisati podelu bivših ruskih vojnika na elitne i drugorazredne;

3) prebaciti školstvo u nacionalni tok i zavesti u svim ruskim nastavnim ustanovama obaveznu nastavu zanata, i u muškim i u ženskim školama da bi se obezbedili uslovi za stvaranje zdrave porodice – temelja zdrave nacionalne države;

4) finansijski položaj ruske emigracije bi trebalo da se bazira ne na stranim donacijama nego na razvoju sposobnih za konkurenciju i život ruskih privatnih firmi, koje bi mogle da postanu izvor prihoda ne samo za svoje osnivače nego i za nezaposlene i za pružanje pomoći deci i starijim osobama;

5) dobrotvorna društva bi trebalo da budu ujedinjena, uzeta pod striktnu kontrolu, a zaposleni u tim ustanovama ne bi smeli da se izdržavaju iz prikupljenih sredstava;

6) da se zaborave sve političke i ostale razmirice, i da se svi ujedine oko Biroa za zaštitu interesa ruske emigracije.

Na kraju general Skorodumov je pozvao emigrante da se klone „šaptača” koji šire smutnju i plaćenih agenata koji pripremaju provokacije. U ime Biroa on je obećao da će striktno kažnjavati, bez obzira na uzrast, nastavni nivo i položaj, svakog ko bude zapažen u prekomernom korišćenju alkohola; svakog ko pravi kavgu na javnom mestu; svakog ko se bavi prosjačenjem; svaku rusku ženu koja bude opažena u nepristojnom ponašanju, načinu oblačenja ili javnom bavljenju prostitucijom. Ovo kažnjavanje trebalo je da izgleda kao preporuka Biroa upućena lokalnim vlastima da se okrivljeni pošalje na prinudni rad u neki od manastira bez prava povratka. Na taj način Mihail Skorodumov se nadao da odbrani čast i ugled „nacionalne zagranične Rusije”. Indikativno je da je u istom proglasu Skorodumov kritički obradio terminologiju koja je precizirala status Rusa u Srbiji. On je izjavio da više niko ne sme da ih nazove „izbeglicama”, jer su oni „emigranti”.⁶¹

Posle nemačkog napada na Sovjetski Savez ruska emigracija je pojačala svoju delatnost. U to vreme se pojavio jedan zanimljiv dokumenat – proglas upućen „ruskom narodu i čitavoj emigraciji”, koji su potpisali ruski novinari u Srbiji, predstavnici desničarskih političkih grupa: A. V. Lanin, V. M. Pronin, E. Messner, M. Solamahin, V. K. Gordovski, N. Talberg, N. P. Rklicki, E. Šelj, D. Persijanov, N. Čuhnov, Vl. Grinenko. U svom proglasu oni su tvrdili da je „22-og juna... otkucalo vreme, koje su od 1917. godine očekivali svi nacionalno-orijentisani ruski ljudi..., odlučujući boj novog svetskog poretka... protiv komunističke sovjetske vlasti”. Autori proglasa su dalje naivno izjavljivali da su „nemačke oružane snage... proglasile nemilosrdni rat ne Ruskom narodu i ne Rusiji, već... komunističkom internacionalu... Pobeda nad... komunistima... mora da donese Ruskom narodu oslobođenje i spasenje, pravu slobodu, mir, red, pravdu i nacionalnu Rusku vladu, vladu Rusa, a ne internacionala, koja će da preporodi Rusiju i spoji u jednom prijateljskom radu sve... Ruse... daće zemlju... seljacima i kozacima, obezbediće radnika i njegovu porodicu, odbraniće privatnu svojinu i vratiće vojsci... rusko ime i staru slavu”. Samu rusku emigraciju oni su pozvali da bude „spremna za brzi povratak na rodnu grudu da... učestvuju u izgradnji ruske budućnosti u savezu dve velike Carevine: Ruske i Nemačke”.⁶² Zanimljivo je uporediti ovu izjavu sa javnim nastupom šefa

⁶¹ IAB, Žika Jovanović, br. 115 („Proglasi i objave 1941–1945” – deo bogate zbirke periodike koju je skupio Žika Jovanović za muzej štampe koji nikad nije bio otvoren), bez broja.

⁶² IAB, Žika Jovanović, br. 115, bez broja.

nemačke policije, ministra unutrašnjih poslova i vode SS-a Hajnriha Himlera u Poznanju 4. oktobra 1943, koja je bila snimljena na traku i korišćena u Nirnberškom procesu kao dokaz broj №1919-PS, SAD – 170. U ovom govoru, osim priznanja činjenice brutalnog uništavanja Jevreja, Himler je pokazao i svoj odnos prema slovenskim narodima: „...kako žive Rusi, kako žive Česi apsolutno mi je svejedno. Sve što je dobro kod drugih nacija koji pripada dobroj krvi poput naše, mi ćemo oduzeti, ako bude trebalo uzimaćemo i njihovu decu i vaspitavaćemo ju kod nas. Pitanje o tome žive li ove nacije u blagostanju ili u uslovima gladovanja, zanima me utoliko ukoliko nam je potreban ropski rad za našu kulturu, a u ostalom on ne predstavlja za mene nikakav interes. Mene ne zanima da li će da pogine deset hiljada ruskih žena za vreme kopanja antitenkovskih rovova. Za mene je bitno samo jedno – kada će ovaj rov biti gotov za Nemačku...”⁶³

Ipak u to doba nacisti su vešto sakrivali svoje antislovensko raspoloženje i isticali su svoj antikomunizam. Zato su desničarski raspoloženi ruski emigranti težili da formiraju vojnu jedinicu od ruskih izbeglica za učešće u borbi protiv boljševika. Ova ideja se verovatno pojavila još krajem juna (odmah nakon napada Nemačke na SSSR), jer već u julu Mihail Skorodumov je započeo pregovore sa saradnikom SS jedinica u Zagrebu grofom Fon Hajdek-Korvinom o mogućnosti skupljanja na području NDH i prebacivanja na područje Srbije ruskih emigranata koji su izjavili spremnost da se uključe u ovakvu jedinicu. Hajdek-Korvin čak je formirao grupu od 200 ruskih emigranata, koji su bili spremni za prebacivanje u Beograd. Ipak nemački šefovi su sa oprezom dočekali ovu informaciju i za svaki slučaj su uhapsili Hajdek-Korvina za nepotrebnu inicijativu.⁶⁴

U međuvremenu događaji su se odvijali munjevitom brzinom. Uzajamnog razumevanja između ruskih izbeglica i srpskog stanovništva bilo je sve manje. „Baćuška Staljin” i „Crvena Armija” izazivali su dijametralno suprotne reakcije kod većine srpskog stanovništva i doslednih antikomunista iz redova ruske emigracije koji su se dobro sećali šta to znači crveni teror. Ruski „beli” emigranti su doživljavani kao krvni neprijatelji „baćuške Staljina”, i zato je po Srbiji prošao talas ubijanja ruskih emigranata, da ne pominjemo obične svađe i prebijanja na ulicama. Ubiti naoružanog nemačkog vojnika iza čijih leđa je stajala sva snaga okupatora, ili čak i običnog saradnika policije, koji je imao više kolega i rođaka spremnih na osvetu, bilo je mnogo teže nego zaklati usamljenu rusku porodicu koja se izbegličkim usudom našla u nekoj balkanskoj nedodijji. U svom posleratnom članku M. Skorodumov piše da je do kraja leta „od ruku srpskih ko-

⁶³ *Нюрнбергский процесс. Сборник материалов*, I, Москва, 1954, str. 788.

⁶⁴ IAB, BdS, br. H91. 4.

munista poginulo oko trista ljudi".⁶⁵ Nema mogućnosti da se proveriti preciznost ovog broja, iako je niz ubistava, prebijanja i pljački ruskih emigranata stvarno zabeležio SD, s tim da se mora dodati da je SD obraćao pažnju na napad na nekog ruskog emigranta samo ako su se taj izbeglica ili članovi njegove porodice nalazili na službi u nemačkim ustanovama. U suprotnom slučaju lokalne policijske vlasti su odbijale da započnu postupak i prebacivale su sve u domen kriminalnih ispada, jer su izbegavale da skreću na sebe pažnju Gestapoa ili srpske Specijalne policije. Kao primer možemo da navedemo tragični događaj koji je opisala Nina Belavina, kći sveštenika oca Sergija (Belavina). Nina je studirala pravo u Beogradu i došla je kod svog oca u selo kod Požarevca. Otac Sergije je imao četrdeset devet godina, i već osamnaest godina je radio kao sveštenik u različitim srpskim seoskim parohijama.

U devet uveče u opštinu su upala tri naoružana čoveka i naterala su opštinskog blagajnika da ih odvede do stana oca Sergija. Pod pretnjom pušaka uperenih u njega, blagajnik je uzviknuo: „Oče Sergiju!” „Ko je?” – odgovorio je miran glas. „Ja, Bora.” – nastavi uplašeni blagajnik. „Ulazi, vrata su otvorena” – pozva sveštenik. Dvoje od napadača su ušli u kuću i ostajali tamo jedan sat... Nakon toga su izašli i terali udarcima kundaka sveštenika da ide ispred njih. Jedan je nosio veliki zavežljaj sa stvarima umotanim u čaršav... U sokaku sveštenik je pokušao da pobegne, ali ga je uhvatio treći napadač, koji ga je žestoko pretukao kundakom... Uskoro su seljaci koji su se okupili pored kuće nesrećnog sveštenika čuli pucanj i nakon određenog vremena došli su na mesto tragedije... Na lešu su bile pronađene: prostrelna rana, vrat je bio presečen na dubinu 5–6 cm, nekoliko dubokih ubodnih rana nanesenih nožem u predelu grudi... Oca Sergija su sahranili... bez sveštenika, jer je on bio jedini sveštenik u okolini.⁶⁶

Situacija se toliko pogoršala da su se „kozaci koji su živeli u Šapcu, nakon što je pet kozaka sa porodicama bilo preklano od strane komunista, prihvatili oružja, formirali dve kozačke satnje i pod komandom kozačkog satnika Ikonikova zajedno sa nemačkim jedinicama branili od napada komunista”.⁶⁷ Pod uticajem ovog spleta okolnosti M. Skorodumov je odlučio, uz saglasnost načelnika Štaba vojnog zapovednika u Srbiji pukovnika Keviša, da organizuje Ruski korpus, koji bi „posle likvidacije komunizma u Srbiji” morao da bude prebačen na Istočni front, i 12. septembra 1941. Skorodumov je proglasio mobilizaciju svih vojnih obveznika od osamnaest do pedeset pet godina.⁶⁸

⁶⁵ *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–45 гг.*, С.-Петербург, 1999, стр. 44.

⁶⁶ IAB, BdS, br. B922. 1-2.

⁶⁷ *Русский Корпус...*, стр. 45. Pavle Ikonikov, koji je okupio odred od 124 kozaka koji je funkcionisao do 12. 10. 1941, bio je opisan i u arhivskim dokumentima. IAB, BdS, br. I-122; IAB, UGB SP, br. IV 269/25.

⁶⁸ *Русский Корпус...*, стр. 45.

Ova brzina i inicijativa je uplašila Nemce, Skorodumov i ljudi koji su se okupili oko njega ponašali su se suviše nezavisno. Već 14. septembra bio je zabranjen beogradski *Ruski bilten*, organ ruske emigracije u Srbiji, a odgovorni izdavač Lanin je bio uhapšen.⁶⁹ Sam general Skorodumov i šefovi odeljenja koje je on postavio bili su zbačeni sa svojih položaja. Na njihovo mesto su bili postavljeni lojalni Rusi očiglednog nemačkog porekla – general Vladimir V. Krejter bio je postavljen za načelnika Biroa, a Boris A. Štejfon – za načelnika Ruskog korpusa. Skorodumov je takođe bio uhapšen. Prema uspomenaма njegovih savremenika, javno je izjavio da se povlači sa političke i društvene pozornice pa će se u Ruski korpus vratiti kao redov tek kada sovjetski boljševici dođu u Srbiju i oteraju odatle Nemce. U septembru 1941. godine ova izjava izgledala je smešno, ali je Mihail Skorodumov održao svoju reč. Nakon puštanja iz zatvora sve do 1944. on se izdržavao zanatlijskim radom jer je bio vrstan obućar. Tek kad je dolazak sovjetskih trupa u Srbiju postao neminovan, general Skorodumov se ponovo vratio u korpus kao redov i zajedno sa jedinicama tog korpusa zauvek napustio Srbiju. Delatnost korpusa izlazi iz hronoloških okvira ovog članka i zato ćemo samo da konstatujemo da je krajem 1941. godine, kada se uglavnom formira veći deo korpusa, on bio podeljen na više jedinica koje su vršile stražarske zadatke pod nemačkom komandom na rudnicima, železnicama i bitnim saobraćajnim čvorovima. Korpus je formiran kao dobrovoljačka jedinica, iako je bilo pretnji i prikrivenih ucena za one koji su odbijali da se pridruže korpusu. Vremenom značajan broj muškaraca izbeglica je ušao u sastav ovih jedinica, što je kasnije ubitačno delovalo na demografsku strukturu ruske emigracije u Srbiji. Ovaj odlazak u jedinicu u službi nemačkih oružanih snaga je dodatno pogoršao odnos srpskog stanovništva prema ruskim izbeglicama. Desilo se nekoliko slučajeva ubistva sa leđa, u kasnim večernjim satima, za vreme dolaska vojnika na odsustvo.⁷⁰ Ova pojava, kao i naređenje srpske vlade od 1942.⁷¹ o otpuštanju iz državne službe svih Rusa bez obzira na njihovo državljanstvo (odnosno čak i onih koji su imali jugoslovensko državljanstvo) postavilo je Ruse u Srbiji u neizdržljive uslove. Mnogi su pokušavali da pronađu novo zaposlenje na području Nemačke ili protektorata (u Nemačkoj, Austriji ili Češkoj) i napuštali Srbiju. Tragovi ovog migracionog talasa su sačuvani u

⁶⁹ *Новое Време*, 15. IX, Beograd, 1941, str. 2.

⁷⁰ Д. Гирич, Б. Станић, *Каталог збирке политичког плаката Музеја града Београда 1941–2000*, Београд, 2005, плакат бр. 099.

⁷¹ Na primer: „Rešenjem Gospodina Ministra unutrašnjih poslova III. br. 285 od 18. maja 1942. godine, otpušten sam iz državne službe na osnovu § 104, t. 16 Zakona o činovnicima, kao Rus...” UGB SP, AO/PO, 15/5.

arhivama Gestapoa, jer svako ko je hteo da dobrovoljno traži radno mesto u Nemačkoj morao je da dobije uverenje od Gestapoa o političkoj pouzdanosti.⁷²

Na kraju mora da se konstatuje i ta činjenica da nisu svi ruski emigranti dočekali nemačku okupaciju sa entuzijazmom. Nemci su odmah po dolasku u Srbiju počeli da traže svoje neistomišljenike, između ostalih i među ruskim izbeglicama. U ovom poslu oni su imali oslonac na mrežu svojih pomagača iz redova ruskih izbeglica. U grupi ovih pomagača Gestapoa su se izdvajali ljudi sa različitim motivima: odani entuzijasti koji su radili zbog ideoloških motiva i slali u Gestapo svoje izveštaje pisane na desetinama stranica, bilo je i otpisanih prevaranata spremnih na sve zbog para, a bilo je i običnih policajaca koji su radili u srpskoj policiji još pre 1941. godine i kao nasleđe, sa nameštajem i lisicama, prešli su u vlasništvo nemačkih okupatora.⁷³

Pre svega stradale su izbeglice iz Rusije jevrejskog porekla (zajedno sa ostalim srpskim Jevrejima). Već 16. aprila 1941. godine u Beogradu su se pojavili proglašeni koji su, pod pretnjom smrtnom kaznom naređivali svim licima jevrejskog porekla da se okupe 19. aprila ispred zgrade gradske policije. Patnje i smrt u Banjičkom logoru su bile usud većine ovih ljudi. Kasnije je Gestapo tražio skrivene Jevreje u redovima ruske emigracije.⁷⁴ Sudbina onih za koje se sumnjalo da su jevrejskog porekla bila je različita. Imućniji su mogli da se spasu. Na primer G. I. Flekser se bavio otkupom zlata i nakita, a bio je i vlasnik zlatarske radnje, za čije otvaranje mu je novac posudila sredinom dvadesetih godina lokalna jevrejska zajednica. Iako je situacija izgledala fatalno, u njegovom dosijeu se prvo pojavilo svedočanstvo o tome da on pati od više teških i neizlečivih bolesti, a nakon toga još i potvrda Biroa ruske emigracije o njegovom apsolutno „arijevskom” poreklu. Na kraju, on je izvadio i potvrdu o tome da je zapravo državljanin neutralne države (Švedske), što je zapravo fasciniralo saradnike beogradskog Gestapoa, koji nisu mogli da shvate na koji način je Flekser mogao toliko brzo i bez napuštanja Beograda da postane srećni vlasnik švedskog pasoša.⁷⁵ Nažalost, ovakve finansijske mogućnosti su bile izuzetak u redovima ruske emigracije jevrejskog porekla. Bliže je tragičnom pravilu sudbina Samuila J. Rovinskog, koji je radio kao lekar u Lazarevcu. On je bio oženjen medicinskom sestrom Srpkinjom, koja je radila zajedno sa njim i potpuno se integrisao u lokalni život. Rovinski je imao zasluženi ugled, ne samo kao školovani stručnjak (završio je Carski univerzitet u Harkovu), nego i kao

⁷² IAB, BdS, br. G-151, G-144, G-110, E-9, E-4, D-611, D-46, C-24, B-365, B-208, B-169, B-1087, B-73, B-28. Na primer na rad u Nemačku je otišla kći dr N. V. Krajinskog, a sa njom je otputovao i sam stari profesor.

⁷³ IAB, BdS, br. A-074, B-1318, B-336, B-508, B-635, C-86, C-123, D-111, G-166, H-83, J-45, J-163.

⁷⁴ IAB, BdS, br. B-153, B-431, F-178, J-179.

⁷⁵ IAB, BdS, br. F-178.

dobar čovek koji je bio spreman da leči siromašne pacijente besplatno. Posle njegovog hapšenja više od stotinu Srba, njegovih poznanika, prijatelja, komšija i pacijenta, potpisalo je molbu na ime ministra unutrašnjih poslova Srbije da se predsednik Vlade Milan Nedić lično obrati Gestapou povodom oslobađanja dr Rovinskog. Rovinski je bio pušten na slobodu, ali Nemci su se uskoro predomislili i odlučili ponovo da ga uhapsu. Kada je Rovinski probao da pobjegne, ljudi koji su potpisali molbu za njegovo oslobodenje su bili uzeti za taoce. Nesrećni doktor se oprostio od svoje dece i porodice i obesio se na pragu vlastite kuće.⁷⁶

Nacističko „pravosuđe” se odmah pobrinulo i o sudbini masona⁷⁷ u Srbiji, među kojima je bilo i nekoliko predstavnika ruske emigracije. Gestapo je hapsio svakog izbeglicu koji je bio blizak reviziji svojih pogleda na sovjetsku državu i osećao simpatiju prema SSSR-u kao Rusiji u komunističkom amalgamu.⁷⁸ Čak i one koji su bar jednom u životu došli u ambasadu SSSR-a (na primer lica koja su tražila adrese svojih rođaka u SSSR-u, koji su se interesovali za tehničku ili prirodnjačku literaturu ili koji su hteli da saznaju kako izgleda život u sovjetskoj državi) obično je hapsio i proveravao Gestapo.⁷⁹ Nakon detaljne provere, koja je bila praćena fizičkim pritiskom na uhapšene, ove slučajne nesrećnike su puštali na slobodu posle potpisivanja pismene obaveze da nikom ne pričaju o hapšenju ni o potpisivanju ove obaveze osim bračnom drugu (ako je takav postojao), s tim da je ovaj poslednji takođe morao dao potpiše obavezu o čuvanju tajne.⁸⁰

Nakon dolaska Nemaca svaki otvoreni razgovor, čak i sa najprisnijim drugarima je mogao da postane razlog hapšenja i smeštanja u logor.⁸¹ U privatnim razgovorima neki „slobodoumni” emigranti su pali u zabludu koja je bila potpuno suprotna onoj koja je zanosila ekstremno desničarske vođe emigracije. Ovi „slobodoumni” su smatrali „...da u Rusiji više nema komunizma, tamo žive Sloveni patriote, koji se bore za slovensku ideju i jedinstvo svih Slovena.”⁸² Sumnju Gestapoa su mogli da izazovu čak i bezazleni redovni sastanci istih ljudi, koji su se okupljali samo da popiju nešto vina i da odigraju partiju karata.⁸³ Umorni od svakodnevnih najneverovatnijih glasila i u želji da

⁷⁶ О. Марковић, „Доктор Сима Ровински”, *Мали човек и велика историја*, (ур. Г. Милорадовић), Ваљево, 2002, стр. 7–14; IAB, Banjički logor, 6286 (IV).

⁷⁷ IAB, BdS, br. C-128, C-135, D-44, J-179, ST-131.

⁷⁸ IAB, BdS, br. A-56, A-116, C-70, C-75, C-76, D-90, D-184, D-195, G-318, I-5, I-51, J-13, J-810.

⁷⁹ IAB, BdS, br. A-15, A-23, B-217, D-212, D-250, O-21.

⁸⁰ IAB, BdS, br. B-361, 26.

⁸¹ IAB, BdS, br. I-50.

⁸² IAB, BdS, br. B-579. 2.

⁸³ IAB, BdS, br. C-191.

dobiju bar donekle objektivnu informaciju, ruski emigranti su pokušavali da uporede bravurnu nemačku propagandu sa radio-emisijama iz Moskve i Londona. Kao odgovor na ove pokušaje, koji su bili tipični i za ostalo stanovništvo Srbije, pojavilo se naređenje nemačke komande u Srbiji od 27. maja 1941. godine o zabrani slušanja svih radio-stanica osim nemačkih, pod pretnjom zatvorske kazne ili čak i streljanja, s tim da je odgovornost za izvršenje ove naredbe bila kasnije prebačena na srpsku Specijalnu policiju i Gestapo.⁸⁴ Ipak neke ruske izbeglice su organizovale čak i grupno slušanje zabranjenih radio-emisija ili su prenosile njihov sadržaj komšijama ili kolegama na radnom mestu.⁸⁵

Bez obzira na sav ovaj pritisak, samo malobrojni ruski emigranti su imali želju da se bore protiv Nemaca sa oružjem u rukama (ili čak i bez njega). Iako se stvaranje ilegalnog Saveza sovjetskih patriota odnosilo na sredinu 1941. godine, njegova delatnost, kao i broj članova je bio minimalan, a do 1944. godine u materijalima Gestapoa nema nijednog svedočanstva o zapaženoj aktivnosti ove organizacije, iako se nekoliko puta pojavljuju imena vođa te organizacije Fjodora Vistoropskog, Vladimira Lebedeva, Iljije Odiselidze.⁸⁶ Ovi pojedinci su mogli pre da izraze svoje vlastite poglede nego li da promene sliku grupnog ponašanja ruskih izbeglica. Čutljiva većina ruskih emigranata u Srbiji je bila ravnodušno negativno orijentisana prema pokretu otpora, o čemu indirektno svedoči i značajan odziv dobrovoljaca u Ruski odbrambeni korpus, koji nije umrljao ruke krvlju kaznenih ekspedicija ili zločinima protiv građanskih lica, ali je ipak aktivno (i do dolaska sovjetskih trupa uspešno) učestvovao u građanskom ratu koji je bujao na prostorima Jugoslavije 1941–1945. godine.

Verovatno da je ova čvrsta antikomunistička pozicija značajnog dela ruskih emigranata, kao i njihova nada za povratak u domovinu kao pozadina nemačkih trupa i bila taj kobni razlog koji je izazvao nestanak ruske emigracije u Srbiji i Jugoslaviji. Manijakalna mržnja A. Hitlera i njegovih pristalica protiv svih Slovena, a pogotovo Rusa, kao i niz zločina koje su nacisti napravili protiv čovečanstva, a naročito politika genocida srpskog i ruskog naroda postavili su veliki deo ruskih izbeglica u Srbiji u bezizlaznu situaciju.

⁸⁴ IAB, UGB SP IV, br. 38/05. 266.

⁸⁵ IAB, BdS, br. A-50, B-112, H-222, I-54, J-235.

⁸⁶ M. Obradović, „Dve krajnosti u političkoj delatnosti ruskih izbeglica u Srbiji (1941–1945)”, *Tokovi istorije*, 1–2/1997, Beograd, 1997, str. 148.

Summary

Special Foreign Intelligences and the Life of Russian Immigrants in Serbia in 1941.

Immediately after the April War, most of Russian immigrants residing in Yugoslavia demonstrated to the Government of Yugoslavia, through their representatives metropolitan Anastasije and V. Strandtman, their loyalty and readiness to pay their patriotic debt to Yugoslavia. A number of immigrants had been killed during bombings due to the fact that they mainly lived in urban areas. However, considerable part of Russian immigration in Yugoslavia felt resentment towards their former allies from the First World War: the United Kingdom and France. In early 1941 the status of Russian immigrants was already severe enough due to an agreement made between official Belgrade and Moscow.

Some Russian immigrants were recruited by the GPU, French and American Intelligence, and particularly by the British Intelligence and German intelligences.

After German occupation, an organisation of Russian refugees was set up, according to Gestapo instructions. It was under the leadership of M. F. Skorodumov, and later on it was led by general V. V. Kreiter. The thirst for combat at Eastern front and numerous attacks to Russian refugees made them to form special military formation – Russian Corps. This decision had extremely negative consequences for immigrants since German politics was not solely anticommunist, but above all antislavic, antiserbian and antirussian. A large number of Russian immigrants – Nazi regime enemies, was killed in the persecutions initiated by the Gestapo and special police leading to disappearance of Russian immigrants from the territory of Serbia during the war and first postwar years.

Mr Dragomir BONDŽIĆ
Institut za savremenu istoriju
Beograd

UDK 378.342(497.11) "1947/1951"
338.26(497.1) "1947/1951"

PRVI PETOGODIŠNJI PLAN I STIPENDIRANJE STUDENATA U SRBIJI (1947–1951)*

APSTRAKT: U radu se na osnovu arhivskih dokumenata, objavljene građe, statističkih pregleda, štampe i literature prati razvoj stipendiranja studenata u Srbiji u periodu Prvog petogodišnjeg plana. Pored zakonske regulative i procedure analiziraju se tok i rezultati dodeljivanja studentskih stipendija do kraja Prve petoletke i radikalne izmene sistema stipendiranja koja je izvršena 1951. godine.

Posle početnog perioda obnove i izgradnje zemlje, jugoslovensko komunističko rukovodstvo se odlučilo za uvođenje planske privrede, sledeći doktrinu komunizma i ugledajući se na Sovjetski Savez. Zakon o Petogodišnjem planu razvitka privrede je donet aprila 1947. godine, na nivou cele države i pojedinih republika posebno. Diktirajući glavne zadatke u narednih pet godina (industrializaciju, elektrifikaciju, izvlačenje iz zaostalosti, podizanje standarda itd.), metode njihovog ostvarivanja (entuzijizam, disciplina, novatorstvo i sl.) i konkretne ciljeve privrednog razvoja, Plan je posebnu pažnju posvećivao školovanju kadra za realizaciju postavljenih ciljeva i zadataka. Iz toga su proizilazile i obaveze prosvetnih i naučnih ustanova, posebno univerziteta i viših škola. Njihov rad je trebalo reorganizovati, osavremeniti, približiti praktičnim problemima i, pre svega, usmeriti na stvaranje tačno određenog broja visokokvalifikovanih stručnjaka za sve oblasti privrednog, društvenog i kulturnog života. Tako je u narednom petogodišnjem periodu na nivou cele države trebalo prosečno povećavati broj stručnjaka sa fakultetskom spremom po 5.000 godišnje. Planskim upisom, podsticanjem studenata stipendijama, poboljšanjem standarda i na dru-

* Rad je napisan u okviru projekta *(Ne)uspešna integracija – (Ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991. godine* (147039), koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije, Beograd.

ge načine, trebalo je povećati broj diplomiranih studenata i odgovoriti zahtevima planske privrede.¹

Na tim principima, u Petogodišnjem planu NR Srbije se tražilo da se od 1947. do 1951. na sve fakultete Beogradskog univerziteta i više škole planski upiše 32.000 studenata (po tačno određenim kvotama za svaki fakultet) i da se u tom periodu obezbedi 14.350 visokokvalifikovanih stručnjaka (opet po tačno određenim kvotama za svaki fakultet i struku – 2.500 ekonomista, 2.500 inženjera, više od 2.000 pravnika, preko 1.500 inženjera poljoprivrede i šumarstva, oko 900 medicinara, više od 560 veterinarara i 3.000 pedagoga i nastavnika). Zato su bile tačno predviđene mere reorganizacije, podsticanja, kontrole i materijalne potpore visokoškolskim ustanovama: trebalo je u Univerzitet investirati 1,8 milijardi dinara.² Obavezujuće i detaljne odredbe Plana ostavile su značajne posledice na ustrojstvo visokog školstva, pa i na život i rad studenata.

Uticaj Petogodišnjeg plana na opšte uslove rada i na strukturu i organizaciju visokoškolskih ustanova pokazao se neposredno po njegovom proglašavanju. Taj uticaj se odražavao u izmeni strukture, osnivanju novih fakulteta i odseka, uvođenju planskog upisa studenata i stalnom agitaciono-propagandnom pritisku za izvršavanje zadataka Petogodišnjeg plana. Od 1947. došlo je do promena u strukturi Univerziteta tako što su osnivani novi fakulteti i reorganizovani stari uvođenjem novih grupa, smerova i predmeta, u skladu sa odredbama Plana koje su predviđale stvaranje stručnog kadra za brz razvoj privrede (Ekonomski, Prirodno-matematički, Šumarski i Geološki fakultet, Tehnička i Medicinska velika škola itd.). Upis na fakultete od školske 1947/48. tekao je po kvotama koje je određivao Plan, a broj studenata u Beogradu je i dalje rastao u skladu sa sve većim brojem gimnazijalaca koji su nastavljali školovanje na Univerzitetu. Planske potrebe su određivale raspored studenata po fakultetima, odsecima i grupama, a usmeravanje upisa je vršeno raznim merama i pritiscima (između ostalog i politikom stipendiranja). Istovremeno, upis i čitav nastavni i naučni rad na fakultetima, rad nastavnog osoblja i učenje studenata bili su prožeti stalnim i snažnim agitaciono-propagandnim radom partijskih i studentskih organizacija usmerenim na ostvarenje planskih zadataka i ispunjavanje obaveza u učenju, polaganju ispita i završavanju studija. Taj rad je prožimao i vannastavni život na Univerzitetu dovodeći do vrhunca već postojeće metode („nagajništvo”, obavezivanje, podsticanje takmičenja, udarništva, novatorstva, pohvala pozitivnih i kritikovanje negativnih primera i sl.).³

¹ *Петогодишњи план развійка народне привреде ФНРЈ у годинама 1947–1951*, Београд, 1947, стр. 37–59.

² *Петогодишњи план развійка народне привреде НР Србије у годинама 1947–1951*, Београд, 1947, стр. 52–53, 56–95.

³ Videti više u: Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Београд, 2004, стр. 112–118, 285–288, 293–298. Agitaciono-propagandni pritisak se detaljno može pratiti na stranicama *Narodnog studenta*.

Realizacija Plana dovela je i do promena u strukturi državnih organa nadležnih za visoko školstvo. Aprila 1947. godine, formiran je Komitet za naučne ustanove, Univerzitet i visoke škole NRS (Komitet NRS) kao republički organ zadužen za upravljanje i nadzor nad visokoškolskim i naučnim ustanovama, planiranje naučnog rada, povezivanje nauke i visokog školstva sa potrebama Plana i plansko podizanje viših stručnih kadrova u Srbiji.⁴ Na ovaj način je upravljanje visokim školstvom u Srbiji u potpunosti usklađeno i potčinjeno zahtevima Petogodišnjeg plana i centralizovani su svi poslovi i nadležnosti u sferi nauke i visokog školstva, posebno u oblasti finansiranja i rada fakulteta i brige o ekonomskim pitanjima studenata.

Pored ostalog, centralizovana je i dodela studentskih stipendija. Politika stipendiranja je odmah po završetku rata činila važan deo prosvetne politike vlasti u Jugoslaviji. Stipendijama je trebalo olakšati siromašnim studentima studiranje, omogućiti što masovniji upis dece radnika i seljaka na fakultete i izmeniti socijalni sastav kako studenata tako i čitave inteligencije u bliskoj budućnosti. Pored toga, stipendiranjem je trebalo ubrzati završavanje studija i povećati broj stručnjaka za obnovu i izgradnju zemlje i razvoj privrede i društva. Međutim, stipendiranje je u prvim posleratnim godinama vršeno stihijno, bez sistema, pravne regulative, kontrole, evidencije i dugoročnih ciljeva. Tek donošenjem Petogodišnjeg plana počinje se uobličavati sistem stipendiranja, kako studenata tako i učenika srednjih škola, a dodela stipendija postaje sastavni deo i važno sredstvo planskog uzdizanja visokoškolskog kadra.⁵

Dok su u početku raspodelu i isplatu stipendija vršila pojedina ministarstva i ustanove, svako za svoje stipendiste i po svojoj računici, od 1947. Komitet NRS je preuzeo koordinaciju i raspodelu stipendija za sve stipendiste svih fakulteta na teritoriji NR Srbije, rukovodeći se predlozima ministarstava i ustanova koje su obezbeđivale sredstva. Potrebu da se raspodela stipendija vrši iz jednog centra nametala je i činjenica da se od 1947/48. vršio planski upis studenata, a stipendije su bile predviđene kao jedan od glavnih stimulusa i regulatora planskog upisa. Da bi one to doista i bile, trebalo je da njima rukovodi isti organ koji rukovodi i planskim upisom, a to je u Srbiji bio Komitet NRS. Istovremeno, usmeravanje politike stipendiranja i raspodelu stipendija na saveznom nivou vršio je Komitet za škole i nauku FNRJ, organ koji je postavljao opšta načela i smernice u oblasti nauke i školstva na nivou cele zemlje i koji je usmeravao rad republičkih organa u ovim oblastima.⁶

⁴ „Уредба о Комитету за научне установе, Универзитет и високе школе”, *Службени гласник НРС*, III, бр. 14, 5. април 1947, стр. 123.

⁵ Архив Србије и Црне Горе (dalje ASCG), фонд Савет за науку и културу ФНРЈ (dalje SNK ФНРЈ), 317 (на сређивању), Елаборат о стипендијама 1950/51. Видети и: *Народни стјуђени*, бр. 20, 22. март 1947, стр. 2.

⁶ „Општа уредба о комитетима Владе ФНРЈ”, *Службени лист ФНРЈ*, II, бр. 32, 19. април 1946, стр. 369–371.

Komiteta NRS je započeo aktivnosti na raspodeli stipendija tokom leta 1947. godine. Prvo su od saveznih i republičkih resornih ministarstava i ustanova koje su davale stipendije prikupljane informacije o mogućnostima za stipendiranje studenata, o broju i raspodeli stipendija po fakultetima i odsecima, uslovima stipendiranja, kao i poimenični spiskovi željenih stipendista.⁷ Davaoci stipendija su se vrlo brzo javili sa svojim potrebama i mogućnostima, koje je Komitet morao uskladiti sa brojem upisanih studenata, planom upisa i petogodišnjim planom stvaranja stručnjaka.⁸

U isto vreme, načinjeni su i prvi koraci da se pravno reguliše procedura stipendiranja. Komitet za škole i nauku FNRJ doneo je Saopštenje o dodeljivanju stipendija za studije na univerzitetima i visokim školama u zemlji za školsku 1947/1948. godinu, kojim su regulisana sva pitanja stipendiranja do donošenja uredbe koja je pripremana. Studenti su obavješteni da do 10. septembra molbe za stipendije i potrebna dokumenta (biografija, uverenje o imovnom stanju, maturalno svedočanstvo, odnosno uverenje o uspehu sa fakulteta) dostave Komitetu NRS (odnosno nadležnim organima drugih republika za fakultete na njihovoj teritoriji). Molbe je trebalo slati preko sreskih narodnih odbora, koji su morali da svaku molbu prate obrazloženim mišljenjem (karakteristikom) o tome da li molilac zaslužuje stipendiju ili ne, odnosno da li mu treba dati prvenstvo pri dodeljivanju stipendije. Bilo je predviđeno da se posle izbora stipendista potpišu ugovori kojima su regulisani uslovi stipendiranja, način isplate, mesečni iznos, obaveze stipendista, uslovi prekida stipendiranja. Ministarstva su od svojih stipendista tražila da polože sve ispite u roku, da se obavežu da će im se po završetku studija staviti na raspolaganje i da pristanu na raspored koji im ona odrede. Visina stipendije je zavisila od imovnog stanja, fakulteta, godine studija, uspeha u učenju i kretala se od 1.500 do 3.500 dinara mesečno (prosečno 2.200), što je bilo dovoljno za osnovne troškove stanovanja i hrane, a u nekim slučajevima i za školske potrebe. Trebalo je da bolji studenti dobiju veću stipendiju, kao i stipendisti vojske, državnih organa i resora koji su imali posebnu važnost u Peto-godišnjem planu (studentima Rudarskog i Metalurškog fakulteta se davalo 300 dinara više, Građevinskog 200).⁹

⁷ Arhiv Srbije (dalje AS), fond Komitet za naučne ustanove, Univerzitet i velike škole NRS (dalje: Komitet NRS), f. 58, br. 1791, 29. jul 1947; *Isto*, br. 3316, 11. avgust 1947.

⁸ Na primer, Ministarstvo pravosuđa NRS je zatražilo 50 stipendija za studente prava; Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva FNRJ 81 stipendiju za studente šumarstva; Ministarstvo rudarstva FNRJ za 208 studenata raznih fakulteta; preduzeće „Izgradnja” za 8–12 studenata građevine itd. AS, Komitet NRS, f. 58, Ministarstvo rudarstva – Komitet NRS, br. 1160, 4. septembar 1947; *Isto*, f. 66, Ministarstvo pravosuđa NRS – Komitet NRS, br. 42, 26. avgust 1947; *Isto*, Izgradnja – Komitet NRS, 3525, 5. novembar 1947; *Isto*, Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva FNRJ – Komitet NRS, br. 4564, 2. septembar 1947.

⁹ AS, Komitet NRS, f. 56, Komitet FNRJ – Komitet NRS, br. 6432, 27. avgust 1947; *Isto*, f. 60, br. 1903, 30. jul 1947; *Isto*, f. 67, Ugovori o stipendiranju; ASCG, 315, (na sređivanju), br. 6392, 1947; *Isto*, br. 6432, 27. avgust 1947; ASCG, 315, Zapisnik sa konferencije o stipendiranju i planu upisa, 29. jula 1948.

U skladu sa Saopštenjem i po raspisanom konkursu, u Komitet su tokom leta stizale brojne molbe sa potrebnim dokumentima i mišljenjem sreskih odbora. Odbori su vršili proveru podataka o kandidatima i često su predlagali da se moliocu ne dodeli stipendija, najčešće zbog „neprijateljskog stava” prema novom poretku ili zbog delovanja tokom rata.¹⁰ U mišljenjima odbora, kao i u samim molbama, posebno je isticano učešće kandidata u izgradnji zemlje i zalaganje u ispunjenju Petogodišnjeg plana. Učešće na radnim akcijama je davalo prednost pri dobijanju stipendije, a učesnici akcija su potrebne potvrde od fakulteta dobijali i prilagali preko Narodne studentske omladine, kojoj je bila namenjena važna uloga u raspodeli i naročito kontroli stipendija.¹¹

Navedena procedura je potvrđena Opštom uredbom o stipendijama od 4. novembra 1947, prvom uredbom o ovoj problematici posle rata. Uredba je doneta nekoliko meseci posle proglašenja Petogodišnjeg plana i regulisala je sistem stipendiranja u skladu sa njegovim zahtevima, propisujući da u svrhu izgradnje i usavršavanja visokokvalifikovanih kadrova državni organi, ustanove, privredna preduzeća i društvene organizacije dodeljuju stipendije za studente na univerzitetima, visokim školama, institutima i zavodima. Dodeljivanje stipendija je bilo predviđeno za osobe koje se zbog svog imovnog stanja nisu mogle same redovno školovati, a prvenstvo je davano nosiocima „partizanske spomenice 1941”, borcima NOR-a, osobama koje aktivno saraduju u izgradnji zemlje, i na kraju, odličnim i vrlo dobrim učenicima. Uredba je potvrdila nadležnost republičkih i saveznih organa (Komiteta FNRJ i Komiteta NRS) u raspodeli, evidenciji i opštem nadzoru nad stipendijama i već postojeće uslove stipendiranja, visinu i način raspodele, potpisivanje ugovora, oduzimanje stipendije itd.¹²

Odredbe Uredbe su detaljnije razrađene početkom 1948. donošenjem Uputstva o načinu i postupku pri dodeljivanju stipendija i izboru stipendista, kojim je regulisana koordinisana i planska raspodela stipendija na republičkom i saveznom nivou. Propisano je da se stipendiranje vrši samo jednom, na početku školske godine. Predviđeno je da resorna ministarstva na osnovu potreba i mogućnosti prave plan stipendiranja u svom resoru za narednu godinu po fakultetima i odsecima, a da te planove odobrava Komitet FNRJ u saglasnosti sa Saveznom planskom komisijom i u skladu sa opštim potrebama Plana i mogućno-

¹⁰ Navešćemo primer Pobegajlo Aleksandra, studenta građevine na Tehničkom fakultetu. Izvršni narodni odbor Beograda je proverio njegovo ponašanje u Električnom preduzeću Srbije gde je radio i na osnovu toga predložio Komitetu da mu se ne dodeli stipendija zato što je „otvoreni protivnik današnjice”, „u radu se ne zalaže koliko bi mogao” i „trudi se da na svakom koraku razbija radničko jedinstvo”. AS, Komitet NRS, f. 58, Molba Pobegajlo Aleksandra; INO Beograda – Komitet NRS, br. 11144, 18. avgust 1947.

¹¹ AS, Komitet NRS, f. 61, Komitet NRS – Rektorat, br. 1816, 28. jul 1947; *Рапогну сѹуугенѹ*, бр. 37, 14. новембар 1947, стр. 3.

¹² „Opšta uredba o stipendijama”, *Službeni list FNRJ*, III, br. 96, 12. novembar 1947, 1346–1347; videti i ASCG, Predsedništvo Vlade FNRJ, 50-14-31, Zbirka uredaba, br. 168/47.

stima fakulteta. Odobrene planove su ministarstva raspoređivala po podređenim ustanovama i preduzećima, a izvršavali su ih republički organi (Komitet NRS) koji su raspisivali konkurs, vršili izbor stipendista na svojoj teritoriji i određivali iznos stipendije. Molbe su i dalje predavane preko sreskih odbora koji su prilagali svoje mišljenje. Izbor stipendista je vršen pre početka upisa na fakultete, a kandidati koji su dobili stipendiju imali su prednost pri upisu, ali morali su se upisati isključivo na fakultet i odsek za koji su dobili stipendiju. Stipendisti su potpisivali ugovor sa davaocem u kojem su detaljno iznošeni uslovi stipendiranja. Uputstvo je nalagalo vođenje evidencije i kontrolu stipendista, a omogućavalo je davaocima da prekinu stipendiranje, menjaju stipendiste i daju nagrade i povišice, ali isključivo uz odobrenje Komiteta FNRJ.¹³

Uz delimične, organizacione promene i stalne diskusije o poboljšanju sistema stipendiranja, prevazilaženju nedostataka i prilagodavanju zahtevima Plana, pravna regulativa stipendiranja je ostala ista krajem 40-ih godina.¹⁴ Raspravljano je o daljoj centralizaciji stipendiranja, raspisivanju konkursa, prelaznju stipendista sa fakulteta na fakultet i iz republike u republiku, određivanju visine stipendija, efikasnijoj kontroli učenja, vođenju evidencije, raspodeli diplomiranih stipendista itd.¹⁵ Stipendije su dodeljivane u skladu sa pravnim odredbama i pod stalnom senkom Petogodišnjeg plana koji je diktirao raspodelu i broj stipendija na fakultetima i višim školama.

Prema već objavljenim podacima, broj stipendista na Beogradskom univerzitetu je školske 1947/48. godine iznosio 7.362 ili 30,59% od broja redovnih studenata, tako da je svaki treći student primao stipendiju. Pri tome su 3.140 stipendija dodeljivala ministarstva republike Srbije, a 4.222 savezna ministarstva. Već naredne, 1948/49. godine, broj stipendista se povećao na 11.436 ili 52,6% od redovnih studenata, što znači da je svaki drugi student bio stipendiran. Na konkurs za stipendije 1948. godine stiglo je 4.800 molbi koje su rešene tako što je 8,5% vraćeno na proveru narodnim odborima, 34% predloženo za stipendiranje saveznim ustanovama, 37% predloženo za stipendiranje republičkim ustanovama, 14,5% odbijeno, a ostale su čekale na odluku. Broj odbijenih je bio

¹³ AS, Komitet NRS, f. 61, Uputstvo o načinu i postupku pri dodeljivanju stipendija i izboru stipendista, 16. februar 1948; Komitet FNRJ – Komitet NRS, br. 2080, 27. februar 1948; Ugovor o stipendiranju.

¹⁴ Izmene i dopune iz marta 1948. nisu bile suštinske i odnosile su se uglavnom na stipendiranje vojnih lica na fakultetima i višim školama i na onemogućavanje stipendiranja vanrednih studenata zaposlenih u državnoj službi. „Uredba o izmenama i dopunama Opšte uredbe o stipendijama”, *Službeni list FNRJ*, IV, br. 25, 27. mart 1948, str. 279–280; videti i ASCG, Predsedništvo Vlade FNRJ, 50-15-32, Zbirka uredaba, br. 26/47.

¹⁵ ASCG, 315, (na sređivanju), Zapisnik sa konferencije o stipendiranju i planu upisa, 29. jula 1948. Od 1948. godine pojavio se i problem stipendiranja studenata koji su se vratili iz „inforburoovskih” zemalja. Iako uglavnom nisu imali dokumenta, izloženo im je u susret, dozvoljavan uslovni upis i davane stipendije. (AS, Beogradski univerzitet, f. 4; AS, Komitet NRS, f. 5, 8. novembar 1948).

veći nego 1947. godine (8,2%), što je tumačeno činjenicom da je 1948. stipendiju tražilo više studenata iz „buržoaskih porodica” koje su bile oštećene nacionalizacijom.¹⁶

Visina stipendija je bila od 1.500 do 3.500 dinara. Pri tom, većina stipendija se kretala od 1.500 do 2.000 dinara, što je bila suma koja je pokrivala plaćanje stanovanja u domu, ishrane u menzi i najnužnije potrebe studenata, dok su veći iznosi bili ređi i dobijali su ih studenti koji su imali porodicu, bili bolesni i sl. Prosečni iznos 1948/49. bio je 2.057 dinara za stipendije saveznih ustanova, 1.594 za stipendije NR Srbije, 2.088 stipendije drugih republika i 3.000 za vojne stipendije. Najveći prosek stipendije su imali studenti Filozofskog fakulteta (2.240 din), zatim Arhitektonskog, pa Pravnog itd. Iste godine, najveći broj stipendista imali su Prirodno-matematički fakultet (76%), Rudarski (71%), Poljoprivredno-šumarski (69%), Mašinski (63%), a najmanje Farmaceutski (28%), Arhitektonski (32%) i Filozofski (36%). Na Novinarsko-diplomatskoj visokoj školi i Državnom institutu za fizičku kulturu svi studenti su bili stipendisti. Školske 1949/50. procedura za dodelu stipendija je ostala ista, a prosek broja stipendista na Beogradskom univerzitetu je ostao oko 50% od broja redovnih studenata.¹⁷

Svi izdaci za studentske stipendije opravdavani su „stvaranjem novih kadrova za potrebe Petogodišnjeg plana”. To je bio krajnji cilj politike stipendiranja, kojom je trebalo obezbediti izvršenje plana upisa na pojedine fakultete i odseke, uticati na socijalni sastav studenata i inteligencije i ubrzati završavanje studija i odlazak stručnjaka na rad u privredu. Međutim, dok su samim porastom broja stipendista državne vlasti mogle da budu zadovoljne, ostvarenje ostalih ciljeva stipendiranja nailazilo je od početka na brojne probleme. Neravnomeran raspored studenata i stipendista po fakultetima i strukama nije odgovarao potrebama Plana, a pokušaj da se na raspored utiče stipendiranjem davao je slabe

¹⁶ Момчило Митровић, *Домови и мензе студената београдског универзитета 1838–1998*, Београд, 2002, стр. 97–98, 104–105; Момчило Митровић, „Прилог проучавању материјалног положаја Универзитета 1945–1948. године”, *Београдски универзитет у предратном периоду, НОР-у и револуцији*, II, Београд, 1986, стр. 40–41; Момчило Митровић, „Обнова Универзитета 1944–1947. године”, *Универзитет у Београду 1838–1988*, Београд, 1988, стр. 273–274; Радмила Мандић, „Материјални положај студената 1945–1948. године”, *Београдски универзитет у предратном периоду, НОР-у и револуцији*, II, стр. 195; AS, фонд СК КРС, ф. 37, *Годишњи извештај Centralnog komiteta za 1948. godinu. Konkurs, procedura i broj stipendija su redovno objavljivani i praćeni u Narodnom studentu: Narodni študenit*, бр. 19, 16. јун 1948, стр. 2; *Истио*, бр. 2, 16. фебруар 1949, стр. 2; *Истио*, бр. 29, 28. новембар 1949, стр. 2.

¹⁷ Вићентије Ђорђевић, „Београдски универзитет 1945–1950. године”, *Београдски универзитет у предратном периоду, НОР-у и револуцији*, II, стр. 19; ASCG, Министарство за науку и культуру ФНРЈ (dalje MNK ФНРЈ), стр. 316–46, *Studentska pitanja*, 1949; ASCG, SNK ФНРЈ, 317 (na sredivanju), *Problemi materijalnog stanja studenata i učenika 1950; Narodni študenit*, бр. 16, 13. јун 1949, стр. 6.

rezultate. Dugoročniji ciljevi kao što je izmena socijalne strukture studenata i inteligencije u korist radnika i seljaka nisu ni približno ostvarivani. I što je najvažnije, formalni porast broja stipendista nije pokazivao rezultate u poboljšavanju kvaliteta studiranja, polaganju ispita i brzini završavanja studija. Pored toga, vremenom su se pokazivale i brojne mane i propusti u dodeljivanju stipendija, koji su, uz promenjene društveno-političke i ekonomske prilike, doveli i do izmene sistema stipendiranja.

Stipendiranje je imalo i zadatak da reguliše upis studenata na pojedine fakultete, pre svega da podstakne upis na fakultete koji nisu bili „popularni” a pred koje je Petogodišnji plan postavio velike zahteve u izgradnji stručnjaka. Već u prvoj planskoj školskoj godini, 1947/48, iako je plan upisa na Beogradskom univerzitetu bio ostvaren u celini, na pojedine fakultete nije bio prijavljen planirani broj kandidata (Filozofski, Poljoprivredno-šumarski, Prirodno-matematički, Veterinarski, Rudarski i Građevinski odsek Tehničkog fakulteta), što je na samom početku remetilo plansku izgradnju stručnjaka. Učinjen je pokušaj da se taj problem prevaziđe raznim merama državnih prosvetnih vlasti. Pored snažnog propagandnog pritiska Partije i Narodne omladine koji je maturante usmeravao ka određenim strukama, država je koristila stipendije kao stimulus pri upisu, nudeći veći broj stipendija sa većim mesečnim iznosom za studente određenih fakulteta. Tako je najveći broj studenata stipendiran upravo na fakultetima kod kojih je postojao problem ostvarenja plana upisa zbog „nepopularnosti” (na Poljoprivredno-šumarskom 69%, na Rudarskom 72%, na Tehnološkom 59%).¹⁸

Ovakva raspodela nije bila moguća bez centralizacije stipendiranja. Pojedina privredna ministarstva ili preduzeća nisu imala interesa da stipendiraju studente na pojedinim fakultetima koji nisu privlačili veliki broj studenata, ali su bili veoma važni za izvršenje Petogodišnjeg plana (recimo, Ministarstvo industrije ne bi davalo stipendije za studente Filozofskog fakulteta, koji je imao važnu ulogu u obrazovanju nastavničkog kadra za osnovne i srednje škole). Centralizovanim sistemom stipendiranja, preko republičkih komiteta i Savezne planske komisije, bilo je moguće da se administrativnim merama, vodeći računa i o finansijskim mogućnostima resora i o opštim potrebama Plana, stipendije državnih i privrednih ustanova usmere i raspodele na te fakultete i tako broj studenata na njima poveća i uklopi u broj zadat Petogodišnjim planom.¹⁹ Međutim, upr-

¹⁸ ASCG, MNK FNRJ, 316-46, Studentska pitanja 1949; *Isto*, 316-57, Izveštaj Komiteta NRS za 1947. godinu; AS, Beogradski univerzitet, f. 69, Opšti izveštaj o radu Beogradskog univerziteta 1947/48; *Народни сивугенії*, бр. 9, 11. април 1949, стр. 1; Zapisnik sa sastanka Univerzitetskog komiteta, 11. septembar 1947, *Zapisi i izveštaji Univerzitetskog komiteta KPS 1945-1948*, priredili Momčilo Mitrović i Đorđe Stanković, Beograd, 1985, str. 256. Videti i: Бранко Петрановић, „Београдски универзитет и индустријализација 1947-1952”, *Универзитет у Београду 1838-1988*, стр. 283-284.

¹⁹ ASCG, CKSKJ, Kadrovska komisija, 507, XIII, k-3/1-18, 5; ASCG, 316-125, Zapisnik sa konferencije za radnu snagu, 10. jul 1947.

kos propagandnom pritisku i politici stipendiranja problem upisa na „nepopularne“ fakultete ostao je prisutan i narednih godina.²⁰

Jedna od najvažnijih uloga stipendija bila je da se omogući studiranje siromašnim studentima iz porodica radnika i seljaka. Tako je ovim slojevima trebalo što više približiti visoko obrazovanje, povećati njihov procenat na fakultetima, a u perspektivi izmeniti u njihovu korist i socijalnu strukturu inteligencije i stručnjaka. Međutim, rezultati su sporo postizani. Neposredno po završetku rata procenat dece seljaka na fakultetima i višim školama u Srbiji bio je ispod njihovog broja 1938/39. godine (9,0%:24,1%), a procenat radnika, iako udvostručen, iznosio je samo 6,7% (prema 3,3% 1938/39). Međutim, ove kategorije su 1945/46. činile svega 15,7% ukupnog broja studenata, dok je procenat dece državnih službenika iznosio 43,3%. Do školske 1948/49. godine procenat dece seljaka i radnika je porastao na 25,8% (19,4% i 6,4%), ali su deca državnih službenika činila već 49,1% studenata, dakle, skoro polovinu.²¹

Ni socijalna struktura studenata koji su primali stipendije nije bila zadovoljavajuća, iako je upravo stipendijama trebalo izmeniti socijalni sastav studenata uopšte. Tokom 1947. godine na Beogradskom univerzitetu stipendirano je 45% dece iz činovničkih porodica, 26% iz seljačkih, 16% iz radničkih, 7% zanatlijskih i 6% trgovačkih. Sledeće 1948/49. godine, među stipendistima na Beogradskom univerzitetu bilo je 50% iz službeničkih porodica, 22% iz zemljoradničkih, 13% iz radničkih, 5,4% trgovačkih, 3,6% zanatskih i 6% iz ostalih.²² Slične podatke daju i razni elaborati o studentima: po njima je na Beogradskom univerzitetu 1948/49. godine bilo 50% stipendista iz činovničkih porodica, 11% iz radničkih, 21% iz seljačkih, 5% trgovačkih, 4% zanatlijskih i 10% ostalih. Zaključivano je da su, uprkos izvesnim uspesima koji su na pojedinim fakultetima postignuti vođenjem računa o socijalnom poreklu prilikom dodele stipendija (na Tehničkom je 1945/46. bilo 5% radničke dece a 1948/49. 11%) i uprkos činjenici da su skoro svi studenti koji su radničkog i seljačkog porekla dobijali stipendije (preko 90%), i dalje preovladavali studenti iz činovničkih porodica. Smatralo se da to nije bila posledica loše politike već socijalne strukture stude-

²⁰ AS, fond Ministarstvo za nauku i kulturu NRS (dalje MNK NRS), f. 1, 21. mart 1950. Česta pojava je bila i da se na neke fakultete pod pritiskom upisuju kandidati koji nisu uspeali da se upišu na željeni fakultet, da bi imali studentska prava, između ostalog i stipendiju, ali sa namerom da naredne godine pređu na fakultet koji su želeli.

²¹ ASCG, 316-109; ASCG, 316-117; ASCG, CKSKJ, Kadrovska komisija, 507, XIII, k-3/1-18, 5; AS, CK KPS, Agitprop komisija, f. 10, Izveštaj o školama i Beogradskom univerzitetu, jun 1949.

²² М. Митровић, *Домови и мензе...*, стр. 98; М. Митровић, *Прилог истраживању материјалног положаја...*, стр. 41; М. Митровић, *Обнова Универзитета...*, стр. 274; ASCG, 316-57, Izveštaj Komiteta NRS za 1947; *Isto*, Izveštaj Komiteta NRS za 1948. Najviše stipendista radničkog porekla bilo je na Prirodno-matematičkom (15%), Ekonomskom (13%), Filozofskom (14%), seljačkog na Poljoprivredno-šumarskom (40%) i Ekonomskom (22%), a službeničkog na Farmaceutskom i Prirodno-matematičkom.

nata, te da se krajem 40-ih godina još nisu mogli postići znatniji rezultati pošto su još uvek na fakultet dolazili predratni đaci čiji je socijalni sastav bio „već određen”.²³

Međutim, najvažnije je da se istakne da stipendije nisu uspele da podstaknu studente da bolje uče, uspešnije polažu ispite i brže završavaju fakultet. Nadležni organi su se konstantno žalili da studenti, a među njima i stipendisti, često odustaju i padaju na ispitima i obnavljaju godinu. Poseban problem je predstavljao sve veći broj apsolvenata, koji su odugovlačili sa polaganjem ispita i završavanjem studija. Mnogi od njih su se zapošljavali i nisu ni planirali da diplomiraju, kako bi izbegli odlazak iz Beograda u unutrašnjost gde bi im plata bila manja od stipendije. Takvo stanje je predstavljalo ozbiljnu opasnost za ispunjenje plana kadrova, po kojem je na samom Beogradskom univerzitetu tokom Petogodišnjeg plana trebalo da diplomira 12.000 stručnjaka, a na svim visokoškolskim ustanovama u Srbiji 14.350. Do juna 1949. na Univerzitetu je diplomiralo svega 2.208 studenata ili 18,40% od planiranog broja. Ubrzo je zaključeno da se plan kadrova ni u najboljem slučaju neće moći ispuniti do kraja 1951. Ipak, na razne načine je nastavljeno sa stimulisanjem studenata da završavaju studije, a između ostalog i stipendijama, koje su davane i apsolventima, tzv. „većitim studentima”, da bi im se dao podsticaj da polože zaostale ispite i uključe se u plansku privredu.²⁴ Jedno vreme su apsolventima čak davane stipendije i tokom letnjih meseci (ostalim studentima nisu) sa pretpostavkom da oni tada spremaju ispite. Međutim, ubrzo je postalo jasno da su tako stipendirani i apsolventi koji su tada bili na moru ili na akcijama, pa je ta praksa prekinuta, a pitanje stipendiranja apsolvenata je zaoštreno.²⁵

Od početka Petogodišnjeg plana u sprovođenju politike stipendiranja primećivane su brojne mane i neregularnosti, koje su delimično otklanjane, ali su u izmenjenim društveno-političkim okolnostima vodile ka korenitoj promeni sistema stipendiranja studenata. Jedan od stalnih problema bilo je kašnjenje isplate stipendija. Isplata je vršena u dekanatima ili na blagajni davaoca i studenti su bili obavezni da je preuzimaju u određenom roku. Međutim, stipendije su uvek kasnile tako da siromašni stipendisti koji su živeli u domovima i hranili se

²³ ASCG, 316-46, Studentska pitanja, 1949; ASCG, 317 (na sređivanju), Problemi materijalnog stanja studenata i učenika, 1950; ASCG, CKSKJ, Kadrovska komisija, 507, XIII, k-3/1-18, 5.

²⁴ ASCG, 316-57, Izveštaj Komiteta NRS za 1949. godinu; AS, MNK NRS, f. 9, 14. novembar 1950; *Isto*, Godišnji izveštaj Ministarstva za 1950. Videti i: *Hapognu cūygenū*, бр. 37, 8. децембар 1948, стр. 1.

²⁵ AS, Komitet NRS, f. 51, Ministarstvo finansija – svim ministarstvima, br. 49557, 3. avgust 1949; ASCG, 316-117, Izveštaj i referat o stanju stipendista na Beogradskom univerzitetu i srednjim školama. Izvršenje plana kadrova bilo je ugroženo i čestim prelaskom stipendista sa fakulteta na fakultet, te su pojedina ministarstva takav prelazak zabranjivala i smatrala raskidom ugovora. (AS, Komitet NRS, f. 69, Komitet NRS – Rektoratu, br. 2013, 21. mart 1949).

u menzama nisu plaćali redovno i bili su kreditirani od domova i menzi, što je otežavalo poslovanje i dovelo do intervencije državnih organa.²⁶

I u drugim segmentima brige o stipendiranju studenata, državni organi i nadležne službe su pokazivale dosta aljkavosti i nemarnosti. Tome je doprinio i snažan porast broja stipendista, kao i gomilanje različitih poslova u rukama pojedinih organa. Da bi se ti problemi prevazišli aprila 1949. formirana je u okviru Komiteta NRS Uprava za stipendije čiji je zadatak bio da obavlja sve poslove u vezi sa stipendiranjem.²⁷ Međutim, u radu Uprave ubrzo su se pojavili problemi. Radi poboljšanja rada krajem 1949. izvršena je kontrola koja je pokazala katastrofalno stanje u Upravi: službenici su bili neažurni, neljubazni i aljkavi; nije vršena pedantna evidencija pristiglih molbi i rešenja o davanju i oduzimanju stipendije; studentima-strankama nisu davana precizna obaveštenja i obrazloženja, često su vraćani sa šaltera, njihove molbe dugo nisu rešavane, dokumenti su zaturani; brojni predmeti su dugo stajali „u fiokama”, nerazvedeni, nerešeni i nezdruženi; u predmetima su se pojavljivale greške, nedostaci i netačni podaci, a rešenja su često bila nepotpuna, nepravilna i nezavedena. Komisija koja je vršila kontrolu je u izveštaju početkom 1950. detaljno navela sve nedostatke i propuste i dala uputstva i predloge za poboljšanje raspodele i evidencije studentskih stipendija.²⁸

Pored toga postojale su brojne proizvoljnosti, mane i propusti u samoj proceduri i kriterijumima za dodelu stipendija. Postavljalo se pitanje da li su brojne stipendije davane studentima koji to zaslužuju. Pre svega, smatralo se da se na konkursima često pojavljuju pogrešni podaci o socijalnom poreklu, materijalnom stanju i uspehu studenata. Mišljenja sreskih odbora su često bila netačna i neobrazložena, a neki studenti nisu ni prilagali karakteristiku ili poresko uverenje, a ipak su dobijali stipendiju. Iako je sistem bio centralizovan u Komitetu NRS, neke ustanove su davale stipendije po svom nahodanju i po različitim kriterijumima. Kriterijumi koji su se ticali materijalnog stanja nisu bili ujednačeni, te je od slučaja i od oštine sreskog odbora zavisilo kome ne treba dati stipendiju zato što je „imućan”. Neujednačenost kriterijuma je dovela čak i do pojave da studenti bez ikakvih prihoda primaju manje iznose od onih sa visokim prihodima. Iako je postojala obaveza stipendista da posle svakog ispitnog roka podnose na uvid davaocu stipendije indeks i potvrdu o položenim ispitima, veliki broj studenata je to izbegavao. U jednom elaboratu je zaključeno da niko ne kontroliše da li stipendisti polažu ispite i da je „umesto da bude nagrada za dobro

²⁶ AS, Komitet NRS, f. 60, Ekonomski odbor studenata – Komitet NRS, br. 110, 22. maj 1947; *Народни студенти*, бр. 42, 19. децембар 1947, стр. 5. Kašnjenje stipendija je predstavljalo i čestu temu studentskih šala; *Истито*, бр. 4, 26. фебруар 1950, стр. 6.

²⁷ AS, Komitet NRS, f. 75, br. 433, rešenje, 16. april 1949.

²⁸ AS, Komitet NRS, f. 52, Plan pregleda rada u Upravi za stipendije, 24. novembar 1949; Izveštaj o izvršenoj kontroli rada u Upravi za stipendije, zaključci i predlozi, 15. februar 1950.

učenje stipendija postala predmet špekulacije”. Neki podaci pokazuju da je krajem 40-ih godina 34% stipendista imalo prosek ocena između šest i sedam, 38% između sedam i osam, 20% od osam do devet, a svega 8% od devet do deset. Među studentima koji su ponavljali godinu 26% su bili stipendisti, a mnogi su imali dosta zaostalih ispita.²⁹

Uočavani su i „ideološko-politički” propusti koji su nastajali prilikom dodele stipendija. Naime, smatralo se da je zbog davanja netačnih podataka i „nebudnosti i površnosti” nadležnih organa stipendije dobijao izvestan broj „neprijateljskih elemenata”. Među njima su bili studenti dobrog materijalnog stanja, lošeg držanja tokom okupacije, „neprijateljskog stava” prema narodnim vlastima, „saboteri” koji se nisu zalagali u ispunjavanju zadataka Petogodišnjeg plana, „kulaci”, „informbiroovci” i dr. Inače, zaključak sreskih odbora ili studentske organizacije da je „neaktivan” ili da „potiče iz reakcionarne porodice” dovodio je do toga da student ne dobije stipendiju iako je bio siromašan. Međutim, takvi podaci su često bili nepouzdana, neprovereni, a i oni koji su ih davali često su menjali mišljenje. Ponekad su molbe studenata rođenih 1929. odbijane sa obrazloženjem da „su se loše držali za vreme okupacije”.³⁰

Svi ti propusti su brzo primećeni te su partijski i državni organi tražili da budu ispravljani, da se podaci provere, da se stipendije pravilno raspodele i da pripadnu pre svega studentima slabog materijalnog stanja, koji aktivno učestvuju u izgradnji zemlje i koji su dobri učenici. Zato su krajem 40-ih godina na fakultetima i višim školama često vršene revizije koje su imale za cilj da oduzmu stipendiju studentima koji je po važećim propisima i mišljenju državnih organa nisu zasluživali, te da regulišu iznos stipendija u skladu sa materijalnim stanjem i uspehom studenata. Trebalo je ispraviti omaške, smanjiti broj, a povećati iznos stipendija i tako stimulisati samo dobre studente, čiji bi rad bio praćen i u skladu sa uspehom nagrađivan. Pored diferencijacije po uspehu, materijalnom stanju i ideološko-političkoj podobnosti, trebalo je zadržati i diferencijaciju visine stipendije prema godini studija, a naročito prema značaju struke za Petogodišnji plan.³¹

Pošto davaoci stipendija nisu imali ni evidenciju ni kontrolu nad radom stipendista, revizija stipendija se nalazila u rukama Komiteta NRS. Još od 1947.

²⁹ ASCG, CKSKJ, Kadrovska komisija, 507, XIII, k-3/1-18, 5; ASCG, SNK FNRJ, 317 (na sređivanju), Problemi materijalnog stanja studenata i učenika, 1950; Istorijski arhiv Beograda (IAB), fond Gradski komitet (GK), CK KPS – Sreskim komitetima, br. 3345, 14. februar 1948.

³⁰ ASCG, CKSKJ, Kadrovska komisija, 507, XIII, k-3/1-18, 5; IAB, GK, CK KPS – Sreskim komitetima, br. 3345, 14. februar 1948.

³¹ ASCG, CKSKJ, Kadrovska komisija, 507, XIII, k-3/1-18, 5; ASCG, MNK FNRJ, 316-46, Studentska pitanja 1949; ASCG, SNK FNRJ, 317 (na sređivanju), Izveštaj za CK KPJ; IAB, GK, CK KPS – Sreskim komitetima, br. 3345, 14. februar 1948; Zapisnik sa sastanka UK, 16. septembar 1950, *Zapisi i izveštaji 1948–52*, str. 387–388.

Komitet je tražio da dekanati na kraju svakog ispitnog roka dostavljaju poime-ničan spisak sa uspehom stipendista, radi revizije, što je uglavnom činjeno ne-uredno. Istovremeno, predlagano je pojedinim ministarstvima da ukinu stipendi-ju studentima koji se „neprijateljski drže prema narodnim vlastima”, što je ka-snije sprovedeno preko studentske organizacije na fakultetima i lokalne vlasti. Komitet je slao spiskove stipendista organima NSO na fakultetima i organima vlasti u srezovima da bi proverili podatke i razmotrili predloge za oduzimanje stipendija onima kojima je nepravilno dodeljena ili korekciju visine iznosa. Trebalo je razmatrati materijalno stanje stipendista i njihov uspeh na fakultetu, ali i zalaganje u studentskim organizacijama, na akcijama za izgradnju zemlje i u stručnom i političkom radu. Na osnovu karakteristika Komitet je donosio rešenja o ukidanju ili umanjivanju stipendije zbog nepoloženih ispita, dobrog imovnog stanja, nezalaganja u izgradnji zemlje i „neprijateljskog stava”. Bilo je slučajeva da se mišljenje organa NSO i lokalnih vlasti ne podudara sa rešenjem Komiteta, te da se umesto traženog ukidanja stipendija umanju ili obrnuto.³²

Često su studentske organizacije pojedinih fakulteta samoinicijativno upućivale predloge univerzitetskim ili državnim organima kojim studentima treba oduzeti stipendiju sa detaljnim obrazloženjem. To su bile dostave koje su se zasnivale na intenzivnoj ideološko-političkoj kontroli i pre svega govorile o ideološko-političkim „grehovima”: o „politički sumnjivim” pojedincima koji su se „kretali u krugu propalih i neprijateljski raspoloženih studenata”, imali „nei-spravno držanje tokom okupacije”, bili „neaktivni” u obnovi i bavili se crnom berzom, ali, isto tako, nisu dolazili na predavanja, nisu polagali ispite i bili su materijalno obezbeđeni. Za njih je traženo neopozivo ukidanje stipendije.³³

Revizija stipendija sprovedena je već krajem 1947. godine, a nastavlje-na je i tokom 1948. i 1949. Po nekim podacima, tokom 1949. oduzeto je 400 stipendija na Univerzitetu i 100 na Tehničkoj velikoj školi uz veliko negodova-nje studenata i zaklanjanje slabih đaka iza obaveza u Partiji i studentskoj organi-zaciji.³⁴ Tokom 1950. godine na Univerzitetu i Tehničkoj velikoj školi su u više navrata vršene revizije stipendija po materijalnom stanju i uspehu: u martu je studentima ponavljačima ukinuto 505 stipendija, od avgusta do oktobra ukinuto 70 i smanjeno 914, a u novembru smanjeno 1.080 stipendija. U saradnji sa Mini-starstvom finansija i Privrednim savetom, Ministarstvo za nauku i kulturu NRS

³² AS, Komitet NRS, f. 51, br. 12539, 8. decembar 1947; *Isto*, f. 52, Komitet – dekanatima; *Isto*, f. 54, Komitet NRS – svim fakultetima, br. 21578, 16. decembar 1948; *Isto*, br. 12565, 13. mart 1948; br. 2020, 9. mart 1949; br. 1095, 27. decembar 1949; *Isto*, f. 58, Komitet NRS – Ministarstvu lake industrije, br. 5836, 3. septembar 1947; *Isto*, f. 59. AS, MNK NRS, f. 1, 9. mart 1950.

³³ AS, Komitet NRS, f. 60, Dostave NSO Poljoprivrednog i Veterinarskog fakulteta Komitetu NRS, br. 77, 18. mart 1947; *Isto*, Komitet NRS – Komitet FNRJ, br. 221, 8. maj 1947.

³⁴ ASCG, CKSKJ, Kadrovska komisija, 507, XIII, k-3/1-18, 5.

je krajem 1950. i početkom 1951. zatražilo od dekanata fakulteta detaljne podatke o stipendistima i materijalnom stanju njihovih roditelja da bi izvršilo reviziju ili ukinulo stipendiju stipendistima koji imaju povoljne materijalne uslove, ponavljaju godinu ili gube pravo na školovanje (uz neke izuzetke, bolesne itd.). Ukazano je da su ranije narodni odbori često dostavljali nepotpune i netačne podatke i data su detaljna uputstva za prikupljanje tačnih podataka o ekonomskoj snazi domaćinstva, koja je trebalo da bude glavno merilo za dobijanje i određivanje visine stipendije.³⁵

Međutim, treba istaći da su se nadležni organi žalili da ni revizije stipendija nisu sprovedene bez nedostataka i po ujednačenim i jasnim kriterijumima, te da su i dalje postojali problemi u raspodeli stipendija. Revizija negde nije ni sprovedena iz straha od reakcije studenata, a često je vršena nepravilno. Smatralo se da nije postojao utvrđen kriterijum za dodelu stipendija, da podnošeni dokumenti nisu dovoljno analizirani i da su često bili netačni. Poseban problem su predstavljala netačna i nepotpuna uverenja o materijalnom stanju. Pojedina pitanja stipendiranja nisu bila na isti način rešena na svim fakultetima, a i dalje su na ta rešenja uticali zadaci Petogodišnjeg plana i potrebe privrede (zato su na Rudarskom fakultetu i ponavljajćima davane stipendije da bi bio ostvaren plan stvaranja stručnjaka za rudarstvo).³⁶

Revizija broja i visine stipendija kao i pomenute promene u nadležnosti nad dodelom stipendija bile su regulisane i pravnim aktima kojima su menjani i dopunjavani procedura i sistem stipendiranja krajem 40-ih i početkom 50-ih godina. Namera je bila da se sistem stipendiranja poboljša i prevaziđu navedene mane i nepravilnosti. Izmene i dopune Opšte uredbe o stipendijama iz juna 1949. i aprila 1951. godine ozvaničavale su promene nadležnosti u dodeli stipendija koje su nastupale zbog organizacionih promena u državnom vrhu: u njima se kao organ zadužen za brigu o studentskim stipendijama pojavljuje prvo Ministarstvo za nauku i kulturu FNRJ a potom Savet za nauku i kulturu Vlade FNRJ, dok se na republičkom nivou osniva Ministarstvo, a potom Savet za nauku i kulturu NRS. Izmenama Uredbe je trebalo usavršiti sistem dodele, kontrole, evidencije i prikupljanja podataka o stipendistima i obratiti veću pažnju na uspeh studenata. Između ostalog, ozakonjena je i revizija stipendija na početku i tokom školske godine, kojom je kontrolisano da li stipendista redovno polaže ispite, tj. da li ispunjava uslove iz ugovora, a bile su predviđene i sankcije u slučaju nepri-

³⁵ AS, CK KPS, Agitprop komisija, f. 45, MNK NRS Informacije, 12. januar 1951; AS, MNK NRS, f. 1, br. 15095, 16. decembar 1950; *Isto*, br. 142, 5. januar 1951; *Isto*, f. 27, br. 12853, 24. oktobar 1950; *Isto*, MNK NRS – Rektorat, br. 18149, 18. decembar 1950; *Народни савезници*, бр. 17. 15. мај 1950, стр. 1.

³⁶ ASCG, 316-117, Izveštaj i referat o stanju stipendista na Beogradskom univerzitetu i srednjim školama.

državanja ugovora (ukidanje ili obustavljanje stipendije, vraćanje primljenog iznosa preko buduće plate itd.).³⁷

Početakom 50-ih godina pokrenuto je i pitanje dublje izmene sistema stipendiranja. Milovan Đilas se na III plenumu CK KPJ decembra 1949, između ostalog, založio za decentralizaciju raspodele i izjednačavanje visine stipendija, strogu kontrolu imovinskog stanja roditelja, davanje prednosti studentima i đacima iz radničkih i seljačkih porodica i oduzimanje stipendije studentima koji ne polažu redovno ispite i „na taj način ne vrše obavezu prema socijalističkoj državi”. Ti stavovi su ušli i u Rezoluciju o zadacima u školstvu.³⁸ Posle Plenuma pokrenut je u jugoslovenskom društvenom, političkom, ekonomskom i kulturnom životu niz procesa koji su nazivani liberalizacijom, demokratizacijom, deetatizacijom, debirokratizacijom i decentralizacijom. Decentralizacija je zahvatila sve državne organe i predstavljala je težnju da se što više nadležnosti u svim oblastima prenese na niže organe vlasti i područne ustanove.

Kada je u pitanju sistem stipendiranja, decentralizacija se ogledala u težnji da se briga o studentskim stipendijama prenese na same fakultete, da republička i savezna resorna ministarstva izgube kompetencije nad stipendiranjem studenata, a da se u rukama državnih prosvetnih organa zadrži samo opšte planiranje i zbirna evidencija i nadzor. Tako je trebalo rasteretiti državne organe i pokušati da se prevaziđu problemi koji su pratili stipendiranje studenata. Prenos nadležnosti je vršen od početka 1950. godine.³⁹ Ministarstvo za nauku i kulturu je juna 1950. izdalo uputstvo po kojem su konkurs za dodelu stipendija raspisivali dekanati, molbe su dostavljane fakultetima, a o dodeli su odlučivale komisije pri fakultetima prema materijalnom stanju kandidata i u okviru plana upisa koji su dobijale od državnih organa. Dekanati su sastavljali spiskove stipendista, vodili evidenciju za svakog studenta, pratili uspeh, davali povišice, smanjenje ili

³⁷ „Uredba o izmenama i dopunama Opšte uredbe o stipendijama”, *Službeni list FNRJ*, V, br. 53, 21. jun 1949, str. 785–786; „Uredba o izmenama i dopunama Opšte uredbe o stipendijama”, *Službeni list FNRJ*, VII, br. 18, 7. april 1951, str. 291–292; videti i ASCG, 50-15-32, Zbirka uređaba, br. 90/49. i br. 13/51. Na osnovu izmena i dopuna Ministarstvo, a potom i SNK FNRJ, donelo je i novo Uputstvo o načinu i postupku pri dodeljivanju stipendija i izboru stipendista kojim je detaljno regulisalo proceduru prijavljivanja, izbora, evidencije, kontrole i revizije stipendija na visokim, višim i srednjim školama. (ASCG, CKSKJ, Kadrovska komisija, 507, XIII, k-3/1-18, 5; ASCG, 316-117, Izveštaj i referat o stanju stipendista na Beogradskom univerzitetu i srednjim školama; ASCG, SNK FNRJ, 317, u sređivanju).

³⁸ Milovan Đilas, „Problem školstva u borbi za socijalizam u našoj zemlji”, *Sednice CK KPJ 1948–1952*, priredili Branko Petranović, Ranko Končar, Radovan Radonjić, Beograd, 1985, str. 313; „Rezolucija III plenuma CK KPJ o problemima školstva u borbi za socijalizam u našoj zemlji, *Isto*, str. 488. Videti i: ASCG, CK SKJ, 507, II/7; *Политика*, бр. 13437, 3. јануар 1950, str. 1; i ostalu štampu.

³⁹ AS, MNK NRS, f. 1, Informacije, 9. mart 1950; ASCG, CK SKJ, Kadrovska komisija, 507, XIII, k.2/27, Ministarstvo narodne odbrane – Kadrovske komisiji CK KPJ, br. 122, 23. januar 1950.

ukidali stipendiju, vršili mesečnu isplatu itd. Ministarstvo je samo otvaralo kredit po traženju fakulteta, ali se uopšte nije upuštalo u pojedinačne slučajeve. Prilikom dodele stipendija i dalje je vođeno računa o uspehu, materijalnom stanju i mišljenju NSO. Nova procedura je važila i za stare stipendiste. Dekanati su vršili i reviziju stipendija, te su u leto 1950. tražili od svih stipendista poverenja i potvrde o uspehu u junskom ispitnom roku i preduzimali obustavljanje stipendije za one koji nisu položili potrebne ispite.⁴⁰

Ulogu Ministarstva za nauku i kulturu FNRJ je po izmenama i dopunama Uredbe o stipendiranju iz aprila 1951. preuzeo Savet za nauku i kulturu FNRJ. U skladu sa decentralizacijom, konkurs su raspisivale i stipendije dodeljivale škole, odnosno fakulteti, narodni odbori, privredna preduzeća, seljačke radne zadruge i društvene organizacije prema uputstvima Saveta FNRJ i republičkih organa zaduženih za nauku i prosvetu. Fakulteti koje su stipendisti pohađali i davaoci stipendija su vodili poimenu evidenciju i nadzor dok je Savet FNRJ vršio zbirnu evidenciju i davao opšti plan.⁴¹

Međutim, uprkos kontroli, revizijama, decentralizaciji i izmenama pravne regulative, problemi u stipendiranju studenata su i dalje postojali i čitav sistem je smatran nezadovoljavajućim. Nove društveno-političke i ekonomske okolnosti početkom 50-ih godina, liberalizacija političkog i društvenog sistema, revizija Petogodišnjeg plana, ekonomske promene, otkrivala su ne samo mane već i potpunu zastarelost i neekonomičnost sistema stipendiranja, postavile pitanje njegove efikasnosti i nametnule pitanje njegove korenite reforme. Inače, posle Rezolucije III plenuma počelo je preispitivanje čitavog sistema studiranja i planske upisne politike. Uvidelo se da se preterivalo u broju studenata, da zemlji nije bilo potrebno toliko stručnjaka (posebno posle svodenja Petogodišnjeg plana na „ključne objekte”), tako da je napuštena parola „Svi na Univerzitet”, a umesto brojnosti studenata i stipendista, postavljano je pitanje kvaliteta studenata i nastave na fakultetima. Postalo je jasno da se u davanju stipendija preteralo, kao i u broju upisanih studenata, da se otišlo previše „u širinu”, na uštrb kvaliteta, da nema rezultata u uspehu i da se tako bacaju velike sume novca. Zaključeno je da stipendije nisu izvršile zadatak koji im je bio namenjen, te da treba zaoštriti pitanje stipendiranja po visini, materijalnom stanju i uspehu. Ovakvi stavovi su ukazivali da, umesto povremenih revizija, čitav sistem sti-

⁴⁰ AS, MNK NRS, f. 27, br. 6367, 21. jun 1950, Uputstvo za dodelu stipendija u školskoj 1950/51; *Isto*, br. 12853, 24. oktobar 1950. U uputstvu je napravljen raspon stipendija od 1.000 do 2.500 dinara u zavisnosti od prihoda i godine studija. *Narodni student* je isticao značaj revizije, navodeći da oko 150 stipendista u junu nije dalo nijedan ispit, te da im treba oduzeti stipendiju. Mnogi od njih su pomenuti poimenu. *Народни студенти*, бр. 24, 1. октобар 1950, 1.

⁴¹ „Uredba o izmenama i dopunama Opšte uredbe o stipendijama”, *Službeni list FNRJ*, VII, br. 18, 7. april 1951, str. 291–292.

pendiranja treba iz temelja izmeniti i uskladiti sa društvenim i ekonomskim promenama koje su sprovedene u zemlji.⁴²

Oktoobra 1951, u okviru izmene platnog sistema i napuštanja administrativnog planiranja privrede i sistema racioniranja, došlo je do prekretnice u politici stipendiranja studenata. Osnovni oblik materijalne pomoći države studentima u novom sistemu postao je dečiji dodatak koji su primali svi roditelji u radnom odnosu, za svako dete koje redovno studira i upisuje semestre do 25. godine života. Deca čiji roditelji nisu radili, dobijala su dodatak na školovanje. Iznos dečjeg dodatka je zavisio od materijalnog stanja porodice studenta. Studenti koji su dobijali dodatak nisu imali pravo na stipendiju. U skladu s tim, stipendijama je smanjen značaj ali su i dalje postojale.⁴³

U nizu ekonomskih uredaba oktobra 1951. doneta je i nova Opšta uredba o stipendijama. Uredbom je ukinut postojeći sistem stipendiranja i racioniranog snabdevanja studenata, a nove stipendije su podeljene na one iz budžeta i iz drugih sredstava. Propisano je da se siromašnim studentima na određenim fakultetima koji pokazuju sposobnost za studije i dobro uče može dodeljivati stipendija iz državnih sredstava preko Saveta za nauku i kulturu FNRJ. Predviđeno je da isplate vrše fakulteti i više škole, a postojale su i odredbe o konkursu, dužini, visini, uslovima, reviziji, evidenciji i prekidu stipendiranja. Stipendije iz drugih sredstava mogla su davati privredna preduzeća, društvene organizacije, udruženja i zadruge. Isplatu i evidenciju su vršili fakulteti, a uslovi stipendiranja su regulisani ugovorom između davaoca i stipendiste. Predviđene su i razne vrste pomoći iz budžetskih sredstava studentima čije školovanje roditelji nisu mogli da finansiraju. Takvu pomoć je mogao da dodeljuje Savet za nauku i kulturu FNRJ, republički saveti i druga preduzeća i ustanove. Po prvi put je uvedena kazna za studente koji bi lažno predstavili svoje imovinsko stanje i tako dobili stipendiju (i za one koji bi im u tome pomogli), a iznosila je 10.000 dinara ili tri meseca zatvora. Uredba je stupila na snagu 1. novembra 1951.⁴⁴

Pored ostalih oblika pomoći studentima, treba istaći beskamratne pozajmice iz Pozajmnog (ili Potpornog) fonda. Pozajmice su bile posebno važne za apsolvente, koji su gubili pravo na sve oblike stipendiranja, ali su se njima mogli koristiti i studenti starijih godina. Fondovi su formirani na svim univerzitetima, na osnovu rešenja Saveta FNRJ od 21. novembra 1951. Davano je do 3.000 dinara sa rokom otplate do pet godina bez kamate. Sredstva su obezbeđivana iz

⁴² CK SKJ, Kadrovska komisija, 507, XIII, k-3/1-18, 5; B. Petranović, *n. d.*, str. 298–300.

⁴³ ASCG, SNK FNRJ, 317 (na sređivanju), Elaborat o stipendijama 1950/51; *Isto*, Teze u vezi sa novim finansijskim sistemom, 20. jul 1951; „Uredba o dodacima na decu”, *Политика*, 26. октобар 1951, стр. 3.

⁴⁴ „Opšta uredba o stipendijama”, *Službeni list FNRJ*, VII, br. 48, 26. oktobar 1951; ASCG, 50-15-32, Zbirka uredaba, br. 40/51; ASCG, MNK FNRJ, 316-117, br. 10125, 22. septembar 1951; *Политика*, 26. октобар 1951, стр. 2, 3, 4; *Народни студенти*, бр. 22, 26. октобар 1951, стр. 1, 2.

budžeta, vraćenih pozajmica i drugih prihoda, a namera je bila da se omogući diplomiranje studentima koji su bili pri kraju studija i da se pomogne studentima koji su ukidanjem stipendija ostali bez sredstava za školovanje.⁴⁵

Nov sistem stipendiranja je izazvao talas nezadovoljstva među studentima koji ni Partija nije mogla da kontroliše i suzbije. Studenti su smatrali da ih je „država napustila”, a brojni politički nezadovoljnici i ideološki protivnici režima i vladajuće partije su koristili priliku da to nezadovoljstvo dalje potpiruju. S druge strane, partijske i državne vlasti su opravdavale izmenu sistema stipendiranja činjenicom da se ranije otišlo i previše u širinu, da su roditelji prestali da brinu o tome kako njihova deca uče, a da su sami studenti postali bezbrižni, neradni, težili samo dobijanju stipendije, a potom se opuštali i slabo učili. U masi stipendija postojale su brojne greške i nepravilnosti, a vremenom su se izgubili i svi kriterijumi tako da su mnogi studenti smatrali „da imaju pravo na stipendiju kao i radnik na platu”. Nadležni organi su se trudili da pokažu da se u suštini nije smanjio stepen državne materijalne podrške studentima, ali da su nove mere sprečile „nepravilno oticanje novca” i „finansiranje nerada” i omogućavale da stipendije dobiju samo oni koji ih zaslužuju, studenti koji redovno polažu ispite, upisuju semestre i predstavljaju potencijal za privredu i društvo. Insistirano je na tome da je to i dalje bio visok procenat studenata, a da je taj broj povećavan ostalim oblicima materijalne pomoći, čime je dokazivano da je briga države prema studentima ostala nesmanjena.⁴⁶

U svakom slučaju, mere iz oktobra 1951. i izmena sistema stipendiranja došli su kao posledica promena koje su zahvatile jugoslovensku državu, društvo, privredu i prosvetu posle sukoba sa Sovjetskim Savezom i promene partijske i državne politike početkom 50-ih godina. U isto vreme napušteno je i striktno izvršavanje zadataka Petogodišnjeg plana, koji su postavljeni u sasvim drugim uslovima i sa drugim ambicijama. Tako je napušten i sistem stipendiranja koji je trebalo da služi izvršenju Petogodišnjeg plana, a koji je sa svim svojim manama, slabostima i greškama, predstavljao važan deo prosvetne, ali i ukupne privredne, društvene i državne politike vladajuće partije u godinama prvog petogodišnjeg plana 1947–1951.

⁴⁵ ASCG, MNK FNRI, 316-117, br. 12317, 21. novembar 1951; *Isto*, Uredba o osnivanju studentskih fondova, 4. novembar 1951; *Isto*, br. 11710, 8. novembar 1951; *Isto*, Privremeno uputstvo o organizaciji i radu studentskog pozajmnog fonda; *Народни студенти*, бр. 31, 29. децембар 1951, стр. 1. Ukupno je iz budžeta za potrebe pozajmnog fonda uplaćeno šest miliona dinara, od toga 3.200.000 za NR Srbiju (ASCG, MNK FNRI, 316-117, br. 23821, 15. decembar 1951).

⁴⁶ ASCG, MNK FNRI, 316-93, Razvoj nastave 1951/52; ASCG, SNK FNRI, 317, Stipendije u svetlu novog finansijskog sistema; IAB, GK, f. 516, Zapisnik sa savetovanja po pitanju univerziteta, 16. januar 1952; „Izveštaj UK KPS na VI partijskoj konferenciji Beogradskog univerziteta 1952”, *Zapisnici i izveštaji UK KPS 1948–52*, str. 496–498; *Народни студенти*, бр. 20, 12. октобар 1951, 1; *Истио*, бр. 21, 19. октобар 1951, 1; *Истио*, бр. 22, 26. октобар 1952; *Истио*, бр. 24, 9. новембар 1951, стр. 1.

Summary

First Five-Year Plan and Student Scholarship Awarding in Serbia (1947–1951)

After the Second World War Yugoslav authorities paid a great attention to student scholarship awarding process. It became highly apparent in 1947 when the First Five-Year Plan was adopted. It determined the exact number and specialty of experts to be educated by higher education institutions in the period to come. There was a tendency to attain more different objectives through mass awarding, planned distribution and larger amount of funds allocated for scholarships to support students in completing their studies faster than usual and stimulate them to choose profession within economy domain; encourage enrollment to the faculties that were more important for planned economy; make impact on changing of student social structure as well as on future intelligence for the benefit of labourers and farmers. In the period after 1947 educational authorities put additional efforts to attain these objectives: the system was centralized, the legislation was adopted and large investments were made into student scholarship awarding system. Such policy resulted in a high increase of scholarship holders number, but other objectives still were not attained: the enrollment at some faculties was under projected quotas, student social structure was being changed slowly, and a great number of students, even scholarship holders, neither passed exams on a regular basis nor completed their studies within projected deadline. All these circumstances hindered the realisation of „Five-year Personnel Plan”. Numerous omissions and irregularities were made in scholarship awarding criteria and procedures. The revisions of scholarship awarding procedures, decentralisation process and amending of legislation failed in correcting omissions and the efficiency rate of completing studies was not increased. In the early fifties, at the time of abandoning Five-year Plan and deep social-political and economic changes, the scholarship awarding system was radically changed and tailored in accordance with new circumstances.

Mr Vladimir Lj. CVETKOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd

UDK 329.15(497.1):329.15(498)"1964"
327(497.1:498) "1964"

NIKOLAE ČAUŠESKU NA VIII KONGRESU SKJ: JUGOSLOVENSKE IMPRESIJE¹

APSTRAKT: U radu se na osnovu arhivske građe CK SKJ prate aktivnosti i interesovanja delegacije Rumunske radničke partije koju je na VIII kongresu SKJ predvodio Nikolae Čaušesku na osnovu kojih je bilo moguće uočiti krupne promene rumunske spoljne politike prema SSSR-u i drugim zemljama sovjetskog bloka koje su se već dogodile, ali i naslutiti promene koje će tek uslediti.

Osmi kongres Saveza komunista Jugoslavije održan je od 7. do 13. decembra 1964. godine u Beogradu, u trenutku koji je bio izuzetno značajan i za Jugoslaviju i za Rumuniju. Centralnu temu kongresa predstavljala su suštinska pitanja „samoupravne koncepcije društvenog razvoja Jugoslavije”.² To je značilo da su u centru pažnje bila pitanja skopčana sa daljim razvojem samoupravljanja u Jugoslaviji, koje je predstavljalo glavnu osobenost njenog sopstvenog puta u socijalizam koji se, kako ideološki tako i u praksi, jasno razlikovao od puta „realnog socijalizma” koji su sledili SSSR i njegovi sateliti u Istočnoj Evropi. Način na koji su u Jugoslaviji na samoupravnim principima rešena pitanja odnosa države i privrede, raspodele akumulacije, nagrađivanja prema radu, modaliteta upravljanja privrednim preduzećima, kao i iskustva u poljoprivrednoj proizvodnji bila su već duže vreme predmet interesovanja rumunskih partijskih delegacija koje su povremeno posećivale Jugoslaviju. Njihova namera je bila da se upoznaju sa jugoslovenskim iskustvima koja su eventualno mogli da primene u sopstvenoj zemlji koja je početkom šezdesetih godina, nezadovoljna ulogom

¹ Rad je napisan u okviru naučnoistraživačkog projekta „Srbi i Jugoslavija: država, društvo, politika” br. 147043 koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

² B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. III, str. 352.

sirovinske baze koja joj je bila namenjena u okviru SEV-a, pokušavala da napravi jasan otklon od SSSR-a i ostalih istočnoevropskih zemalja želeći da ubrza sopstveni privredni razvoj i tako poboljša izuzetno nizak životni standard svojih građana. Taj proces udaljavanja Rumunije od SSSR-a počeo je još 1955. godine, upravo zbog približavanja SSSR-a i Jugoslavije, da bi puni zamah dobio 1961. godine posle Hruščovljevog obznanjivanja takozvanog „Plana Valev” koji je predviđao da Rumunija odustane od industrijalizacije.³ Rumunska politika suprotstavljanja sovjetskim pritiscima, ne samo na ekonomskom već i na političkom planu, doživela je svoju javnu promociju upravo 1964. godine donošenjem Aprilske deklaracije, u javnosti često nazivane „rumunska deklaracija nezavisnosti”. Radilo se zapravo o izjavi Rumunske radničke partije objavljenoj krajem aprila 1964. godine u partijskom listu *Skanteja (Scînteia)*, koja se ticala problema svetskog komunizma i radničke klase ali i pitanja tada aktuelnog sukoba između SSSR-a i Kine, kao i osetljivog pitanja Besarabije, teritorije koja je pre rata bila u sastavu Rumunije a posle rata pretvorena u sovjetsku republiku Moldaviju. Deklaracija je pozivala na poštovanje jednakosti, nezavisnosti i suvereniteta svake socijalističke države.⁴ Narednih meseci, sukob je produbljivao, da bi upravo u vreme održavanja VIII kongresa SKJ bio veoma zaoštren nakon što je Georgiju-Dež (Gheorghiu-Dej), koristeći pad Nikite Hruščova, u oktobru 1964. godine zatražio povlačenje KGB-ovih „savetnika” iz Rumunije.⁵ To je rumunsko-sovjetske odnose dovelo do krajnje zaoštrenosti a Rumune uputilo na približavanje Jugoslaviji, koja je u to vreme već posedovala „tradiciju” sukobljavanja sa SSSR-om ali i oreol strane koja je iz tih sukobljavanja izlazila kao pobednik. Jedan od znakova rumunskog raspoloženja koje se kretalo ka što tešnjim odnosima sa Jugoslavijom bio je i sastav delegacije upućene na VIII kongres SKJ koju je predvodio rumunski „čovjek broj dva”, Nikolae Čaušesku, od mnogih već tada viđen kao naslednik Georgi Georgiju-Deža.

Nikolae Čaušesku (Nicolae Ceaușescu) je u to vreme bio član Politbiroa i sekretar CK RRP-a zadužen za organizaciono-kadrovsku politiku partije. Podaci kojima su raspolagali u jugoslovenskoj partiji govorili su o njemu kao o čoveku bogate revolucionarne prošlosti koji se u zatvorima uvek nalazio u blizi-

³ F. Veiga, „Sličnosti u političkom i društvenom razvoju Jugoslavije i Rumunije 1965–1995”, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Beograd, 1996, str. 246; D. Deletant, *Romania 1948–1989: A Historical Overview*, str. 7–8, http://www.isn.ethz.ch/php/documents/collection_14/introduction.htm, 24. 8. 2005; V. Laker, *Istorija Evrope 1945–1992*, Beograd, 1999, str. 501; G. Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, Opatija 1985, str. 437; V. Tismăneanu, *Gheorghiu-Dej and the Romanian Workers' Party: From De-Sovietization to the Emergence of National Communism*, Cold War International History Project, Working Paper no. 37, Washington, D.C., 2002, str. 44–49; D. Deletant, M. Ionesco, *Romania and the Warsaw Pact: 1955–1989*, Cold War International History Project, Working Paper no. 43, Washington, D.C., 2004, str. 16–17.

⁴ V. Laker, *n. d.*, str. 502.

⁵ D. Deletant, *Romania 1948–1989...*, str. 8.

ni Georgiju-Deža, za čijeg „miljenika” je i smatran. Međutim, u krugovima ostalih istočnoevropskih partija i rukovodstava, a naročito sovjetskim, Čaušesku nije bio omiljen. Smatran je za veoma „tvrđog” čoveka i organizatora rumunskog otpora u SEV-u, Varšavskom paktu i u odnosima sa SSSR-om uopšte.⁶ Iako je od mladih sovjetskih i istočnoevropskih diplomata u kuloarima ironično nazivan „Nikolaj II” (verovatno zbog veoma rano ispoljenih a od Sovjeta pronicljivo prepoznatih apsolutističkih sklonosti i manira), u Jugoslaviji je smatran skromnim čovekom sa sređenim porodičnim životom čija „politička zvezda” je bila u usponu („u masama RRP sve popularniji”, „u političkom životu zemlje sve vidniji”, „oličenje rumunskog kursa u borbi za nezavisnost i ravnopravnost”, „inspirator doslednih stavova RRP prema odnosima u prošlosti i sadašnjim sa KPSS i drugim KP socijalističkih zemalja” i najzad „mogući, bez konkurenata, naslednik Deža”).⁷ Pored Čaušeskua u delegaciji Rumunske radničke partije nalazili su se još i George Stojka (Gheorghe Stoica), član CK RRP i jedan od njenih osnivača, Ilije Verdec (Ilie Verdeț), predstavnik grupe mladih kadrova koju je unutar partije odnegovao lično Dež, i Aurel Malnašan (Aurel Malnașan), ambasador Rumunije u Jugoslaviji.⁸

Boravak delegacije RRP-a na VIII kongresu SKJ decembra 1964. godine bio je samo poslednji u nizu izuzetno intenzivnih susreta jugoslovenskih i rumunskih predstavnika u jesen te godine. Od 21. do 30. avgusta u Rumuniji je na proslavi 20 godina oslobođenja zemlje boravila jugoslovenska delegacija koju je predvodio Lazar Koliševski. Od 27. septembra do 13. oktobra u Jugoslaviji je na odmoru boravio Aleksandru Dragić (Alexandru Drăgici), član CK i ministar unutrašnjih poslova, sa još dvojicom članova CK i suprugama, što je iskorišćeno i za zvanične susrete sa jugoslovenskim rukovodiocima. Aleksandru Mođoroš (Alexandru Moghioroș), član Politibiroa CK RRP-a i potpredsednik Ministarskog saveta, boravio je u zvaničnoj poseti Jugoslaviji 14. i 15. novembra 1964. godine. Već 17. novembra u Beogradu je, na proputovanju za Njujork, boravio rumunski ministar inostranih poslova Korneliju Manesku (Corneliu Manescu) a 30. novembra i 1. decembra zvanična državno-partijska delegacija Rumunije, koja je prisustvovala proslavi 20 godina NR Albanije, boravila je u Skoplju i imala razgovore sa zvaničnicima SR Makedonije. Svi ovi susreti i intenzivna diplomatska aktivnost koja je vladala u odnosima Jugoslavije i Rumunije u to vreme korišćeni su sa rumunske strane za iznošenja njihovih stavova o najvažnijim spoljnopolitičkim pitanjima. Istovremeno su nastojali da se

⁶ Arhiv Srbije i Crne Gore (ASCG), fond 507, Centralni komitet SKJ, IX, 107/I-45a, Biografski podaci za članove delegacije Rumunske radničke partije, str. 1.

⁷ *Isto*, str. 2; Više o usponu Čaušeskua unutar RRP-a i o odnosu sa G. G. Dežom videti u: V. Tismăneanu, *Gheorghiu-Dej and the Romanian Workers' Party: From De-Sovietization to the Emergence of National Communism*, Cold War International History Project, Working Paper no. 37, Washington, D.C., 2002.

⁸ *Isto*, str. 2–3.

informišu o jugoslovenskim stavovima u vezi sa tim pitanjima. U tom smislu, aktivnosti i susreti Čaušeskua i ostalih članova rumunske delegacije na VIII kongresu SKJ predstavljali su „krunu” takvih nastojanja do tada, s obzirom na veoma visok rang partijskih funkcionera koji su činili delegaciju.

Sa jugoslovenske strane, domaćin rumunskoj delegaciji bio je Stevan Doronjski dok je ispred Izvršnog komiteta CK SKJ kao pratilac bio određen Petar Stambolić. Sa rumunskom delegacijom je stalno bio Mihajlo Hornjak, prevodilac, kao i Arso Milatović, jugoslovenski ambasador u Bukureštu.⁹ Na početku rada Kongresa rumunska delegacija je bila prilično zatvorena i izbegavala je davanje bilo kakvih komentara ograničavajući se na uopštene izjave poput one Čaušeskuove da je delegacija došla u Beograd „u cilju daljeg jačanja naših odnosa koji su uvek bili dobri ali danas dobijaju novu sadržinu... Naši odnosi zasnivaju se upravo na uzajamnom poštovanju, poverenju, nemešanju u unutrašnje poslove druge strane... Smatramo da se naši odnosi mogu i treba da razvijaju i dalje, na nivou partija kao i između država”.¹⁰ U međusobnim razgovorima početak Kongresa su čak okarakterisali „dosadnim”, dok su pred jugoslovenskim sagovornicima izjavljivali kako su na Kongresu „pokrenuta veoma važna pitanja”.¹¹ Upadljivo su izbegavali bilo kakve obaveze u večernjim časovima (poseta Operi ili nekom od beogradskih pozorišta) dok je Čaušesku pokazivao izrazite znake nervoze i često menjao raspoloženje, ponekad bez ikakvog vidljivog razloga.¹² Već prvog dana rada Kongresa, 7. decembra, Čaušesku je za vreme ručka insistirao da bude primljen kod predsednika Tita naglasivši da „ima nalog da prenese i posebnu poruku CK Rumunske radničke partije i druga Deža”.¹³ Stevan Doronjski mu je obećao da će se angažovati s tim u vezi i istom prilikom ponudio da rumunskoj delegaciji upriliči susret sa nekom od stranih delegacija na Kongresu. Rumuni su na to izjavili da što se tiče stranih delegacija „nemaju nikakvih planova”.¹⁴ Međutim, već istog popodneva za vreme pauze Čaušesku i Stojka su se veoma potrudili da se sretnu sa delegatom Komunističke partije Indije koji je godinu dana ranije boravio u poseti Rumuniji. O tome koliko su bili zainteresovani za ovaj susret tokom koga su se, prema saznanjima koja je jugoslovenska strana imala u tom trenutku, interesovali za stanje unutar KP Indije i njenom jedinstvu govori i podatak da su indijskog delegata pokušavali da pronađu još u hotelu.¹⁵ Susret je

⁹ ASCG, f-507, CKSKJ, IX, 107/I-45a, Delegacija Rumunske radničke partije, str. 1.

¹⁰ ASCG, f-507, CKSKJ, IX, 107/I-45a, Osmi kongres i odnosi sa SKJ, str. 1–2.

¹¹ *Isto*, str. 1.

¹² ASCG, f-507, CKSKJ, IX, 107/I-45a, Delegacija Rumunske radničke partije, 15. XII 1964, str. 3.

¹³ ASCG, f-507, CKSKJ, IX, 107/I-45a, Zabeleška o razgovoru za vreme ručka sa delegacijom Rumunske radničke partije, 7. decembar 1964.

¹⁴ ASCG, f-507, CKSKJ, IX, 107/I-45a, Delegacija Rumunske radničke partije – treća zabeleška, 7. XII 1964.

¹⁵ ASCG, f-507, CKSKJ, IX, 107/I-45a, Delegacija Rumunske radničke partije, 8. XII 1964.

verovatno bio deo rumunskih nastojanja da u cilju emancipacije od predominantnog uticaja SSSR-a Rumunija vodi nezavisnu politiku ne samo na nivou državne već i na nivou partijske politike, pa i u okvirima međunarodnog radničkog pokreta.

Susret Čaušeskua i Stojke sa delegatom KP Indije utvrdio je jugoslovenske pratioce delegacije u uverenju da su Rumuni stalno pokušavali da se kreću na svoju ruku, odnosno da se „odlepe” od pratilaca. Iste večeri, pred početak zvaničnog prijema učesnika Kongresa kod Tita, Rumuni su iskoristili trenutak nepažnje, umešali se u gomilu zvanica i tako sami ušli u salon. Jugoslovenski prevodilac Mihailo Hornjak bio je tako primoran da, bez Doronjskog koji nije uspeo da ih stigne, gotovo trčeći sustigne Čaušeskua i ostale i bude pored njih u trenutku kada su prolazili pored Tita.¹⁶ Za vreme prijema svi su bili dobro raspoloženi ali je upadalo u oči da su izbegavali da kažu ijednu reč o Kongresu a još manje o referatima koji su bili podneti. Na sve provokacije jugoslovenskih sagovornika (Svetozar Vukmanović Tempo, Lazar Koliševski, Blažo Jovanović...) skretali su poglede u stranu i odgovarali kako su „pokrenuta veoma ozbiljna pitanja”.¹⁷ Na večeri koju je tog dana za rumunsku delegaciju priredio Stevan Doronjski, Čaušesku je i dalje bio prilično zatvoren. Razgovor koji je tom prilikom vođen bio je krajnje uopšten jer je Čaušesku izbegavao „detaljisanje” pa nije želeo da kaže ništa ni o aktuelnom pitanju kinesko–sovjetskog sukoba, stanju u međunarodnom radničkom pokretu a još manje bilo šta o Kongresu ili referatima koji su bili podneti.¹⁸

Sutradan, 9. decembra 1964. Čaušesku se najzad sastao sa Josipom Brozom Titom. Naglasivši da je od čitavog rumunskog rukovodstva ali i od Deža lično zadužen da prenese srdačne pozdrave, Čaušesku je odmah prešao na suštinu i izjavio da rumunsko rukovodstvo i dalje čvrsto stoji na svim onim pozicijama koje je iznelo u susretima Tita i Deža i u drugim susretima i da, bez obzira na neke nove momente (misleći pri tom bez sumnje na smenjivanje N. S. Hruščova), „RRP ne vidi nikakvog razloga da bilo šta mijenja niti u odnosima prema Jugoslaviji niti uopšte”, spomenuvši zatim u tom kontekstu i Aprilsku deklaraciju.¹⁹ Pošto se Tito zahvalio na pozdravima, Čaušesku je nastavio govoriti o razgovorima koje je rumunska delegacija imala sa predstavnicima SSSR-a i Kine tokom oktobarskih svečanosti u Moskvi a koji su se ticali aktuelnog međupartijskog kinesko–sovjetskog sukoba. U tom sukobu Rumunija je nastojala da posreduje ne bi li se i na taj način afirmisala kao nezavistan činilac u međunarodnom radničkom pokretu. Međutim, prema Čaušeskuovim rečima

¹⁶ *Isto.*

¹⁷ *Isto.*

¹⁸ ASCG, f-507, CKSKJ, IX, 107/I-45a, Delegacija Rumunske radničke partije, 9. XII 1964.

¹⁹ ASCG, f-507, CKSKJ, IX, 107/I-45a, Zabilješka o razgovoru druga Tita sa drugom N. Čaušeskuom, šefom rumunske delegacije na VIII kongresu SKJ, str. pov. 736/1, 9. XII 1964, str. 1.

obe delegacije su ostale pri ranijim stavovima.²⁰ Na kraju razgovora, Čaušesku se osvrnuo i na pitanje organizovanja savetovanja komunističkih i radničkih partija koje je pripremano u Moskvi. Ponovio je rumunski negativan stav o takvom savetovanju i dodao da je Rumunija protiv formiranja dva centra u međunarodnom radničkom pokretu (Moskva i Peking), u čemu ga je podržao i Tito rekavši da je to i stav Jugoslavije, kao i da je „vrlo važno da prestane miješanje u unutrašnje stvari”.²¹ Ove Titove reči nesumnjivo su delovale kao podrška pa je Čaušesku potom osetio potrebu da još jednom ponovi da oni stoje na dogovorenim stavovima i da žele „sve jaču saradnju” sa Jugoslavijom želeći, verovatno više za sebe, da još jednom utvrdi da postoji apsolutna saglasnost između njega i Tita. S obzirom na Čaušeskuovo insistiranje da se sastane sa Titom, Rumuniji je izgleda bilo izuzetno stalo da Beogradu prenese poruku da posle krupnih promena u SSSR-u (smenjivanje Hruščova) neće doći ni do kakve promena kursa rumunske politike „nezavisnosti” i „ravnopravnosti” koju je već neko vreme vodila prema Sovjetskom Savezu i drugim istočnoevropskim zemljama. Titova povoljna i ohrabrujuća reakcija na tu poruku donela je i samom Čaušesku veliko olakšanje, koje je bilo primetno i u njegovom ponašanju. Prema zapažanju jugoslovenskog prevodioca Hornjaka, Čaušesku (koji je pre susreta bio „sav od živaca” i menjao raspoloženja iz krajnosti u krajnost) se, nakon što je preneo poruku Titu, „sasvim izmenio na bolje” i „navalio na konjak i jelo”.²² Njegovo novo, raspoloženo i govorljivo lice došlo je do izražaja i na večeri koju je istog dana za njega i druge članove rumunske delegacije priredio Petar Stambolić.

Svečanoj večeri je pored članova rumunske delegacije prisustvovala veća grupa jugoslovenskih rukovodilaca (Petar Stambolić, Milentije Popović, Vlajko Begović, Peko Dapčević, Boško Šiljegović, Radovan Vlajković, Arso Milatović i dr.). Večera je prošla u „izuzetno srdačnoj atmosferi” u kojoj je Čaušesku, sasvim otvoreno, progovorio o najznačajnijim problemima koji su se ticali rumunske spoljne politike i odnosa sa drugim komunističkim partijama. Svi ti problemi, u krajnjoj liniji, svodili su se na problem odnosa Rumunije i SSSR-a odnosno RRP-a i KPSS-a. Čaušesku je jugoslovenskim rukovodiocima, koji su pokazali dosta takta slušajući njegove duge monologe, prvo govorio o rumunskom stavu u vezi sa savetovanjem komunističkih i radničkih partija koje je trebalo da se održi naredne godine u Moskvi. Stavovi KPSS-a u vezi sa savetovanjem bili su dobro poznati Bukureštu ali njegov stav prema čitavom poduhvatu je bio negativan. Rumuni su smatrali da pripremni sastanak zakazan za 1. mart naredne godine i savetovanje, onako kako je zamišljeno od strane CK KPSS-a, nema nikakvog smisla jer će njegov rezultat „neizbežno biti osuda

²⁰ *Isto*.

²¹ *Isto*, str. 2.

²² ASCG, f-507, CKSKJ, IX, 107/I-45a, Delegacija Rumunske radničke partije, 15. XII 1964, str. 3.

jedne grupe radničkih i kom. partija (koje neće ni biti prisutne) od strane druge grupe” što je, po njima, moglo da ima nesagledive posledice po međunarodni radnički pokret.²³ Čaušesku je zatim rekao da je Rumunija otvoreno protiv takvog savetovanja i da će to saopštiti Sovjetima u posebnom pismu, a ako do savetovanja i dođe, na njemu neće učestvovati. Podvukao je potom da je to rekao i Titu prilikom njihovog susreta i da su u tome bili „potpuno saglasni”.²⁴ Kao ilustraciju koji metodi rada će biti u opticaju na savetovanju Čaušesku je naveo pismo koje je RRP dobila novembra 1964. godine od CK KPSS-a u kome su izneti sovjetski stavovi o nekolicini važnih pitanja ali unapred doneta i osuda KP Kine, što je za Rumuniju bio neprihvatljiv metod.

Iza neprihvatanja ovakvih metoda u komunikaciji između komunističkih i radničkih partija stajao je, između ostalog, svakako i strah RRP-a da u budućnosti u nekoj prilici i sama ne dospe u ulogu „okrivljenog” i od Moskve unapred osuđenog aktera. S tim u vezi Čaušesku je napravio interesantnu reminiscenciju na jugoslovensko iskustvo iz 1948. godine. Prvo je pomenuo da su Rumuni u dva navrata o savetovanju govorili sa predstavnicima KP Italije, da su i oni protiv savetovanja ali da su odlučili da na njega idu ne bi li tamo branili svoje stavove, da bi potom dao zanimljiv komentar takvih italijanskih namera: „Oni kao da ništa nisu naučili iz ne tako davne prošlosti. Pa vas su isto tako pozvali 1948. u Bukurešt, isto je tako bilo sve unapred spremljeno, pozvali su vas na suđenje. Mi smo pokušali ono što sada Italijani pokušavaju. Zna se, međutim, kako se sastanak u Bukureštu završio, i do čega je sve doveo. Bili ste osuđeni, drukčije nije moglo da bude.”²⁵ Ovih nekoliko Čaušeskuovih rečenica morale su njegovim jugoslovenskim sagovornicima zazvučati kao svojevrsno pokajanje u kome se mogla nazreti želja Rumuna da opravdaju svoje postupke iz 1948. i da se, koliko je to moguće, distanciraju od tadašnje osude Jugoslavije u kojoj su i sami učestvovali.

Odnos KPSS-a prema KP Kine Čaušesku je doživljavao kao politiku kontinuiteta sa staljinističkom praksom iz 1948. godine čija žrtva je bila KPJ. Takav odnos za njega je bio dokaz da su i Hruščov i „sadašnja ekipa” (Brežnjev i Kosigin) ostali na starim pozicijama uprkos javnom deklarisanju drugačijih stavova. On je naglasio da su za Rumuniju prošla vremena kada se međunarodnim radničkim pokretom upravljalo iz jednog centra dodavši da bi isto tako pogrešno bilo uspostavljanje dva takva centra ili formiranje jednog centra ujedinjenjem prethodna dva. Čaušesku je smatrao da svaka komunistička partija, bilo da je na vlasti ili ne, mora da ima autonomiju. Problem je, po njegovom mišlje-

²³ ASCG, f-507, CKSKJ, IX, 197/I-45a, Zabeleška o razgovoru za vreme večere koju je drug Petar Stambolić priredio delegaciji Rumunske radničke partije, 9. XII 1964, str. 1.

²⁴ *Isto*.

²⁵ *Isto*, str. 2.

nju, bio u tome što je bilo partija koje su bile spremne da pristanu na rukovođenje iz jednog centra, što bi dovelo do hegemonije KPSS-a, koja je bila izuzetno opasna jer su u mnogim zemljama komunističke i radničke partije bile na vlasti čime se sve prenosilo na državni nivo i u sferu međudržavnih odnosa.²⁶ Dotakavši se time osetljivog pitanja hegemonije Sovjetskog Saveza u satelitskim zemljama, Čaušesku je nastavio otvorivši, čini se, najbolnju temu sovjetsko-rumunskih odnosa – ekonomsku saradnju i podelu rada unutar SEV-a. Govoreći sa puno gorčine, on je „podelu rada” između socijalističkih zemalja Istočne Evrope opisao na rumunskom primeru: „Mi imamo naftu, hteli smo da razvijemo hemijsku industriju. Ne, rekli su nam, mi već imamo i rafinerije i hemijsku industriju, zašto da i vi to sada gradite, nema potrebe. Hteli smo da razvijemo mašinogradnju. Ne, rekli su nam, Česi je već imaju, imaju i veće iskustvo u tome. Hteli smo da razvijemo stočarstvo. Ne, to Nemci znaju bolje, ostavimo njima. Dobro, sada da gajimo paradajz – Ne, Bugari su bolji baštovani...”²⁷ Takva „podela rada” postojala je i u okviru Varšavskog pakta. Prema Čaušeskovim rečima Sovjeti su postavili a zatim uklonili rakete sa Kube a da o tome nijednom reči nisu obavestili Rumuniju, iako bi i ona, da je došlo do rata, snosila posledice kao član Varšavskog pakta.²⁸ Takva sovjetska politika bila je sasvim u skladu sa interesantnom karakteristikom Hruščova koju je Čaušesku potom izneo. On ga je doživljavao kao čoveka koji je učinio mnogo i pokrenuo mnoga pitanja ali nije imao snage, ili nije želeo, da ih dovede do kraja. „Samo deklaracije i deklaracije, a u praksi? Videli smo.”²⁹ Upoređivao ga je sa seljakom-zelenašem koji parama potkupljuje i ucenjuje a onda „ako se ne složiš samnom, teško tebi”.³⁰ Čaušesku je govorio o Hruščovu sa toliko energije da su jugoslovenski sagovornici primetili da je „bilo trenutaka kada je gotovo gubio kontrolu nad sobom”.³¹ Na kraju svog opisa Hruščova i njegove politike prema Rumuniji i drugim istočnoevropskim zemljama on je izrazio i sumnju u zvanične razloge njegovog smenjivanja. Prema zvaničnom sovjetskom obrazloženju koje je Rumunima predočeno u bilateralnim susretima, Brežnjev, Kosigin i Mikojan su kao glavne razloge navodili njegovo nastavljanje putem kulta ličnosti, nepoštovanje normi kolektivnog rukovođenja zemljom i zanemarivanje stavova CK.³² Odluku je doneo Prezidijum, glasalo se u CK, ali bez rasprave, pošto je i sam Hruščov podneo ostavku. „Tako oni kažu ali, da li je baš tako bilo?” pitao se Čaušesku.³³

²⁶ *Isto.*

²⁷ *Isto.*

²⁸ *Isto*, str. 3.

²⁹ *Isto.*

³⁰ *Isto.*

³¹ *Isto*, str. 4.

³² *Isto*, str. 3.

³³ *Isto*, str. 4.

Jedno od pitanja koje je interesovalo jugoslovensku stranu a na koje je Čaušesku izbegao da dâ odgovor ticalo se Albanije. Na pomen te zemlje, on je samo rekao da je „mala zemlja, mala opasnost – ako hoćete da promenimo mesta, vi da dodete pored Rusa, mi pored Albanaca”.³⁴ Čaušeskuovo izbegavanje razgovora o Albaniji moglo je biti razumljivo s obzirom na njene loše odnose sa Jugoslavijom ali i s obzirom na njenu poziciju u kinesko–sovjetskom sukobu u kome je Albanija bila na strani Kineza. Rumunija je, sa svoje strane, pokušavala da se u sporu nametne kao posrednik pa Čaušesku i ostali članovi delegacije u Beogradu nisu rekli nijednu reč protiv kineske politike već su naprotiv pokazivali razumevanje za kinesku poziciju.³⁵ Iz toga proizilazi da Rumunima nije išlo u prilog da se u Beogradu, sa kojim su želeli što tešnje odnose, izjasne o Albaniji sa kojom su takođe, ali iz sasvim drugih razloga, želeli da ostanu u dobrim odnosima.

U vreme kada je Kongres radio po komisijama, delegacija RRP-a je bila u obilasku Niša, Svetozareva i Kragujevca, 11. i 12. decembra. Tokom ta dva dana oni su uglavnom obilazili preduzeća u tim gradovima i interesovali se mahom za privredna pitanja. Ono što ih je najviše zanimalo odnosilo se na položaj preduzeća u sistemu planiranja, odnos preduzeća sa državom, koliko država zahvata u prihode preduzeća i na koji način, ko raspolaže sredstvima koja ostanu na raspolaganju preduzeću i sl.³⁶ Međutim, ni ove posete nisu protekle bez Čaušeskuovih dugih monologa koje je on ovog puta izabrao da održi u kolima na povratku za Beograd. I u ovoj prilici on se obrušio na SSSR i KPSS i na sve negativne strane njihovog odnosa prema Rumuniji ali se ovog puta vratio dalje u prošlost. Pomenuvši Drugi svetski rat, on je priznao da je Rumunija bila na strani Nemačke, ali je kao glavni razlog za takvu orijentaciju zemlje naveo činjenicu da je SSSR anektirao Besarabiju, do tada deo rumunske državne teritorije.³⁷ Posle 1944. godine Rumunija se pridružila Rusima i ratovala još osam meseci tokom kojih se trudila da dâ što veći doprinos pobeđi antihitlerovske koalicije izgubivši na stotine hiljada vojnika. Zauzvrat, Sovjeti su Rumunima naplatili 300 miliona dolara ratne odštete koju su isplatili do poslednjeg centa ali im ni to nije bilo dovoljno pa su zatim Rumuniju „opljačkali do gole kože” i uzeli sva preduzeća kojima su do tada upravljali Nemci. Kao glavno sredstvo za eksploataciju Rumunije od strane SSSR-a u to vreme Čaušesku je naveo takozvane „SOVROM-e”, odnosno mešovita sovjetsko-rumunska društva u raznim oblastima privrede u koja su Rumuni „uložili sve” a Rusi „deo opreme koju još nisu bili odveli i – svoje direktore”.³⁸ Ukoliko neko od tih preduzeća nije

³⁴ *Isto.*

³⁵ ASCG, f-507, CKSKJ, IX, 107/I-45a, Delegacija Rumunske radničke partije, 13. XII 1964, str. 3.

³⁶ ASCG, f-507, CKSKJ, IX, 107/I-45a, Delegacija Rumunske radničke partije, 12. XII 1964, str. 1.

³⁷ ASCG, f-507, CKSKJ, IX, 107/I-45a, Rumunska radnička partija, pov. br. 05-2250, decembar 1964, str. 6.

³⁸ *Isto.*

poslovalo sa profitom, Rumuni su bili u obavezi da iz budžeta pokriju 10% celokupne vrednosti preduzeća. Pomoću SOVROM-a Sovjeti su iz Rumunije izvlačili naftu, uglj, drvo, a posle otkrića uranijuma formirano je i mešovito preduzeće za eksploataciju te rude, s tim da Rumuni u njega „nisu smeli nogom da kroče”.³⁹ Koliko je uranijuma izvezeno iz Rumunije bila je tajna a u podatke o tome koje su dobijali od Sovjeta Rumuni su morali da veruju „zbog viših interesa”. Takvo rumunsko iskustvo iz prošlosti Čaušesku je direktno povezivao sa tada aktuelnim zahtevima za zajedničko rukovođenje privredom u okviru SEV-a. Smatrao je da su takvi zahtevi koji su dolazili iz SSSR-a, navodno u ime socijalističkog internacionalizma, imali kao i SOVROM-i za cilj „da nas progutaju”.⁴⁰

Sukob SSSR-a sa Kinom Čaušesku je objašnjavao upravo sličnim odnosom SSSR-a prema Kini. Sve je počelo sovjetskim zahtevom za formiranje zajedničke flote (na šta su Kinezi nudili da daju polovinu flote umesto da formiraju mešovito preduzeće) da bi se završilo zahtevom za formiranje mešovitog društva za ananas! Analizirajući takvo ponašanje Sovjeta, Čaušesku je došao do zaključka da ih je život do tada već naučio mnogo čemu ali da takvih tendencija „ima i danas”, kao i da je šteta zbog takvog sovjetskog stava neprocenjiva i da „kompromituje i samu ideju socijalizma”.⁴¹

U kontaktima sa jugoslovenskim domaćinima poslednjeg dana Kongresa i na ispraćaju delegacije koju su domaćini otpratili do granice (na Čaušeskuovo insistiranje nastavili su zajedničko putovanje sve do Temišvara, gde su Rumuni preuzeli ulogu domaćina) Čaušesku je nastavio sa kritikom sovjetske politike prema Rumuniji. Vrativši se daleko u prošlost, u vreme ruskog cara Aleksandra I, on je zaključivao da počev od njega, preko Staljina i Hruščova postoji kontinuirana ruska politika koja se vodi već 150 godina a koja je imala za cilj prodor Rusije na Balkan, s tim što se „danas to radi u ime socijalističkog internacionalizma”. U tom kontekstu on je posebno apostrofirao Hruščova, koji je prema njegovim rečima Rumunima 1963. godine prilikom posete Bukureštu priznao da lično on i njegove ideje stoje iza „Plana Valev” o ujedinjavanju privreda podunavskog područja.⁴²

Ponavljajući svoje krajnje negativne ocene o Hruščovu, Čaušesku je zaključio da Rusi ne mogu da shvate da je još neko osim njih sposoban da misli a još ako ustanove da misli drugačije nego oni, „teško njemu”. Hruščova je smatrao samo nastavljajem politike dominacije ali drugačijim metodama. Verovatno pokušavajući da pokaže kako su se te iste metode okrenule protiv njega, Čauše-

³⁹ *Isto*.

⁴⁰ *Isto*, str. 6–7.

⁴¹ *Isto*, str. 7.

⁴² ASCG, f-507, CKSKJ, IX, 107/I-45a, Delegacija Rumunske radničke partije, 15. XII 1964, str. 1–2.

sku je nagovestio jugoslovenskim sagovornicima da veruje da je Hruščov u stvari „uhapšen i doveden u Moskvu” a ne smenjen na demokratski način.⁴³

Višednevni boravak delegacije Rumunske radničke partije na VIII kongresu SKJ pružio je priliku jugoslovenskim domaćinima da se do detalja informišu o rumunskim stavovima o najvažnijim spoljnopolitičkim pitanjima koja su ukazivala na sve veći i veći stepen udaljavanja Rumunije od SSSR-a i drugih socijalističkih zemalja u Istočnoj Evropi, o njihovim težnjama za ekonomskom nezavisnošću i privrednim razvojem u skladu sa sopstvenim potrebama, kao i o njihovom stavu o aktuelnim događanjima u komunističkom pokretu u svetu. Utisci posle boravka Nikolae Čaušeskua i drugih članova rumunske delegacije u Jugoslaviji bili su brojni i raznovrsni.

Iako prvi utisak rumunske delegacije o VIII kongresu nije bio tako povoljan (ocenili početak „dosadnim”), vremenom su domaćini primećivali da se takav utisak menja, da bi na kraju rumunska ocena Kongresa bila više nego pozitivna. Čaušesku i ostali su isticali izvanredno dobru organizaciju, srdačan i drugarski prijem, ali i veoma laskavu ocenu da su „Jugosloveni jedini koji imaju smelost da na ovakvom skupu, pred brojnim delegatima i stranim delegacijama, otvoreno govore o svojim slabostima”.⁴⁴ To je svakako značilo da su Čaušesku i ostali jasno uočavali specifičan stil rada jugoslovenskih komunista toliko različit od onoga koji su praktikovali i oni sami a naročito KPSS. Naročiti utisak na Rumune ostavili su referati koje su podneli Tito i Aleksandar Ranković kojima su, prema rečima sekretara rumunske ambasade u Beogradu, bili „očarani”.⁴⁵ Ovakvim ocenama rada VIII kongresa SKJ i reakcijama koje je on proizveo kod Rumuna, u Beogradu su bili vrlo zadovoljni.

U krugovima SKJ, delegacija RRP-a na VIII kongresu je ocenjivana kao veoma aktivna. Tokom osam dana boravka u Jugoslaviji delegacija, na čelu sa Čaušeskuom, imala je brojne susrete i razgovore. Sam Čaušesku se sastao sa Titom čak četiri puta (duži razgovor su, osim tokom zvaničnog prijema 9. decembra, imali i poslednjeg dana rada Kongresa u zgradi SIV-a) dok su zvanični razgovori vođeni i sa nizom drugih jugoslovenskih rukovodilaca, sa predstavnicima gradskih skupština, sreskih komiteta SKJ i sa predstavnicima preduzeća u Nišu, Svetozarevu, Kragujevcu i Vršcu. U Beogradu su stoga verovali da je i za Rumune poseta Jugoslaviji bila uspešna, pogotovo zato što su bili u prilici da posete i nekoliko privrednih preduzeća i iz prve ruke upoznaju domete i iskustva „samoupravnog” modela socijalističke privrede. Ali upravo tokom

⁴³ Isto, str. 3.

⁴⁴ ASCG, f-507, CKSKJ, IX, 107/I-45a, Delegacija Rumunske radničke partije, pov. br. 05-2250, decembar 1964, str. 1.

⁴⁵ ASCG, f-507, CKSKJ, IX, 107/I-45a, Rumunska radnička artija, pov. br. 05-2250, decembar 1964, str. 1.

poseta preduzećima postalo je jasno da su Čaušesku i ostali veoma malo informisani o jugoslovenskim unutrašnjim problemima.⁴⁶ Utisak sa jugoslovenske strane je bio nedvosmislen: upravo u toj činjenici trebalo je tražiti objašnjenje za приметnu uzdržanost Čaušeskua kada je u pitanju bilo davanje mišljenja o Kongresu i o svim drugim pitanjima jugoslovenskog unutrašnjeg razvitka. Sa druge strane, tu njegovu uzdržanost u Beogradu su tumačili i doživljavali kao signal da on nije raspoložen da govori o unutrašnjim problemima Rumunije, iako se sa jugoslovenske strane u nekim prilikama insistiralo da se razgovara i o tome.⁴⁷ Da je ovakav utisak koji je postojao u okvirima SKJ bio tačan, dokazuje i Čaušeskuovo ponašanje tokom posete Vršcu u čijoj okolini je skoncentrisan veći deo populacije rumunske nacionalne manjine koja živi u Jugoslaviji. Tokom posete Opštinskom komitetu SKJ u Vršcu i tamošnjoj fabrici čokolade nekoliko lokalnih rukovodilaca rumunske nacionalnosti pokušavalo je u više navrata da Čaušeskua informiše o životu rumunske manjine u gradu i okolnim selima. Svi njihovi naponi da ga zainteresuju za tu temu bili su bezuspešni: Čaušesku ni u jednom trenutku nije pokazao „nikakvo interesovanje niti volju da razgovor nastavi u tom pravcu” već je samo pasivno slušao njihova izlaganja.⁴⁸ Iza svega je, naravno, stajala njegova želja da neprihvatanjem razgovora o položaju rumunske nacionalne manjine u Jugoslaviji na svaki način izbegne neprijatan razgovor na temu položaja srpske i hrvatske manjine u Rumuniji koji je bio daleko od zadovoljavajućeg, što je Čaušesku morao znati i bolje od svojih jugoslovenskih sagovornika. Pokretanje tog pitanja moglo je da ugrozi gotovo idiličnu sliku jugoslovensko–rumunskih odnosa kakvom su je, radi što tešnjih odnosa sa Jugoslavijom, nastojali da prikažu Rumuni.

Utisak o zatvorenosti Čaušeskua i ostalih članova rumunske delegacije nije se ograničavao samo na osetljiva politička pitanja. Ta zatvorenost je upadala u oči i kada je u pitanju bilo ponašanje rumunskih delegata uopšte, u toku njihovog kretanja po Beogradu i unutrašnjosti zemlje, ali i kada je u pitanju bilo obezbeđenje članova delegacije. Prvih dana Kongresa, pre Čaušeskuovog sastanka sa Titom, ta zatvorenost je bila приметnija. Čaušeskuov lični pratilac, koga je doveo iz Rumunije u početku je pred Jugoslovenima više puta ukoren jer nije uvek uspevao da bude u svakom trenutku pored njega, da bi poslednjih dana mere obezbeđenja bile vidno oslabljene. Kod prevodioca rumunske delegacije, koji je bio srpske nacionalnosti, primećivano je izuzetno rezervisano ponašanje. On se trudio da bude strogo zvaničan i uvek „u strahu da se njegovi postupci ne protumače od strane Rumuna pogrešno”.⁴⁹ S obzirom na naprasitu prirodu Čaušeskua,

⁴⁶ *Isto.*

⁴⁷ *Isto.*

⁴⁸ ASCG, f-507, CKSKJ, IX, 107/I-45a, Delegacija Rumunske radničke partije, 15. XII 1964, str. 1.

⁴⁹ *Isto*, str. 5.

koju su primetili i domaćini u Beogradu, na njegove česte promene raspoloženja i znake velike nervoze, njegov strah verovatno nije bio bez povoda. Interesantno je da ni drugi članovi rumunske delegacije nisu ostavljali bitno drugačiji utisak. Ilije Verdec je na jugoslovenske pratioce delegacije ostavio utisak „teškog, zatvorenog čoveka” koji je za sve vreme boravka u Jugoslaviji progovorio samo u dva-tri maha. George Stojka je, pak, ostavljao utisak starog i senilnog čoveka koga su Rumuni na Kongres doveli „kao barjak” pošto je bio španski borac, aktivista u Moskvi i poznao mnoge Jugoslovane iz tog perioda.⁵⁰

Ipak, najsnažniji utisak je u Jugoslaviji, bez premca, ostavila velika rumunska promena stava prema SSSR-u i KPSS-u javno iznešena u proleće 1964. godine. U pitanju je bila suštinska promena ali i neka vrsta „pražnjenja” nakon godina i godina frustriranosti neravnopravnim položajem u odnosu na prvu zemlju socijalizma pa i u odnosu na druge zemlje sovjetskog lagera. Rezultat toga bio je izuzetno oštar ton kojim je o Sovjetskom Savezu, Hruščovu i njegovoj politici govorio Čaušesku. Sa jugoslovenske strane bilo je primećeno „strahovito ogorčenje” na SSSR koje Čaušesku nije ni pokušavao da sakrije.⁵¹ On je oštricu svoje kritike naročito usmerio na KPSS, što je bilo primetno ne samo iz sadržine onoga što je o njoj rekao već i više iz „načina, tona kako je to rečeno”. Pojedini jugoslovenski rukovodioci koji su sa Čaušeskuom razgovarali tih dana pokušavali su da pokrenu razgovor o promenama koje se se u krilu KPSS-a događale posle smene Hruščova, o nekim pozitivnim kretanjima i izvesnom stepenu dobre volje koji je bio primetan sa sovjetske strane, ali bez uspeha. Razgovor na tu temu jednostavno nije prihvatao. Sa druge strane, Čaušesku je pokazivao veliko razumevanje za stavove KP Kine. Prema onome što je iznosio u razgovorima u Beogradu, njegovi sagovornici su zaključili da je u tom trenutku Rumuniji bilo „isuviše stalo” do KP Kine.⁵² On nijednom rečju, čak nijednom aluzijom nije nagovestio da smatra da i Kinezi snose deo odgovornosti za sukob koji je duboko potresao komunistički svet.

Novi trend udaljavanja Rumunije od SSSR-a, razumevanje za Kinu i njene probleme, nastojanje da održe dobre odnose sa Albanijom bili su neki od pokazatelja ozbiljnog zaokreta rumunske spoljne politike. Taj zaokret pratilo je takođe i probuđeno interesovanje Rumunije za „treći svet” i politiku Jugoslavije na tom prostoru što nije ostalo neprimećeno u Beogradu. Naime, u pozdravnom govoru na VIII kongresu SKJ Čaušesku je istakao „činjenicu da Jugoslavija podržava rumunski predlog da Balkan bude pretvoren u zonu mira i prijateljske saradnje”, da bi potom odao priznanje „jugoslovenskom doprinosu stvari mira, razumevanju i saradnji između država u svetu”. Ovo je u Beogradu protumačeno

⁵⁰ *Isto.*

⁵¹ ASCG, f-507, CKSKJ, IX, 107/I-45a, Delegacija Rumunske radničke partije, 13. XII 1964, str. 3.

⁵² *Isto.*

kao želja Rumunije da pokaže da se takvi rumunski predlozi logički uklapaju u već postojeća jugoslovenska nastojanja na tom polju.⁵³ Drugim rečima, može se reći da je Rumunija želela da na neki način „uhvati kopču” sa jugoslovenskom politikom čvršćeg političkog i ekonomskog povezivanja sa zemljama Azije i Afrike i koristi se njenim iskustvima prilikom nastupanja na tom prostoru a sve u cilju da pronade još jedan teren na kome bi dala oduška svojoj politici „nezavisnosti” od SSSR-a. Taj prostor za nju je mogao imati i veći značaj nego za Jugoslaviju budući da Rumunija, zbog neposrednog susedstva SSSR-a i već učvršćenih veza sa strukturama Varšavskog pakta, nije mogla, a ni smela da se, poput Jugoslavije u godinama sukoba sa Informbiroom, značajnije približi Zapadu i na taj način amortizuje sovjetski pritisak. Svi ovi pokazatelji koji su proizilazili između ostalog i iz stavova koje je tokom boravka na VIII kongresu izneo Čaušesku, mogli su jugoslovenske posmatračice da upute samo u jednom pravcu: na opšti zaključak da je došlo do ozbiljne promene rumunske spoljne politike, da je ta promena trajna i da će u budućnosti imati trend daljih nastojanja Rumunije da ostvari veći stepen emancipacije od SSSR-a i drugih zemalja socijalističkog lagera.

Summary

Nikolae Causesku at VIII Congress of the Communist League of Yugoslavia: Yugoslav Impressions

The attendance of Romanian Labour Party delegation to VIII Congress of the Communist League of Yugoslavia in December 1964, led by Nikolae Causesku, Romanian „man number two”, occurred in the time of highly strained relations between Romania and the Soviet Union. Such relations were the consequence of Romanian efforts to distance from strong political and economical influence of the Soviet Union. Therefore, Romanian delegation's attitudes on foreign politics problems and international labour movement problems attracted a great attention of its hosts. Causesku and other delegation members made different impressions on their hosts. Delegation's reserved attitude and avoiding of talks on internal Yugoslav problems had been pretty obvious, which was interpreted in Belgrade as Romanian intention to evade discussion on similar Romanian problems. However, the strongest impression of Yugoslavs was the change of Romanian attitude towards the Soviet Union and its Communist Party, announced in public in the spring of 1964, as well as razor-sharp Causesku's

⁵³ ASCG, f-507, CKSKJ, IX, 107/I-45a, Delegacija Rumunske radničke partije, pov. br. 05-2250, decembar 1964, str. 3.

tone during his talk about the Soviet Union, Hruscov and his politics. Yugoslav side noticed „bitter resentment” at the Soviet Union and the Communist Party, which Causesku did not even try to hide. It was evident not only from the context of his words but also from the tone of his voice and the way he talked about it. On the other hand, Causesku demonstrated deep understanding for the attitudes of the Communist Party of China, which persuaded his interlocutors that Romania appreciated very much the opinion of the Communist Party of China. New trend of Romania's distancing from the Soviet Union, its understanding for China and its problems, an effort to keep good relations with Albania and its raising interest for the „Third World”, were the signs of Romanian foreign-relation turn. On the basis of all this, Belgrade officials could only draw a conclusion that there had been a severe and constant change in Romanian foreign policy, and that in future Romania would try to acquire higher emancipation level from the Soviet Union and other socialist countries, as high as possible.

Jovan ČAVOŠKI
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd

JEDNO RAZMIŠLJANJE O STALJINIZMU

Pitanje nastanka i ispravnosti staljinističke ideologije zasigurno je bilo jedno od centralnih pitanja međunarodnog komunističkog pokreta. Istoričari, kao i svi oni koji su se poslom ili iz uverenja bavili pitanjima komunizma i sovjetskog sistema, na različite načine posmatrali su ovaj problem. Pojava Staljina bila je predmet brojnih razmimoilaženja oko toga da li je sovjetski diktator i savest svetskog komunizma skoro 30 godina bio samo devijacija marksističke ideologije i specifičnog Lenjinovog učenja, odnosno istorijska i ideološka greška, ili je bio logičan proizvod ideologije lenjinizma, a time i direktni naslednik i nastavljač Lenjinovog dela. Dužina trajanja njegove vlasti, globalni uticaj koji je razvio, kao i žilavost sistema koji je stvorio, neminovno nas upućuju na zaključak da nije bila reč o grešci. Staljinova pojava u svetskoj istoriji, ma kakav mi lični odnos imali prema ovoj enigmatičnoj ličnosti, predstavljala je sigurno jedan od najsnažnijih kohezivnih faktora komunističkog sistema i ideološkog bloka država koji je stvorio. Njegova senka proganjaće sve naslednike na kormilu sovjetske države, koji će nastojati ili da se razotkrivanjem razmere zločina oslobode njegovog nasleđa, ili da umerenom kritikom očuvaju izvesnu nepogrešivost ideologije marksizma-lenjinizma. Ipak, Staljinovo delo bilo je čvrsto uzidano u temelje sovjetskog sistema, prožimalo je sve pore političkog, ekonomskog i socijalnog života i svako preispitivanje njegove uloge drimalo je same temelje države. Kada je doneta odluka da se odbace ostaci staljinizma, srušio se i sovjetski sistem i sovjetska država.

Da li je staljinizam posledica prirodnog toka i razvoja ideologije lenjinizma? Na ovo pitanje i jeste i nije teško dati odgovor. Nije teško zbog toga što, kao istoričari, možemo sa određene vremenske i idejne distance dati odgovor koji, prateći istorijski razvoj sovjetskog modela, govori da nije bilo moguće stvarati drugačiji društveni sistem od onoga koji je zastupao Lenjin svojim stvaralaštvom i radom, a čije bi osporavanje podrivalo osnove ideologije i partije

koja ju je zastupala. Istovremeno, teško je biti definitivn u odgovoru da li je staljinizam nova sinteza lenjinizma ili samo njegova aberacija. Odnosno, jednostavnije rečeno, da li je Staljin stvorio nov ideološki sistem koji se samo zagrnuo Lenjinovim idejama, a u stvari bio degeneracija istih, ili je Staljin predstavljao dalju evoluciju ideologije i sistema kome je Lenjin udario temelje.

Lenjinizam je predstavljao izraz marksističke ideologije prilagođene specifičnim uslovima ruskog društva. Iako su brojni boljševici, među kojima i Staljin, nastojali da prikažu Lenjinovo učenje kao odgovor klasno svesnog proletarijata na imperijalistički sistem koji ih je okruživao, modifikovanje osnovnih Marksovih ideja ukazivalo je da je Lenjin, pod uticajem karakteristika političkog sistema ruske autokratije, stvarao ideje koje su predstavljale deo opšteevropskog intelektualnog trenda, ali sa snažnim pečatom nužnosti političkih promena u ruskom društvu. Marksizam je u Rusiju došao kao deo nove političke i intelektualne klime koja se razvijala posle oslobađanja kmetova. Posle neuspešnog pohoda populista na selo ne bi li politički osvestili i organizovali seljaštvo, a i neuspeha terorističkih organizacija da silom i strahom dovedu do opšteg preokreta, javila se potreba da se dublje promisli o načinu izvođenja društvenih i političkih promena. Marksizam je svojim sledbenicima pružao intelektualnu nadmoć nad svim ostalim revolucionarnim pokretima, kao i nad onima koji su predstavljali stari sistem vrednosti.

Marksizam je ideologija koja je na naučni način uspela da ukroti sile istorijskog procesa i stavi ih u službu borbe za bolji život najnižih slojeva društva, pre svega proletarijata. To je, kao što je poznato, materijalistička i deterministička filozofija, koja je najvažniju ulogu u savremenom društvu dodeljivala ekonomskim procesima koji su, svojom dinamikom, predodređivali vreme i način izvođenja društvenih promena. Protivrečnosti razvijenog kapitalizma neumitno su vodile ka revolucionarnim promenama u kojima bi proletarijat neposredno preuzeo kontrolu nad sredstvima za proizvodnju, centralizovao ih u rukama države i stvorio socijalističko društvo, koje bi ukinulo klasnu borbu koja je karakterisala čitavu ljudsku istoriju. Potom bi se stvorilo besklasno društvo, društvo opšte jednakosti, u kome ne bi bilo potrebe za državom, jer bi radnici samostalno organizovali i uskladili svoj život i potrebe, bez ikakve potrebe za intervencijom odozgo. Tada bi nastupila era komunizma. Ipak, Marks i Engels malo su pažnje posvećivali ovim potonjim fazama istorijskog razvitka, a više su se bavili društvenim procesima kojima su bili savremenici.

Frustracije ruskih revolucionara, koji su uzaludno nastojali da obore carsku vlast, našle su izraz i u Lenjinovom prilagođavanju marksizma ruskoj stvarnosti. Lenjin polazi od činjenice da marksizam nije prvenstveno bio odgovor na opštu ekonomsku situaciju u Evropi, već isključivo specifičan put ka revoluciji. Zato za Lenjina marksizam jeste revolucija. Tako je lenjinizam dobio karakteri-

stiku militantnog marksizma kome je Marksovo učenje bilo samo opšti okvir za sprovođenje revolucionarnih promena. S druge strane, Lenjin je, na neki način, negirao marksističke postavke o proletarijatu kao autonomnom činiocu u društvenim i istorijskim procesima. Dok je Marks vodeću ulogu u revolucionarnim promenama dodelio proletarijatu kao klasi, dotle Lenjin tu ulogu isključivo dodeljuje partiji. Lenjinova partija nije bila politička organizacija zapadnoevropskog tipa koja se parlamentarnim sredstvima borila za bolja prava radnika, ona je bila avangarda proletarijata, najsnažniji izraz njegovih nastojanja. Partija je trebalo da bude visoko centralizovana i disciplinovana i nepokolebljivo posvećena samo jednom cilju, izvođenju revolucije. Istovremeno, ona je u svojoj rigidnosti trebalo da pokaže i visoku dozu fleksibilnosti i prilagodljivosti različitim uslovima koji bi joj omogućili što efikasniju promociju svojih ciljeva. Lenjinovi boljševici su bili lišeni bilo kakve demokratičnosti koju je, u velikoj meri, zastupalo marksističko učenje. Partija nije bila samo predvodnik radništva, ona je bila njihova savest i najbolje je znala šta je dobro i ispravno za proletarijat. Tako je Lenjin za najvećeg neprijatelja proglasio spontanost, koju su, po njemu, promovisale zapadne socijaldemokratije, a koja je terala radnike na kompromis sa buržoazijom oko suštinskih životnih i radnih uslova. Takva spontanost vodila je u političko mrtvilo koje bi predstavljalo nepremostivu prepreku za izvođenje revolucije. Zato bi partija morala da istrigne radnike ispod okrilja buržoazije i u njima probudi revolucionarnu svest. Partija, osim što predvodi proletarijat, oblikuje i njegovu svest. Na taj način su se, organizovanjem boljševičke partije, stvarali mehanizmi koji će karakterisati njenu kontrolu države i društva.

Lenjin je radikalno odstupio od Marksovog učenja po pitanju mesta gde će izbiti revolucija. Marks je smatrao da će revolucija izbiti u najrazvijenijim kapitalističkim državama, jer je ekonomski i društveni razvoj u tim zemljama stvorio visok nivo klasnih protivrečnosti koje su nužan preduslov za izbijanje revolucije i preuzimanje vlasti od strane proletarijata. Međutim, Lenjin je ova kvu tezu sasvim prilagodio ruskim društvenim protivrečnostima. On je, kroz svoja razmišljanja o imperijalizmu kao najvišem stadijumu kapitalizma, zastupao tezu da je samo postojanje imperijalističkog sistema dovoljan podsticaj za izbijanje revolucije, a da su manje bitne ekonomske i društvene okolnosti koje bi trebalo da se stvore da bi izbila revolucija. Tako je nastala ideja o imperijalističkom lancu koji treba razbiti tamo gde je najslabiji, a to je bila feudalno-kapitalistička Rusija. Savez proletarijata i potlačenih kolonijalnih naroda trebalo je da uništi kapitalistički sistem. Ovo bi podstaklo revolucije i u imperijalističkim metropolama. Za razliku od Marksa kod koga bi revolucija izbila u kapitalističkom jezgru, Lenjin je video periferiju kapitalizma kao najmoćnije sredstvo u rušenju njegovog centra.

Marksizam se u Lenjinovom učenju delio na dve komponente – revolucionarni marksizam i državni marksizam. Tendencije ruske revolucije tokom

1905–1907. i 1917. godine pokazale su Lenjinu da su vodeće snage revolucionarnog pokreta anarhistički i radikalno obojene. Taj anarhizam se iskazivao kroz antiindustrijalizam koji su zastupali eseri. Zbog toga je kombinacija negativne reakcije na industrijalizaciju i izvesnog društvenog i političkog konzervativizma zahvatila selo, u kome su eseri imali najjače uporište. Nasuprot eserima, boljševici su bili stranka koja je suštinski bila za industrijalizaciju i modernizaciju ruskog društva, tako da međusobno nisu imali mnogo dodirnih tačaka. Ipak, fleksibilnost u delovanju, koju je promovisao Lenjin, omogućila je boljševicima da nastupe sa svojim anarhističkim i egalitarnim programom koji je tražio ukidanje svih državnih institucija i potpuno izjednačavanje svih stanovnika Rusije. Zloupotrebljavajući iskrena socijalna osećanja koja su postojala kod većine ljudi, boljševici su uspeli da ideološki razoružaju svoje političke protivnike i sa leve i sa desne, preuzmu steg revolucije, pridobiju seosku većinu i postignu konačnu pobedu u građanskom ratu.

Posle pobeđe, nastupila je faza izgradnje državnog marksizma. Lenjin je shvatao da se Rusija iz ekonomskog i socijalnog haosa može izvući samo intenzivnom kampanjom industrijalizacije. Ali, isto tako je razumeo da bi novi socijalni lomovi posle građanskog rata i gladi, doveli do sigurnog pada boljševika. Zato se opredelio za učvršćivanje političke moći komunističke partije, a pod njenim strogim nadzorom, stvaranja izvesnih preduslova za restauraciju srednje i sitne kapitalističke proizvodnje, kao i prava na privatnu svojinu. NEP ne predstavlja odstupanje od marksističke ideologije, već samo taktički potez kojim bi se ostvario socijalni mir i stvorile osnove za intenzivnu industrijalizaciju. Moćna teška industrija zauzima centralnu poziciju u Lenjinovim ekonomskim učenjima. Učvršćivanje vlasti partije sprovodilo se još revnosnije. Odlučeno je da se prekine sa demokratskim tendencijama u partiji i da se promoviše njeno čvrsto doktrinarno i organizaciono jedinstvo. Nastao je moćni partijski aparat koji je logiku unutarpartijskog funkcionisanja počeo da projektuje na celokupno sovjetsko društvo. Zavodila se stroga ideološka društvena disciplina. Centralizovanu partiju trebalo je da prati centralizovana država. Međutim, dok je Marks smatrao državu izvršnim organom eksploatatorske klase, u sovjetskom slučaju izvršni organi partije postali su država. Odnosno, partija je bila država. Takav stepen centralizacije partijskih i državnih institucija u jednu celinu nije se mogao naći ni u jednom drugom totalitarnom režimu. Jedino je ovakav vid vladavine mogao da stvori institucionalne premise za jednu korenitu društvenu transformaciju. Diktatura proletarijata, kojoj je Marks dodelio ulogu mosta koji će premostiti jaz između propadajućeg kapitalizma i nastupajućeg socijalizma, u Sovjetskom Savezu je postala način vladanja od početka do kraja tog sistema. Njen cilj je bio da, oslanjajući se na nasilje, uništi ostatke buržoazije i stvori socijalističko društvo. Komponenta nasilja bila je naročito karakteristična za staljinizam.

U ovakvim okolnostima na istorijsku pozornicu stupio je Josif Staljin. On je bio izraziti predstavnik ideologije lenjinizma i partijske birokratije. Ideje koje je zamislio Lenjin, u stvarnost će sprovesti ili pokušati da sprovede Staljin. Namere da se rusko društvo industrijalizuje, poljoprivreda stavi u službu države i stvori represivan aparat koji će čuvati vlast partije, bile su Lenjinove zamisli koje je Staljin ekstremno usavršio. Staljinov uspon na vlast započeo je pod Lenjinovim okriljem i uz pomoć partijskih instrumenata koje je Lenjin smislio. Tokom revolucije i građanskog rata Staljin je uvek zauzimao jedno od ključnih mesta u partiji i državi. Kao komesar za nacionalnosti, on je dobio izvršna ovlašćenja nad skoro polovinom stanovništva Rusije. Budući i sam Gruzin, jasno je shvatao potrebe manjinskih naroda, a umeo je i da sa njima uspostavi prisniji kontakt. Tako je Staljin pridobio za sebe azijsku periferiju, na koju se mogao osloniti u osvajanju vlasti. Probijajući se kroz partijsku hijerarhiju, on je postao jedan od vodećih boljševika. Lenjin ga je lično bio zadužio da se brine za svakodnevno funkcionisanje partijske birokratije. Takođe, na Lenjinov predlog, aprila 1922. Staljin je izabran za generalnog sekretara Centralnog komiteta. Uz to je bio član Politbiroa, prethodno vodeći Komesarijat za radničku i seljačku inspekciju kojim je trebalo ograničiti birokratizaciju i korupciju u državnoj i ekonomskoj sferi. Osim toga, postao je član i Orgbiroa koji se bavio organizacionim merama za sprovođenje politike. Na taj način Staljin je počeo da stvara sebi lojalne kadrove, najčešće mlađeg pokoljenja, koji su predstavljali pandan starim boljševicima. Već tada je uz sebe stavio Molotova i Kujbiševa. Tokom 1922. i 1923. godine Lenjinovo zdravlje se pogoršavalo, pretrpeo je nekoliko moždanih udara, a na kraju je izgubio i moć govora. Bez obzira na svoje zdravstveno stanje, Lenjin je svesno birao Staljina na najodgovornije položaje u partiji i državi i time mu utro put ka najvišoj vlasti. Pošto je Lenjin umro januara 1924, Staljin je stekao punu slobodu da se obračuna sa političkim protivnicima. Koristeći se svojom birokratskom veštinom i urođenom lukavošću, on je uspeo da, udružujući se sa raznim partijskim grupama, eliminiše svoje konkurente u borbi za vlast – Trockog, Kamenjeva, Zinovjeva, Buharina i dr.

Međutim, Staljinov dolazak na vlast ne bi trebalo posmatrati u ključu administrativne spretnosti i sklonosti ka intrigama. Staljin je iskoristio tendencije koje je Lenjin nametnuo sovjetskom društvu. On je nastupio kao razumni i dalekovidni vođa koji nije zastupao ekstremna shvatanja koja su mogla da dovedu rezultate revolucije do sloma. Njegov program se, u prvu ruku, činio prihvatljivim za sve. Staljin se zalagao za umerenu politiku prema seljaku, opreznu industrijalizaciju, održavanje međunarodnog ugleda komunizma, ali i izbegavanje spoljnopoličkih avantura. Ovakav program nudio je sigurnost krhkom sovjetskom društvu i svima se činio ostvarljivim. Staljin je precizno osetio kakvo je raspoloženje u javnosti i to je iskoristio za svoje učvršćivanje. Stabilnost, makar i lažna, jedna je od ključnih karakteristika staljinizma. Nasuprot Staljinu

bili su ljudi koje su okvalifikovali kao ideološke ekstremiste – Trocki, Kamenjev, Zinovjev. Namere o totalnoj transformaciji društva koje je u partiji proklamovao Lenjin, Staljin je čuvao za sebe i za pogodan trenutak, dok je Trocki o svemu tome govorio javno i na taj način sebe diskvalifikovao u očima ljudi koji psihički nisu bili spremni za novi eksperiment. Takođe, Staljin je počeo da stvara jedan fenomen koji će biti karakterističan za sve komunističke režime, a to je nomenklatura. Nomenklatura je interesna grupa komunističkih rukovodilaca koji su bili spremni da obavljaju različite državne i partijske zadatke, a svoj položaj i lojalnost dugovali su partiji i vođi. Staljinova nomenklatura postajala je dominantna snaga u partiji i državi i sprovođila je regeneraciju partijskog organizma. Partija se konstantno podmlađivala, a stari boljševici su gubili svoju ulogu i značaj. Tako je Staljin stvarao partijsku strukturu koja je egzistencijalno zavisila od njega, a time je samo nastavio Lenjinovu zamisao o uklanjanju potencijalnih demokratskih elemenata u partiji. Kulminacija ovakvih tendencija biće masovne čistke starih kadrova 30-ih godina.

Učvršćujući svoju vlast nad partijom i svim institucijama koje je ona kontrolisala, poslednja stavka koja je Staljinu trebalo da omogući apsolutnu vlast, bio je aparat bezbednosti. ČK, kasnije GPU ili OGPU, bilo je Lenjinovo čedo kojim je on, putem revolucionarnog terora, suzbijao kontarevolucionarne pojave tokom građanskog rata. Posle trijumfa boljševika, tajna policija je zadržala svoja izvanredna ovlašćenja kojima je jačala uticaj partije u zemlji. Staljin je nepogrešivo osetio da stvarna moć leži u bezbednosnim strukturama i da su one najjači garant osvajanja vlasti u partiji. Zato je vrlo rano uspostavio političko savezništvo sa Đeržinskim, da bi, posle njegove smrti, u potpunosti preuzeo tajnu policiju. Ona je bila najmoćniji i najsuroviji instrument staljinizma. Staljinističko društvo bilo je najdirektniji spoj marksističke ideologije i apsolutne moći, koji Marks nije mogao ni zamisliti, a Lenjin ga je mogao samo sanjati.

Cilj marksističke transformacije sovjetskog društva bila je njegova modernizacija. Modernizacija se mogla ostvariti samo sveobuhvatnom industrijalizacijom, pod okriljem snažno centralizovane države, i poljoprivrednom kolektivizacijom kojom bi se stvorila velika poljoprivredna dobra kao sirovinaska baza i uporište industrije i proletarijata. Staljin je želeo da stvori društvo teške industrije, koje bi omogućilo Sovjetskom Savezu da prestigne sve kapitalističke konkurente i ostvari veliki skok u industrijskom razvoju. Industrijalizacija je bila imperativ sovjetskog sistema, ona je omogućavala da SSSR postane ekonomska sila broj jedan, a, istovremeno, da ga materijalno spremi za rat koji mu imperijalisti mogu nametnuti. U drugom planu nalazila se kolektivizacija koja je trebalo da omogući što efikasniju industrijalizaciju. Pošto se još 1925. godine postavilo pitanje svrsishodnosti NEP-a, pitanje industrijalizacije se neprestano nameatalo kao krucijalno. Javile su se brojne razlike oko toga kako izvesti industrijalizaciju i kojom brzinom. Staljin nije otvoreno učestvovao u ovakvim rasprava-

ma, barem sve dok nije uspostavio svoju vlast. Tada je nametnuo brzi tempo industrijalizacije koji je iziskivao velike ljudske i materijalne žrtve. Staljin je to smatrao drugom marksističkom revolucijom. Nastupio je period planske ekonomije u celokupnom ekonomskom sektoru. Odluka o početku industrijalizacije i kolektivizacije doneta je na Petnaestom kongresu partije 1927, a počela se sprovoditi od 1928. godine.

Tokom NEP-a seljacima je bilo dozvoljeno da uzimaju zemlju pod zakup, kao i radnike u najam. Seljaštvo je držalo najveći deo sitne i srednje proizvodnje, a naročito bogatiji seljaci, poznatiji kao kulaci. Lenjin se plašio kulaka kao začetka seoske srednje klase koja bi, na mala vrata, ponovo uvela kapitalizam i stvorila novu buržoaziju. On je prvi predložio njihovo ne samo ekonomsko već i fizičko uništenje. Ipak, prinuđenost da se u periodu NEP-a osloni na ovaj sloj stanovništva da bi se obezbedila suštinska egzistencija sovjetskih građana, odgodila je ispunjenje ovakve zamisli. Želja Lenjina i boljševika je bila da selo u potpunosti podredi gradu i industriji. Zato je trebalo suzbiti seljačku samostalnost i konzervativizam, stvarajući poljoprivrednog proletera koji bi bio nosilac materijalističke i pragmatičke svesti. Staljin se, u početku, protivio nasilnoj kolektivizaciji i uništenju srednjeg i sitnog poseda, karakterišući to kao gledište pseudomarksista, ali je ubrzo odstupio od ranijih izjava. Povod za kolektivizaciju pronađen je u tome što seljaci nisu hteli, tokom 1927. i 1928, da po vrlo niskim cenama prodaju svoje proizvode državi. Ovo je okarakterisano kao kontrarevolucionarna delatnost i buđenje neprijateljske klasne svesti. Početak kolektivizacije je 1929. godine proglasio Staljin lično, svojim člankom „O likvidaciji kulaštva kao klase”, podrazumevajući pri tom i njihovu fizičku likvidaciju kao i uništenje bilo kakve slobode seljačkih zajednica i seljaka lično. Tada se kolektivizacija počela sprovoditi sa otvorenom brutalnošću. Stvarani su kolhozi u koje su seljaci prinudom učlanjivani. Mnogi od njih su uništili zalihe stoke i žita da ne bi pale u ruke države. Svi oni koji su proglašeni za kulake, sa svojim porodicama najčešće su deportovani u puste predele Sibira ili Kazahstana, ili ih je likvidirao OGPU, koji je pružao logističku podršku. Ovo je dovelo do pada proizvodnje i do pojave gladi. Glad je naročito bila raširena u Ukrajini, delimično su je podsticale i same sovjetske vlasti koje su time želele da prinude seljake da se opredele za kolhoze. Situacija na selu se bila otrgla kontroli, pa je Staljin morao da uspori tempo kolektivizacije da ne bi došlo do pojave gladi i po industrijskim centrima. Zbog toga je u članku „Vrtoglavica od uspeha” krivicu svalio na niže kadrove koji su, navodno zbog ogromnog uspeha kolektivizacije, počeli da stvaraju kolhoze na mestima koja nisu odgovarala takvom vidu poljoprivredne proizvodnje, a što je, sa svoje strane, dovodilo do nedostataka u procesu kolektivizacije. Bez obzira na sve, sa stvaranjem kolhoza je nastavljeno. Do 1934. kolektivizovano je 75% seoskih domaćinstava, a do 1937. godine 93,4%. Država je kolektivizacijom omogućila sebi da bez ikakvih prepreka može da

prikuplja poljoprivredne proizvode i distribuira ih gradovima i industriji. Cene proizvoda, kao i količinu koja je otkupljivana, propisivala je država. Cene su bile minimalne, dok su seljaci dobijali deo tih minimalnih prihoda i udeo u ostatku proizvodnje. Ipak, seljaci su se izborili da plate dobijaju prema broju radnih dana koje su proveli radeći za državu, a dozvoljeno im je da zadrže okućnicu i nekoliko grla stoke, koji su činili gro prihoda na selu. Kasnije će proizvodi sa ovakvih parcela činiti čak oko 50% sovjetskog tržišta. Funkcionisanje kolhoza bilo je pod nadzorom mesnih mašinsko-traktorskih stanica koje su iznajmljivale mašine kolhozima i vršile političko-ekonomski nadzor. Činili su ih lokalni partijski funkcioneri. Proletarizacijom sela, kao i načinom na koji je to izvedeno, uništeno je rusko selo i stvoren je nezainteresovani proizvođač koji, čak ni pod prisilom, nije mogao, a ni hteo da se previše trudi oko proizvodnje za grad. Cena kolektivizacije radi ispomoći procesu industrijalizacije bila je previsoka.

Najviše pažnje Staljin je obratio industrijalizaciji, koja je činila suštinu marksizma-lenjinizma. Grandioznost ovakvog poduhvata zaprepastila je sve savremenike, jer je put koji su zapadne zemlje prešle za sto godina, Sovjetski Savez nameravao da pređe, bolje rečeno preskoči, za nekoliko godina. Komisija za centralno planiranje, koja je bila osnovana još 1921, odobrila je 1929. godine prvi petogodišnji plan, kojim su se centralnom planiranju podređivale sve grane privrede, naročito industrija gvožđa, čelika, uglja, nafte i teških mašina. Ciljevi predviđeni petogodišnjim planom su bili sasvim nerealni, ali se situacija još više iskomplikovala Staljinovim zahtevom da se plan ispuni za tri godine. Ovako ambiciozan plan industrijalizacije mogao se jedino postići preuzimanjem neophodnih sredstava za kreditiranje iz drugih sektora. Prvo je to učinjeno drastičnim smanjivanjem radničkih plata, tako da je došlo do nezapamćenog sunovrata zarada zaposlenih. Da bi podstakao radnike da se aktivnije uključe u čitav proces, Staljin je obećao povećanje nadnica prema rezultatima minulog rada, a jednakost nadnica proglasio je za sitnoburžoasku praznovericu. Tako je potkopana ideja o jednakosti nadnica koja treba da postoji u komunističkom društvu i promovisani su lični kvaliteti koji su bili odgovarajuće i nagrađivani. Ovo je bio nastavak borbe protiv anarhizma i egalitarizma u partiji i društvu. Tada su rukovodioci fabrika dobili punu vlast, sindikati su potčinjeni partiji i zabranjeno im je da se mešaju u proces rukovođenja fabrikom, zavedena je stroga radna disciplina i zabranjeni su štrajkovi. Na taj način nastojalo se da se podigne produktivnost, ali su posredno promovisane neke od „starih, buržoaskih” vrednosti kao što su vredan rad, nagrade, štednja koja je pratila povećanje nadnica i sl. Stvaranje teške industrije iziskivalo je stvaranje stručnjaka koji će rukovoditi čitavim procesom i nadgledati funkcionisanje i razvoj teške industrije. Sve je to sugerisalo da se pod plaštom proklamovane jednakosti stvarao sistem nejednakosti među ljudima koji su se prirodno razlikovali po svojim osobinama, sposobnostima, znanjima i umećima. Staljinizam se poigravao kapitalističkim idejama

u nameri da stvori društvo okrenuto industriji i nauci. Takvo društvo, koje je predvodila partija, moralo je imati kadrove koji su činili njenu avangardu, ali i bili deo društva koje je faktički postajalo hijerarhizovano. Zahtevi stvarnosti modifikovali su društvo staljinizma.

Pobeda u borbi za industrijalizaciju i kolektivizaciju proglašena je 1934. godine, na Sedamnaestom kongresu SKP(b)-a. To je bila godina koju su neki Staljinovi saradnici, kao npr. Hruščov, okarakterisali kao prelomnu, odnosno da je tad staljinizam dobio onu monstruožnu crtu koju ranije nije posedovao. Kako smo prethodno videli, elementi staljinizma su se uveliko uzidali u sve pore sovjetskog društva, tako da je teško bilo da on postane u svojoj suštini gori nego što je do tada bio. Samo su njegove prikrivene crte od tada postale jasnije. Od tog vremena počinje epoha velikog terora koji je desetkovao redove partije i državne birokratije. Većina starih partijskih kadrova bila je uništena u velikim čistkama. Partija i država su osakaćene dočekale zastrašujuće iskušenje Velikog otadžbinskog rata. Teror predstavlja zasigurno jednu od najvećih zagonetki staljinizma, jer je teško dokučiti zašto se dogodio i zbog čega baš u tom trenutku. Istoričari su teror nastojali da pripišu Staljinovoj urođenoj paranoji, njegovom strahu od starih revolucionara koji su ga znali još od vremena revolucije, poznavali su njegove misli, želje, strahove. Oni su bili potencijalna opasnost kultu ličnosti koji se utvrđivao u svesti sovjetskih građana. Međutim, bez obzira na Staljinove lične osobine, samu pojavu terora trebalo bi posmatrati u sklopu opšte društvene transformacije. Stvarajući moderno socijalističko društvo putem industrijalizacije i kolektivizacije, Staljin je stvarao novi društveni poredak. Rast partije i njeno podmlađivanje vodili su ka stvaranju nove partije za nove ekonomske, socijalne i političke prilike. Svaki novi stadijum u marksističkoj revoluciji zahtevao je nove ljude koji bi ga ostvarivali. Ne bi trebalo zaboraviti ni spolj-nopolitičke okolnosti u kojima se nalazio SSSR. Staljin se celog svog život spremao za obračun sa svetskim imperijalizmom, nekad to priželjkujući manje ili više. Da li se takav poduhvat mogao dočekati sa novim ekonomskim sistemom koga nije podržavala adekvatna politička konstrukcija? Stari boljševici su bili izraz starih uverenja koja nisu mogla naći adekvatno uhlebljenje u reorganizovanoj partiji. Oni su, makar prikriveno, bili nosioci duha demokratizma u partiji, bez obzira na to da li su iskreno podržavali Staljinove projekte. Dijalektika revolucije zahtevala je raščišćavanje sa svim onim što je predstavljalo staru gardu i zastareli revolucionarni pogled. Teror je bio jedan od vidova podmlađivanja sistema i očuvanja njegove dinamičnosti.

U predvečerje najžešće faze staljinističkog terora, Staljin je na još jedan način pokazao nastanak novog sistema. Novu ekonomsku i socijalnu situaciju moralo je da prati adekvatno državno uređenje. Tako je donet novi ustav iz 1936. godine koji je reorganizovao sovjetsku federaciju. Stvoreno je jedanaest sovjetskih socijalističkih republika, koje su pod jednakim uslovima činile federaciju.

Ovaj ustav je propisao mogućnost otepljenja svake od republika, kao i vođenje samostalne spoljne politike. Međutim, pored njihovog demokratskog karaktera, ove odredbe su za Staljina bile samo mrtvo slovo na papiru, jer su takva i slična pitanja bila isključivo u nadležnosti partije koja je ostajala čvrsto centralizovana. Pitanja organizovanja federacije bila su vrlo aktuelna prilikom sastavljanja prvog sovjetskog ustava iz 1923. godine. Lenjin je u svom učenju davao samo sekundarnu ulogu različitim nacionalnostima koje je trebalo da sruše kapitalizam, gubeći sve svoje osobenosti stvaranjem socijalističkog društva. Jedino u šta je bio siguran bilo je to da ruski narod ne sme da obnovi svoj dominantan položaj u novoj državi. O federaciji Lenjin, čak, nije ni razmišljao. Nove istorijske okolnosti, neuspeh u izvođenju socijalističkih revolucija u drugim zemljama, nagnali su boljševike da stvaraju državu koja bi postala najizrazitiji primer marksističkog društvenog i državnog uređenja. Prvi sukobi su nastupili oko naziva i strukture federacije. Staljin se zalagao da federacija nosi naziv Ruska Sovjetska Federativna Socijalistička Republika u kojoj bi ostali članovi federacije, kao npr. Ukrajina, Belorusija i Transkavkaska republika, bile samo autonomne republike, slično Tatarstanu i Jakutiji, u okviru ruske federalne jedinice. Lenjin se tome usprotivio, smatrajući to recidivima Ruske imperije. Zbog toga je stvorena federacija pod neutralnim nazivom Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika, koja je dodelila federalnim republikama ograničena ovlašćenja, dok je centralna vlast zadržala ovlašćenja u sferi odbrane, spoljne politike, ekonomije, pravde, obrazovanja, zdravstva i socijalnih pitanja. Republike su dobile nadležnosti u sferi kulture i jezika. Ustav iz 1936. godine dodelio je šire ingerencije saveznom republikama, ali je centar zadržao najvažnija ovlašćenja kojima je nesmetano mogao da kontroliše sve republike, a u tome mu je neposredno pomagala partija. Ovaj ustav je pokazao da je partija i nominalno nosilac državnog suvereniteta, a da je granica između države i partije veoma bleđa. Dok je partije, i federacija će biti na okupu. Staljin je ovim stvorio i državni okvir kojim je zaokružio svoj poduhvat ekonomske, socijalne i političke transformacije Sovjetskog Saveza. Ovo će biti postulati sovjetske države sve do njenog kraja.

Pitanje koje smo postavili na početku da li je staljinizam nastavak ili devijacija lenjinizma, delimično je dobilo odgovor kroz celokupno prethodno izlaganje. Osnove Lenjinovog viđenja marksizma su bile čvrsto usađene u temelje partije i države koje je stvorio. Staljin je bio jedan od sledbenika osnivača lenjinizma. Za Staljina nije postojao drugačiji ideološki svet i model od onoga koji mu je ostavio Lenjin. Njegov uspon nije bio samo splet neočekivanih istorijskih okolnosti, već duboko proračunat uspon pod sponzorstvom samog Lenjina. U čuvenom Lenjinovom političkom testamentu on Staljina optužuje za neprirođenost i preteranu koncentraciju moći, ali ne nudi neko trajno rešenje za Staljinov položaj, već samo neobavezujuće predlaže da se on smeni sa najodgovornijih položaja. Čak ako i pretpostavimo da je Lenjin pred smrt postao svestan

svojih grešaka, on svojim naslednicima nije ostavljao drugačiji put od onoga koji je sam zacrtao. Industrijalizacija, kolektivizacija, brutalnost u odnosu na neprijatelje revolucije, sve su to bile Lenjinove zamisli načina učvršćivanja vlasti i stvaranja novog društva. Teško da bi bilo koji od vođa revolucije odstupio od plana koji je ostavio Lenjin. Staljin je pokazao veću dozu brutalnosti i efikasnosti nego što bi to, verovatno, pokazali njegovi protivnici. Sve ideje bile su Lenjinove, sem ubijanja partijskih drugova, a Staljin im je dao sirovu snagu povezanu sa neograničenom ličnom moći koja se ogledala u manipulativnom raspolaganju institucijama države, partije i tajne policije. Staljinizam je vrhunac logike državnog marksizma kome je cilj bilo stvaranje moćne centralizovane države, visoko industrijalizovane i okrenute naučnim dostignućima. Ipak, žrtve koje su plaćene za takva dostignuća bile su previsoke za bilo koju ideologiju. Staljinizam je konzervirao političku i ekonomsku strukturu koju je stvorio, tako da je došlo do zaostajanja SSSR-a za njegovim protivnicima u različitim oblastima. Bio je potreban novi ekonomski skok za koji partija nije imala smelosti i bezobzirnosti kao Staljin, a narod se nije više hteo žrtvovati za projekat koji se ne ostvaruje. Kada je dimuto u jezgro partije koju je institucionalno oblikovao Staljin, ona se brzo raspala, a sa njom i sovjetska država.

ISTORIOGRAFIJA Historiography

Dr Gordana KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd

DVA PRISTUPA BALKANSKOM I JUGOSLOVENSKOM PROSTORU: UPOTREBA FRANCUSKIH IZVORA KOD MARIJE TODOROVE I TRAJANA STOJANOVIĆA

Knjige Trajana Stojanovića *Balkanski svetovi. Prva i poslednja Evropa* (Equilibrium – Beograd, 1997, 520) i Marije Todorove *Imaginarni Balkan*, (BIGZ – Beograd, 1999, 444) su imale velikog odjeka u naučnoj i široj javnosti, posebno onoj koja se bavi ili zanima za balkanske studije. One su na neki način vrhunac u naučničkim i profesorskim karijerama oba autora; rezultat su obimnih i razvijenih istraživačkih i analitičkih napora (i koncepcija) balkanske istorije, iza kojih stoje i određena filozofska i teorijska polazišta, koja ih i čine osobenim i originalnim delima. Ta dela su svom snagom i „na velika vrata” uvela balkanske teme i sadržaje u novije svetske historiografske tokove, pre svega osobenim navedenim teorijskim, metodološkim, istraživačkim i analitičkim pristupom, i to u trenutku kada je na Balkanu goreo jedan krvavi etnički sukob, koji je svojim različitim stranama, bio u žiži svetskog interesovanja, medijskog i svakog drugog, i koji je isprovocirao obilje smislenih i besmislenih reagovanja i delovanja. U ovim dvema knjigama se očevidno susreću, što spontano što namerno, dva toka koja inače nemaju nikakve veze jedan sa drugim, dva naučna napora da se razume istorija jednog prostora i ljudi u njemu, i novonastale svetske okolnosti oko Balkana spojene sa novim događanjima na njemu. Knjige su tako, jednostavno rečeno, „pogodile trenutak” i dobile na značaju i smislu, a njihov će se uticaj na istorijsku nauku i historiografiju izvesno i dalje nastaviti, u smislu ugledanja na prepoznatljiv kvalitet i značaj postignuća.

Ako se izuzme osnovna činjenica da se obe knjige bave balkanskim prostorom u viševekovnom, ili višemilenijumskom rasponu, i okolnosti koje bi se mogle videti i kao trivijalne (poreklo oba autora sa podrazumevajućim znanjima koja proističu iz toga, emocije prema ljudima i prostoru koje su očevidne,

klasične profesorsko-naučničke karijere), teško da bi se išta dublje i značajno moglo naći kao zajedničko za njih, uključujući i činjenicu da se autori i ne citiraju uzajamno (mada se nalaze u spiskovima literatura jedan kod drugoga). To je kod Stojanovića neobično imajući u vidu da stavlja do znanja da poznaje radove Todorove, a kod Todorove bi se moglo reći da ona i nije bila u obavezi da citira ni tako značajan opus o Balkanu kao što je Stojanovićev, s obzirom na to kakav teorijsko-metodološki koncept sledi.

Bitno su različita ne samo polazišta oba dela, kao i način njihove realizacije, već naročito opšti i posebni domašaji, postignuća ove dve knjige. Naravno, moglo bi se odmah reći, već na osnovu prvog poređenja, da Stojanovićev pristup i delo, sa svojim istraživačkim konceptom koji proističe iz teorijsko-metodološkog modela „totalne istorije”, a koji se zapravo zasniva na neverovatno dobrom poznavanju istorijskih izvora i procesa, uključuje istraživački i sadržajno delo Marije Todorove, i na neki način, i uz neke ograde, to bi moglo da stoji. Međutim, ako stavimo u prvi plan njihov osnovni napor, težnju (koja proističe iz njihovih širih koncepcija): da pomoću prošlosti objasne savremenost odnosno savremena događanja, (da pokažu kako problemi iz prošlosti utiču na sadašnje probleme), da pokažu da se na Balkanu uvek iznova susreću njegova prošlost, sadašnjost i budućnost, da se prošlost vraća kao deo nerealizovanih nadanja i neprevaziđenih slabosti prošlosti, onda to i nije tako, onda ta dva sadržaja više idu jedan uz drugi, jedan pored drugoga, i zasebno doprinose jednom celovitijem razumevanju Balkana. Trajan Stojanović predstavlja istoriju Balkana kao istoriju (malih balkanskih) naroda, i premda priznaje značaj ratova i država, to je suštinski istorija malih lokalnih kultura i susretanja suprotstavljenih civilizacija, odnosno velikih kultura oličenih u velikim imperijama i državama (Otomansko carstvo, Habzburško carstvo, Rusko carstvo, Britanska imperija i Francusko kraljevstvo/carstvo i Francuska republika). S druge strane, Todorova se bavi slikom i percepcijom Balkana kako su ga videli i razumevali pojedinci (iz tzv. velikih kultura odnosno civilizacija) koji su putovali i boravili na njemu. Zatim, ona se bavi ideološko-političkom stavovima koji su nastali kao posledica uticaja tih slika i predstava u određenim sredinama, kulturama (anglo-saksonskoj, germanskoj, ruskoj i romanskoj, odnosno francuskoj i italijanskoj). Pokušavajući da definiše ono što zove „balkanizmom”, balkanskom idejom, i to kroz „zamišljanje Balkana” („imagining the Balkans”), ona ga poredi sa i suprotstavlja idejama Srednje Evrope i orijentalizma, Pri tom joj izmiče razumevanje jugoslovenske ideje, kao one ideje koja je tražila sklad sa idejom Srednje Evrope i „balkanskom idejom”. Daleko je ubedljivije tumačenje percepcije i recepcije Balkana kada se ono sagledava kroz dihotomiju Istok – Zapad. I premda se ona ne bavi poreklom, smislom i značajem te dihotomije u njenoj vezi sa balkanskom idejom, ona daje značajna objašnjenja ideološko-političkih pokreta, zadenutih u kulturu, kao što su filhelenizam, turkofilstvo, slovenofilstvo, i konkret-

nih političko-vojnih pitanja kako ih formuliše evropska diplomatija i vojno-strateški interesi pojedinih zemalja (istočno pitanje i npr. jugoslovensko pitanje i njegovi derivati).

Dakle, dok Stojanović u najširem mogućem krugu izvora (koji ogromnim delom uključuju i putopisce i ostale namernike koje Todorova identifikuje i čiju percepciju i potonju recepciju Balkana opisuje i tumači), otkriva najdublje (pa sve pliće i pliće) slojeve desetomilenijumskog postojanja kultura na balkanskom tlu, slojeve suprotstavljenih civilizacija koje su se tim prostorom širile, dotle Todorova hvata efemerne ili trajnije odjeke (formiranje i uticaj na javno mnjenje) ili posledice (uticaj na diplomatsko-političke krugove) manje ili više studioznih percepcija Balkana. Ona zapravo ispituje ne samo „unutrašnju strukturu” percepcije (obrasci percepcije), ili percepciju „iznutra”, nego i oblikovanje nečega što bismo mogli da nazovemo nadgradnjom kroz proces recepcije, nadgradnjom u širokom rasponu od izazvanih emocija do moralnih stavova i manjih ili većih ideoloških konstrukcija, zavisno od tipa posredovanja u celoj toj proceduri.

Za razumevanje (osnovno i složenije) teksta Marije Todorove neobično je korisno i važno objašnjenje koje ona daje o svom eklektičkom „Hotelu Kvilu”, što je metafora Meri Daglas za „visoku teoriju”. Todorova ređa niz imena teoretičara čije je korisne pojmove prihvatila i primenila, a koji su po njenom vlastitom priznanju arikulisali i rešavali mnoge njene sumnje: Ernest Gelner, Erik Hobsbom, Benedikt Anderson, Tom Nern i njihova bogata razmena ideja o nacionalizmu, modernizmu i „konstruisanju tradicije”;¹ radovi o fenomenologiji drugosti i stvaranju stereotipa;² Ervin Gofman i njegov rad o žigosanju (uz to i „široka i plodna diskusija” koju je on izazvao među sledbenicima); zatim Meri Daglas sa svojim sveobuhvatnim razmišljanjima o kulturi, objektivnosti, skepticizmu, sklonosti ka kleveti, liminalnosti;³ takođe brojna literatura o marginalnosti; celokupna postkolonijalistička struja autora literature koja ju je naterala da uz pomoć Arifa Dirlika i Aijaza Ahmada sebi jasnije formuliše skepsu i neslaganje sa njima; zatim Frederik Džejmison i njegovi opšti pogledi o „eri multinacionalnog kapitala” i globalne američke kulture postmodernizma; najnovija literatura o imperiji i imperijalizmu R. Kebnera, H. D. Šmita i V. J. Momzena; razmišljanja Pjera Burdjea o opisivanju, propisivanju i prikazivanju, o političkom efektu „imenovanja”; novi radovi o taksonomiji (kategorijama, imenova-

¹ Kod nas je u ediciji *Biblioteka XX vek* objavljena knjiga *Izmišljanje tradicije*, Erika Hobsboma i Terensa Rejdžera (ed.), Beograd, 2002, str. 461. Ranije je prevedena Hobsbomova knjiga *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić – Beograd, 1996, str. 232, (Edicija Libertas).

² *Biblioteka XX vek* je 1994. objavila prevod knjige Cvetana Todorova *Mi i drugi*. Francuska misao o ljudskoj raznolikosti, Beograd, 1994, str. 396.

³ *Biblioteka XX vek* je takođe objavila i knjigu Meri Daglas *Čisto i opasno*, a SamizdatFreeB92 je objavio prevod njene knjige *Kako institucije misle*, Beograd, 2001, str. 147.

nju, označavanju, sličnosti, projekciji); već naveliko rabljeni Fukoovi pojmovi „diskursa” i „znanja kao moći”;⁴ kao i romani Dejvida Lodža koje smatra izvanrednim uvodom u svet kritičke teorije, semiotike, metafore, metonimije i ostalih stilskih figura, u svet neprekidnog podmetanja „označenog pod označivač”.⁵ Ovaj eklektički teorijsko-pojmovni kompleks/zbir je pobrojan u obimnoj bibliografiji radova od preko 600 naslova, kako je već navođeno u domaćoj i stranoj naučnoj javnosti. Taj zbir zapravo čini dobar deo te bibliografije i najbolja je potvrda značaja koji se pridaje teorijskom i pojmovnom korpusu koji stoji iza osnovnog sadržaja knjige čineći njegov integralni deo. Sama autorka kaže da je ovaj njen interdisciplinarni projekat podrazumevao „izuzetno detaljno istraženu sekundarnu literaturu, kao i što potpuniji uvid u primarne izvore.”⁶

Duboka inspiracija čuvenim delom Edvarda V. Saida *Orijentalizam* je sveprisutna na očevidan način, i bez autorkinog upozorenja šta je i za nju značila ta knjiga i disput oko nje. Potvrđujući tako najbolje Saidove osnovne tvrdnje i zaključke, Todorova ne bez ironije, kaže kako joj je na samom početku ovoga njenoga rada savetovano da izbegne direktno intelektualno svrstavanje uz Edvarda Saida, kako i na nju ne bi pao teret sve snažnije kritike njegovih ideja.⁷ Saidovo delo je, kako u svojim polazištima, osnovnoj koncepciji, metodu, i idejama koje donosi, izuzetno originalno. Njegovo objašnjenje vlastitog metoda polazi od toga da njegovo izlaganje ne zavisi od iscrpnog kataloga tekstova koji se bave Orijentom, niti od jasno ograničenog niza tekstova, autora i ideja, koji svi zajedno obrazuju orijentalistički kanon. „Kičmu”, izraz koji sam upotrebljavam, njegove metodološke alternative predstavlja niz istorijskih generalizacija koje izlaže odmah na početku, u Uvodu, i kojima se posle bavi analitičnije i detaljnije. Mi bismo ovde izdvojili samo neke od tih istorijskih generalizacija koje čine polazište i u razmišljanjima Marije Todorove. Said npr. kaže da se fenomen orijentalizma koji on proučava ne bavi, u principu, podudarnošću između Istoka i Zapada (što bi se očekivalo na osnovu početne tvrdnje da je Orijent kreacija Oksidenta) nego unutrašnjom konsistentnošću orijentalizma i njegovih ideja o Orijentu, „uprkos svim podudarnostima, ili s one strane svih podudarnosti, ili pak uprkos odsustvu podudarnosti sa 'realnim' Orijentom.”⁸ Zatim misao (koju on doduše uvodi kao „ograničenje” na Vikoovo izvanredno zapažanje da ljudi sami stvaraju svoju istoriju i da mogu da znaju samo ono što su napravili) da se ideje, kulture i istorije ne mogu ozbiljno proučavati ni razumeti a da se istovremeno ne proučava njihova moć, ili kako on kaže preciznije njihova kon-

⁴ Poslednji u nizu prevoda Fukoovih dela je prevod njegovih čuvenih predavanja na Kolež de Fransu 1978–1979, pod naslovom *Rađanje biopolitike*, Novi Sad, 2005, str. 253.

⁵ Romani su takođe prevedeni kod nas.

⁶ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd, 1999, str. 7.

⁷ *Isto*, str. 9.

⁸ E. V. Said, *Orijentalizam*, Beograd, 2000, 478, str. 14.

figuracija snage. Po njegovom shvatanju Orijent nije stvoren prosto kao nužnost imaginacije, nego je odnos između Oksidenta i Orijenta, odnos snage, dominacije i različitih stupnjeva složene hegemonije. On daje značaj i postojanju pisaca kao individualnih instanci među autorima koji se bave Orijentom, pored onih autora koji čine podlogu za razmatranje unutrašnje konsistentnosti orijentalizma. Todorova je u svojim razmišljanjima o odnosu balkanizma i orijentalizma potpuno na istom tragu, da se i ne istakne šira naučna inspiracija koja im je ista.

Nužno se nameće pitanje čemu je to konkretno u nastanku njenog dela poslužila toliko obimna i raznovrsna teorijsko-pojmovna literatura: analizi primarnih izvora, analizi kojih to njihovih delova, konceptualizaciji analizom nastalih sadržaja tj. povezivanju raznovrsnih elemenata nastalih analizom, proširenju osnovne konceptualizacije putem rezultata analize literature koja je već sledila iste ili slične trendove, kao i starije literature koja se bavila: nastankom i širenjem značajnih ideja ili ideologija, pokreta, manjim ili većim nacionalno-političkim pitanjima, formiranjem i širenjem stavova posebno moralnih, fobija takođe. Zaključuje se da je to sve bilo u igri, i još mnogo više, i da se za delikatnost analize nečije percepcije i formiranja raznovrsnih stavova (od moralnih do političkih nije dug put) mora dobro povezivati teorijsko znanje sa analiziranim sadržajem primarnih izvora. Sa stanovišta i notornog istoričarskog iskustva sa raznim vrstama istorijskih izvora i sa stanovišta sofisticiranih teorijskih razmatranja o istima, putopisna i slična literatura se tretira sa puno obazrivosti i kao izuzetno delikatna. Ona takođe, u ovom smislu, podleže apsolutnoj proverbi, tzv. kontroli pomoću drugih vrsta primarnih izvora. Kod Marije Todorove, i naravno u radovima predstavnika te struje mišljenja i konstruisanja, putopisna literatura ne samo što je glavni nego je i jedini primarni izvor, i uopšte nema „ukrštanja izvora”, odnosno njihovih sadržaja koji su analizom dobili druge oblike, nema provere nikakve vrste. Postoji samo njihova analiza i tumačenje/interpretacija uz dodatnu argumentaciju koja potiče uglavnom iz literature koja se bavi formiranjem manjih ili većih sistema mišljenja, ideologija, moralnih stavova, fobija itd., odnosno velikim delom onoga što čini duhovni, intelektualni, uopšte misaoni sadržaj jedne kulture ili civilizacije. Ako bismo pokušali da sistematizujemo u koje to raznorodne pokrete, od idejnih do onih koji više izražavaju stanje, ona smešta te „nesigurne izvore” čak i kad su primarni i još nesigurnije ili najnesigurnije njihove delove, morali bismo da počnemo od dihotomije Sever–Jug, pa ilirsko-tračkog dvojstva, pa vizantinizma i slovenstva, naravno i pre svega orijentalizma, dihotomije Istok–Zapad, odnosno katoličanstvo-pravoslavlje, filhelinizma, turkofilstva i slavofilstva (ili slavjanofilstva), panslavizma i pangermanizma, i naravno još kolonijalizma, imperijalizma i fašizma, da ne spominjemo sve male balkanske ili pojedinačne evropske nacionalizme, tradicije, pokrete u literaturi, umetnosti i kulturi (gde je za Todorovu važan romantizam, moderna i postmoderna, ali i drugi pravci). Pisac putopisa i njegov tekst se dvostruko tre-

tiraju, i kao pripadnici (sa svim što to podrazumeva) određene kulture odnosno civilizacije i kao tvorci određenih emocija, mišljenja, stavova o svemu što je izvan te kulture ili civilizacije. Kod Todorove, ako je uzmemo za predstavnika određenog tipa pristupa i razmišljanja, uslovno rečeno, u istorijskoj nauci, nema nekog temeljnog kodeksa u moralnom, političkom ili nekom filozofskom smislu koji čini referentni sistem za osnovno snalaženje, vrednovanje onoga o čemu se govori, za davanje poruke, i kao da zaista i „nema ničega izvan teksta”. Sve je viđenje, sve je percepcija, ono što je dato iskazom, tekstom, čini zapravo sve. U ovom impresivnom iskazu, tekstu, stradali su samo oni sadržaji kojih i nije bilo u njenim primarnim izvorima, a i neki primarni izvori, što zbog toga što nisu upotrebljeni, što zbog toga što možda nisu sveobuhvatno sagledavani ili su možda bili gubitnička ideologija, kao npr. jugoslovenska ideja, na kojoj se mogla i šire i pouzdanije varirati ideja susretanja, prožimanja, sukobljavanja kultura i civilizacija (makar kroz vođenje ratova i pravljenje država), zatim varirati ideja Balkana kao mosta između Orijenta i Evrope, između Istoka i Zapada.

Za razliku od Todorove, Stojanovićev opšti pristup, konceptualizacija u maniru „totalne istorije”, što je učio direktno od Brodela sedeći u Parizu po arhivima i seminarima, metoda u čijoj osnovi je stalno traganje za novim izvorima novih istorijskih sadržaja, novo iščitavanje starih izvora, proširivanje korpusa izvorne građe i na literarne/imaginativne tekstove, na „delikatne, neproverljive” delove starih i tih novih izvora, koji se odnose na širok spektar istorijskih sadržaja – daje sasvim drugačije rezultate. U podlozi opšteg pristupa Trajana Stojanovića je Brodelova ideja, koju je preuzeo od američkih akademskih institucija i krugova (od kojih je inače bio obilato finansiran 50-ih i 60-ih XX veka) da se opšti istraživački okvir mora postaviti na način kako se to obavlja u tzv. *area studies* (oblastima proučavanja) po američkim univerzitetima. Brodel je već u tom pravcu bio originalan izradom svoje doktorske teze o Mediteranu i mediteranskom svetu u epohi Filipa II. Suština ove stare ideje u novom ruhu, i u smislu sabiranja različitih sadržaja i znanja različitih disciplina, bila je da istoriju i istorijsku nauku stavlja u središte tih istraživačkih i intelektualnih napora. Edvard V. Said kritikuje „orijentalizam” baš kao proizvod tih oblasti proučavanja, naravno u smislu otkrivanja unutrašnje konsistentnosti tog orijentalizma, što Todorova pokušava kada je u pitanju balkanizam. Stojanović u svom istraživanju i spoznavanju Balkana pak maestralno koristi sve prednosti škole kojoj pripada. Izvanredno poznaje izvore o Balkanu, čitave arhive u delovima koji se odnose na Balkan, evropske, svetske i balkanske, pored pisanih poznaje izvanredno i materijalne izvore, putopisnu literaturu i širok spektar drugih raznovrsnih izvora. Ukrštanje izvora, odnosno provera jednih drugima je osnova njegovog metoda. Vrlo staro i vrlo konvencionalno u istoričarskom zanatu, što Brodelovoj školi nije palo na pamet da odbaci. Time postiže maksimalnu pouzdanost u ređanju istorijskih činjenica i uspostavljanju odnosa među njima na

različitim nivoima i u različitim slojevima, kroz prostor i vreme. Kako dobro luči balkanske male kulture, balkanske svetove, kroz sva njihova opšta i posebna obeležja, ona koja ih vezuju i razdvajaju sa Evropom, Stojanović nam se ukazuje kao vrstan poznavalac evropske istorije, evropskih kultura, evropske civilizacije, gde i smešta Balkan. Koncept „totalne istorije” ne podrazumeva samo spoznavanje prostora i ljudi na njemu „u totalitetu”, već i spoznavanje totaliteta jednog duboko humanističkog doživljaja sveta, da bi se što bolje spoznalo ono što veže i spaja pojedine njegove celine. Kod Stojanovića je jedna takva celina, Balkan, sagledavana i kroz stvarnost (*realia*) i kroz imaginativno. Efekat je širi od spoznavanja problema stvarnosti, on je isto tako duboko spoznavanje prošlosti, projekcija budućnosti.

Posebno mesto i kod jednog i kod drugog autora zauzimaju francuski izvori, ako tako možemo da nazovemo široki korpus izvora istražen po francuskim arhivima i bibliotekama, nastao kao proizvod postojanja, rada raznih institucija francuske države i društva, delovanja i kreativnosti pripadnika francuske nacije i kulture. Stojanović se suvereno kreće kroz npr. francuske konzulske izveštaje i građu nastajalu kroz više stoleća na balkanskom prostoru i oko njega, što čini podlogu sveukupnih njegovih analiza, podlogu za spoznavanje suštinski važnih procesa za Balkan i na Balkanu, koje on originalno imenuje, pouzdano i precizno prati i razlikuje.

Dr Mile BJELAJAC
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd

NAJNOVIJA ISTORIJA SRBIJE U SVETLU SVEDOČENJA ISTAKNUTIH SAVREMENIKA

Sa stanovišta interesa koji postoji u Institutu za noviju istoriju Srbije za literaturu koja iz različitih uglova tretira raspad SFRJ i događaje u naslednim zemljama, razgovor o memoarima aktivnih učesnika uvek je dobrodošao. U okviru projekta *Srpski faktor i razbijanje Jugoslavije*, uzroci i posledice, jedan segment je upravo odvojen, osmišljen kao permanentna evaluacija strane i domaće literature sa temama samog raspada, kao i celokupne jugoslovenske istorije i njenih kontroverzi.

Većina savremenih evropskih država imala je svoje uspone i padove. Pokazalo se da su istorijski porazi i padovi uvek bili podsticajni za preispitivanje onoga što im je prethodilo u dužem vremenu, kao i tokom samog sloma, nego pobeđe, posebno one koje su imale revolucionarni karakter i težile diskontinuitetu u životu države i nacije (naroda). Iskustvo nam sugeriše da je posebno osetljiva tema, u oba ishoda povesnog toka, raspolućenost ili svekolike podele u toku trajanja ratova ili dugotrajnih kriza i dekadencije.

U stabilnim uslovima, uzmimo primer Francuske posle oslobođenja 1944, sledilo je, posle prvog perioda retorizije i sudskih procesa, objavljivanje memoara i dnevnika, potom su usledili kratki i uopšteni prilozi istoričara, zatim sistematično objavljivanje izvora, a tek na kraju, gotovo posle dvadeset godina počeli su da se pojavljuju ozbiljniji naučni radovi. Postepeno su padali mitovi potrebni zarad pomirenja nacije, ustupajući mesto novim i osetljivim temama. Slična iskustva su imale Belgija, Holandija, Danska ili Italija.

Jugoslovenski slučaj pratile su dve paralelne jednostranosti. Domaća, oficijelna, a na drugoj strani emigrantska različite provenijencije. Njihovo ukrštanje vršilo se do osamdesetih godina veoma sporadično, da bi tek postalo pra-

vilo devedesetih. Danas kao da smo bliži poželjnom – različito obilje koje možemo ukrštati, indikovati podudarnosti ili kontroverze, dobijati indicije i putokaze za snalaženje kada budemo dolazili u posed izvora prvog reda. Za razliku od ranijih generacija istoričara, zahvaljujući Međunarodnom sudu za zločine na prostoru prethodne Jugoslavije, imamo prilično toga što su izvori prvog reda što je već sabrano i otvoreno. Građa OUN je drugi dragocen izvor. Učesnici u građanskom ratu poseduju zaplenjene arhive ili snimljene poverljive razgovore telefonskih ili radio komunikacija. U Hrvatskoj je na primer značajan (zaplenjen) materijal koji svedoči o privremenoj tvorevini Republici Srpskoj Krajini. Postoji i bogat dokumentarni filmski materijal, fotografije.

Pojava dnevnika i memoara pratila je jugoslovenska događanja već od 1992. godine. Pisali su ih domaći akteri, ali i mnogi od stranih učesnika. Pravo otkrovenje za svekoliku znatiželju predstavljali su dnevnik dr Borisava Jovića. Ostali akteri koji su memoare objavili među prvima (Kadijević, Mesić, Janša) bili su suzdržaniji, kao da su više vodili računa kako će njihovi spisi odjeknuti u vlastitoj sredini. Ovo bi bila i generalna rezerva prema najvećem delu svedočenja, pa i najnovijih iz pera nekadašnjih saveznika i prijatelja iz Demokratske opozicije Srbije (DOS).

Koliko su nam pomogli u sklapanju mozaika slike nedavne prošlosti svojim memoarima ili kazivanjima publicistima Raif Dizdarević, Kiro Gligorov, Branko Kostić, Mate Granić, Marko Orlandić, Momir Bulatović, Ivan Stambolić, Dobrica Ćosić, čitav niz vojnika od već pomenutog Veljka Kadijevića, pa Branka Mamule, Martina Špegelja, Nikole Čubre, Janka Bobetka, Konrada Kolšeka, Momčila Perišića, Sefera Halilovića i drugih koji su stasali u ratovima „za nasleđe“?

Koliko su nam pomogli Robert Oven, Majkl Rouz, Mekenzi, Nambijar, Klinton, Olbrajtova, Holbruk, Klark, Kol, Ahtisari, Černomidin?

U najkraćem, pored slike o njima samima, o tome šta su hteli da poruče, šta su preskočili, ipak, možda i nehotično, izneli su na svetlo dana mnogo dragocenosti. Takođe, često su u priložima njihovih knjiga originali, faksimili građe na raznim jezicima, nacrti dokumenata, skice, beleške i sl. Gotovo da ih oslobodimo zakonske odgovornosti zbog uzurpacije državnog dobra.

Dugo osim hronologija, novinarskih ili analitičkih pregleda i nije bilo druge literature do pomenute memoarske. Svi pisci su se oslanjali na štampu i periodiku tako da je naučni aparat pun takvih referenci. One koji se bave ovom temom ne treba podsećati da su u pojedinim zemljama naslednicama Jugoslavije, ali i na Zapadu, puštani kroz literaturu, u manjem obimu, dragoceni materijali, izvori prvog reda.

Koliko će nam pomoći svedočenja Milorada Isakova,¹ Dušana Mihailovića,² Čedomira Jovanovića ili Milana Protića?³ Šta sada, nakon nekoliko godina od 5. oktobra 2000, nekadašnji sagovornici novinara Dragana Bujoševića govore i pišu?

Već smo imali priliku da čitamo prikaze iz pera politikologa, ekonomista, socijologa i filozofa (Nebojša Medojević, Đorđe Vukadinović, Saša Gajić, Mario Brudar, Nebojša Popov).⁴ Popov će napisati važnu opasku: „Podrobnije analize ovih knjiga, njihove feljtonizacije i različitih reagovanja pokazaće, vremenom (! - M. B.), koliko su kazivanja autora zaista merodavna, kako za sociometrijske analize odnosa u političkoj sferi, za šta nude obilje materijala, tako i za temeljnije spoznaje istorijskih zbivanja, o čemu donose samo izvesne nagoveštaje.” (*Republika*, br. 364–365, 1–30. 9. 2005). Komentarišući one koji su bili (ili su još uvek) pobornici (propuštene) revolucije, pomalo ironično upozorava da tek valja istražiti za šta su se sami građani opredeljivali i zbog čega su glasali za DOS. Da li su hteli vlast, ničim ograničenu, kao glavnu i jedinu kariku promena? Da li su hteli da zavlada novo „bratstvo u krvi” koje je jače od bilo koje koalicije i sporazuma jer ih vezuje „nešto zajedničko”, da bude ubijeno 50, 100, 500 ili 5.000 ljudi, da u tome učestvuje i Koštunica (slikovita lekcija „grubog starca” koje se Čedomir Jovanović gnuša na početku svojih memoara).

Istoričar u odnosu prema memoarima ne sme imati ideološki jednostran pristup, deliti kvalitet svedočenja po tome da li je pisac „njegov” ili „protivnički”. U javnosti, medijima takav diskurs je razumljiv i uobičajen. Istoričar u sebi mora prevladati takve animozitete i voditi se principima moguće provere, ukrštanja, indikovanja značajnih mesta i otvorenih pitanja, ponuđenih odgovora. Grupisati ih oko pojedine teme. U pisanim osvrtima istoričar treba da izbegava ostrašćene izraze, ideološke diskvalifikacije i klišeje politički „korektnog govora” ma kom vremenu on pripadao.

Memoari Dušana Mihailovića, doskorašnjeg ministra unutarnjih dela u vladi Srbije, gotovo su presedan za lokalne prilike. Čuveni policajci Boža Maršićanin iz vremena poslednjeg Obrenovića ili Manojlo Lazarević iz vremena kralja Aleksandra Karađorđevića, koji je imao svoja referisanja ponedeljkom u Dvoru, pisali su za svoju dušu, da se tamo nekad u daljoj ili dalekoj budućnosti ipak sazna ponešto o čemu su oni znali, a u svoje vreme nisu mogli javno kazivati. Nekadašnji ministar Svetozar Pribičević oglasio se svojim memoarima tek u emigraciji. Dok je bio na visokom položaju brižljivo je čuvao tajnu Solunskog procesa i ugled nosilaca ujedinjenja. Pa ni visoki funkcioneri socijalističke ere

¹ M. Isakov, *Parados*, Novi Sad, 2005.

² Dušan Mihailović, *Povlenske magle i vidici*, knj. I–II, Beograd, 2005.

³ M. Protić, *Izneverena revolucija*, 5. oktobar 2000, Beograd, 2005.

⁴ *Nova srpska politička misao*.

Vojkan Lukić ili Selim Numić, važni akteri pre 1966. godine nisu se oglašavali posle svog stradanja već dve decenije i više, kasnije.

Presedan je što je jedan naučni institut odmah ugostio pisca i organizovao raspravu o još vrućim temama. Verujem da je većina učesnika u raspravi imala na umu pitanje šta nije smeo (to je ponegde i naveo), a šta nije hteo da objavi, dakle svojom voljom prećuti (mi smo postavili to pitanje i ne očekujući odgovor)? Šta je publika očekivala da zna čovek na takvom položaju, a on za svog vakata stvarno (!) nije znao?

Mnogo je tema na stranicama dva obimna toma koje privlače pažnju istoričara najnovije istorije. Prosto je nemoguće sve ih nabrojati. Ograničićemo se samo na neke, pre nego što za ovu priliku damo nešto više prostora za jednu važnu temu – pogibiju premijera Srbije dr Zorana Đinđića u vreme dok je Mihailović bio ministar.

Ministar unutrašnjih dela je već kao mlad stekao iskustvo sa mehanizmom rada DB-a. Njegova policijsko-politička karijera tu nekako i počinje. Zato nam se čini da treba pokloniti pažnju poruci koju upućuje, treba napomenuti u vremenu kada i on postaje opozicija, i komentariše manipulaciju ličnim dosijeima:

„Radi se o tome da se Služba, koja je imala svoje saradnike, mangupe i kriminalce u svim porama društvenog života i veoma se brzo instalirala u sve političke stranke i organizacije. Ljudi pod kontrolom Službe postali su lideri, funkcioneri, savetnici, šefovi obezbeđenja i aktivisti nove demokratske političke scene, alfa i omega, vrhovne moralne sudije u našem društvu. A glavna uloga im je bila da kompromituju zdrave političke snage, prave lidere i nosioce promena, prave reformatore, koji su mogli da ugroze režim i njihov status” (*Prvi deo*, str. 450–451).

Čitaocima treba, iz drugog tematskog opusa, skrenuti pažnju na tvrdnju autora da je predsednik Srbije Ivan Stambolić bio na putu da dobije saglasnost za rešavanje kosovskog pitanja, ali da ga je, na nesreću Srbije, oduvala zavera.

„Lično mi je Stambolić pričao da je sa Azemom Vlasijem već bio našao formulu da se taj problem reši kroz amandmanske izmene i dopune Ustava Srbije. To mi je Azem lično potvrdio” (*Prvi tom*, str. 316, 317). Ali, piše Mihailović, Stambolić koji je sa ekipom polako lomio otpore u obe pokrajine, ujedinjavao Srbiju i stvarao mogućnost da uskoro ispred Srbije on postane predsednik SIV-a, izazivao je podozrenje kod „čuvara kovčega”. Valjalo ga je sprečiti radi očuvanja Titovog nasleđa. Posebnu ulogu u svemu tome imali su naivni, a moćni Titovi generali. Po njemu, ni sam Stambolić nije shvatio da je to bio deo šire zavere radi onemogućavanja njega, Ivica Stambolića, da postane premijer savezne države. Bio je to u stvari proces onemogućavanja Srbije.

Autor je izložio službene podatke o terorističkim aktivnostima na Kosovu i Metohiji posle dolaska NATO-a, prelivanju terorizma, kao i o terorističkoj delatnosti u kopnenoj zoni bezbednosti na jugu Srbije, koja je tamo uspostavljena posle prestanka borbi 1999. godine. Podaci koje iznosi odnose se na period 2001–2003. godina (*Drugi tom*, str. 510–512).

Mihailović je još jedan u nizu onih koji su u svojim kazivanjima ili javnoj delatnosti iznosili primere bezakonja unutar koalicije DOS kada je u pitanju fanansijska i privredna delatnost. Pominje konkretna imena koja su u javnosti već bila predmet rasprava, te sudskih isleđenja, ali i neka koja se doimaju nedodirljivima. Prilaže i faksimile, razotkriva sprečene malverzacije oko „kiparskog novca” (*Drugi tom*, str. 448–450, 482, 533).

Dušan Mihailović ima bogato iskustvo u međunarodnoj saradnji. Njegova svedočenja su zanimljiva za period devedesetih, kao i za vreme dok je bio ministar u vladi DOS-a. Verovatno, ne slučajno, iskoristio je svoje memoare da čitaocima prenese poruku britanskog poslanika u Beogradu Kraforda: „Vi Srbi ne možete da se opametite i shvatite da možete ostati i bez Srbije” (*Drugi tom*, str. 533).

Šta će čitaoci memoara saznati o pozadini atentata na premijera Srbije dr Zorana Đinđića 12. marta 2003. godine? Da li će se osetiti uskraćeni, iznevereni u očekivanjima? Da li će im biti uverljiva objašnjenja prvog policajca da nije znao više?

„Mnogi me nagovaraju da napišem knjigu o Đinđićevom ubistvu. Ali vreme laži još traje, pa bi malo istine došlo do onih koji hoće da čuju. Problem je što ja nisam vodio istragu i što ono najinteresantnije o tome znaju moji saradnici, koji bi trebalo da budu pravi autori knjige” (*Drugi tom*, str. 531). Da li je doskorašnji ministar ovde potpuno otvoren? Kome poručuje da vreme laži još traje, na koga misli? Pa zar nije sačinjen izveštaj tzv. Koraćeve komisije? Zar nije objavljena knjiga Miloša Vasića *Atentat na Zorana Đinđića* (više izdanja, Beograd, 2005)?

Kada je Vasićeva „istraga” u pitanju, Mihailović mu upućuje komplimente, piše da je to za svakoga nezaobilazno štivo „ako se izuzme par materijalnih grešaka... i nekoliko pogrešnih informacija, nema se šta dodati ili oduzeti ovoj napetoj „krimi priči”” (str. 355). Pa ipak sam kaže da „Bracanović, Bazarević i drugi u BIA, policiji i tužilaštvu nisu dovoljan odgovor” (str. 355).

Memoari Milorada Isakova i sada Dušana Mihailovića, dvojice ministara u Vladi Zorana Đinđića, svakako otvaraju jednu dodatnu dimenziju – međunarodni faktor. O tom međunarodnom činiocu, svaki iz svog ugla, pišu dr Milan Protić i novinar Miloš Vasić.

Isakov će napisati:

„Nemam nikakve sumnje da su ga oni ubili (Z. Jovanović i pomagači iz zemunskog klana – nap. M. B.). Ali, kao ni država, ni oni ne mogu da funkcionišu mimo sveta. A kako se u ovoj zemlji, nikad ništa nije događalo izolovano, isključivo iz unutrašnjih razloga, sklon sam da verujem da im je za tako krupnu odluku bio neophodan nekakav mig spolja.

Ne znam odakle je stigao, ali mislim da znam zašto. Opet zbog Kosova.

Naime u decembru 2002. Đinđić se vratio sa puta po Nemačkoj i, očigledno, sa nekim prijateljskim upozorenjima da Kosovo, u tišini, polako klizi u nezavisnost. To nam je saopštio na Kolegijumu i izneo svoje uverenje da hitno treba nešto da preduzmemo i podignemo veliku galamu oko toga, da bismo taj proces zaustavili.

pozivajući nas na potpunu konspiraciju, izneo je svoj plan, koji je imao koncipiran u tezama na jednom papiriću, koji nam je podelio i tražio mišljenje. Bilo je očigledno da nije, kao obično, već doneo odluku i da mu treba podrška, ali je otvoreno rekao do čega je već došao, ostavljajući utisak da su u toku i neke druge konsultacije.

Kada je izgovorio rečenicu: 'Mislim da nema druge nego da idemo na podelu Kosova', svi smo prestali da čitamo tekst koji nam je dao, a u kome je predvideo redosled naših poteza. Zato je odmah objasnio: 'Ali, ne smemo to odmah tako da kažemo, jer će oni napolju poludeti'. Dakle plan je bio u tome da ih nateramo da i sami dođu do tog zaključka, da nema druge. Kako? U Rezoluciji 1244 predviđen je postepeni povratak kontigenta naše vojske i policije i to prvo treba da tražimo, grlato i odlučno. To ne mogu da nam ospore, ali ni da prihvate. Na tome treba da insistiramo i vršimo pritisak, da tražimo tačan datum povratka i tako ih nateramo da priznaju da to nije moguće. A onda da ih pitamo: pa dobro, što je moguće uraditi, a da ne izgubimo celo Kosovo. Tako, insistiranjem na tome, stvaramo prostor za druge zahteve. Za decentralizaciju, i neku vrstu federalizacije Kosova i Metohije. I za pravo Srbije na regularne odnose sa srpskim entitetom. I to će odbiti, jer ni to ne mogu da urade. E, onda mi treba da kažemo, ako Kosovo ide u pravcu nezavisnosti, a vi niste u mogućnosti to da sprečite, a ni nama da omogućite da se umešamo, onda mi tražimo teritorijalnu podelu.

To će biti prst u oko mnogima, ali mi moramo to da uradimo, jer vreme radi protiv nas. U tom kontekstu je pominjao i naše izbore, do kojih to moramo rešiti, da Kosovo ne bi postalo argument naših protivnika. Obavestio nas je, da je on već dao jedan takav intervju u Nemačkoj, mislim da je 'Špigl' u pitanju. Naravno, nije pominjao podelu, ali je stvar zaoštrio do kraja. Nisam siguran da već sa tog sastanka vest nije procurila, ali i bez obzira na to, stranim obaveštajcima, svakako nije bio veliki problem da do nje dođu" (str. 154–155).

„Uveren sam”, piše Isakov, „da i ta njegova odluka, da nekim moćnim krugovima u svetu pomrsi račune, a drugima otvoreno pokaže da nešto nisu u stanju ili ne znaju kako da urade, ima veze sa njegovim ubistvom, samo dva i po meseca kasnije” (str.155).⁵

Mihailović u razgovoru potvrđuje autentičnost Isakovičevog opisa pomenute sednice Kolegijuma. Sam je, s druge strane, dao neke elemente koji ilustruju njegovu promenu u razumevanju nacionalnog – državnog pitanja Srbije, njenog opstanka i položaja na Balkanu, odnosa velikih sila.

„Vredi zabeležiti transformaciju kroz koju je prošao premijer Zoran Đinđić. O tome svedoče brojne manifestacije (...) posebno izdvajam dve. Jedna je njegova poseta Brazilu, a druga jedan od poslednjih kolegijuma vlade koji je održao” (*Tom dva*, str. 385).

Mihailovićev informator iz Brazila je bio njegov odličan prijatelj i partijski saborac, ambasador Radivoje Lazarević. Pisac posebno izdvaja razgovore koje su imali posle pogibije premijera:

„Premijer je rekao”, prema Lazareviću, „da treba da napiše knjigu o događajima u kojima je učestvovao, jer ako to ne uradi mnoge stvari će ostati zaboravljene i neće biti moguć pravi uvid u istorijska zbivanja koja su prethodila 5. oktobru i događanjima oko njega. Najavio je konačan obračun sa mafijom posle eksplozije u 'Difens roudu'. Lazarević je imao utisak da premijer ima potrebu da se 'ispoveda' i da priča o onome što nikome nije pričao, na način koji nije uobičajen za njega. Govorio je kako mnogo čita, posebno sve više razmišljajući o srpskoj nacionalnoj istoriji, uz vidljivu promenu odnosa prema crkvi i nacionalnom pitanju... radio na završetku Hrama Svetog Save i kako je naprasno vratio veronauku u školske programe. Spomenute korekcije na nacionalno pitanje već sam naveo u ovom telegrafskom pregledu. U jednom trenutku Lazarević mi je rekao: 'Imao sam utisak da se pred smrt ispoveda'. Jedinstven utisak je bio – došlo je do značajne promene u Đinđićevom odnosu prema politici i životu, da bi se to moglo nazvati državničkom zrelošću. Zaista toliko toga se neverovatnog desilo za kratko vreme da bi se moglo pripisati samo slučajnosti” (*Drugi tom*, str. 386).

„Drugi događaj koji ne treba da padne u zaborav jeste sednica kolegijuma na kojoj je Đinđić nenadano, i na opšte iznenađenje, izvadio spisak pitanja koja bi po njemu mogla da ugroze demokratski proces u Srbiji, sa nalogom da svako od nas odgovori na ta pitanja i da kao vlada napravimo NAJLOŠIJI SCENARIO (u orig. – nap. M. B.)”.

⁵ Povodom treće godišnjice od smrti premijera 12. marta 2006. godine u beogradskoj štampi je objavljeno da je Z. Đinđić tražio od Saveta bezbednosti da se striktno poštuje rezolucija 1244 jer situacija na Kosovu postaje dramatična.

„Pored iznenadenja koje je izazvao ovaj spisak pitanja, u pamćenju mi je ostala činjenica da je Đinđić ponovo hteo da nas ubedi u važnost pitanja koje je pokrenuo i želja da oko toga budemo jedinstveni. Sve mi je to ličilo na neki novi početak, na poziv da zaboravimo na lične i stranačke animozitete i da u ime budućnosti učinimo sve da sprečimo najlošiji scenario. Očito da je on o tome mnogo razmišljao, da ga je to progonilo i da je osećao da će NAJLOŠIJI SCENARIO biti naša bliska budućnost. Zato je hteo da nas ponovo okupi, ujedini i usmeri na novu pobjedu, kao što je to uradio u okviru DOS-a pred 5. oktobar. Ostaje još da priložim spisak koji smo dobili, jer sve drugo bi bilo suvišno”, zaključuje pisac memoara (str. 386).

Faksimil koji je Dušan Mihailović priložio (*Drugi tom*, str. 387), kucan je latinicom, sadrži intervencije i dopune koje je načinio premijer na originalu, latiničnim rukopisom, a jedna dopuna Mihailovićevim, ćiriličnim:

„Najlošiji scenario

Napraviti scenario sa najlošijim razvojem događaja.

- 1) Iračka kriza traje dugo
- 2) Svetska ekonomska recesija
- 3) MMF pravi probleme, što povlači sve ostalo
- 4) Hag se zaoštrava (nove optužnice oko Kosova)
- 5) Evropska Unija zamrzava pregovore
- 6) Nacionalna bezbednost (jug Srbije) iziskuje nepredviđene troškove za budžet
- 7) Kosovo se ne rešava, napetost traje (*R. Srpska pod pritiskom* – ruk. Z. Đ.)
- 8) Odnosi sa C. Gorom ulaze u blokadu
- 9) *Republika Srpska* (rukopis, ćir. D. M.)

Šta je naša politika u takvoj situaciji najlošijeg scenarija?

- 1) Utvrditi koliko prihoda zavisi od normalnog razvoja događaja, i koja je razlika u odnosu na najlošiji scenarijo
- 2) Pronaći alternativne izvore prihoda (brze velike privatizacije, npr. deo NIS-a itd.)
- 3) Napraviti koncept autonomne ekonomske razvojne politike (ciljana tržišta, podrška pojedinim izvoznim proizvodima itd.)
- 4) Napraviti plan komunikacije sa javnošću

Kad vide da smo tvrdi bušiče Sandžak, Vojvodinu, kompromitovaće vladu (preko G-17 koji se nudi kao razumna alternativa) – (rukopis – Z. Đ.)”.

Na Okruglom stolu povodom Mihailovićevih memoara, otvoreno je to pitanje drugih motiva koji su pokrenuli uklanjanje Đinđića. Pisac je ponešto odgovorio svakom učesniku, ali ne na sva pitanja ili komentare, što je uobičajeno. Zabeležimo da je u užem krugu, tokom pauze, deo koji se odnosi na privatizaciju duvanske industrije u Srbiji, prokomentarisao još jednom. Đinđić je, po njemu, bio veliki protivnik prodaje kombinata u Nišu i Vranju. Zalagao se za prodaju treće licence strancima, dakle kompletnu investiciju za ne manje od milijardu dolara. Dok je on bio živ, drugo nije moglo proći. Samo dve nedelje posle ubistva sudbina dva kombinata je bila odlučena.

Na stranicama knjige će napisati da su kombinati na tenderskoj aukciji prodati za manje od 700 miliona evra i citirati vlastite beleške: „Zapisujem: Sigurno se Đinđić prevrće u grobu” (*Drugi tom*, str. 456). Dakle, odabrao je formulaciju koja treba da podstakne čitaoca da se upita – zašto?

Mogući uticaj „duvanskog pitanja” susreće se i kod drugih koji su pokušali da razmišljaju o širem kontekstu ubistva, mimo pukih izvršilaca, od kojih je jedna grupa imala sigurna saznanja da im zbog kriminala prethodi hapšenje, a druga, pripadnici JSO-a lažno plašena da im prethodi odlazak u Hag. Prema dosadašnjim objavljenim podacima, Hag je potraživao samo Stanišića i Frenkija.⁶

„Tu dolazimo na pitanje – još nerasvetljeno, ako se uopšte rasvetliti dade – potencijalnih inspiratora koji bi možda mogli stajati iza Duće, Legije i Zvekija, a na koje još niti jedan detalj iz istrage nije nedvosmisleno ukazao, mada su neki političari aludirali, a deo javnosti uveren je da postoje. U razmatranju tih pretpostavki treba se pre svega čuvati raznih teorija zavere, najveće umne bolesti Srba u poslednje dve decenije”.⁷ Vasić ukazuje na duvanski trag. Pita se koliko je kartel (mafija) izgubio reformama i vraćanjem tržišta cigareta u regularne tokove (str. 293–296). „Duvanski ratovi odneli su mnoge živote na Balkanu, ali i u susjednim zemljama, u poslednjoj deceniji 20. veka; nije ni čudo s obzirom na profitne stope” (str. 37).

Ko je Milorad Luković, Ulemek, Legija? Pita se Dušan Mihailović i nudi čitaocima neke svoje odgovore i sumnje. „Slučaj Legije nije samo ispit za pravosuđe. (...) Znam da je tada bio u Hrvatskoj (posle atentata – prim. M. B.), ali ne mogu otkrivati izvore mojih informacija. Znam da je nadigrao mnoge... uvek igrao istovremeno više uloga... Znam ko može da izda originalni pasoš stranom državljaninu”. Lukovićevo pismo javnosti komentariše da bi bilo bolje da se, ako je patriota, drži istine „sem ako nije sve to, već ono što piše na pasošu sušedne države – Vlado Vukomanović” (*Drugi tom*, str. 484–487).

⁶ Vasić, *n. d.*, str. 209.

⁷ *Isto*, str. 295.

Vasić navodi svedočenje zamenika načelnika DB-a (na B92) da je Legija posle beogradskog hapšenja (incident u klubu „Stupica”) otputovao na nekoliko meseci u Grčku, gde ga hapse grčke vlasti, ali tadašnji šef DB-a Goran Petrović traži da on bude pušten. Grci su ga pustili uz popratnu poruku da je imao posetu nekih Amerikanaca koji su ga – između ostalog – uveravali da ga iz Haga ne traže. Po povratku, sledila je pobuna JSO-a (Vasić, str. 94–95). Posle atentata u kućnom kompjuteru Legije nađena su pisma adresirana na političare u Srbiji, ali i ambasadora SAD-a Montgomerija u kojima on nudi različite opcije za saradnju i objašnjava šta je JSO i koliko bi mogla biti korisna u borbi protiv terorizma. Ambasador je posle izjavio vašingtonskom Postu da se „ne seća je li to pismo ikad primio”... (str. 143).

Interesantni su delovi u Vasićevoj knjizi koji govore da Ulemek desetak dana pred atentat, taman u vreme pokušaja kod hale Limes, odlazi kod ortaka u Hercegovinu. „Šta će Legija tamo?”, piše Vasić i pretpostavlja da se dogovara oko svog budućeg smeštaja posle atentata (str. 209). Nadalje isti autor beleži da je dan pre atentata, 11. marta u Kulu dolazio iz Hercegovine Ico Mateković, najbolji drug njegovog legionarskog sabrata Dinka „Dike” Slezaka (str. 207).

U svojim političkim svedočenjima dr Milan Protić, jedan od prvaka DOS-a i prvi ambasador SR Jugoslavije u Vašingtonu posle promena u Srbiji, priseća se kako je otvoreno pitanje Kosova dok su još on i drugovi bili u opoziciji. Bio je mesec novembar 1999. kada su D. Avramović, Z. Đinđić, V. Batić, G. Svilanović, V. Ilić, Z. Živković i on, M. Protić, bili u poseti američkoj administraciji kao predstavnici Saveza za promene. Prvi susret uz večeru sa Holbrukom, koji je posle par laskavih fraza o tome da su oni budućnost Srbije, napravio agresivan istup:

„Vi naravno znate gospodo, da rezolucija SB 1244 predviđa u budućnosti konferenciju o Kosovu kao što je bila ona u Dejtonu. Mene zanima jedna stvar. Kakav ćete vi stav zastupati na toj konferenciji kao buduća srpska vlast” (str. 14).

„Holbruk je bacio udicu”, seća se Protić, „koju su svi prisutni lakomo progutali. Bila je to jasna provokacija. U sledećih pola sata pali su različiti, i mogući i nemogući, predlozi bez mnogo razložnosti, ali s mnogo strasti. Svilanović je vikao: 'Oslobodite nas Kosova', gotovo van sebe. Avramović je pričao svoju staru priču o Kosovu kao trećoj federalnoj jedinici, Đinđić o evropeizaciji Srbije, Kosova i Balkana.”

Ostavljen za kraj razgovora, Protić je, upitan za mišljenje, odgovorio da pitanje u tom trenutku nije bilo fer. „Pravilnije bi bilo da mi pitamo vas koji ste tamo ušli sa vojskom i administracijom šta će biti, a ne vi nas. Srbija nema ni sredstava ni mogućnosti da utiče na sudbinu Kosova: 'It's your show all the way, Mister, and your sole responsibility, not ours’”. Protić je završio razgovor obećanjem da će na eventualnoj konferenciji o Kosovu – ćutati (M. Protić, str. 15).

„Čovek koji nije bio ni lakomislen, a nije bio ni naivan, dozvolio je da prosto uleti u sopstvenu smrt”, piše Milan Protić i, nabrajajući sve potencijalne neprijatelje i protivnike, niz završava – „na kraju i velike sile. Odasvud mu je pretila životna opasnost” (str. 261).

Upoređujući slučaj Dž. F. Kenedija i Z. Đinđića, Milan Protić će napisati: „Iza oba ubistva stajale su moćne zavere iz mraka. U slučaju Kenedija, prava istina nikad nije obelodanjena. Izvesno je da će se isto dogoditi i s atentatom na Đinđića” (str. 263).

Dr Momčilo MITROVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd

DR BLAGOJE NEŠKOVIĆ – IBEOVAC

Dr Blagoje Nešković prvi put je srpskoj javnosti predstavljen 11. aprila 1945. godine, nakon obrazovanja Vlade Srbije. U *Politici* je tada napisano da je rođen u Kragujevcu 11. februara 1907. godine, i da je gimnaziju završio u Beogradu, a Medicinski fakultet Beogradskog univerziteta 1933. godine. Novine su prenele da je bio u redovima napredne i borbene univerzitetske omladine. U Španskom građanskom ratu učestvovao je kao lekar bataljona Đuro Đaković 129. međunarodne brigade. Po povratku u Beograd bio je lekar. Napadom Nemačke na Jugoslaviju, Nešković se povlači u ilegalu. Organizuje i priprema otpor protiv okupatora u Srbiji. Od 11. decembra 1941. godine član je Glavnog narodnooslobodilačkog odbora, član AVNOJ-a, i ASNOS-a. Posle oslobođenja jedan je od organizatora JNOF-a Srbije i sekretar njegovog Izvršnog odbora. Kao što se vidi u prvom predstavljanju javnosti Blagoju Neškoviću nije pomenu ta nijedna partijska funkcija. Zna se, međutim, pouzdano da je, uz lekarsku praksu, bio politički radnik, član KPJ od 1935. godine i sekretar PK KPJ za Srbiju, posle oslobođenja bio je sekretar CK KP Srbije i predsedik Vlade do 1948. godine. Zatim od 1952, podpredsednik Vlade FNRJ.

Blagoje Nešković je nesumnjivo imao veliki uticaj na politički i društveni život Srbije do 1952. godine. Kao ilustraciju navodimo primer sa Drugog kongresa Narodnog fronta Srbije, održanog marta 1948. godine kada je jedan od diskutanta rekao i sledeće: Mi imamo slavne sinove kao što su Maršal Tito i Blagoje Nešković (burno pljeskanje u kongresnoj dvorani).¹ Tik uz Maršala ili odmah do njega moglo se tumačiti višeznačno, a moglo je i značiti prevelik uticaj.

Blagoje Nešković je jedan od retkih lidera čije je ime nosila ulica u Beogradu. Radi se o ulici Vojvode Gligora, koja se tako zvala 1928–1948. godine,

¹ *Drugi Kongres Narodnog fronta Srbije*, Beograd, 1948, str. 80.

od kada je sve do 1952. nosila njegovo ime. Posle njegovog povlačenja ulica je preimenovana u Ustaničku.² Ovome treba dodati i činjenicu da je Blagoja Neškovića već 1947. godine kritikovao Josip Broz Tito zbog „mlake politike” razređivanja otkupnih kvota u Vojvodini. Mala enciklopedija „Prosvete” kaže da se Blagoje Nešković 1952. godine povukao iz političkog života i posvetio naučnom radu. Bio je naučni savetnik i upravnik Laboratorije za eksperimentalnu onkologiju Medicinskog fakulteta u Beogradu.³ Dokument koji se čuva u Arhivu grada Beograda⁴ jasno pokazuje da se radi o kvalifikaciji Blagoja Neškovića kao pripadnika ibeovske ideologije. Umro je 1986. godine.

Jedna od mogućih teza, kojoj tek predstoji da bude dokazana ili opovrgnuta, da je Blagoje Nešković, uz Sretena Žujovića u Srbiji i istaknute srpske kadrove u Hrvatskoj Rada Žigića, Čanicu Opačića i Duška Brkića bio žrtvovan, kao ibeovac, radi eliminacije iz političkog života, odnosno slabljenja srpskih kadrova u Komunističkoj partiji Jugoslaviji.

² Zapisnici INO Grada Beograda 1944–1945. godina, Beograd, 1979, str. 640.

³ Mala enciklopedija „Prosvete”, K–P, 2, Beograd, 1978, str. 660.

⁴ Arhiv grada Beograda, Fond Gradski komitet KPS, fasc. 308.

ГРАДСКОМ КОМИТЕТУ СКС

Б Е О Г Р А Д

Достављамо вам обавештење и одлуку Извршног комитета ЦК Савеза комуниста Југославије од 27 новембра о.г. о случају Благоја Нешковића.

Овај материјал можете умножити у онолико примерака колико вам је потребно, али водите рачуна да не иде ван оквира организације Савеза комуниста. Комитетима на вашем терену нисмо послали и молимо вас да им ви доставите.

**ЗА ЦЕНТРАЛНИ КОМИТЕТ ЦК
СРБИЈЕ**

**ОБАВЕШТЕЊЕ ОРГАНИЗАЦИЈАМА САВЕЗА КОМУНИСТА
ЈУГОСЛАВИЈЕ О СЛУЧАЈУ БЛАГОЈА НЕШКОВИЋА**

Доставља се на знање свим члановима СКЈ:

1) „Обавештење свим партиским комитетима о случају Благоја Нешковића”, које је Политбиро ЦК КПЈ упутио 21 октобра 1952 године.

2) „Саопштење организацијама Савеза комуниста о одлуци Извршног комитета ЦК СКЈ од 27 новембра 1952 године о случају Благоја Нешковића”.

Оба ова документа прочитати као обавештење на редовном састанку свих основних организација СКЈ и свих комитета СКЈ.

1) *Обавештење свим партиским комитетима о случају Благоја Нешковића*

Крајем септембра ове год. Политбиро ЦК КП Србије донео је једногласан закључак да постави пред Политбироом ЦК КП Југославије држање и рад Благоја Нешковића. У вези с тим Политбиро ЦК КП Србије упутио је Политбироу ЦК КПЈ писмо у коме износи разлоге који су га руководили да покрене то питање. У писму Политбироа ЦК КП Србије детаљно се излажу чињенице из којих се види да се Нешковић стално и озбиљно колебао после резолуције Коминформа 1948 године, у питању борбе наше Партије и наших народа против покушаја Совјетске владе да подјарми нашу земљу, а покушавајући при том да то своје држање прикрије некаквим тобожњим „тактичким разлозима” од партиске линије.

Непосредни разлог покретању питања Благоја Нешковића били су избори за делегата за Шести Конгрес КПЈ. У свом писму Политбиро ЦК КП Србије наглашава да његову кандидатуру не може подржати а да партиској организацији у којој би се он евентуално кандидовао не изнесе отступање и колебање Нешковићево у тако судбоносном питању као што је борба против Коминформа, а у вези с тим такође излажу и слабости и грешке које је Нешковић испољавао и пре Резолуције Информбироа.

Политбиро ЦК КПЈ са своје стране такође је имао намеру да покрене Нешковићево питање јер су му његов став и држање били познати; па је прихватио иницијативу и побуде Политбироа ЦК КП Србије и образовао комисију од другова Милована Ђиласа, Александра Ранковића, Цане Бабовић и Душана Петровића-Шана и ставио јој у задатак да испита поменути случај.

У току рада поменуте комисије с Нешковићем, овај је потврдио да је код њега постојало „тактизерство”, „политиканство” и „ситни практицизам” у односу на агресивну политику Совјетске владе према нашој земљи што је – његовом кривицом – и довело до његовог издвајања из колектива Политбироа ЦК КПЈ. Нешковић такву своју „линију” правда тобожњом својом „бригом” да „преоштри ставови” „према Русима” не би изазивали колебање неких људи, а да се он иначе слагао и слаже с политиком руководства. „Ја нисам одговорио задатку и поверењу Партије, рекао је Нешковић пред комисијом, и зато нисам заслужио да будем у руководству”.

У својој писменој изјави, упућеној ЦК КПЈ, а у вези с радом поменуте комисије Нешковић – између осталог – каже: „Моје примедбе и изјаве биле су не само неумесне, него су објективно водиле ка слабљењу будности према колебљивим елементима и замаскираним коминформовцима, могле су да воде слабљењу наше борбе против Коминформа уопште... Ја нисам помагао Партију у ликвидацији мојих штетних схватања, иако ми је пружена могућност... Од почетка 1951 године партиско руководство је предузело извесне мере будности према мојим грешкама, а преко тога и према мени као политичком раднику. Сматрам да су те мере биле потпуно оправдане, јер сам својим грешкама и својом несамокритичношћу према њима онемогућио да партиско руководство тада расчисти мој случај. Све веће моје изоловање од активног свакодневног рада није била моја жеља, али је последица моје несамокритичности. Мислим да узроци мојих грешака које сам изложио, проистичу из мог уског практицизма, из чега је проистекло плитко тактизерство, што је у ствари опортунизам по неким од питања начина борбе против Коминформа, а да је

на тој основи почивала моја несамокритичност... На основу свега сма-трам да не заслужујем да будем у руководству наше Партије”.

У вези са свим тим, Политбиро ЦК КПЈ усвојио је предлог помене-нута комисије, који се иначе подударао са ставом Политбироа ЦК КП Србије, а наиме; да не може да подржи евентуалну Нешковићеву канди-датуру за делегата за Шести Конгрес, а да истовремено не упозна парти-ску организацију која би га бирала о читавом његовом случају. То је саоп-штено и Нешковићу, па је на тај начин отпало његово кандидовање за делегата за Шести Конгрес, а тиме и његово учешће на самом Конгресу. Комисија је стекла утисак да Нешковић није искрено пред њом изнео стварне разлоге свог издвајања од партијског руководства и својих „так-тичких разлога” у тако крупном питању као што је борба против Ко-минформа. А пошто такође нису испитани до краја ни сви случајеви таквог његовог држања према борби Партије против Коминформа, на основу којих би се једино и могао донети коначни и документовани за-кључак о стварним Нешковићевим побудама; а пошто такође нису испи-тане ни раније грешке и слабости Нешковићеве, које је у свом писму по-кренуо и Политбиро ЦК КП Србије, без чега је немогуће добити коначну слику о њему као комунисти (главни моменти у томе су ови: да је Нешко-вић нетачно обавестио Партију како је активно радио све до 1926 године и да је на тај начин избегао да призна да је био пасиван у периоду шесто-јануарске диктатуре, тј. од 1929 до 1936 године, затим Нешковићеве гре-шке и неправилности и његово упорно и дуготрајно инсистирање на ли-нији супротној од линије ЦК КПЈ и остале партије у току рата, његов груби и недругарски однос према кадровима и неколективности у раду), – на основу свега тога комисија је предложила Политбироу ЦК КПЈ да се настави испитивање Нешковићевог случаја и тај рад преда с читавим досадашњим материјалом, будућем, на Конгресу изабраном руководству. Политбиро ЦК КПЈ усвојио је ове предлоге и разлоге комисије.

Према томе, Благоје Нешковић се налази под партиском комиси-јом и када она буде обавила свој посао, партиско чланство ће бити о читавом случају обавештено.

Партиским комитетима се упућује следеће писмо као информаци-ја, с тим што су дужни да с њим благовремено упознају и делегате за Шести Конгрес КПЈ који се налазе на њиховој територији.

У Београду

21 октобра 1952 год.

Политички биро
Централног комитета КПЈ

2) Саопштење организацијама Савеза комуниста о одлуци Извршног комитета ЦК СКЈ од 27 новембра 1952 године о случају Благоја Нешковића

Комисија по случају Благоја Нешковића, састављена од другова Милована Ђиласа, Александра Ранковића, Спасенија Бабовић и Душана Перовића Шана, која је радила пре Шестог Конгреса, наставила је у истом саставу – на основу одлуке Извршног комитета Централног комитета СКЈ – завршила рад и поднела писмени и усмени извештај Извршном комитету.

На основу једногласног извештаја те комисије, састављеног на основу докумената, изјава читавог низа одговорних другова и саслушања самог Нешковића, Извршни комитет је једногласно дошао до следећег закључка:

Да је Благоје Нешковић имао од Резолуције Коминформа против КПЈ и наше земље прокоминформовски став, који је покушавао да прикрије тобожњим тактичким разликама с партиском линијом. Тај прокоминформовски став Благоја Нешковића испољавао се у његовим наступима и у дискусијама с појединим друговима. Тако се, на пример, по питању одбране земље у случају напада Совјетског Савеза и његових сателита, Нешковић није устручавао да у дискусијама реагира на начин који је недвосмислено потврђивао не само његову колебљивост и нејасност у том питању, него потпуно капитуланство. По питању критике појединих идеолошких поставки Стаљинових Нешковић се, посред осталог, чак 1950 године позивао у свом чланку на Стаљина, и ако је наша Партија већ много раније била отрчила Стаљинов ревизионизам и отпочела борбу против њега. Тиме је он очевидно покушао да отежа идеолошку борбу КПЈ против Коминформа. Нешковић се ограђивао од говора и чланака појединих чланова руководства у питањима одбране наше земље од коминформовског притиска, иако су ови говори и чланци били правилни и били усмерени на мобилизацију Партије и народа за одбрану независности и за изградњу социјализма. Он је то ограђивање отворено стављао до знања политбироу ЦК КПЈ, а и појединим другим функционерима КПЈ. Нешковић је то чинио у периоду најжешћег совјетског притиска и кампање против наше земље (1949). Шта више, Нешковић се у периоду фамозног Рајаковог процеса, који је до краја открио чудовишни злочиначки и освајачки карактер политике совјетске владе према нашој земљи, супротстављао оправданим сумњама појединих другова у веродостојност сличних процеса у самом Совјетском Савезу, чиме је, у ствари, слабио борбу и против самог Рајаковог процеса и отежавао раскринкавање постојећег стања у СССР-у и злочиначке, антидемократске и анти-

социјалистичке политике совјетске владе. Нешковић је у својим говорима и чланицама увек заступао „нешто” друкчију, „блажу” линију од осталих чланова руководства, па и од просечних чланова Партије. Он је стално систематски „заостајао” за по читав период у својим ставовима иза већ испољених и утврђених ставова руководства и осталих комуниста. Нешковић је, даље, у периоду совјетске економске блокаде заступао изван руководства став да не треба узимати зајмове од Запада, тобоже под изговором да нас западни империјалисти могу прогутати, какав став је у ствари могао само ићи на руку политици совјетске владе која је ишла за економском и другом изолацијом наше земље, а значило је и клеветање спољне политике наше Владе, која је доследно стајала и остала на принципима очувања независности земље и осигурања њеног социјалистичког развитака.

Укратко, приказујући се као да је на линији Партије и као да се слаже с њом, Нешковић је у ствари систематски заступао опортунистички, капитулантски став пред притиском Коминформа, срозавајући се у ствари у сваком периоду борбе на прокоминформовске ставове.

Карактеристично је да Нешковић, иако је, како сам каже, приметио да су још од Петог Конгреса другови почели да заузимају резервисан став према њему због његових прокоминформовских ставова, никада није поставио пред руководством захтев да се његово питање расчисти, него се сам изоловао од партиског руководства и у опште од водећих другова и осталих комуниста. Нешковић је, како се види, избегавао покретање свог питања верујући да његови прокоминформовски ставови неће бити уочени и разоткривени и да ће ипак моћи, упркос њима, да остане не само у редовима комуниста него и на водећем месту у покрету.

Извршни комитет, на основу извештаја комисије, сматра да овакав став Нешковићев у тако тешкој ситуацији за социјализам у нашој земљи и независност земље није случајан, већ да је резултат Нешковићевог опортунизма и његових слабости као комунисте. Како је комисија непобитно утврдила Нешковић је у периоду Шестојануараске диктатуре фактички отпао од покрета и био ликвидатор, а у периоду рата је, будући својом кривицом дуго времена одвојен од ЦК КПЈ, упорно спроводио опортунистичку линију, коју је ЦК КПЈ још у току рата критиковао. Тај опортунизам Нешковићев је нарочито оштро дошао и морао доћи до изражаја баш у тако тешкој, најтежој ситуацији за наш револуционарни покрет и нашу земљу, какав је наступио с нападом СССР-а и његових сателита 1948 године и касније.

Нешковић је био неколективан, бирократа, груб и самовољан у раду и у односу с људима, због чега је био више пута критикован.

Извршни комитет ЦК КПЈ одлучио је на својој средници од 27 новембра 1952 године, да се Благоје Нешковић искључи из Савеза Комуниста Југославије због прекоминформовског става.

(М. П.)

ИЗВРШНИ КОМИТЕТ
ЦЕНТРАЛНОГ КОМИТЕТА
САВЕЗА КОМУНИСТА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Prof. dr Đorđe STANKOVIĆ
Filozofski fakultet, Beograd

MEDIJI I KULTURA SEĆANJA

Pripadnik kritičke istorijske nauke ne piše po teorijsko-metodološkim načelima te nauke o savremenom dobu. To prepušta sociologiji politike, istorijskoj sociologiji ili pravnicima i politikolozima. Međutim, pripadnik kritičke istorijske nauke, na osnovu svog znanja i teorijsko-metodološkog obrazovanja može da uočava nove pojave i ima kritički odnos prema njima. Može i treba da ukazuje na nove tendencije i komparativnom metodom da upućuje na odstupanja od nauke ili na pojavu novih „subjekata nauke”. Za to je najpogodnija slobodnija forma pisanja – naučna esejistika. Upravo zato smo se opredelili da na nekim ključnim pitanjima razumevanja XX veka pokušamo da uočimo nove pojave i tendencije u izgrađivanju istorijske svesti u XXI veku.

Prvo što smo uočili jeste tendencija da ponovo između stvarnosti i onoga što nam se čini da je poželjno, razumno i dobro za nauku, leži beznadežni ponor. Bezdan koji se produbljuje do svog konačnog mračnog kraja. Tamo nema izlaza. Mada smo se obradovali knjizi Huga Bala *Kritika nemačke inteligencije*, razočarali smo se njenim sadržajem – bila je to, kao što su konstatovali i njegovi prijatelji i kritičari, naprosto „jedna apologija katoličko-hrišćanske dogme”, dok je Mautnerovo obimno delo *Istorija ateizma* u osnovi istorija, ali takođe i „veličanje evropske slobodne misli”! Ne bi trebalo mnogo da se tome iščuđavamo jer se radi o dvadesetim godinama dvadesetog veka. Namerno izostavljamo velika-ne teorijske misli toga vremena, koji su već „izraubovani” i u istorijskoj nauci. Nas su te dve knjige zanimale zato što su izazvale burnu reakciju kod jednog Hermana Hesea, primerenu našem shvatanju: „Mene ne zanima da li me čitaju ili ne stotine ili hiljade, da li me odobravaju ili ne – za mene postoji ozbiljna nevolja... zanima me, kao simptom vremena, da li one otklanjaju tragove varvarstva i idu ka humanizaciji”. Pesnik ili naučnik treba dobro da oslušne i dobro posluša „kada neki nemački mladić zvekeće sabljom”. To je upravo isti onaj duh koji i danas, u ime nečije moći, zastave, ljudskih prava i demokratije, „zvecka-

njem mača najavljuje velika vremena”. Sve je ovo izrečeno javno u medijima, u žučnim raspravama predstavnika intelektualne i naučne elite. I dobronamerno i sa porukom zla!

Neosporna je činjenica da istorijska nauka, posebno onaj njen deo koji se bavi društvenom i političkom istorijom, mora da se što pre osposobi i uvaži nužnost proučavanja medija i njihovog uticaja na konkretne društvene strukture. O tome već uveliko govori i strana izdavačka produkcija i broj naučnika koji se bave nekim novim činiocima kreiranja prošlosti i sadašnjosti. To su, pre svega, uticaji neformalnih grupa velike društvene i političke moći – lobija, zatim medija i marketinga. Ti novi autori ukazuju, uglavnom, na dva pogrešna toka koja čoveku određuju sadašnjost, planiraju budućnost i vrše „reviziju istorije” pod uticajem ovih moćnih centara: brza i efikasna promena društvene svesti i osećanje pripadnosti po principu smanjivanja kapaciteta kritičke moći i slobode izbora. Tu skoro mogli smo da pročitamo, upravo u medijima, prikaze dve studije Džona Miršajmera sa Čikaškog univerziteta i Volta Stivena sa Harvarda u kojima su oni, posle dugotrajnog istraživanja, došli do jedinstvenog zaključka da „izraelski lobi nadzire zakonodavnu i izvršnu vlast u SAD, kontroliše medije i debate na univerzitetima”. Neki od njihovih oponentata, u žučnoj raspravi koja je nastala posle objavljivanja ovih studija, tvrdili su da su pomenuti autori „skicirali novu američku Deklaraciju nezavisnosti”. Većina pristalica ova dva ugledna univerzitetska profesora optužuje jevrejski lobi da je „gurnuo” SAD i u rat sa Irakom!

Medijski rat se i dalje nastavlja sa opovrgavanjem ili novim dokazima, a ponekad procuri i neki „poverljivi dokument”. Strasti su uzavrele – čisti se najuža saradnička garnitura u administraciji predsednika, generali traže smenu ministra odbrane. A naš mudri Noam Čomski trezveno ukazuje da se to samo priprema novi rat, još gori i licemerniji od svih prethodnih, i da su SAD u rat protiv Iraka „gurnule nezajažljive naftaške multinacionalne kompanije i vojno-industrijski kompleks”. I da su i ovoga puta mediji strogo kontrolisani i bez kritičke i slobodne intelektualne rasprave. Putem ovako kontrolisanih medija sve snažnije se uvećava politički profit najužeg vladajućeg establišmenta a umanjuje čovekova sloboda. Zbog toga mu se, kao zamena za kritičko i racionalno, potura nova kultura sećanja, neki novi nacionalni romantizam koji nema nikakve veze sa nekadašnjom stvarnošću.

Tu na scenu stupaju odabrani revizionistički istoričari, istoričari književnosti i prevashodno medijski moderator i publicisti. Njihova obaveza nije da tragaju za istinom a ponajmanje za naučnim znanjem. Kod njih, što je i osnovno pitanje, u medijskom dodiru sa medijskim konzumentima nema nikakvog daljeg objašnjenja – potrebe da se dalje istražuje i kritički raspravlja – jednom saopštena medijska vest je konačna oblikovana slika u svesti. Nije važno što će posle

izvesnog vremena da se kaže neka druga konačna oblikovana slika o istom događaju ili ličnosti. Publicistu naslov ne obavezuje, a ponajmnje sadržaj. Na koricama naslov *Hohštapler*, slika Josipa Broza Tita sa dve ljudske lobanje u ruci gde „šibicari” sa zlatnim polugama – sadržaj više nego „sajens fikšn”, primitivan i prost rečnik. Autor član Udruženja književnika Srbije, advokat i osnivač Otpora. Ali, zadata lekcija i „objašnjenje” prošlih zbivanja i ličnosti imaju danas datu vremensku upotrebu i ograničenu vrednost. Tu se polako uključuje i televizija kao najmoćnije sredstvo zarobljavanja ljudskog duha. Marketinške poruke sve više postaju pravilo življenja i ispunjavanja slobodnog vremena. Postajemo klovnovi: „Tito – crveno i crno” i nikako drugačije!

Poznati belgijski sociolog novog talasa i kritičke svesti Klod Žavo ironično je zatražio za ove podobne pojedince i intelektualne i naučne elite da dobi-ju „status zaštićene manjine”! Drugi, francuski sociolog politike, Alen Menk ukazuje i na promenu jezičke strukture u medijskoj manipulaciji – sa evidentnim opadanjem opšte kulture. Jezik sve više poprima primitivnu formu i kaže „sama je reč đavolska, s obzirom na populističku i optuživačku atmosferu, netrpeljivost i naznake mržnje”. O čemu se tu radi? Brojna dela ovakve vrste pripadaju najmlađoj kritičkoj školi sociologije, sociologije politike i istorijske sociologije, koja su objavljena u poslednje tri godine. Navešćemo reči najupečatljivijeg predstavnika, francuskog sociologa elita Žaka Koenen-Itera: „Vladajuće elite, isto kao i razne uticajne grupe, regrutuju se prema modalitetima veoma različitim, a u zavisnosti od režima. Sve se elite podjednako ponavljaju ili preobličavaju, što dovodi do procesa poznatih pod klasičnim nazivima, ‚cirkulacija’ i ‚reprodukcija elita”. Ipak, kaže isti autor, danas je najvažnija „selekcija” i to samo režimu podobnih. Oni dobijaju „status zaštićene manjine”.

Ne možemo ulaziti u detaljniju analizu koja ima istorijsku dubinu i širinu, ali navešćemo jedan od najkarakterističnijih primera. Jedan ugledni kritičar *Politike*, pripadnik intelektualne elite, povodom izlaska knjige *Moja borba* Adolfa Hitlera, objavio je 11. aprila 1931. godine između ostalog i ovo: „Hitler je pokušao da u knjizi *Moja borba* svede načela svoje stranke. Knjiga je zbir *skroz nedotupavnih pogleda* na unutrašnje i spoljne odnose Rajha. Ali, među osam stotina strana ispunjenih *ludostima svake vrste*, ima jedan odeljak koji objašnjava ceo pokret. U tom odeljku on iznosi značaj propagande za političke pokrete u širokim slojevima narodnim. Retko je i jedan agitator sa više bezobzirnosti to objasnio. Nije važno, kaže Hitler, uticati na razum slušalaca, jer se u njemu ne nalazi otpor pogledima. Otpor je uvek u osećajima onih koje valja zadobiti. Zato te osećaje treba uzburkati i okrenuti u svoju korist” (naglasio autor). Objavljeno nepune dve godine pre nego što je Adolf Hitler uzdrmao iz temelja celi svet!

Da li se šta promenilo, da budemo do krajnosti ironični kao Klod Žavo, u ovom prikazu knjige Adolfa Hitlera, u odnosu na njegove krucijalne ideje o političkoj propagandi? Prvo, ono što ističe naš kritičar, svojim nepromišljenim rečnikom, jeste umanjivanje kritičke moći tadašnjih čitalaca. Drugo, Hitlerov i danas važeći stav. Pogodi u čoveku njegova ionako poljuljana osećanja, s obzirom na društvenu krizu, doći će do paralize sposobnosti uma da upotrebi razumne postupke. Probudiće se iracionalizam do neslućenih razmera! U našem slučaju to je konzumiranje jeftine robe: folklor, mitova, etike, guslanja, derta i prosvjećivanje sa novim herojima istorije koje nudi revizionistička škola (selektirana) i medijska kultura sećanja. Nismo pronašli nijedan gest niti apel protivljenja što se na *Indeksu zabranjenih knjiga* Vatikana nalazi više od 5.000 naslova knjiga koje su glavni oslonci ljudske civilizacije – samo na tom spisku nije *Moja borba* Adolfa Hitlera! I kako da se ne upitamo: zašto gotovo ništa ne znamo o tome koliko ljudi i iz kojih sredina je išlo na dobrovoljni rad u taj „hiljadugodišnjih Rajh” Adolfa Hitlera? Znamo samo da je prisilno odvedeno sa područja Jugoslavije oko 230.000 ljudi. Sve nam ukazuje na to da je dobrovoljaca bilo više. Kao i kooperativnih dobrovoljaca koji su tako izdašno pomagali Treći rajh – ekonomski, politički, vojno – u svojoj vlastitoj zemlji. Jedan vojni historičar izračunao je da je u Jugoslaviji tokom Drugog svetskog rata „oružani otpor” i aktivitet pokazalo samo 17% građana! A nacionalnih katarzi, kao i ličnih, zdravog razuma, tolerancije, ljudskog i nacionalnog digniteta, medijske kulture najvišeg stepena, racionalnosti historiografije i naučnog znanja, samopouzdanja i slobode izvora – nigde ili ponegde u „sufmato premazima” Leonarda da Vinčija. Da li je ondašnja naučna i intelektualna elita bila nesposobna i slepa pred programom koji je uništio 50 miliona života i isto tako danas preko medijske kulture sećanja obesmišljava čoveka?

Čoveku ovih prostora jednostavno nameću neku novu alternativu – „rezervnu otadžbinu” ili ga upućuju na „prolaznu domovinu” – kako bi opstao sa svojim zdravim razumom i naučnim znanjem u okruženju tolikog broja nacionalnih mesija. Mediji su preplavljeni njihovim slikama, porukama, mrziteljskim pesmama i romanima, iracionalnim pamfletima. Publicistika, bez ozbiljnog istraživanja i znanja, falsifikuje i bez ustručavanja obmanjuje, pa i laže. Poeta poziva na novo zatiranje, profesor univerziteta pliva po površini fašističkih ideja i prikazuje nas delom primitivne azijske kulture i despotije, crkvena predavanja studentima na jednom od tehničkih fakulteta idu do te mere u falsifikovanje vlastitih načela vere da pozivaju na linč (zna se koga!) da ne shvatamo uopšte zašto je naš čovek toliko podložan ovakvoj konzumaciji iracionalnog, mitomanskog i u krajnjoj liniji neljudskog.

I onda, sasvim slučajno, naidemo na jednu usputnu misao pisca kojeg poštujemo, pisca nenadmašne individualnosti ali i humanizma i pacifizma – Nemca Hermana Hesea: „Ponovo mi je bilo potpuno jasno zašto ljudi čitaju

novine. Začaran upetljanom mrežom obaveštenja, shvatio sam čaroliju posmatranja sveta bez lične odgovornosti... To su isti oni ljudi koji Vergilija ili Ariosta smatraju nepotrebnim, koji su pre deset godina kupovali Tarzana i koji i danas kupuju sličnu literaturu". Hese je ovo zapisao dve godine pre nego je Adolf Hitler bacio pod noge Nemačku, a zatim zaodenuo svet besmislom. Zapisao je u isto vreme kada je naš predstavnik intelektualne elite u *Politici* objavio da je njegova knjiga *Moja borba* – „zbir skroz nedotupavnih pogleda”!

Ne možemo prihvatiti Geteov stih: „Ovde sam da se divim!” Pre bismo ponovo naveli Ivu Andrića, neprevaziđenog poznavaoa naših naravi: „ljudska osećanja imaju svoju meru, čak i osećanje sopstvene veličine... ljudi su prelazili kratko i neposredno od položaja na položaj, od časti do časti, od sramote do smrti, od bede do slave, samo jedni u jednom pravcu, a drugi u drugom i obrnuto”. Mi se tu nekako „po osećanju sopstvene veličine” ne nalazimo! „I neka je hvala Gospodu”, kako kaže opori Irac Džejms Džojs, „da smo toliko dugo poživeli a tako malo štete počinili”.

U ovom trenutku srpska historiografija raspolaže sa nekoliko hiljada publicističkih knjiga, brošura, medijskih napisa i kvistinske, ravnogorske i nacističke štampe, sećanja aktera i kreatora pronacističkih pokreta, posebno „Zbora”, „Iskre” i Srpskog dobrovoljačkog korpusa Dimitrija Ljotića, brošura i medijskih napisa onih koji su bili i na jednoj i na drugoj strani istovremeno (Nedićevoj Srpskoj državnoj straži i u direktnoj službi nemačkih okupatora) memoara i dnevnika ravnogorskih kurira itd. I sve više dokumenata! Ali nejasno nam je zašto još uvek ne možemo da dobijemo privatnu ostavštinu Stanislava Krakova koja se čuva u Narodnoj biblioteci, kao i više neobrađenih i sklonjenih ostavština u Arhivu SANU, Muzeju i Arhivu Sinoda SPC-a, koje se odnose na prvu polovinu 20. veka? Tu skoro, jedan akademik je sklanjao užurbano dnevnik jednog od braće Popović jer mnogo ružno govori o pojedinim akademcima i Akademiji uopšte! Gde su dokumenti svetovne prirode o Nikolaju Velimiroviću, njegova pisma Draži Mihailoviću ili čuveni jednosatni govor na sahrani Dimitrija Ljotića, prepiska sa predstavnicima Anglikanske crkve itd? To znači da postoje neformalne grupe koje se boje katarze srpskog naroda, njegovog suočavanja sa stvarnim zbivanjima u prošlosti. Isto je tako sa arhivskom građom tužilaštva, sudova i fondova OZN-e, UDB-e i KNOJ-a, za razdoblje 1944–1952. godine. I tu bi se našlo neko opravdanje za revizionističke istoričare i partajne medije, da nisu „zaštićena manjina”.

Međutim, ne možemo se oteti utisku da vladajući establišment po svaku cenu, pa čak i zakonima, želi da rehabilituje sve od 6. aprila 1941. godine, da u medijima i izjavama revizionističkih istoričara i medija ima sve više obnavljanja nacističkog ili ultrakonzervativnog vokabulara, koji sablažnjuje u toj meri da se naučnici pitaju kuda to vodi, za koga se to prepariraju i đaci i celokupna javnost.

U tom pogledu Srbija u svetu dobija ružnu sliku a kod nas mora da izazove pobunu. Neki strani analitičari, po javnom ispoljavanju saveza „trona i oltara”, Srbiju vide kako klizi u „iranizaciju”! A zbog čega već jedanput ne priznati da je Jugoslavija za vreme Drugog svetskog rata bila jedna od najkvislinških država Evrope!

Revizionistički istoričari, publicisti i mediji malo posvećuju pažnju opštoj kulturi, teorijsko-metodološkom obrazovanju, učenju stranih jezika, proučavanju najnovijih dela iz srodnih društvenih i humanističkih nauka, a o lepoj književnosti, gde se brusi stil i jezik, da i ne govorimo. Zato među njima nema dobrih pisaca, dobrih dokumentarista, istraživača događaja, konsultacije eksperata itd. Oni su uglavnom zarobljenici dokumenta i štiva nove ideološke matrice. Zato ih samo formalno i prepričavaju. Stil i jezik su na rubu intelektualne katastrofe. Čak i kod nekih akademika mrzitelja i barjaktara „stega osvete” koji otvoreno pozivaju i na novi građanski rat svojim neodmerenim pesmama ili medijskim paškvilama.

U kojoj meri se postavljaju novi jezički kriterijumi, ali i sasvim jasne kvalifikacije i stavovi, može da pokaže jedna uporedna analiza za državne službe represije. Već odavno Specijalna policija je samo Specijalna policija, Glavnjača je samo Glavnjača, Dragi Jovanović je samo šef Specijalne policije, Boško Bećarević samo agent – državni službenik, gen. Nedić je „srpska majka” (kao Toma Maksimović), Gestapo je samo Gestapo, nemački okupator je samo nemački okupator, Dimitrije Ljotić je samo Dimitrije Ljotić itd. A evo kako se naziva samo jedna služba od 1944. godine – OZNA: „Tajno špijunsko bratstvo”, „Oči i uši Srbije”, „Titova agentura”, „Zloglasna OZNA”, „Krcunova krvava mreža”, „Crvena banda”, „Crvena kuga”, „Srpski revolveraši”, „Srpska kletva”, „Zloglasna politička policija”, „Oznaši poremećenog uma”, „Batinaši”, „Čizmaši”, „Orlušine u kožnim kaputima”, „Cinkaroši rođene braće”, „Srpski krvoloci”, „Aveti krvavih ruku”, „Tamničari u građanskim getima”, „Komunistički ološ” itd. Naučnik može samo da konstatuje da je to samo neka potpuno primitivna kultura govora i pisanja, što ne znači da je to i neka osveta prema, isto tako, ogoljenom jeziku i ideološkoj ostrašćenosti „sekte profesionalnih komunista” od 1944. do 1948. Ali, čemu to vodi – mi smo više od pola veka udaljeni od tog vremena i to u jednom društvu koje sebe želi da vidi kao demokratsko, tolerantno i građanski vaspitano! Nije najveći nezalica onaj ko ne umije da čita, nego onaj koji misli da je sve ono što je pročitao istina!

Naučno se ne može utvrditi kada je i ko prvi izgovorio „reč đavolsku” u odnosu na komunistički pokret – „crvena banda”, koja je i najrasprostranjenija i najviše upotrebljavana. Verovatno posle Pariske komune kada je radnički pokret i stvaralački zapretio građanskom društvu. U upotrebi je bila i sintagma „buržoaska banda”, ali dobri poznavaooci javne reči tvrde – znatno manje. Za sada imamo

samo jedan ilustrativan podatak – „crvena banda” je kao termin ušao u javnu upotrebu kada je svemoćni šef FBI upotrebio ovaj izraz za najsvirepije čikaške kriminalne grupe i mafijaše. Takođe je imao običaj, u svojoj dugoj karijeri, da prilikom premeštanja nesposobnih agenata u unutrašnjost zemlje ili na beznačajne funkcije govori: „Proterajte ga u Sibir!”. Mi ipak verujemo da je u žargonu krajnosti „reč đavolska” nastala i ranije, kada je III komunistička internacionala („Crvena internacionala”) zapretila svetskom revolucijom, a na braniku odbrane građanskog društva bile istaknute zastave „Crne internacionale” (Rimokatoličke crkve). Za čovečanstvo ti novi simboli i javne parole propagande u stvari su jako podsećale na jedan stih stare engleske pesme: „Mi mračnu mrežu pletemo u stvari kada prvi put učimo da varamo!”

Nemamo nameru da se svrstamo na bilo koju osim na stranu „nauke”. Vremena „reči đavolske” nisu izašla iz mode, nagrđujući ne samo građansku pristojnost i jezik već i samu ljudsku egzistenciju. U srpskoj medijskoj kulturi sećanja neprekidno radi „crni karusel mrzitelja” – komunisti su uništili, za razliku od Slovenaca i Hrvata, svoju inteligenciju građanske orijentacije u besmučnoj klasnoj borbi. Mi već jednu deceniju prikupljamo građu za temu *Srpske građanske elite* i prikupili smo, do sada, pojedinačne podatke za oko 600 ličnosti koje su bile stub srpskog društva 1900–1950. godine. I šta smo ustanovili: njih 358 biološki je nestalo (umrlo) do 1950. godine, u ratu je poginulo samo 18, u emigraciji je ostalo 31, „uklopilo” se u novi društveni sistem 154, a komunisti streljali – 19. Znači da smo „dokačili rep najvidenijih”! A šta rade predstavnici najnovije generacije revizionističkih istoričara?

U svojim javnim nastupima, raspravama i knjigama revizionističkog karaktera, učešćem i na najbeznačajnijim naučim skupovima i promocijama knjiga, pokušavaju da oblikuju novu istorijsku svest. Putem privatnih veza i veza po „partajnoj liniji”, dozvoljeno im je da pišu čak i udžbenike za osnovne i srednje škole. Najviše su tamo gde ima najviše „partajnog novca”. Jedan od pisaca udžbenika, kao urednik u Zavodu za izdavanje udžbenika, kasapi, po svom ubeđenju, nekoj samo njemu poznatoj metodologiji, autorske rukopise. Drugi, njegov školski drug, pisac trotomne istorije ravnogorskog pokreta, inače naš đak koji je obećavao, naveo je tri ugledna profesora Univerziteta kao recenzente a oni nisu videli ni konačan rukopis niti su napisali ijednu reč recenzije! I umesto da se nađe u Palati pravde, mi smo mu dobronamerno ukazivali na nenaučnu stranu i etičnost njegovog daljeg razvoja. Nije uvažio nijednu reč! Stigao je da dobije čak i nagradu „Vuk Karadžić”!

Ima i onih kojima smo posvetili jednu deceniju da bi uspešno diplomirali, magistrirali i doktorirali. Nikada nismo vodili računa o tome kakva su im politička opredeljenja (to je njihova privatna stvar) već ukazivali na naučni kredibilitet njihovih radova. Međutim, u doktorskoj disertaciji jednog od takvih,

koja je vrlo brzo objavljena bez nastojanja da se prihvate stručne primedbe, nema ni traga o tome ko mu je bio mentor i gde je teza branjena. Spomenuti su, po njegovoj partajnosti, politički podobniji! A njegovu knjigu danas već više niko ne uzima za ozbiljan naučni rad.

Jedna mlada koleginica iz instituta, koja se inače ne bavi istraživački istorijom Jugoslavije, došla je samouvereno (i bez stida!) na Katedru, sa molbom da joj damo iscrpne informacije o historiografiji Jugoslavije, jer je ona odabrana (od koga nismo saznali) da o toj temi govori na jednom naučnom skupu u Londonu. Dali smo joj tražene informacije i više nego što je taj skup zahtevao. Drugi mladi postdiplomac, „sa Cetinja” (ili beše iz Podgorice) koji je napisao zaista dobro utemeljen magistarski rad, odustao je jer se tvrdokorno držao propagandnih napisa u *Svetigori*, a ne izvornih i autentičnih tekstova o problemima i događajima o kojima je pisao. To mu je bila jedina primedba i mentora i ostalih članova Komisije za odbranu, ali je on ostao pri svome. Nije više dolazio na Katedru, iako je obećao da će prihvatiti te naučno utemeljene primedbe.

Dobijali smo objašnjenja „bogami da ga razumijemo što on iz Crnu Goru ne može da dolazi na konsultacije i istraživanje u Beograd”! Katedra ga je jednoglasno odmah izbacila sa postdiplomskih studija! Drugi kandidat iz Podgorice podneo je rukopis doktorske disertacije u kojoj je, bez čvrsto utemeljenih (u heurističkom smislu) i naučnih argumenata nastojao da dobije u Beogradu „potvrdu” za istorijsku opravdanost postojanja i delovanja crnogorske pravoslavne autokefalne crkve. Iako mu je Komisija za odbranu, pre konačne predaje rukopisa, ukazala na svu nenaučnu i izvornu neutemeljenost takvog *de facto* političkog promovisanja jedne ideje, kandidata više nismo videli. Ali je sebe i svog revizionističkog mentora uvrstio u novi leksikon crnogorske historiografije, kao četiri puta značajnijeg činioca od delatnosti i značaja Cetinjskog manastira!

Drugog kandidata, iz našeg poznatog instituta, koji je predao bez ijedne konsultacije skandalozno nenaučnu doktorsku disertaciju, učtivo smo zamolili da je povuče, obavestivši o razlozima direktora instituta. Učtivo i bez trunke bilo kakve netrpeljivosti, jer je upravo kod nas brilijantno odbranio i diplomski i magistarski rad. Valjda za nagradu što mu se ova katedra zahvalila, isti kandidat je bio postavljen za savetnika tadašnjeg ministra odbrane. Ipak je doktorirao u Novom Sadu sa temom o odnosima NATO i Jugoslavije i poslan na „prevaspitanje” u Englesku. Ko zna, možda je to budući ministar odbrane? U međuvremenu objavio je i onu skandaloznu doktorsku disertaciju.

Ima i onih koji se lome između dosledne stručnosti i vrednosti koje nameće novo vreme. Nije im lako kada vide da se istorijom bave i uspešno objavljuju knjige historiografskog karaktera advokati, istoričari književnosti, bankarski činovnici, bibliotekari, svedoci događaja „sa repa kolone”, čisti amateri nepoznate profesije ali zaljubljenici u razne istorijske ličnosti. Istoriju pišu i svešte-

nici i igumani, svedoče starci od 80 i 90 godina, „bivši vlasnici svega i svačega”, potomci srpskog srednjovekovnog plemstva (novine pišu da ih ima oko 2.000). Prođu imaju najviše oni koji pišu o „komunističkom teroru”, ravnogorskom pokretu i antijugoslovenstvu – ne možete otvoriti novine ili uključiti televizor a da te tri teme nisu svakodnevno prisutne. Sada se pridodaje i Tito. Ali, sve bi mi to mogli da strpamo u jedan koš – „sektu profesionalnih antikomunista” danas, za razliku od postojanja „sekte profesionalnih revolucionara – komunista” u XX veku. Koliko su oni sve bučniji i prisutniji, čitateljstvo i gledaoci su sve zbunjeniji i ćutljiviji. Kao u nekom sudbonosnom iščekivanju!

Oni koji su „zaduženi za medije” bave se, nažalost, ubistvima i nasiljem nad novinarima, brinu o krajnostima a ne promovišu, posebno preko istoriografskih tema, jednu civilizacijski zasnovanu kulturu sećanja tolerancijom i dijalogom argumenata. Ne postavljamo mi ovde za meru učenosti medijskih moderatora nivo *megalos mastoras* (veliki majstor rukotvorina u drvetu) – već razumnu i živu reč oslobođenu kafanskog govora i proizvoljnih interpretacija – po principu svoje partajnosti. Pa i same ugledne prestoničke novine su izrekle kritiku nekih emisija na TV (sebe su izostavili) da liče na dramu, triler i komediju sa sočnim srpskim rečnikom.

Svi oni koji posežu za istorijskim temama, posebno iz XX veka, trebalo bi da znaju da istraživanju nema kraja i da je to strašan teret za kritičku istorijsku nauku, a kamoli medijsku interpretaciju. To je naučno prokletstvo – baviti se poslom čija priroda ne poznaje granice i definitivni kraj. Trebalo bi da znaju da istoričari naučnici rade jednu stvar i da ona nikada nije gotova, nego joj se stalno morate vraćati, često biološki ograničeni, da je dovršavate, pri tom znajući da je nikada dovršiti nećete. Jedno je sigurno – koliko je jednom predstavniku kritičke istorijske nauke, revizionističkom istoričaru ili medijskom moderatoru dato, toliko će on dati! Ukoliko ne podlegnu profitabilnosti i „partajnosti” (mediji bez skrupula iznose čak i cenu u evrima).

Grosso modo, Andre Žid bi ovako formulisao naš angažman, kao i onih kojima je dato: „Korist nije uvek ono što rukovodi čoveka, ima nekoristoljubivih akcija. Zbog toga oslobođenu od katihizisa, od dobronamernosti, od proračunatosti hoćemo da uvažimo one aktivnosti koje više uopšte ne vode račun, već lutaju slobodno za istinom. U krajnjem slučaju da smo mi Država pustili bismo slobodno i da nas uhapsu. Zašto? Zato što našoj slobodnoj pobuni duše, našem bunjenju, a to je baš ono što Vam zameram i pristajući na nepravdu, na opsenu, na neslobodu Vi ostavljate drugom da se buni umesto Vas.” Poučna istina primenjena na srpske krajnosti u pogledu osećaja da se formira jedno civilizacijsko nastojanje izgrađivanja medijske kulture sećanja. S obzirom na to da su mediji danas apsolutno dominantan izvor naših informacija, koliko god bile površne i pune političke pedagogije, mi ih moramo uvažavati.

Da li znaju ove „kreature pod vešalima savesti” da kritička istorijska nauka nikada ne zatvara račune, mada vodi neprekidno dvojno knjigovodstvo. Kako bi to rekli sociolozi politike, za navedene kreature, „trenutno svođenje računa, meri se jedino merom gluposti”, a njihove kameleonske mane licemerjem, a mi bismo dodali i „nekoliko groša” Radoja Domanovića. I mi ih ne bismo imali u vizuri naše rasprave da se još i ne eksponiraju kao eksperti u medijima, kao državni savetnici, ambasadori i rigidne kolovođe nasilne i brze promene istorijske svesti. Istorijska svest u civilizovanim zemljama se ne siluje već se postepeno razvija i menja sa onim učinkom istorijskog znanja koje trenutno pruža naučno znanje. Nova imena ulica, nova srednjovekovna i monarhistička obeležja, novi spomenici na temeljima porušenih starih, novi sveci i mučenici, novi zakoni itd. – ako nisu prošli rešeto vremena i verifikaciju nauke samo stvaraju kaos, konfuziju u glavama ljudi, defetizam i sistem beznađa. A onda će nas neki novi Hegel ili Fukujama izbrisati sa karte „istorijskih naroda”!

Zašto je teško da se shvati, to posebno apostrofiramo srpskoj revizionističkoj školi, da je Drugi svetski rat bio totalan rat, u kome su iza strateških političkih ciljeva dominantnu ulogu u praksi igrali ratni činioci i učinci. To znači da se nijedna strana, a pogotovo ne ona koja je taj rat izazvala i počela, nije ustezala da ubija sve što se živo kreće. U tom smislu bilo je dozvoljeno satiranje i ljudi i životinja, a o materijalnim sredstvima da ne govorimo. Izbrisane su granice između fronta i pozadine, svaki živi stvor koji se nalazio na putu ratne mašine, ma gde bio, za neprijatelja je bio poželjna meta. Vodila se besmislena realpolitika koja je preturala svet naglavačke, a ljude dovodila do saznanja da je sve moguće i dopušteno. Probudene su kod čoveka najniže strasti zla. U tom paklu ljudske istorije mogli su da pobede samo najbolji, najdisciplinovaniji i politički jasno opredeljeni ratnici. Novi naraštaj revizionističke škole kao da su autistična deca a mediji, kao novi prosvetitelji, premeštaju savremene ljudske vrednosti i time mere ono što još uvek nije merljivo niti se može meriti po zakonima nauke. Da bi opravdali svoju partajnost, oni kao u magli traže u takvom ratu neki moral, neko poštovanje ljudskih prava, zgražaju se nad civilnim žrtvama, traže zavere i nemoral tamo gde se vodila čista realpolitika interesa, prave se bajkovite lestvice degradacije ili afirmacije (kao da su na političkoj tribini u ulozi tribuna). Izvrću smisao epohe XX veka na glavu, a posebno Drugog svetskog rata u kome su sva vojna i politička sredstva bila dozvoljena i neljudski primenjivana. Ovakva slika rata jeste drastična, ali je mi nismo izmislili, ona je bila čak i gora nego što se možemo ovde izraziti. Zato izvrtanje epohalne ideje XX veka i rata kvazimoralističkoj matrici u savremenosti više je nego javna sablazan. U tome haosu ima opasnog sistema.

Srpsko medijsko martirstvo, koje prelazi u mitomaniju i tragikomediju, poprima sve više neukusne krajnosti i začuđujući primitivizam a time u civilizacijskom smislu postaje poražavajuće. Još uvek se stoji iza 700.000 pobijenih

Srba u Jasenovcu, a zapostavlja i zaboravlja još oko 300.000 ubijenih na ostalom području NDH-a. Podiže se hram za 146 ubijenih od komunista 1944. i 1945, a zaboravlja se pomen za 4.500 pobijenih od Nemaca 1941. godine. Licitira se do neukusa i beskrajno sa žrtvama odmazde u Kragujevcu 1941. godine, a „zna se tačno za 3.000 pobijenih od poremećenog uma Oznaša” kod Kapislane. Licitira se kao na pijaci sa brojkama od 1.400 pa do 3.500 i na koncu 6.000 pobijenih u Čačku krajem 1944. i 1945. godine, kada ona dva mlada i pouzdana naučnika poimenično nabrojaše 236 u čitavom čačanskom kraju. Oduzima se ime Trga oslobođilaca 1944. u Šapcu, mada su samo 1941. godine Nemci pobili 4.500 i još oko 5.000 odveli u prihvatni logor u Jarak u NDH, a daje se glavnom trgu ime po 56 poginulih „Đačkog četničkog bataljona”! I tome se ne treba čuditi – pa njihov „vrhovni vožd” Draža Mihailović već je i „oslikan” na jednoj grupnoj fresci u novoizgrađenoj crkvi u naselju Braća Medaković u Beogradu. I to desno iznad vojvode Stepe Stepanovića. Neki beogradski mediji su to propratili slikom u boji na prvoj strani pod krupnim naslovom: „Sveti Čiča”! Odavno prisutna, ali sada medijski tako veličanstveno podstaknuta, ovakva ikonografija je preplavila sve sajmove, vašare i crkvena slavlja po unutrašnjosti Srbije, a poznati košarkaš „srpskih delija” svetog Čiču je istetovirao u istaknutoj vidljivosti na svoje „junačko rame”. Pa zar je onda čudno kada mediji prenesu da je jedan uvaženi lord u Gornjem domu britanskog parlamenta izjavio da smo oduvek bili i ostali „zemlja parija”. Mada je to, verovatno, nasledio od svojih predaka, surovih gospodara Indije, ipak pruža više nego ružnu sliku o velikom delu još uvek primitivne Srbije.

I to se sve dešava u momentu kada mediji gotovo histerično upozoravaju na spoljnu i unutrašnju katastrofičnost Srbije i njenih kolonizovanih dijaspora i okupiranih teritorija, kada nam normalna izvesnost budućnosti postaje potpuno nepredvidljiva, a mediji sve više pišu: „narod traumatizovan i duhovno bolestan”. A karuce Gogoljevog Čičikova su se premestile u Srbiju i besomučno tutnje po *Ruritaciji*. Još ima mnogo mrtvih duša za kupovinu. A u toj bizarnoj i bolesnoj utakmici smrti, mediji se prosto takmiče i jedni drugima gogoljevski poručuju: „Dragi moj, ti suviše kradeš za činovnika svoga ranga!”

Tako je, na opštu sramotu, pokraden i jedan bard srpskog glumišta – upravo u Šapcu. Pod pritiskom crkve, potomaka onih 2.000 Šapčana koji su se povukli sa Nemcima i novih uglednih domaćina, oduzeše ime pozorištu, Ljubiša Jovanović. Obnevideo mržnjom, novi savez „trona i oltara” nije pomislio na sutra, posle ove tamne noći. Njemu ništa ne znače protesti uglednih umetnika i retkih kulturnih poslenika. Da li će mu značiti otvorena i beskompromisna, ali istorijski tačna konstatacija naše više nego uvažene glumice Ružice Sokić. Na novinarevo pitanje o drugovanju njenog oca (suvlasnika lista *Pravda*) sa bračnim parom Mira Sanjina i Ljubiša Jovanović u Splitu 1941. godine, odgovorila je: „Mira je bila Jevrejka i zbog nje je Ljubiša krenuo u partizane... Ljubiša je

bio ne samo bard našeg glumišta već i veoma plemenit čovek. Nije samo igrao, već i živeo srećem! Duša, melem od čoveka. I zato je najveća kulturna sramota ovih prostora i ovog vremena što je takvog čoveka i umetnika degradirala najgnusnijim intrigama, skinuvši mu ime sa šabačkog pozorišta i bacivši ga u blato! Verujem da će neka buduća generacija napisati komad *Ljubiša*, kao što sada imamo *Žanku*. Jer, ponovila se njena tužna sudbina i to u ovom demokratskom vremenu." Ali, da li je za vladajući „tron i oltar” naša glumica merodavna da izriče ovakav sud? Samo ćemo reći da je igrala za vreme rata u „Manježu”, da je kćerka „kapitaliste” kojoj su u „građanskom getu” posle rata u stan 20 godina ubacivali nasilno podstanare...

Ako u medijima, bilo svetskim ili našim, funkcionalni istoričari i političari umanjuju i iskrivljaju, po principima modernog marketinga, svu složenost ekstremnih pojava u praksi ratovanja i lukavosti diplomatije u miru (da ne govorimo o licemerju), mogli bismo bar mi glasno da razmislimo o čemu to oni čute: 1) Zašto američki istoričari čute o svom agresivnom nastupu do trona svet-skog gospodara – od rušenja domorodačkog vladara na Havajima 1893, pa oti-manja meksičkih teritorija, do rušenja demokratske vlade Muhameda Mosadeka u Iranu 1953. godine i dovođenja šaha Reze Pahlavija, pa intervencije u Gva-temali 1954. protiv socijalističke vlade, u kojoj je stradalo oko sto hiljada majan-skih Indijanaca, intervencije protiv demokratske vlade Aljendea u Čileu 1970. godine itd. O Havajima su odlučivali malobrojni američki vlasnici velikih plan-taža šećerne trske i tvornica šećera, tzv. haole, u Iranu naftne kompanije, u Gva-temali „Junajted frut”, u Čileu ITT itd. Zašto o tome mora da upozorava publi-cista Stiven Kinzer? 2) Zašto Englezi čute o krvavom Burskom ratu na jugu Afrike, u kome su formirali prve moderne koncentracione logore (1898–1901) i održavali najgori oblik rasističkog režima aparthejda još skoro čitav XX vek? 3) Zašto Vatikan još i danas čuti o raspirivanju verskog i rasnog fanatizma koji je doveo do stvaranja brojnih koncentracionih logora još u Prvom svetskom ratu o kojima se tako malo zna. O onima u Drugom svetskom ratu znaju se i najmanje pojednosti, ali i to da je papa Pije XII bio Hitlerov papa! 4) Zašto Vatikan i danas čuti i pored sve očevdnosti o svoj sprezi sa fašizmom i nacizmom, rasi-stičkim režimima i diktaturama, tajnim službama (pre svega CIA) i do danas neugaslom agresivnom prozelitizmu? 5) Zašto Vatikan čuti, materijalno, poli-tički i tehnički pomognut od najreakcionarnijih krugova velikih sila, o svom aktivizmu tokom XX veka, kao institucija i kao mreža milionske armije župni-ka i misionara, u borbi protiv liberalnih, socijalističkih i komunističkih ideja i država? 6) Zašto sve verske zajednice na tlu jugoistočne Evrope, Srbije poseb-no, u medijima ističu kontinuirano svoje mučenike, a čute o mučiteljima? 7) Zašto Sinod Srpske pravoslavne crkve i danas čuti o sudbini patrijarha Varnave 1937. godine i o uticaju svetog Nikolaja Velimirovića na formiranje nacističke ideologije svog prisnog prijatelja Dimitrija Ljotića? 8) Zašto i mediji i naučnici

(revizionisti) čute o tome da je „naša verna saveznica” Francuska izričito odbila predlog delegacije Kraljevine SHS o formiranju Međunarodnog suda za ratne zločine 1919. godine, budući da je imala procentualno najviše žrtava u ratu i povreda Ženevske konvencije? 9) Zašto se čuti ili bar nevoljno prećutkuje da nijedan međudržavni ugovor Srbije i Jugoslavije u XX veku nije prošao, kao i ključne političke prekretnice, bez direktnog uplitanja velikih sila? 10) Zašto tek danas saznajemo, a do sada se ćutalo, da je na kraljičinom imanju u Londonu, u Kensington gardenu, u tri dvorca postojao zatvor „Kavez” u kome su Englezi prema zarobljenim nemačkim oficirima (više od 3.000) postupali kao i Gestapo (i to od 1940. do 1948. godine)? 11) Zašto se čuti da su Amerikanci i Britanci bili izuzetno izdašni u predaji nemačkih ratnih zarobljenika bivšim okupiranim državama, kao robovsku radnu snagu (samo Francuska je dobila 1,2 miliona) a zadržali za sebe najsposobnije naučnike i špijune? 12) Zašto Rusi još uvek čute koliko ih je bilo u obnovi njihove zemlje pod istim tretmanom? 13) Zašto se prećutkuje da su zapadne savezničke sile zadržale u svojoj okupacionoj zoni, a zatim u Zapadnoj Nemačkoj 50–80% upravnog Hitlerovog aparata (posebno u Ministarstvu spoljnih poslova)? 14) Zašto se ćutalo da je visoki oficir Hitlerove lične garde Franc Šenhauber bio 1989–1994. godine poslanik u Evropskom parlamentu u Strazburu? 15) Zašto se ćutalo o tome da je „neutralna Švajcarska” šest dana radila za Hitlera a sedmi tajno „koketirala sa saveznicima”? 16) Zašto se čuti još uvek o tome koliko je „neutralna Švajcarska” primila u azil Jevreja, i po kojoj ceni, a koliko ih je vratila natrag u Nemačku gde su svi pobijeni u logorima (procena za prve oko 30.000 a za druge oko 180.000)? 17) Zašto se čuti o centrima političke moći pojedinih država, a posebno centrima finansijske moći, koji kroz čitavi XX vek tajno podržavaju rasizam, verski fanatizam i nacionalizam? 18) Zašto se do sada ćutalo da su studenti Humboltovog univerziteta učili medicinu na telima pobijenih u Drugom svetskom ratu, posebno iz češkog zatvora Plocenze i isto tako da su se češki lekari obrazovali na telima pobijenih nacista posle 1945. godine, itd., itd. Kakva će tek onda biti kultura sećanja i etičke norme medija i funkcionalnih istoričara!

Moramo da napravimo malo odstupanje i da ponovo u prvi plan stavimo autora ovih redova. Jedino što smo energično odbili svom profesoru i mentoru dr Jovanu Marjanoviću jeste odlazak na veliki međunarodni naučni skup 1979. godine u Varšavu, a tema je bila „Obrazovanje pod nacističkom okupacijom – škole i univerziteti”. Naučni skup je osmislio i organizovao Međunarodni komitet za izučavanje Drugog svetskog rata sa Anri Mišelom na čelu. Na insistiranje svog profesora o razlozima da ne idemo na ovaj naučni skup sa referatom odgovor je bio – bila bi to sramota! I to građanska i nacionalna – kako uporediti Beograd (jer smo se uveliko već bavili istraživanjem istorije Beogradskog univerziteta) i Varšavu? Znali smo da su varšavski univerzitetski profesori držali i dalje svoja predavanja ilegalno po kućama, tajnim stanovima, pa čak i kanali-

zaciji! I da je većina otkrivena i pobijena, ali su Poljaci posle 1945. godine priznali svim preživelim studentima ispite, diplome, pa čak i doktorate. Poljski akademici, skoro svi bivši profesori univerziteta, bili su ili pohapšeni i sprovedeni u koncentracione logore ili u zatvorima. Najveći deo naučne elite povukao se u strogu ilegalu ili se priključio pokretima otpora ili je bio ubijen u logorima. Retko ste mogli da vidite na javnim mestima za vreme okupacije nekog od poznatih predstavnika intelektualne ili naučne elite.

Za razliku od Varšavskog univerziteta, profesori Beogradskog univerziteta, koji su ostali u Beogradu (oko 80%) potpisali su kvislinški *Apel*, povukli se u „strogu privatnost”. Samo desetak ih je prošlo kroz Banjički logor, nijedan se nije aktivno pridružio pokretima otpora. Iako je Univerzitet nemačkom uredbom bio zatvoren, faktički je jedino bio u funkciji Tehnički fakultet, s Brankom Popovićem kao dekanom do kraja rata. Oko 1.000 studenata dobrovoljno je nastavilo studije u Nemačkoj, Italiji, Bugarskoj i Mađarskoj, nešto manje je na razne načine pomagalo ravnogorski pokret a 6.500 se priključilo NOP-u. Čak 204 studenta ili bivša studenta Beogradskog univerziteta je bilo proglašeno za narodne heroje. Znatan deo je radio u propagandnim odeljenjima Nedićevog kvislinškog aparata i GESTAPO-a.

Do koje mere možemo da dovedemo kulturu sećanja na rub besmisla, navešćemo kao jedan neverovatan primer upravo slučaj Varšave, što nimalo nije izlišno s obzirom da je Beograd bio proglašen čak gradom heroja. U procesu obnove Varšave, pogotovo njenog istorijskog jezgra, po originalnim sačuvanim arhitektonskim nacrtima, poljski istoričari su, ujedno, precizno istraživali i njenu ratnu prošlost i njene ratne gubitke. I šta su ustanovili: Varšava je od 1939–1945. godine izgubila 51% stanovništva, koje je pobijeno u samom gradu, zatim 80% svoje materijalne supstance (fabrike, ustanove, stanovi, infrastruktura, trgovine i drugi uslužni objekti). I precizno izračunali da je ratna šteta iznosila 54 milijarde dolara – ondašnjih! Međutim, čim je Poljska primljena u Evropsku zajednicu i NATO, *Udruženje deportovanih Nemaca iz Poljske posle 1945. godine* zvanično je zatražilo od poljske vlade „da im se vrati konfiskovana imovina ili plati odšteta”!

Isto tako, Poljska čuti o tome koliko su sami Poljaci pridoneli stradanju na stotine hiljada svojih Jevreja. Turska čuti, još uvek ne priznajući, da je 1915. godine pobila u neviđenom masakru 1,5 miliona Jermena. Da li to njeno ćutanje proističe iz njene neutralnosti u Drugom svetskom ratu i brzog ulaska u NATO? Prećutali su takođe da su saveznici za vreme Kemala Ataturka podigli veličanstven spomenik na poluostrvu Galipolju gde su 1915. godine turska pešadija i nemački topovi velikog kalibra desetkovali australijske i novozelandske trupe engleske vojske. Ali su, odmah po ulasku u NATO, svake godine 24. aprila slavili Dan Anzaka, odajući poštu tim istim žrtvama u ratu kada su proglasili „sveti

džihad” svrstavajući se na nemačku stranu! Rusi i sada Ukrajinci ćute o razlozima, inspiratorima i sprovodnicima veštački izazvane gladi u Ukrajini („borba protiv kulaka”) 1932. i 1933. godine kada je umrlo, po najnovijim podacima oko 3,5 miliona ljudi (a ne 7 miliona kako i danas tvrdi zapadna propaganda). Amerikanci ćute o koncentracionim logorima za Japance, pojačanom rasizmu i antisemitizmu za vreme Drugog svetskog rata. Takođe je tabu tema i „makartizam”, kada je „pod kontrolom FBI” bilo oko 10,5 miliona ljudi. Tačan broj sudski procesuiranih i zatvorenih, ubijenih ili prognanih zbog „komunističke propagande” ne zna se ni danas. Rusi ćute o antisemitizmu i progonu Jevreja i za vreme carizma i za vreme boljševizma.

Jugosloveni ćute o broju pobijenih „klasnih neprijatelja i saradnika okupatora” 1944–1945. godine, ali, isto tako, uspešno ćute o svom pacifikovanom životu pod okupacijom. O broju žrtava se i danas svađaju preko medija i „naučnih dela”. Ali, Hrvatska ćuti još uvek o masovnoj represiji nad Srbima u Prvom svetskom ratu i njenih 17 sabirnih i stalnih koncentracionih logora, kao i o razgranatoj mreži od oko 4.000 „obaveštajnih punktova”, koji su kontrolisali ne samo Srbe već i Hrvate jugoslovenske orijentacije. Ćuti o svojoj odanosti Beču sve do 1917. godine i o početku anarhije („Zeleni kadar”) i socijalnim nemirima u poslednje dve godine rata.

O jednom od tih logora pisali smo podrobno još pre dvadeset godina, kao i o represiji u Sremu. Raspoložemo sa desetinama pismenih denuncijacija organima vlasti Srba, zatim „ranjenika sa srpskog fronta na kućnom oporavku” i jugoslovenski orijentisanih građana, koje su revnosno podnosili svi župnici u našoj „Zlatnoj dolini” (Požeška kotlina). Mediji i velikim delom nauka prećutali su sve počinioce zločina, osim bugarskih, sprovodeći od 1918. godine državnu politiku „nacionalnog pomirenja” – ćutanjem! Valjda zbog toga imamo tako mnogo „kafanskog pretresanja prošlosti” u medijima i publicistici – tržište i tiraži određuju pikanterije. Novi savezi „trona i oltara” čvrsto drže konce u svojim rukama i vešto pletu mreže prevara. Na najdonjem bedemu petrovaradinske tvrđave stoji zapušten spomenik streljanim Srbima septembra 1914. godine, njih devetoro, kog je podiglo Sokolsko društvo 1934. godine. U srpskoj medijskoj kulturi sećanja oni su zaboravljeni, kao i na hiljade onih koji su na tom mestu prošli kroz veliki sabirni logor. A rodna kuća bana Jelačića u istom gradu je obnovljena, na njoj stoji nova spomen ploča, na osnovu *Historia Ecclesiae*, napisane su i objavljene istorije svih sremskih katoličkih župa, s posebnim osvrtom na stradanja katoličke crkve za vreme Drugog svetskog rata (?) od „komunističkog terora” i u „domovinskom ratu”. U jednoj, koja je objavljena 1996. godine u Petrovaradinu, stoji i sledeće poglavlje: „Hitler i Pavelić bolji slankamenkim Srbima nego Milošević Hrvatima”! Autor je sa velikim počastima odmah bio primljen u novu „Udrugu hrvatskih književnika” ili „Hrvatsko društvo pisaca” (kako se kome sviđa!). Hrvati su takođe obnovili i ponovo „uredili” park i

spomenik poginulima u Prvom svetskom ratu, kao i mesto „Trenkove vojarne” u Pleternici gde je bio koncentracioni logor za Srbe iz Srema od 1914. do 1916. godine (o čemu nema nikakvog traga), a logorsko groblje još su pre trideset godina buldožerom poravnali i zasadili vinograd od koga se danas dobija „čuveno vino” – „klikun”! Ili da pitanja postavimo na drugačiji način: Zašto smo tek posle pompeznih proslava 60 godina od pobede nad fašizmom, dozirano saznawali u medijima: 1) da je tokom ratova u 20. veku, posebno svetskih, bilo masovnog, pojedinačnog i grupnog streljanja vlastitih vojnika sa obe strane frontova, kao i u različitim pokretima otpora, zbog nediscipline, dezerterstva, pacifizma, izdajstva, napuštanja ratišta zbog psihičkih trauma itd. i da te žrtve militarizma nisu nikada ustanovljene, dokumenti prekih sudova su još uvek zatvoreni za javnost i naučnike, a nesrećnici nisu čak ubrojani ni u okvirne žrtve ratova; 2) zašto tek sada saznajemo (opet stidljivo putem medija) da je bilo surovog genocida u osvajanjima novih kolonija (posebno ga je činila Nemačka početkom veka u Africi) ili u antikolonijalnim oslobodilačkim ratovima – samo u Indokini i Koreji Francuzi i Amerikanci su pobili oko osam miliona ljudi a Japanci u Kini oko 35 miliona; 3) zašto tek sada saznajemo da je i višijevska Francuska imala svoju SS diviziju („Karlo Veliki”) i da je sama ili predajom Nemcima pobila „na desetine hiljada Jevreja”; 4) zašto tek sada saznajemo da je u Litvaniji pobijeno oko 200.000 Jevreja (samo u Vilnjusu oko 55.000) i da su šefovi tadašnje tajne policije Sangumas, posle ponovnog sticanja nezavisnosti 1990. godine, oslobođeni krivice za sve zločine; 5) zašto samo nekoliko hrabrih istoričara Češke tek sada otkrivaju da heroji antifašističkog otpora i atentatori na gaulajtera Rajnharda Hajdriha (Hitlerovog miljenika) leže u istoj grobnici sa K. H. Frankom, protektorom Češke, i Haroldom Vajsmanom, koji su pogubljeni zbog masakra u Lidicama; a isti ti istoričari iznose i drugu „češku sramotu”: još i danas 4.000 mrtvačkih sanduka sa ostacima nemačkih mladih vojnika, bezimernih, iz poslednje generacije mobilisanih, leže u napuštenoj fabričkoj hali u mestu Usti na Labi (samo 100 km od Praga); 6) zašto nijedan od 36 lekara sadista iz Mathauzena, zbog počinjenih zverstava i zločina nije izveden pred saveznički Nimerški sud posle rata? U njemu je ubijeno, između ostalih, i 12.893 lica iz Jugoslavije. I kako to da se najmonstruozniji od njih dr Aribet Hajm uspešno skrivao u Nemačkoj do 1962. godine, pa čak radio i kao lekar, a onda mu se zameo svaki trag a pretpostavlja se da još i danas živi negde na Kanarskim ostrvima. Saveznici su bili neverovatno blagonakloni prema nacističkim zločincima u 12 pratećih procesa pojedinim komandantima nacističkih vojnih jedinica, lekarima, inspektorima i komandantima pojedinih logora, osudivši ih uglavnom na kraće vremenske kazne. 7) Zašto tek u poslednje dve decenije počinju da se otkrivaju postepeno dokumenti, dozirano po potrebi velikih sila, o tome da je papa Pije XII bio detaljno obavešten i podržao nacističko *Konačno rešenje* (uništenje Jevreja), da se u istorijskoj nauci i vatikanskoj historiografiji vodi pravi rat o tome ali da je

neosporno da je Eudenio Pačeli, kao najjucijajna crkvena ličnost u svetu „od početka tridesetih do kasnih pedesetih bio Hitlerov papa”? Najinteresantnije saznanje za nas je ipak bilo da se u naučnoj literaturi Pačelijeva diplomatska karijera vezuje za sklapanje konkordata sa Srbijom u prvoj polovini 1914. godine, „koji je doprineo napetostima koje su dovele do Prvog svetskog rata” i što je dvadeset godina kasnije sačinio ugovor sa Adolfom Hitlerom „kome je pomogao da se legalno domogne diktature i time neutralisao potencijal od 23 miliona nemačkih katolika da protestuju i pruže otpor (34 miliona posle Anšlusa)”. To tvrde Oven Čedvik i Džon Kornvel, čije smo reči citirali! Knjiga prvopomenutog autora objavljena je 1985, a citat je iz 1999. godine. Srbija 1914. i Adolf Hitler 1934. godine u kontekstu Vatikana! I dabome, svetskih ratova! 8) Kada smo već kod ove teme (Srbija i Prvi svetski rat), kako to da još ni danas ne možemo da razrešimo jednu intrigu kao istorijsku tragediju koja je imala za posledicu da se Bosna i Hercegovina, kao Crna Gora i Vojvodina, neposredno ne ujedine sa Srbijom? Ko je stajao iza Milana Čemerikića i Pere Slijepčevića koji su, po rečima dr Lazara Markovića, doneli u francusku ambasadu u Bernu telegram, koji je Markoviću pokazao lično ambasador Lagard, da se prosledi u Sarajevo Atanasiji Šoli, predsedniku Zemaljske vlade, „da ne hita sa ujedinjenjem, odnosno sazivanjem skupštine o ujedinjenju sa Srbijom”. Navodno, taj telegram su napisali Dušan Vasiljević i Nikola Stojanović posle Ženevske konferencije i on je prosleđen iz Srpskog presbira u Ženevi koji je vodio dr Božidar Marković. I dok su ovi poslednji ovu javno iznetu optužbu demantovali, Pero Slijepčević i Milan Čemerikić, kao ni Atanasije Šola nisu. U to je, navodno bio umešan i dr Vladimir Čorović, koji je tada bio „tajnik Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba” u Zagrebu. Iako se do tada već 74% bosansko-hercegovačkih opština izjasnilo za ujedinjenje sa Srbijom, Čorović je javio Atanasiji Šoli da ne saziva „skupštinu ujedinjenja, jer je cjelishodnije rješenje ujedinjenja preko Zagreba”. Atanasije Šola opet je ćutao i nije ništa demantovao, ali je to uradio putem novina sekretarijat Odeljenja unutrašnjih dela Zemaljske vlade – „Petrović”! Dr Lazar Marković je tvrdio da se original telegrama još uvek nalazio u francuskoj ambasadi u Bernu (1920).

Da tu nije sve bilo u interesu srpskog naroda, posebno onog u Bosni i Hercegovini koji se već na opštinskom nivou izjasnio za ujedinjenje sa Srbijom, govori i činjenica da telegram nije predan srpskom poslanstvu u Bernu, gde je upravo tada poslanika dr Slavka Grujića zamenio dr Milutin Jovanović, Pašićev bratanac, i da je dr Vladimir Čorović imao velikih problema oko izbora za profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu. O posledicama sa stanovišta međunarodnog prava i kasnijih zbivanja ovo nije samo bila tragedija, već prava nacionalna i politička katastrofa.

Postalo je već pomodno da se u prvi plan stalno ističu ljudske žrtve i patnje koje je počinila „crvena kuga” i kod nas „crveni teror”. Obesmišljava se

Oktobarska revolucija činjenicom da je Lenjin njome izazvao glad u Rusiji koja je odnela više miliona života. Kao da do tada rat nije odneo već oko pet miliona ruskih žitelja, a od gladi se umiralo svaki dan. Da tragikomedija bude još veća zapadna historiografija ne ističe te žrtve i žrtve gladi pod carizmom, već činjenicu da je boljševičkom revolucijom prestao svaki izvoz jeftinog ruskog žita i mesa. Posebno je to bilo važno za Engleze i Italijane. A treba postaviti pitanje engleskim medijima i vladajućem establišmentu koliko je pomrlo ruskih građana od gladi kao posledice totalne pomorske i kopnene blokade od strane bivših saveznika (od 1918) kada se nije mogla uputiti ni bilo kakva humanitarna pomoć? Čak se i Crveni krst oglušio o vapaje umirućih – bili su to neki drugi Rusi, a ne oni koji su tako izdašno ginuli za imperijalne ciljeve drugih. I zašto ne spomenuti da je Sovjetsku Rusiju 1921–1923. godine pogodila katastrofalna suša.

Isto tako, postalo je pomodno medijsko umekšavanje nacističkih zločina i samog Adolfa Hitlera a podizanje na nivo bestijalnosti Staljina. Propaganda na Zapadu još uvek naglašava „činjenicu” da je Staljin pobio više od 15 miliona ljudi u sibirskim logorima. Već 15 godina, ako ne i duže, postoji državna komisija koja u Moskvi i po celom bivšem SSSR-u prikuplja podatke o tom stereotipu. I nedavno su izašli sa završim rezultatom (koji može da odstupa 10%) – u sibirskim logorima za vreme Staljina bilo je 11,5 miliona stanovnika a ubijenih ili umrlih u njima 2,1 miliona. Posebno se prećutkuje na Zapadu da je taj isti SSSR dobio kopneni rat protiv Hitlera i tom prilikom izgubio čak 21 milion stanovnika – za razliku od Engleske koja nije imala više od milion žrtava! Ali, slovenske glave i pre, i tada, i danas bile su daleko jeftinije od frankofonskih i anglo-saksonskih glava imperijalnih sila Zapada! Ni u jednom udžbeniku istorije, niti istorije SAD-a nećete naći da je na njenoj teritoriji pobijeno za dva veka između 30 i 40 miliona Indijanaca i oko 10 miliona crnaca!

Kada smo mi u pitanju, ti isti zapadni saveznici nisu imali nimalo drugačiji odnos. Do kraja 1918. godine pobrinuli su se da zaplene kompletnu austrougarsku ratnu i trgovačku flotu na Jadranu (posebno Italija i Francuska) i da iz svih austrougarskih ratnih magacina na ostrvima i obali odnesu ne samo naoružanje, već i hranu, ugalj i uniforme. Nije ostalo nijedno zrno pšenice za Jugoslovensku diviziju srpske vojske, koja je imala rezerve hrane na granici za svega 6 dana, a postoji i izričita naredba vojvode Mišića kojom je nekim jedinicama stacioniranim u dalmatinskim gradovima zabranjivan izlazak iz kasarni, jer su vojnici bili u poderanim uniformama ispod kojih nisu imali gaće! A ti saveznici, kojima smo zbog njihove „nesebične ljubavi prema Srbiji i Jugoslaviji” dizali velelepne spomenike, dobro su znali da u jadranskom zaleđu vlada masovna glad i umiranje, tako da je čak oko 20.000 dece poslano samo u Slavoniju na prehranu tokom 1918. i 1919. godine!

Zašto su ti isti „saveznici”, *de facto*, gurnuli Jugoslaviju u klanicu Drugog svetskog rata, a da je nisu ni materijalno niti vojno u tome pomogli. Pomoć je počela izdašnije da stiže tek kada smo se praktično već sami oslobodili – od kraja 1944. godine. Nova jugoslovenska država počela je svoj život 1918. godine bez ijednog ratnog broda, (jer su ih zaplenili ti isti saveznici), bez ijednog trgovačkog broda duge plovidbe (jer su ih zaplenili ti isti saveznici – posebno Italijani). I dok su se armije zapadnih saveznika modernizovale, nama su prodavali višak iz Prvog svetskog rata, a kada su uočili ubrzanu militarizaciju Nemačke, prodavali su nam ponešto i iz svog novog naoružanja, ali to je bilo tako simbolično i nedovoljno, da je sa stanovišta nove svetske ratne krize bilo naprosto smešno. A kada je 1940. i 1941. godine bilo „biti ili ne biti”, onda su nam Englezi i Amerikanci dali samo moralnu podršku!

I tako ostaje još bezbroj pitanja i nedoumica o tom 20. veku, povremeno medijski doziranih, o zaprepašćujućim stvarnim zbivanjima. A naši revizionistički istoričari, publicisti i posebno moćni mediji nezaustavljivo svaki dan otkrivaju „konačne istine”. Neka od omiljenih pitanja su savezničke „zavere”, „perfidnosti”, „manipulisanje” i „prevare” na relaciji Tito – Draža. Nije ni čudo jer to golica maštu naroda, a postaje i politički upotrebljivo. A dokumenti tih velikih sila, koji su samo malo odškrinuti, o „strateškim igrama” sa malima (posebno engleski i delimično američki) govore da se tako radilo i u Grčkoj, pa čak i „velikoj saveznicu” Francuskoj. Amerikanci i Englezi (posebno Čerčil) do polovine 1944. godine nisu bili načisto da li „da ustoliče kočopernog generala De Gola”, komandanta pokreta otpora „Slobodna Francuska” od prvog dana nemačke okupacije ili „poslušnog višijevskog admirala Darlana”. I šta su tu onda za ove imperijalne sile značili Tito i Draža? Recept je bio francuski, za Grčku nije.

Amerikanci su prihvatili saradnju gen. Batolja, koji je do kapitulacije bio komandant fašističkih snaga koje su branile Siciliju. Fašistički diktator gen. Franko u Španiji je bio pouzdan oslonac i za Amerikance i za Engleze. Neutralna Švajcarska nije – njeni istoričari kažu da je samo „koketirala”. Ali kada je došlo do izbora u Italiji i prema prvim procenama predviđana pobeda Narodnog fronta (gde su komunisti bili daleko najjača snaga), Amerikanci su pripremili plan njegovog eliminisanja u krvi. Čerčil je to prihvatio sa oduševljenjem. Nas su samo isterali iz Trsta i dela Istre – Rusi su suviše bili blizu (Austrija). Šta se čuditi takvoj realpolitici naših saveznika – gen. Paton je javno rekao 1945. godine da su se oni borili „protiv pogrešnog protivnika”, a Čerčil je 1946. spustio „gvozdenu zavesu” i time su otpočeli novi krvavi ratovi, (eufemistički prozvana „epoha hladnog rata”) koja je odnela novih 20 miliona života, da bi danas najveći deo planete za male narode više ličio na koncentracioni logor u kome je čovek doživeo svoje najveće poniženje u istoriji.

PRIKAZI Reviews

M. Radojčić, *Đuro Kozarac prvi valjevski profesor*, Valjevska gimnazija, Šabačka gimnazija, Prva beogradska gimnazija, Valjevo, 2004, str. 192

U dobroj tradiciji svake škole je da poštuje svoje nekadašnje profesore i dake. Potvrdu za to nalazimo u pokretanju po mnogo čemu originalne biblioteke pod nazivom „Profesori Valjevske gimnazije”, u okviru koje je, kao treća po redu, objavljena knjiga Milorada Radojčića *Đuro Kozarac prvi valjevski profesor*. Prethodile su joj brojne knjige i publikacije iz istorije iste škole, počev od monografije Milana Tripkovića i Dobrivoja Nedeljkovića *Sto godina Valjevske gimnazije*, objavljene 1970. godine, koju bez dilema svrstavamo u najbolje napisane istorije jedne škole u Srbiji. I pre i posle te knjige pisano je o istoriji Valjevske gimnazije na ovaj ili onaj način, ali nepoznato nam je da je nešto napisano a da nije ugledalo svetlost dana u formi štampane reči. To daje upečatljivu sliku o višedecenijskom odnosu Valjevske gimnazije prema svojoj istoriji i svemu što ona baštini. Istoričari povremeno osećaju potrebu da upozore da svako moderno društvo mora da živi otvoreno sa svojom prošlošću. To ne znači biti njen zarobljenik ili ulepšavati prošlost, već znači da je potrebno istraživati prošlost i imati kritički odnos prema njoj. Valjevska gimnazija živo otvoreno sa svojom prošlošću već samom činjenicom da podstiče istraživanja i objavljuje radove iz sopstvene istorije.

I knjiga Milorada Radojčića o Đuru Kozarcu, jednom od osnivača Gimnazije u Valjevu i njenom prvom profesoru, na saznajni način odvodi nas do onih godina kada su u tadašnjoj poluorijentalnoj varoši sa par hiljada stanovnika postavljeni temelji škole koja će u budućnosti iznedriti brojne značajne ličnosti srpske kulture i nauke. U vreme kada je osnovana u gimnaziju se ulazilo sa željom da se uči, saznaje, gradi i lepše sanja neki novi, drugačiji, budući svet, da bi se potom po završetku gimnazije otiskivalo u nepredvidive puteve života i profesije, bilo da su oni vodili ka prestonici Srbije ili u veliki svet u kome je na prestižnim evropskim univerzitetima već bilo mladih srpskih intelektualaca. Granica od koje je geografski počinjao taj veliki svet – evropski, razvijeniji, bogatiji i napredniji u svakom pogledu – bila je severno od Save. Upravo kada je druga ili treća generacija mladih ljudi iz Srbije u potrazi za znanjem odlazila u svet, iz njega se u tadašnje besputno Valjevo, osamnaest sati udaljeno od Beograda, krajem šezdestih godina 19. veka, zaputio mladi profesor teologije i filozofije Đuro Kozarac. Tim događajem – njegovim dolaskom u Valjevo, zapravo počinje središnji i za istoričare najbitniji deo knjige Milorada Radojčića.

Sve do čega je u svojim istraživanjima o Đuru Kozarcu došao Milorad Radojčić smešteno je među korice ove detaljno napisane biografije. Reč je o obrađenom životnom putu jednog profesora, pripadnika tadašnje prosvetne elite, ličnosti koja je ostavila trag u prosvetnoj i kulturnoj istoriji Srbije. Pri tom autor se nije zaneo i pokušao da od ličnosti čiju biografiju piše pravi „svog junaka”, čemu nedozvoljivo podležu pojedini biografi. Život Đura Kozarca bio je po mnogo čemu neuobičajen za vreme u kojem je živio.

Kretao se po evropsko-orijentalnom obodu severno i južno od Save, odviše često menjao je mesto boravka, selio se iz grada u grad, iz škole u školu, na kraju promenio je i profesiju. Školovao se u Slavoniji, zatim se doselio u Valjevo, gde je osnovao gimnaziju, formirao porodicu, učestvovao u društvenom životu grada, ali je nedugo posle toga voljom sredine bio proteran, uprkos zaslugama koje je stekao. Otišao je potom u Šabac i tamo, po rečima autora, doživeo afirmaciju, da bi poslednji period života proveo u Beogradu radeći kao profesor i direktor gimnazije a zatim i kao direktor Državne štamparije. Iz šabačkog perioda sačuvan je i utisak kraljice Natalije, koja je 1882. godine boraveći u Šapcu zapisala: „Očarao me govor g. Kozarca”.

U geografskom trouglu između Valjeva, Šapca i Beograda tekao je život Đura Kozarca ispunjen usponima i padovima, uspesima i osporavanjima, odavanjem priznanja i teškim optužbama. Na primeru njegove životne putanje možemo da uočimo neka od obeležja jednog društva u pokretu kakvo je bilo srpsko u drugoj polovini 19. veka. Zapažaju se naponi pojedinaca na unapređivanju društva koje je sve više postajalo građansko, iz decenije u deceniju više evropsko, ali su prisutna i ona obeležja istog tog društva koja su govorila da je ono većim delom ostajalo prikovano za nasleđe, bilo neumorno u održavanju navika, moralnih nazora i istrajno u nameri da se ne menja. Kada se ta slika društva spusti do pojedinca, kako je to uradio Milorad Radojčić, onda se vide sudari kolektivne svesti i individualne spremnosti da se na takvu svest ne pristane, da joj se ne prilagođava i da joj se ne podilazi. Vide se sudari tradicionalnog i modernog u shvatanjima, uočavaju se modernizacijski impulsi, ali i bahatost lokalnih moćnika.

Knjiga Milorada Radojčića oživljava vreme kada je Valjevska gimnazija nicala iz čaršije i kaldrme. Pruža mogućnost, takođe, da se razmišlja o gradu i upotpunjuje slika grada koja je tih godina prepuna kontrasta. Grad je imao bolnicu ali nije imao ulice već sokake, imao je čitalište ali nije imao lokalnu štampu, imao je lokalnu gradsku elitu ali do dolaska Kozarca nije imao nijednog profesora. Dolaskom Kozarca grad je dobio prvog profesora, dobio je gimnaziju a gimnazija i prve dake čija imena Radojčić precizno beleži osećajući potrebu da ih uvrsti u istoriju grada. Tu su i ljudi različitih životnih iskustava, životnih filozofija i profesija.

Đuro Kozarac prvi valjevski profesor – knjiga je koja ulazi u trajni fond znanja o istoriji tri gimnazije: Valjevske, Šabačke i Prve beogradske. Istovremeno ona bogati biografiju, odnosno onu vrstu istorijskog rada kojim je srpska historiografija siromašna, pogotovo za ličnosti koje nisu političke. Ono što knjigu Milorada Radojčića čini posebno vrednom jeste uspeli napor autora da postigne svojevrsnu ravnotežu u sagledavanju ličnosti Đura Kozarca. Po svemu čime je doprineo prosvetnom uzdizanju Srbije u toku druge polovine 19. veka, a nije bio samo profesor već i direktor, osnivač raznih društava i prevodilac stranih knjiga, Đuro Kozarac je bio čovek liberalnih shvatanja. U pogledu režima škole, strogog odnosa prema đacima, kao poklonik discipline, dobre organizacije i urednosti, bio je konzervativan. Ali i cela Srbija se tada, kako u politici tako i u načinu života, ljuļjala između liberalnog i konzervativnog, pa su i u držanju Đura Kozarca prepoznatljivi uticaji jedne i druge ideje.

Prosperitetne države nema bez dobre prosvete, dobre prosvete nema bez dobre prosvetne politike, a valjane prosvetne politike nema bez obrazovanih pojedinaca. Jedan od njih bio je Đuro Kozarac. Naša znanja o njemu, do sada fragmentarna, knjigom M. Radojčića značajno su proširena i okupljena na jednom mestu. Srpskoj historiografiji su ta znanja potrebna tim više što su ponuđena na solidnoj izvornoj osnovi.

O čemu još sve govori knjiga Milorada Radojčića, osim što nudi znanja o Đuru Kozarcu? Ona pojedinim svojim delovima govori o srpskom društvu, o srpskom gradu, o nastajanju srpskog građanstva, o prosvetnoj i gradskoj eliti, o naravima ljudi... Kada pročitamo biografiju Đure Kozarca možemo delimično da upoređujemo Valjevo i Šabac, ali i da vidimo šta je i koliko Beograd značio u odnosu na gradove u unutrašnjosti Srbije. Svako ko uzme u ruke knjigu Milorada Radojčića u njoj će naći i ponešto od nekadašnjeg gimnazijskog ambijenta i varoške atmosfere, pa je i po kontekstima u koje je smeštena Kozarčeva biografija reč o knjizi koja je značajan prilog istoriji srpskog društva.

Mr Miroslav PERIŠIĆ

Mr Goran Budžak, Mr Dragan Petrović, *Demokratska modernizacija u Srbiji*, Institut za političke studije, Beograd, 2005, str. 159

Knjiga je nastala kao rezultat rada autora na projektu Instituta za političke studije *Modernizacija i modeli demokratskog razvoja političkih institucija u Srbiji*. Magistri Goran Budžak i Dragan Petrović, saradnici ovog instituta, ne susreću se prvi put sa ovom problematikom. Njihova saradnja već je rezultirala jednom monografijom o političkim institucijama pod naslovom *Savremeni predsednički sistemi*.

Korišćenje termina modernizacija koji se kod nas često i široko upotrebljava, kako u naučnom tako i u političkom životu, autori ograničavaju na proces koji označava preobražaj jednog važnog segmenta društva – političkog sistema.

Centralni problem istraživanja je proces političkog preobražaja, odnosno promene političkog sistema Republike Srbije u pravcu višepartijske parlamentarne demokratije. Istraživanje se bazira na domaćoj i stranoj literaturi.

Knjiga je koncipirana u dve celine tako da svaki autor obrađuje svoj deo. Sadržajno, one su ipak ukomponovane u jednu tematsku celinu.

U prvom delu Goran Budžak razmatra dva osnovna oblika demokratskog organizovanja državne vlasti koji su u različitim praktičnim varijacijama zastupljeni u većini država u Evropi i svetu a to su: predsednički i parlamentarni model političkog sistema.

Predsednički sistem kao oblik demokratske organizacije vlasti, koji se zasiva na predsedniku republike kao isključivom i nezavisnom nosiocu celokupne vlasti, analiziran je na modelu Sjedinjenih Američkih Država. Ovaj model, koji istovremeno predstavlja prvi istorijski primer ovakvog organizovanja političke vlasti, uspostavljen još Ustavom iz 1787. godine, bio je uzor za konstituisanje sličnih političkih sistema u XIX i XX veku. Kako se najveći broj ostalih tipova predsedničkih sistema koji su usledili, pokazao kao bleđa kopija američkog uzora, manifestujući brojne slabosti i nedoslednosti u praktičnom političkom životu, predsednički sistem SAD-a ostao je jedini model ovog tipa organizacije vlasti.

Na kompleksno pitanje podele nadležnosti, na kome se zasniva organizacija vlasti u predsedničkom sistemu, Budžak odovara konstatacijom da samo vlast koja je nezavisna i samostalna može da ograniči istu takvu vlast jer se jedino tako one mogu držati u okviru ustavom i zakonom predviđenih nadležnosti. Na taj način se istovremeno ostvaruje ravnopravnost osnovnih grana vlasti kao preduslov njihove ravnoteže.

Drugi oblik organizacije vlasti koji svojim demokratskim svojstvima ravnopravno konkuriše predsedničkom političkom sistemu – parlamentarni sistem – prikazan je

analiziranjem dva osnovna modela koji dominiraju u evropskoj parlamentarnoj praksi – britanski (dvopartijski) i francuski (višepartijski). Autor navodi ali ne analizira suštinske karakteristike ove dve parlamentarne varijante. Kao osobenosti britanskog parlamentarnog sistema ističe: a) dvopartijski većinski sistem, b) kabinetska vlada, c) dvodomni parlament, d) odgovornost vlade parlamentu, e) neodgovorni šef države, f) saradnja i kontrola zakonodavne i izvršne vlasti, g) vladavina prava, h) javnost i otvorenost u radu parlamenta, i) uticaj javnog mnjenja u javnom životu i j) stalna i velika aktivnost političkih partija. Kao suštinska svojstva francuskog modela parlamentarizma navodi: a) pretežnu ulogu parlamenta, b) slabost položaja predsednika republike, c) nestabilnost vlada, d) veliki značaj državne administracije i e) višepartijski sistem (str. 50).

Sagledavanje pozitivnih iskustava i ispoljenih nedostataka autor je stavio u funkciju traženja najadekvatnijeg modela demokratske transformacije političkog sistema u Srbiji. Metodološki, Budžak je to izveo uporednim sagledavanjem aktuelnih političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih karakteristika srpskog društva, na jednoj, i analiziranjem vrlina i slabosti parlamentarnog i predsedničkog političkog sistema na drugoj strani. S velikom dozom suverenosti preporučuje parlamentarni model političkog sistema koji bi se realizovao transformacijom dosadašnjeg predsedničkog-parlamentarnog modela, što bi više odgovaralo našim društvenim i političkim uslovima. Ovaj model bio bi primereniji jer je zbog nedovoljno razvijenih institucija i nezadovoljavajućeg nivoa političke kulture i nepotpune transparentnosti prilikom donošenja političkih odluka, potrebna parlamentarna kontrola izvršnih organa vlasti, kako bi se izbegle zloupotrebe, pre svega korupcija. Na taj način se, procenjuje Budžak, u narednim godinama može dostići zadovoljavajući nivo demokratizacije i modernizacije kako političkih institucija tako i političkog života u celini.

U poslednjem delu svog izlaganja autor je analizirao osnovne slabosti hibridnog predsedničkog-parlamentarnog sistema u Srbiji. Za aktuelna ustavna rešenja u Srbiji smatra da su znatno ojačala položaj i ulogu predsednika republike tako da je šef države dobio politička ovlašćenja koja mu daju veću institucionalnu moć od parlamenta, čime je narodna skupština dovedena u drugorazrednu poziciju u odnosu na predsednika republike i politički marginalizovana u pogledu donošenja najvažnijih unutrašnjih i spoljnopolitičkih odluka. Ovo rešenje proizilazi i iz činjenice da se predsednik republike bira na neposrednim izborima, što ga stavlja u poziciju da se oslanja na podršku šireg i reprezentativnijeg tela od samog parlamenta.

U drugom delu knjige (str. 73–156) Dragan Petrović obrađuje dva politička procesa. U prvom delu, pod naslovom *Društveni i politički konsenzus u procesu donošenja novog Ustava Srbije*, na malom prostoru sublimira nacionalno iskustvo oko donošenja ustava Srbije i Jugoslavije u periodu dužem od 150 godina sa aspekta stepena postignutog opštedruštvenog i političkog konsenzusa oko ustavnih rešenja. Ovo je praktično kratka istorija ustavnosti u Srbiji od Sretenjskog ustava 1835. godine do naših dana. Petrović je izneo jasne pretpostavke za stabilne odnose u društvu, kako u njegovoj političkoj tako i socijalnoj sferi, koji se ogledaju u stepenu saglasnosti političkih i društvenih grupa oko prihvatanja ustava ili bitnih političkih rešenja. *Veći politički i društveni konsenzus i zadovoljavanje, u većoj ili manjoj meri, interesa različitih političkih i društvenih grupa prilikom izrade novog ustava, verovatno u odgovarajućoj meri predstavlja kvalitet i čvrstinu prihvatljivosti takvog ustava u budućnosti*, zaključuje autor.

U analizama karaktera ustava Kneževine i Kraljevine Srbije do 1903. godine, može se uočiti tendencija ograničavanja ingerencije vladara od strane narodne skupštine

uz istovremeno institucionalizovanje višepartijskog sistema. Svaki novi ustav je građanima dao veća lična i politička prava, što je dostiglo vrhunac u odredbama Ustava iz 1888. godine, i praktično istom ustavu obnovljenom 1903. godine, kada su narodna skupština i vladar postali potpuno ravnopravni kao zakonodavni činioci. Garantovana je sloboda štampe, zbora i udruživanja. Sudovi su proglašeni nezavisnim, uvedena je opštinska i sreska samouprava. Od najvažnijih ustava koji su održali odnose na prostoru naše zajednice u kojoj su živeli Srbi, autor je izdvojio vidovdanski ustav.

Još dok je ustav novoformirane države bio u skupštinskoj proceduri došle su do izražaja sve suprotnosti interesa njenih konstitutivnih naroda. Među njima su dva najvažnija pitanja – integralističko na nacionalnom i centralističko na administrativnom planu. Ustav Kraljevine SHS usvojen je tesnom poslaničkom većinom sa 223 od ukupno 419 poslanika. Ono još važnije, zapaža Petrović, što on u društvu i političkom sistemu nije dobio odgovarajući konsenzus, pošto njegovo donošenje nisu podržali pre svega hrvatski politički predstavnici, tako da se na taj način otvorilo „hrvatsko pitanje” već na samom početku političkog života nove države.

Ističući karakteristike ostalih ustava, autor naglašava da je Ustav iz 1946. godine donet u jednopartijskom sistemu u nepluralističkoj proceduri i bez adekvatnog uvida u političke stavove i predloge različitih političkih i društvenih subjekata. Ovaj ustav je prekinuo kontinuitet sa dotadašnjim kapitalističkim privrednim sistemom i građanskim društvom i pravno sankcionisao politički monopol komunističke partije.

I najzad, Ustav iz 1974. godine je praktično legalizovao konfederalizaciju države koju su nagovestili amadmani iz prethodnih godina. Negativni efekti ovog ustava, pre svega za opstanak federacije i dalje normalno funkcionisanje političkog sistema, bili su pogubni za sve sfere života SFRJ i na kraju za njen opstanak.

Drugi deo pod naslovom *Pregled i periodizacija procesa modernizacije partijskog sistema na podlučju Srbije i Crne Gore obnove srpske državnosti početkom XIX veka do početka XXI veka* predstavlja kratku istoriju parlamentarizma na ovom prostoru u periodu od 200 godina. Ovde dolazi do izražaja Petrovićevo multidisciplinarno obražovanje kada analizira brojne fenomene društva, privrede, politike.

Vršeći periodizaciju, on ovo dugo razdoblje deli na dva, po vremenskom trajanju, gotovo identična dela, prvi 1804–1918, i drugi od 1918–2005. godine. Posebno sagledava razvoj i modernizaciju partijskog sistema u „prekumanovskoj Srbiji” do 1912. godine, razvoj i periodizaciju partijskog sistema u Crnoj Gori i najzad u Boki Kotorskoj do 1918. godine. Uočava i objašnjava razlike u okviru ostvarenog nivoa razvoja partijskog sistema u ovim pokrajinama, i na kraju izvodi opšti zaključak da su se razlike u njima postepeno smanjivale tokom decenija političkog života u zajedničkoj državi ali su neke ostale vidljive do danas.

Autori su u obradi navedenih političkih institucija i fenomena pristupili multidisciplinarno, sa stanovišta: političke istorije, teorije države i prava, teorije političkog sistema. Neka od tretiranih pitanja su još uvek politički aktuelna tako da su obrađena bez vremenske distance, pa je ovaj rad osim za naučnu značajan i za širu društvenu javnost.

Dr Dragan ALEKSIĆ

M. Bojanić, *Preci ponovo govore*, knjiga 1, Fondacija Valjevske gimnazije, Valjevo, 2005, str. 505

Knjiga Mirka Bojanića, profesora Valjevske gimnazije u penziji koji je predavao onaj predmet koji čak uči kulturi govora, kulturi čitanja i kulturi pisanja, jedna je od knjiga koje obogaćuju tzv. istoriju „malog čoveka”. Svaki pojedinac osim zajedničke živi i neku svoju istoriju, ima svoje životne sadržaje i nosi u sebi doživljaj te istorije i životnih sadržaja. Istorija „malog čoveka” sve više dobija svoje mesto u korpusu znanja o prošlosti, čime postaje ravnopravna tema historiografije. Ona ima svoj smisao u pokušaju istoričara da celovitije vidi prošlost.

„Mali čovek” je u velikim pisanim istorijama uglavnom jedan od mnogih. U ratnim istorijama on je broj: „u tom i tom ratu poginulo je topliko i toliko ljudi”. U pojavama koje pripadaju istoriji društva on je deo nečega, jedan od brojnih ili pripadnik nekolicine, a u najopštijem smislu iskazuje se i procentima: „te i te godine broj nepismenih iznosio je toliko i toliko procenata”. U velikim istorijskim pokretima on je deo mase: „masa je krenula na Bastilju”, „masa je jurišala na Zimski dvorac”, „masa je demonstrirala”... „Mali čovek” se pojavljuje i kao određeni pojam: ustanik, pobunjenik, ratnik, konjanik, revolucionar, neprijatelj, okupatorski vojnik, demonstrant, ili kao bliže određen pojam: jakobinac, boljševik, komunista, ravnogorac... Sve to smešteno je u neke kontekste opet označene kroz pojmove i pojave, kao na primer: ideologija, rat, rad, glad, strah, zanos... U svemu navedenom on je prisutan kao savremenik, učesnik ili svedok u matici istorije koja ga nosi i ispisuje njegovu životnu putanju i sudbinu, često ili najčešće i mimo njegove volje. Istoričar ne može a da se ne zamisli nad njegovim doživljajem događaja u kojem učestvuje. Zapitajmo se kako je istoriju u predvečerje Hitlerovog napada na Sovjetski Savez doživeo svaki od mnogobrojnih pojedinaca koji su delove razmontiranih mašina iz sovjetskih fabrika utovarivali u oko milion i sto hiljada vagona u akciji prebacivanja industrije na Ural pred predstojećim nemačkim udarom. Ili kako je istoriju prve posleratne godine u Sovjetskom Savezu doživeo svaki od oko dva miliona ljudi koliko je ih je živelo pod zemljom. Brojevi u istoriji svedoče, ilustruju, naglašavaju, dokazuju, doprinose boljem razumevanju...

U knjizi Mirka Bojanića *Preci ponovo govore* nema brojeva, ali zato postoje ljudi. Sa svojim imenom i prezimenom, sa porodičnim poreklom, sa korenima, porodičnim stablom, granama i izdancima, sa svojim životnim putevima, sa problemima, razmišljanjima, načinom življenja, sa brigom o egzistenciji, sa svešću o državi koja se stvarala, sa svojim početkom i krajem. Nije u pitanju samo Anto Jovanović – središna ličnost u knjizi. Reč je o nekoliko nivoa ili okvira preko kojih se prelamaju vreme i događaji. To je Lelić, selo iz kojeg potiču biografisana ličnost i biograf, zatim to su Bošnjaci, zaselak, deo Lelića u kojem su naseljeni Srbi iz Bosne, a tu su potom i familije: Mitrovići, Radosavljevići, Simići, Jovanovići, Velimirovići, pa onda porodice sa rodoslovima do kojih se u balkanskom etničkom šarenilu teško dolazi i koje se uz mnogo napora rekonstruišu – jedan podatak je pravi istraživački kapital, i tu je Anto Jovanović čiju romansiranu biografiju na osnovu dokumenata ispisuje Mirko Bojanić. Najzad, na osnovu svega toga tu je i slika vremena omeđenog krajem 18. i sredinom 19. veka.

Idući kroz arhivsku građu o „svom” Antu Jovanoviću, podgorskom kapetanu, povremeno zastajući na ponekom detalju ili nadnoseći se nad krupnom istorijskom činjenicom, autor kroz izbor dokumenata progovara o Srbiji tog vremena, istovremeno progovarajući i o sudbini one generacije Srba koja je rođena pri kraju 18. veka. Anto

Jovanović u istoriju dolazi iz jednog „bezvremenog sveta”, kako istoričari nazivaju period pod turskom vlašću o kojem se malo zna. Stasava na početku 19. veka, kada ga istorija uzima pod svoje u godinama i decenijama kada se vojevalo za nacionalno oslobođenje, kada su udarani temelji moderne srpske državnosti, kada su Mišar, Ivankovac, Zasavica, Dublje ulazili u istorijsko pamćenje.

Autor je, kako sam kaže, ka svojoj temi krenuo slučajno. U želji da nešto više sazna o istoriji svog sela, zaronio je u arhiv, građa ga je povukla i iz nje je izronio sa knjigom u kojoj se prepliću i međusobno dopunjuju dva načina govora i dva jezika. Jedan, kome autor daje snažan pečat – to su autorovi komentari, zapažanja i njegovo znanje, i drugi, u kome progovara sam dokument, onakav kakav je – verodostojan i bogat sadržajem. Sa dokumentom istoričar obično vodi neku vrstu dijaloga, postavlja mu pitanja i crpi odgovore. Međutim u ovoj knjizi autor vodi dijalog sa ličnošću o kojoj piše i koju iz istorijske anonimnosti uvodi u literaturu. Mirko Bojanić nas u temu svoje knjige uvodi tako što nam ne saopštava na početku ko je Anto Jovanović. Saznajemo to tek negde na podmaklim stranicama knjige. Do tada drži nas u neizvesnosti koja lagano osvaja čitaoca i time unosi izvesnu dramatiku oslikavajući i dramatiku vremena koje Anta Jovanovića, seljače iz Lelića, baca iz bitke u bitku, iz događaja u događaj, u susrete sa ličnostima kao što su Ilija Birčanin, prota Mateja Nenadović, Joakim Vujić, u prepisku sa manje i više značajnim ličnostima toga doba, među kojima i sa Milošem Obrenovićem, u zaplete i rasplete svakodnevnog života i posla koji je po povratku sa frontova obavljao.

Knjigom dominira bogata izvorna osnova koju sačinjavaju dokumenta iz arhiva suda, za koju istraživačko iskustvo govori da je veoma bogata podacima za društvenu istoriju. Reč je o arhivskoj građi na osnovu koje se više nego na osnovu bilo kojih drugih izvora može saznati o ljudskim naravima, prevladavajućem duhu, atmosferi nepoverenja, mukama ljudi sa vlašću, zamršenim međusobnim odnosima, načinu življenja, preokupacijama običnog čoveka, problemima koje je često sam stvarao ali koje su mu nametali i drugi. To je slika u kojoj nema ničeg dodavanog. Ona je odraz tadašnje stvarnosti, tačna je i bukvalna, detaljna i bogata.

Bilo bi neoriginalno reći za knjigu Mirka Bojanića da ima svoju dušu, ali se ne može izbeći utisak da ona istoriji jednog vremena daje dušu i neophodnu životnost koju očekujemo od istoričara u nameri da se saznajno spustimo do dubina jednog društva. Ova knjiga u autoru Mirku Bojaniću spaja istraživača, istoričara po interesovanju i pisca koji se svojom knjigom približio onom historiografskom žanru ka kome se ne ide bez dara za pisanje, bez temeljnih znanja, bez osećaja za vreme, bez imaginacije koja je u funkciji istorijskog. Reč je o romansiranoj biografiji u ovom slučaju ličnosti koja u svom vremenu i u sredini u kojoj je živela i po službi koju je obavljala i nije bila obična ličnost, ali na nivou opštih istorijskih zbivanja ipak dovoljno obična da nam omogući da zavirimo u neki prošli svet „malog čoveka” iz kojeg probija istorijsko vreme.

Mr Miroslav PERIŠIĆ

Mirko Blagojević, *Religija i crkva u transformaciji društva: sociološko-istorijska analiza religijske situacije u srpsko-crnogorskom i ruskom (post)komunističkom društvu*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, I. P. „Filip Višnjić”, Beograd, 2005, str. 413

Mirko Blagojević pripada, maloj po broju ali važnoj po značaju, grupi sociologa religije u Srbiji. Monografija *Religija i crkva u transformaciji društva* predstavlja neznatno izmenjen tekst njegove doktorske disertacije, odbranjene na Filozofskom fakultetu u Beogradu 2003. godine. Objavljena je u izdanju Instituta za filozofiju i društvenu teoriju, a recenzenti su bili dr Đuro Šušnjić i dr Milan Vukomanović. Njen nastanak je rezultat autorovih interesovanja i traganja za odgovorima na pitanja iz područja odnosa religijsko-crkvenog kompleksa i postsocijalističkog društva. U centar istraživanja je stavljeno pravoslavlje, tj. utvrđivanje karaktera, stanja i smera religijskih promena na pravoslavno dominantnim prostorima u Jugoslaviji / Srbiji i Crnoj Gori, komparirano sa situacijom u SSSR-u, odnosno savremenoj Rusiji.

Izuzev prvog poglavlja, koje je posvećeno problemima definisanja osnovnih pojmova religije, religioznosti, sekularizacije, tranzicije i sl., monografija je koncipirana tako da obuhvata tri vremenske i sadržinske ravni analize. Period represivne ateizacije socijalističkog društva od nastanka socijalizma u SSSR-u i bivšoj Jugoslaviji do sredine sedamdesetih godina prošlog veka, potom razdoblje između sredine sedamdesetih i kraja osamdesetih, kada se uočavaju prvi znaci početka deateizacije socijalističkog društva, i konačno period devedesetih godina sa relativno stabilnom deateizacijom. Osnovu za komparaciju dva odvojena kompleksa (religijsko-crkvenog i državno-društvenog) u više od pola veka istorije Jugoslavije / Srbije i Crne Gore i SSSR-a/Rusije, autor nalazi u nekoliko istorijskih činjenica, uvažavajući sve postojeće razlike: hrišćanstvo u pravoslavnoj varijanti, čvrsto vezano uz državu i u kriznim društvenim situacijama često snažan kohezivno-integrativni faktor; pravoslavlje u kontekstu „protestantske teze” Maksa Vebera vezano za ekonomsko i političko zaostajanje pravoslavnih zemalja u odnosu na protestantske; komunistički projekat u obe zemlje sa vrlo sličnim posledicama po ispoljavanje religioznosti i efekte sekularizacije; krah socijalizma početkom devedesetih u obe zemlje i rast značaja religioznosti. Istraživanje M. Blagojevića je bilo bazirano na literaturi domaće i ruske provenijencije i nešto manje anglosaksonske, kao i na obimnoj empirijskoj evidenciji.

Kao osnovni cilj istraživanja autor je postavio pitanje budućnosti procesa sekularizacije/desekularizacije. Blagojević piše da je ekonomska i politička kriza sredinom osamdesetih i početkom devedesetih bila praćena krizom identiteta, postsocijalističkom normativnom dekonstrukcijom i reafirmacijom nacije i nacionalnog. Stare socijalne vrednosti kao bratstvo i jedinstvo, ateizam i dr., polako su se povlačile i ustupale mesto vrednostima nacije, samostalne države, tradicionalne religije i crkve. To se dešavalo u vreme kolektivističkog zanosa devedesetih ali, kako kaže autor, ne bez političke i medijske instrumentalizacije. M. Blagojević prati i detaljno analizira procese revitalizacije konfesionalnog i religijskog identifikovanja, tradicionalno religijsko ponašanje i verovanje u praksi, kako u slučaju Jugoslavije / Srbije i Crne Gore tako i u slučaju SSSR-a/Rusije. On zaključuje da, iako se početkom osamdesetih godina na empirijskoj evidenciji nije moglo nedvosmisleno pokazati da se pravoslavlje vraća na društvenu scenu, sociološka istraživanja su početkom devedesetih ipak pokazala povećanje pravoslavne reli-

gionzosti, mada je ona u slučaju bivše Jugoslavije, dosta kasnila u odnosu na katolička konfesionalna područja. Revitalizacija nije nastala kao rezultat religijskog procesa u smislu promene duhovnog života ljudi, već je ona bila pre svega posledica društveno-političkih pomeranja usled dugotrajne društvene krize, rušenja socijalizma, društvene, teritorijalno-nacionalne i konfesionalne homogenizacije stanovništva. Vremenom je, međutim, došlo i do revitalizacije osnovnih religijskih verovanja i uspostavljanja stabilnog trenda desekularističkog i religijskog prestrukturisanja, što se danas izražava i kroz proces radikalnog smanjenja spremnosti ljudi da se deklariraju kao ateisti.

Sociološko-istorijska analiza religijskog segmenta u društvenoj transformaciji Mirka Blagojevića predstavlja svakako nezaobilazan doprinos razumevanju procesa koji su bili ili su još uvek u toku na ovim prostorima, kako za sociologe i istoričare tako i za sve vrste analitičara. Njena vrednost je tim veća što nas, praveći uporedjenja i izvlačeći paralele, upoznaje sa ovde nedovoljno poznatom religijskom i društvenom situacijom u savremenoj Rusiji.

Dr Radmila RADIĆ

Madžar Božo, Papić Mitar, *Politika i Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini: 1878–1945*, Srpsko prosvjetno i kulturno društvo Prosvjeta, Gradski odbor Banjaluka, Banjaluka, 2005, str. 236

Dr Đorđe Mikić je priredio i napisao uvodno poglavlje knjige o Srpskoj pravoslavnoj crkvi u BiH od 1878. do 1945. godine. Knjiga se sastoji od dva teksta, autora dr Bože Madžara i Mitra Papića. Rukopisi su nastali 1978. godine, za potrebe Instituta za istoriju u Sarajevu u cilju izdavanja monografije o verskim zajednicama u BiH, ali ova monografija nikada nije objavljena. Prvi deo knjige, tekst dr Bože Madžara „Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave 1878–1918”, nastao je kao rezultat autorovih istraživanja u arhivima Beča i Sarajeva. Tekst Mitra Papića „Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini u vrijeme 1918–1945” rađen je na osnovu štampe i publicistike, ali i na osnovu ličnih uspomena, budući da je Papić bio profesor Sarajevske bogoslovije do 1941. godine.

Božo Madžar analizira Konvenciju o položaju SPC-a u Bosni i Hercegovini zaključenu 1880. godine između Austrougarske i Carigradske patrijaršije, stanje crkvene hijerarhije posle okupacije, imenovanje Save Kosanovića za prvog mitropolita Srbina u Bosni i Hercegovini, njegov sukob sa nadbiskupom Štadlerom i kasnije njegovu ostavku, osnivanje konzistorijuma i bogoslovije, opoziciju crkveno-školskih opština (posebno mostarske crkveno-školske opštine) okupacionoj vlasti i prerastanje tog sukoba u pokret otpora Srba BiH za crkveno-školsku samoupravu i stanje SPC-a u BiH u vreme Prvog svetskog rata. Budući da istraživanja o položaju i delovanju SPC-a u BiH do Prvog svetskog rata, pogotovu zasnovanih na arhivskim izvorima ima malo, ova studija predstavlja vrlo značajan doprinos istoriji crkve.

Mitar Papić je u prvom delu svoje analize posebnu pažnju posvetio radu na ujedinjenju crkve posle Prvog svetskog rata, sa akcentom na sporovima oko pitanja centralističkog uređenja crkve i uloge laičkog elementa i sveštenstva. Drugi deo odnosi se na pitanja organizacione strukture crkve, njenih javnih funkcija, materijalnog položaja crkve, gradnje novih objekata, školovanja kadrova i stručne štampe. U delu u kome go-

vori o unutrašnjem duhovnom životu u crkvi, Papić zaključuje da je u duhovnom stvaralaštvu i društveno-političkoj aktivnosti SPC-a u BiH, nacionalno uvek imalo prevagu nad verskim. „Za razliku od drugih religija, pa i od pravoslavne u nekim drugim krajevima, pravoslavni građanin u Bosni i Hercegovini koji nije išao u školu, nigdje nije učio, po pravilu ne zna i jednu crkvenu molitvu. Ako se javno moli, on ima svoj tekst, koji je naslijedio usmenim putem u porodici. Možda bi takav odnos prema crkvi mogao da se objasni činjenicom što se u njoj sve obavlja na jeziku koji vjernik ne razumije. To su isticali neki koji su se zalagali za uvođenje narodnog jezika u bogoslužjenje. Ako bi, na primjer, neko anketirao prosječnog pravoslavca u Bosni i Hercegovini koji nije išao u školu, da vidi koliko zna pravoslavne dogme, da i ne govorimo o opštoj istoriji hrišćanstva, itd, naišao bi na pravu pustoš. Gotovo o svakom junaku iz ustanaka i ratova ponešto bi znao, ali o najvećem broju svetaca koje praznuje ne zna ni kada su živjeli, ni šta su radili, ni zašto ih slavi. Ako bi ga, na primjer, neko pitao da navede po čemu se on sve razlikuje od jednog katolika ili muslimana, nabrajao bi, uvjereni smo, više podataka iz etničke nego iz religiozne sfere.” Završni deo Papićeve studije odnosi se na sudbinu SPC-a u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svetskog rata, u koju su uključena i njegova lična sećanja vezana za deportaciju u logor Caprag kod Siska sa grupom sarajevskih sveštenika.

Knjiga je opremljena rezimeom na nemačkom jeziku, spiskom izvora i literature i imenskim indeksom a recenzenti su bili akademici Milorad Ekmečić i Zdravko Antonić.

Dr Radmila RADIĆ

Mary Abbott, *Family Affairs, A History of the Family in 20th Century England*, Routledge, London, 2005, str. 195

Istorija porodice, kao jedna od grana društvene istorije, spada u naučnu oblast za koju je veoma teško naći delo namenjeno široj čitalačkoj publici. Bez prethodnih znanja prosečan čitalac teško se može izboriti sa naučnim specifičnostima društvene, ali ne nužno i događajne istorije kakvu je čitalačka publika spremnija da prihvati. Neposredan izazov pred istraživačima društveno istorijskih tema nije samo pitanje na koji način predstaviti jedan segment istorije manje dostupan širim slojevima, već i kako ga obraditi da bude pristupačan, obimom i zaključcima, profilu koji se teško može uklopiti u akademske okvire naprednijeg karaktera. Takav pokušaj neminovno bi doveo pisca u nimalo zahvalnu poziciju da se brani od pripadnika istoričarske struke koji bi takvom istoričaru verovatno prebacivali nedovoljnu analitičnost, disproporciju u segmentima glava ili neadekvatno korišćenje izvora. Zato su ovakvi poduhvati rizični i retki.

Približavanje predmeta porodične istorije običnom čitaocu bila je glavna namera knjige Meri Abot *Porodični poslovi, Istorija porodice u Engleskoj dvadesetog veka*. Iznenađujuće mala po obimu i deskriptivna po sadržaju, ostala je na pokušaju da se istorija porodičnog života liši misterioznosti i stereotipa koje bi, kao kontroverzna tema, mogla izazvati. Postoji konsenzus među istoričarima da je vek koji je za nama temeljno izmenio moralne i mentalne okvire porodičnih vrednosti, od viktorskih ideala čednosti i nerazdruživog braka do društava masovnih razvoda, ničim obavezujućeg suživota u vezama i nelegitimnog načina življenja. Osnovno pitanje, na koje autorka nažalost nije odgovorila, tiče se objašnjenja činjenice da su porodične norme, do 20.

veka, bile teško podložne promenama da bi, tokom njegovog trajanja, „imunološki sistem” ove institucije potpuno zakazao.

Umesto racionalne slike engleskog društva, sa preciznim opisom iskakanja porodičnog sistema iz šablonizovanih „zglobova”, knjiga nudi nepotrebne senzacionalističke detalje. Preterano citiranje izvora, pretežno autobiografija i sećanja, više i srednje klase i numerički primetan nedostatak izvora za porodičnu istoriju radničke klase dovede čitaoca u poziciju osećanja nedorečenosti izvora. Ta metodološka slabost otkriva se običnim postavljanjem pitanja da li se može napisati porodična istorija sa preciznim definisanjem klasnih razlika i njihovog uticaja na porodični život. Ovakav pristup, iako se bavio elementima koje bismo mogli nazvati porodičnim i individualnim tajnama, nije uspeo da definiše teorijski koncept tajne u otvorenom društvu koji je sigurno bio podložan ideološkim i konceptualnim izmenama. Pošto je knjiga podeljena po hronološkoj osnovi vidi se da je kod autora postojala metodološka nedoumica pojačana jednoličnim utiskom podnaslova poglavlja. Svako poglavlje podeljeno je u iste tematske sekcije uključujući primanja i stanovanja, rođenje i obrazovanje, odnose između muškarca i žena i roditelja i dece da bi tematski okvir zatvorila pitanja posvećena starosti i smrti. Nedostatak teorijskog prosedea uveo je autora u logičke nedoslednosti. Dok u jednom trenutku govori da je cela istorija engleske porodice u 20. veku priča o postepenom oslobađanju, na drugoj strani priznaje postojanje negativnih trendova kakvi su opadanje uloge bračnih veza. Delimično je obrađeno složeno pitanje uloge države u porodici i, mada se država povukla sa kursa nadzora politike seksualnosti i porodičnih odnosa, ostala je primetna njena uloga društvenog balansa u odnosima roditelja i dece.

Odnos autora prema ljudima koji su se bavili temom istorije porodice diskutabilan je zbog toga što se nije trudio da čitaocu približi jednu od osnovnih debata i rasprava koje se tiču vremena nastanka prekretnice u istoriji porodica. Dok jedni društveni istoričari zagovaraju tezu da je tačka preokreta sam Drugi svetski rat, drugi su mišljenja da se ovaj prelom desio u šezdesetim godinama prošlog veka. Iz izbora građe vidi se da je autor naklonjeniji drugoj tezi iako to uopšte ne saopštava. Ostalo je nedorečeno koliko je efikasna bila državna intervencija i koji je vid te intervencije bio uspešniji, da li onaj povezan sa ekonomskom pomoći ili onaj vid koji je vodio ka kriminalizaciji i dekriminalizaciji ove vrste prihvaćenog ponašanja. Suštinsko pitanje da li su vlade vodile mase u porodičnoj politici ili su ih samo sledile u njoj ostaje nerešeno.

Veći deo knjige posvećen je opisima oblačenja, vaspitanja i sahrana, a manji stvarnim odnosima unutar porodice i ulozi šire porodične sredine u njenom funkcionisanju. Da li je socijalna pomoć starijim generacijama davala veću ili manju moć unutar porodice ostalo je bez odgovora. Pozitivan deo knjige tiče se zaključivanja koji su faktori uticali na brzu promenu porodičnih odnosa u okviru samo nekoliko decenija. Izdvajanje uspona države blagostanja, ženskog pokreta i uloga pilule za kontrolu rađanja stvarno su uticale na oblik, brzinu i trajnost turbulentnih sistema vrednosti koji su se smenjivali. Možda je i deo nedostataka ove knjige nastao zbog insistiranja na kratkoći teksta. Utisak je da je ova knjiga veoma poželjna za širu publiku mnogo više od suvo-parnih demografskih studija ili tehničkih izraza istoričara koji su teško razumljivi običnoj javnosti.

Mr Ljubomir PETROVIĆ

Добривоје-Бобан Томић, *Црвено сунце у зеници* I–II,
Београд, 2005, стр. 244+336

Прве послератне године социјалистичке Југославије тешко се отварају историчарима. Нарочито је то проблем са оним делом историје који се односи на поражену страну у грађанском рату или на поражене класне противнике (припаднике српског грађанства). Недоступни или у знатном броју уништени архивски извори представљају тешко савладиву препреку. Међутим, донекле ту празнину попуњавају аутобиографски извори. Некада они представљају допуну већ постојећим изворима, а некада су једини извор, а тиме и често путоказ за озбиљнија истраживања. Уз то они откривају атмосферу једног нарочитог политичког и друштвеног стања које је креирао револуционарни субјект оличен у Комунистичкој партији Југославије, а у којем није било места за припаднике грађанства.

Тој групи извора припада и књига сећања Добривоје-Бобана Томића *Црвено сунце у зеници*. Она се појавила средином 2005. у издању Удружења књижевника у оквиру библиотеке „Српска дијаспора”. Сам наслов је необичан и симболичан. Међутим, он не открива о каквој је симболици реч; њега тек открива садржај успомена које представљају трагичну породичну хронику једне локалне грађанске породице првих година после рата. Самим тим он је и негативан и најбоље га осликава следећа реченица: „Трагедија моје породице сведок је зла црвеног сунца у зеници”.

Добривоје Бобан Томић није попут већ познатих мемоариста (Б. Пекића, Д. Ђорђевића, Д. Медаковића, У. Крстића и других) оставио знатнији траг у друштвеном и културном животу социјалистичке Југославије. Он то није ни могао, будући да је у емиграцији, у којој је постао успешан човек (чувени стоматолог у Минхену и научни радник), провео скоро пола века. Он је из оне групе млађих грађанских припадника која је, после неколико драматичних година покушаја да опстане у једном друштву које грађанству није било наклоњено, породичног страдања, тешког терета које је носило дете коме је отац обележен као „народни непријатељ”, напустила земљу и отиснула се на мучан и тегобан пут емигрантског живота. У емиграцију је отишао 1955. године. У земљу се вратио тек 2001. године, када је и започео потрагу за одговорима на питања која су га мучила; шта се стварно десило његовом оцу и ко је одговоран за трагедију која је задесила породицу у првим данима и годинама нове комунистичке власти. Аутор указује да је његов основни мотив „истина”. Међутим, то трагање је отворило старе ране, а потиснута сећања вратило новом снагом па је приказ онога што су аутор или његова породица осећали једна од важних саставница књиге.

Књига је настала на основу ауторових сећања, сећања његових рођака, али и докумената из породичне заоставштине, објављених извора и сакупљених архивских докумената. Помоћ у реконструкцији послератних догађаја аутор је нашао и у низу изјава и сећања у листовима као што су *Политика*, *Информативне новине* (Зајечар) и у расположивој литератури. У књизи је објављено више докумената из породичне архиве али и породичних фотографија. Тиме је постигнута у знатној мери и нарочито у појединим деловима књиге аутентичност. Ауторов језик одликује лепа, јасна и кратка реченица, а само дело скоро да има литерарну вредност. Међутим, иако разумљива, употреба вредносних судова и израза попут „хохштаплер Тито”, „црвена немај”, „зликовци”, „бестијални” на-

рушава одличан језички исказ и непотребно оптерећује већ драматично сведочанство.

Успомене је Д. Томић замислио као низ слика о појединим битним догађајима и појавама које су обележиле судбину његове породице после Другог светског рата. Свака слика представља онај један тренутак сећања или „прозрак”, како је то истакла у својим сећањима Светлана Велмар Јанковић, који се свом снагом уреже у свест појединца и наставља да буде његов редовни пратилац у животу, деловању, поступању, неретко и његов одређујући елеменат. То је утолико присутније уколико је тај појединац дечак од четрнаест година, колико је крајем 1944. године имао Добривоје Бобан Томић. Уз то та сећања била су драматична и трагична, мобилисала су својим дејством више година читаву породицу. Али, да слике не би остале тек издвојена сећања аутор је учинио напор и сместио их у шире политичке и друштвене токове. Слике су подељене у две књиге. Прва књига се односи на време и догађаје до 1955. године, а друга на емигрантски период живота Д. Томића.

Своје успомене аутор не почиње по уобичајеном обрасцу карактеристичном за такву врсту извора: он их почиње са Другим светским ратом а не са породичним пореклом и својим рођењем, детињством... О њима он говори на крају прве књиге где у две слике упоредо даје историјат породице, начин на који је његов отац Душан Томић постао успешан и угледан послован човек, о његовим пословима до успостављања власти комуниста, и на основу документа историју репресије над породицом, представке које је мајка, после очевог стрељања, упућивала властима. Оне су за историчара посебно важне. Међутим, вратимо се на почетак.

Томићево сећање на рат није велико будући да је он имао тек десетак година када је рат почео. Према њима његов отац се одазвао позиву Недићеве владе да помогне избеглим српским породицама из Хрватске. Прихватио је три породице. У сукобу партизана и четника, по његовом сведочењу које је вероватно из друге руке, његов отац је заузео став ишчекивања осуђујући обе стране за почињене злочине. Међутим, у исто време види се да је, поред постојеће трговине и индустријског млина, отворио после преласка из Бољевца и Зајечара, у Параћину крајем 1942. године и фабрику зејтина. То он није могао без дозволе окупационих власти. Уз то он је повећао своју имовину у рату. Како било он се тиме уклапао у комунистичку схему по којој је грађанство ушло у сарадњу са окупатором из класне себичности, односно ради очувања сопствених позиција. Отуда је он био „одличан кандидат” за оптуженичку клупу и ношење назива „народног непријатеља” који се „обогатио на народној муци” и док је народ „крварио”.

Након ослобођења и успостављања „нове власти” започела је провера и окупацијског понашања. Аутор приказује понашање локалних органа власти Партије (нарочито ОЗН-е и партијског комитета), њихових представника, именује појединце именом и презименом. Његов отац је доживео два хапшења прво у другој половини октобра, које се завршило само саслушањем и без последица, а онда друго у децембру 1944. године са кога није вратио. У међувремену, између та два хапшења, власт је преузела фабрику уља у Параћину као „народну имовину”. Посебан значај имају описи стања у којима се налази читава породица; смене расположења, од страха преко олакшања, исказаних приликом првог хапшења, до поновног узнемирења приликом другог хапшења. Она су била појачана гласо-

вима о ухапшеним или убијеним позаницима, бројевима страдалих који су се преносили од уста до уста. У тим данима (почетком новембра 1944) када се породица налазила у Параћину, нарочито их је потресла вест која је стигла из Бољевца да је „тамошња Озна побила око 150 људи у року од неколико дана”. У децембру 1944. остатак породице (мајка и двоје деце) је избачен из куће на улицу, без капута и осталих ствари, а кућа је одузета без писмене одлуке. Занимљиви су ауторови прикази запаљених икона и књига у дворишту куће, као и прославе Божића 1945. године. Страх, дилеме, непознавање узорока и повода хапшења, размисљања шта радити, постављање питања „коме смета”, и кратки периоди наде показивали су сву драму породице. У периоду до фебруара 1945. године породица је, према сећању Д. Томића, покушала на различите начине да ухапшеном оцу помогне; један од начина био је, како им је рекао службеник ОЗН-е, да сакупе сто потписа да је он „исправан”. Међутим ни то није помогло. Тек касније сазнају да је без суђења и одлуке стрељан као „народни непријатељ”. У тешкој ситуацији, најужа породица се склања у Београд а egzистенцијални проблеми (стан, хране, запослење) постају изразито драматични. Млади Добривоје Томић исказује тада и своје политичко опредељење одбијајући да уђе у СКОЈ. С друге стране, он га још раније манифестује продавањем јединог опозиционог листа *Демократије*. Он сведочи како су изгледали сукоби са скојевцима који су покушавали да им отму новине, али и уништавање седишта редакције листа...

Аутор нас упознаје и са проблемима које су имала деца „народних непријатеља и ратних злочинаца” око уписа на студије. Неопходна карактеристика за Медицински факултет, који је желео да студира, чинила се недостижном. Због тога се одлучује да спас потражи у нешто „либералнијој” Словенији. После једне године на Рударском факултету прелази „без политичке провере” на Медицински факултет. Међутим, пошто је откривено ко је, он се одлучује да бежи из земље. Пре тога је његова сестра успела да побегне у Канаду, што је био додатни подстицај. У сваком случају, средином 1955. године бежи са будућом супругом у Аустрију а потом у Минхен.

У другој књизи сећања Д. Томић описује тегобан живот једног емигранта, путеве сналажења, немаштину, студирање и прве успехе у послу, пријатеље и интересантне људе које је сусретао. Занимљиво је да без обзира на то што је успео да побегне из једног система који му је одузео оца и обележио породицу, његове „продужене руке” су се као сенка надвијале и даље над његов живот, узнемиравале га, онеспокојавале, плашиле. То је посебно значајно будући да су му мајка и рођаци остали у земљи. Он сведочи како је контролисана његова комуникација са остатком породице у земљи. Писма из Србије су долазила или у отвореној коверти или како то аутор наводи „често” само половина писма, па чак и онда када су били у питању описи најобичнијих догађаја. У приказу посете тапте аутор оцртава шта је систем урадио са људима. Она се навикнута на опрезност у јавној комуникацији у сред Минхена непрестано освртала око себе и шапатом говорила. Сам по себи опис понашања, тако карактеристичан за друштва у којима је репресија оставила тешко савладив страх, изгледао је трагикомично у земљи где је владала слобода. Занимљиво је и да су у његовој ординацији у Минхену пацијенти били и представници југословенског конзулата. Односи са њима пролазили су разне фазе, нарочито су се погоршали после убиства Ратка Обрадовића, уредника *Искре*, априла 1969. То је подстакло страх код југословенских емиграната у

Минхену, који је нарочито постао интезиван када је јула 1974. године убијен и Јаков Љотић, брат Д. Љотића и пријатељ аутора.

У Томићевом сећању сусреће се читава галерија личности. За нас су мање важне оне личности које су биле са њим интимно повезане и имале су пре свега личну вредност за његов живот. За историчара много већу вредност имају оне личности које су биле учесници ширих историјских догађања. У том смислу издвајамо њих неколико, попут познанства и дружења са Ратком Парезанином, Миланом Фотићем, Јаковом Љотићем, др Ђоком Слијепчевићем, Љубом Достанићем и др. Са овом последњом двојицом био је и у кумским везама. Иако су они углавном били чланови Љотићевог покрета, аутор истиче не само да је успео да се сачува од уласка у политичке организације југословенске, односно српске емиграције, већ о њима није имао ни добро мишљење. Сметало му је што после десетак година од рата не раде ништа и живе од социјалне помоћи. У сваком случају са горе поменутима је имао пријатељске везе.

У Минхену је као једном од центара српске политичке емиграције, посебно оне везане за Српски добровољачки корпус и Д. Љотића, аутор упознао и Марисава Петровића, оног истог човека који је налазећи се на челу једног одреда добровољаца учествовао у крагујевачком стрљању ђака октобра 1941. године. За њега Д. Томић је записао да је „био врло повучен и ћутљив и чудног држања и расположења”. При том М. Петровић није крио да је присуствовао „великом масакру” у Крагујевцу. Но, изгледа да је ова контроверзна личност настојала да о свом учешћу у том догађају проговори са друге стране, истичући примере људи које је спасао интервенишући код Немаца. Аутор наводи да је једног таквог човека и упознао.

Д. Томић је у успоменама исказао способност не само да одлично примећује, добро памти појединости, имена људи и догађаје, већ и да прикаже атмосферу и расположења. Књига је важно сведочанство о томе како је прошла једна грађанска породица у провинцији у првим годинама после рата, ко су локални представници власти и како су се понашали. Посебан значај Томићевој књизи дају презентована документа. Отуда она за историчара представља незаобилазан извор у сагледавању друштвене стварности после Другог светског рата.

Напомена МИЛИЋЕВИЋ

Ilija B. Bojović, *Razgovori na francuskoj levlci,*
Pariz 1967–1968, Beograd, 2005, str. 342

Institut za političke studije i Institut za noviju istoriju Srbije objavili su 2005. godine knjigu Ilije Bojovića koja sadrži intervjuе koje je autor vodio sa francuskim intelektualcima 1967–1969. године. Аутор књиге Илија Бојовић (1920–1971) био је током Другог светског рата шеф партизанског санитета на Жабљаку, а годину дана провео је у логору пошто су га уhapsиле италијанске окупационе снаге. Као студент Медицинског факултета и учесник студентских демонстрација био је још пре рата симпатизер левићарских идеја. После рата студирао је Филозофски и Теолошки факултет и радио као новинар. Током шездесетих година направио је серију интервјуа са француским интелектуалцима у Паризу. Умро је у Београду 1971. године од туберкулозе stečene у рату. Књигу која је пред

nama priredio je Boško Bojović. Pred nama su autorovi intervjui sa trideset jednim francuskim intelektualcem kojima prethodi kratka biografija sagovornika obogaćena podacima o njegovim najvažnijim radovima. U polovini slučajeva donete su i fotografije francuskih sagovornika. Knjiga je propraćena predgovorom Ratka Božovića.

Bojovićeve knjige je koristan doprinos saznanju o društvu jedne države o čijim vezama sa našom zemljom često postoje isprepletane emocije, predrasude i stereotipi. Istovremeno, reč je o državi kojoj je uvek bio okrenut jedan deo srpskog i jugoslovenskog društva, u kojoj se delom školovala ovdašnja elita, sa kojom su postojale naučne, kulturne, vojne, ekonomske, sportske i političke veze. Na kraju, radi se o društvu koje je u vreme kada je Bojović obavljao svoje razgovore prolazilo kroz krizu i nemire. Naime, Bojović je na poziv francuske vlade boravio u Parizu maja i juna 1968. godine. „Kao svedok stihijskog studentskog protesta, svakodnevnih uličnih borbi i danonoćnih debata na Sorboni, mogao je da sagleda ne samo zbunjenost De Golovog režima, nego i zatečenost intelektualne levice koja je grčevito pokušavala da ne ostane na margini društvene uloge” (iz pogovora Boška I. Bojovića, str. 338).

Šta saznajemo o ljudima sa kojima je Bojović razgovarao, ko su oni, o čemu su govorili? Klod Avlin je romanopisac, pesnik i slikar ruskog porekla, posećivao je Jugoslaviju. Izjavio je da nijedan narod nije izazvao u njemu toliko poštovanja i divljenja kao narod Jugoslavije, a 1948. godinu nazivao je trenutkom drugog oslobođenja Jugoslavije. Iz njegovih rečenica vidi se želja jednog intelektualca da bude što je moguće slobodniji, vidi se umetnik koji odbacuje pojam angažovanosti, jer je za njega angažovanje lišavanje „intelektualne slobode u korist grupe za koju se čovek bori”. Ipak, to mu nije smetalo da učestvuje u Otporu tokom rata. U centru pažnje razgovora sa Žan Avlin koja je bila predsednik Društva Francuska–Jugoslavija bio je položaj žene u savremenom svetu, posebno žene koja radi. Vidimo njene ideje o dodatnom popravljaju položaja pre svega zaposlenih majki. Inače, njene simpatije prema Jugoslaviji datirale su iz vremena rata i bile su uzrokovane pojavom jugoslovenskog pokreta otpora. Rolan Bart, „pisac i naučnik van kategorija”, čovek je koji je iza sebe ostavio bogato naučno i umetničko stvaralaštvo širokog dijapazona. U razgovoru sa Bojovićem govorio je o književnosti, književnoj teoriji i kritici, književnim žanrovima (odbacujući tradicionalnu podelu na žanrove). Kao čovek koji je rođen u Alžiru, istraživao u Severnoj Africi, Arabiji i Iranu, učestvovao u stvaranju pokreta za agrarnu reformu u Iraku, čovek koga je UNESCO poslao u Egipat da dve godine provede na izučavanju sociologije jednog sela u delti Nila, Žak Berk je bio pogodna ličnost za razgovor na temu dekolonizacije. Iz razgovora sa njim vidimo njegov stav o palestinskom pitanju koji dovoljno ilustruju reči da su Arapi u Palestini narod koji je kolonizovan u svojoj sopstvenoj otadžbini. Inače, radi se o čoveku koji je za vreme boravka u Egiptu 1953–55. dobro upoznao tadašnjeg jugoslovenskog ambasadora Nikezića („on govori francuski kao Francuz”). Iz intervjua sa Morisom Blanšom, poznatim francuskim filozofom, esejistom i romansijerom, čovekom koji je tridesetih godina bio aktivista ekstremne desnice, da bi se kasnije angažovao na strani ekstremne levice, saznajemo njegovo viđenje Francuske u vreme studentske pobune 1968. godine, viđenje koje delom ilustruje njegov stav o „deceniji političke smrti” za čijeg je predstavnika smatrao De Gola. Pjer de Boadefr, književnik i književni kritičar, govorio je o savremenoj francuskoj književnoj kritici, njenim strujama, funkciji književne kritike uopšte, odnosima francuske književne kritike i kritike u svetu. Onovremena francuska književnost i kritika bile su glavne teme i razgovora sa Gaetanom Pikonom, pa otuda možemo čitati njegove stavove o predstavnicima „nove kritike”

(Žorž Pule, Rolan Bart, Žan Pjer Rišar) i o romanopiscima (Alen Rob Grije, Natali Sarot, Mišel Bitor). O „novom romanu” još više smo saznali od Roba Grijea koji ga je definisao kao „grupu pisaca koji su se pobunili protiv tradicionalnog romana, a koje je kritika želela da im nametne”. Žan Breton spojio je u svojoj ličnosti crkvenog pisara, barmena i novinara. Razgovor sa njim donosi njegove sudove o francuskoj poeziji (procenjivao je da je tada u Francuskoj bilo 50.000 pesnika koji su godišnje objavljivali oko hiljadu zbirki pesama, ali je i sudio da je samo njih sto ili dvesta bilo talentovano). Žan Kasu je najviše stvorio na polju istorije i teorije umetnosti, pa je prirodno što je Bojović sa njim govorio o pojmovima kao što su umetnost, lepota, estetika itd. Inače, za jugoslovensku istoriju ostaće zapamćeno da se Kasu istakao istupanjem protiv Rezolucije IB-a. Da su u Bojovićevoj knjizi govorili vrlo kompetentni ljudi pokazuju i sledeći primeri. O savremenom francuskom teatru, novim, mladim piscima, stranim uticajima, novim tendencijama, odnosu prema medijima koji su se u to doba sve više širili (televizija) i drugim temama vezanim za francuski pozorišni život govorio je Žan Darkan, koji je, između ostalog, bio i generalni sekretar pozorišnog instituta UNESCO-a, dok je o romanu kao književnom delu, junacima, karakterima, likovima, tehnikama pisanja itd. govorio francuski romanopisac Žorž Delios. Jedan od najvažnijih intervjuja za istoričara čitaoca Bojovićeve knjige sigurno je onaj sa Filipom Devilerom, uvodničarom *Monda*. Radilo se o čoveku koji je bio poznavalac vijetnamskog pitanja, pa je razgovor sa njim imao dozu akteulnosti, s obzirom na tada aktuelan rat i pregovore započete tih dana u Parizu. Deliver je nastojao da upozna evropsku javnost sa suštinom ovog problema, sa time da je u pitanju nastavak rata vođenog protiv francuskog kolonijalizma 1945/54. koji je okončan Ženevskim sporazumom i da je suština ne u vijetnamskom komunizmu, već u nacionalizmu, tj. borbi za nezavisnost i slobodu, a protiv kolonijalizma. Žan Mari Domenak govorio je o časopisu *Esprit* na čijem je čelu bio i o idejama Emanuela Munijea koje je časopis nasledio. Treba reći da je pripadao grupi francuskih intelektualaca učesnika Otpora, bio je među onima koji su podržali Jugoslaviju 1948, ali je dao podršku i Edvardu Kocbeku, što se nije svidelo jugoslovenskoj vlasti, protivio se intervencijama u Mađarskoj i Čehoslovačkoj, a krajem osamdesetih godina angažovao se na strani očuvanja Jugoslavije. O marksizmu je govorio Rože Garodi, verovatno jedna od najkontroverznijih ličnosti među Bojovićevim sagovornicima. Osim što je važio za filozofa, esejistu i romanopisca, njegov život obeležilo je to što je počeo kao komunista, potom bio obraćenik u katoličku veru, a onda i musliman, uveren da je islam sinteza komunizma i hrišćanstva. Zbog stavova po pitanju sovjetske okupacije Čehoslovačke isključen je iz KP Francuske. Lisjen Goldman, direktor studija na Školi visokih nauka na Sorboni, uglavnom je iznosio svoje viđenje marksističke nauke. Tako iz razgovora sa njim vidimo tumačenje odnosa teorije i prakse, materijalizma i idealizma i doprinosa pojedinih savremenih pravaca građanske filozofije (egzistencijalizma, pozitivizma, pragmatizma) koji bi se mogli usvojiti u marksizmu. Iz razgovora sa Andre Gorcem izdvojićemo deo u kome je on nastojao da objasni značaj sociologije kao nauke, njene perspektive i mogućnosti („sociolog treba da bude angažovan i da stavlja društvene uslove pod znak pitanja”), ali i ograničenja („društvene činjenice se ne mogu izjednačiti sa stvarima”). Iznećemo i stav koji je Serž Male iskazao o istom problemu. Odgovarajući na pitanje o mogućnosti sociologije da predvidi društvena zbivanja upozorio je da sociologija nije obdarena magičnim moćima i da je nemoguće unapred reći koji će pravac razvoja izabrati neko društvo u određenom trenutku istorije, ali sociolog može da ukaže na mogućnosti razvoja i da kaže u kom pravcu društvo neće moći da ide. Dramaturg Ežen Jonesko

uglavnom je govorio o svojim pozorišnim komadima i shvatanju umetnika i pozorišta uopšte. Predstavljen čitaocima kao najistaknutiji predstavnik avangarde savremenog teatra, objašnjavao je igranje svog komada „Glad i žeđ” u Francuskoj komediji i dao ocenu francuskih pozorišta, posebno Francuske komedije i Francuskog nacionalnog pozorišta. Žan Lakutir, čovek koji je 1945. otišao u Indokinu, a 1947. godine u Maroko i u oba slučaja imao priliku da prisustvuje značajnim pregovorima (u drugom slučaju između Mohameda V i generala Žuena), dao nam je svoje viđenje De Gola (starac, nacionalista, nije buržuj, oficir konzervativnog porekla, šef pokreta otpora, šef neofašističke partije koji je ustao protiv legalnosti režima IV republike, predsednik V republike). Takva ličnost, po rečima Lakutira, bila je potpuno dekoncentrisana studentskom pobunom. Još jedan dobar poznavalac prilika u afričkim zemljama je Žan Sir Kanal. Iz njegove biografije dovoljno je navesti da je bio profesor liceja u Dakaru 1946–49. i direktor Nacionalnog instituta za istraživanja u Gvineji 1959–63. Očigledno sa dosta ličnog iskustva govorio je o procesu dekolonizacije i sticanja nezavisnosti u tri afričke zemlje koje je najbolje poznao – Mali, Gvineja i Senegal. Anri Lefevr je izneo stav da je socijalistička demokratija iznad ranijih oblika demokratije zbog njene otvorenosti i da je „fonda ljudske kulture” socijalizam doprineo samoupravljanjem. Smatrao je i da će socijalističko društvo biti sposobno da reši probleme savremenog grada i da mu je prolazak kroz Novi Beograd dao nadu u uspeh tog poduhvata. Mišel Leiris je govorio o autobiografskim delima u kojima je i sam ostavio značajnog traga (pored nekoliko poetskih zbirki), ali i o studentskom pokretu prema kome je iskazao simpatije. U kratkom intervjuu sa Alenom Mersieom izneti su njegovi stavovi o poeziji, uticaju i tendencijama tadašnje francuske poezije, nadrealizmu kao „velikom trenutku francuske poezije” XX veka, odnosu pesnika prema filozofiji i zavisnosti poezije od filozofije. Pol Noaro govorio je o velikoj majskoj krizi u Francuskoj, pobuni u Nanteru u martu 1968, sukobima studenata i policije na Sorboni u maju 1968, odnosu studenata i profesora u Francuskoj, problemu strukture Univerziteta i upravljanja njime, o tome kako se od borbe protiv stanja na Univerzitetu došlo do saznanja da se borba sa postojećom strukturom na njemu ne može voditi a da se ne dođe u sukob sa državnim aparatom i ne ospori sam sistem vlasti. Helen Parmelen je francuski pisac ruskog porekla i dugogodišnji novinar. Iz razgovora sa njom, posvećenog njenim delima, vidimo autora u čijim se romanima kao „centralni čvor” pojavljuje rat, svejedno da li se radi o ratu u Koreji, Indokini, Alžiru, Vijetnamu. Bojović nam je predstavio i slikara Eduara Pinjona koji je do dolaska u Pariz 1927. godine bio rudar i čija su dela veoma uslovljena političkom angažovanošću. Romanopisac Klod Simon dobitnik je Nobelove nagrade za književnost 1985. godine. Jugoslovenskoj publici objasnio je razliku između sadržaja i forme književnog dela. Sadržaj je predstavio kao misao, a formu kao pisanje (stil), pa se otuda javljaju dela koja je kritika ocenila kao dobra po sadržaju, ali „loše napisana”. Književnik Filip Solers (objavio više od 50 dela u periodu od 1958. do 2002. godine) predstavio nam se kao neko ko je počeo kao tradicionalni romansijer („Čudna usamljenost”), da bi završio kao pisac avangarde. Zaokret je bio tako jak da je svoju prvu knjigu sam izbrisao sa spiska svojih dela opredeljujući se za kritiku „buržoasko književnosti”. Ani Taib Goldman je po profesiji psiholog, a istakla se u istraživanjima u oblasti filma, zajedno sa suprugom Lisjenom. Razgovor sa njom bio je posvećen položaju žene u francuskom društvu. Izdvojićemo njen stav da je pravi način da se žena oslobodi – da ima svoju ekonomsku nezavisnost i nađe sebe vršeći posao za koji oseća da je sposobna. Bojović je razgovarao i sa Žanom Vilarom, glumcem i rediteljem, „najznačajnijim čovekom francuskog posle-

ratnog pozorišta”. On je za najvažniju činjenicu tadašnjeg francuskog pozorišnog života označio postojanje različitih pozorišnih trupa. Prenećemo i njegov sud o Beketu i Jonesku, za koje je smatrao da nisu srušili tradicionalnu koncepciju pozorišta mada jesu dali novu kritiku čoveka, i njegovu definiciju publike: skup ljudskih bića koja su sposobna da sve prihvate, pa čak i lepotu.

Mr Slobodan SELINIĆ

Svileuva, Godišnjak 3, 2005, str. 200

Iza svake razvijene istoriografije, istraživački i intelektualno razvijene, stoji razvijena tzv. lokalna istorija ili neka njoj srodna varijanta kao *istorija zajednice* (community history). Nema delotvorne uklopljenosti jedne nacionalne, ili državne, ili prema nekom drugom određenju izvedene istoriografije, u šire tokove istorijske nauke ako njena osnova nije satkana od mreže lokalnih i sličnih istoriografija. Nema pouzdanijeg mesta za utvrđivanje osnovnih činjenica i podataka koji opisuju postojanje jedne zajednice na određenoj geografiji tla kroz vreme. Nema pouzdanijeg mesta za proveru i razrešenje nedoumica koje su vreme i ljudi tu stvorili. Tu se najdublje susreće čovek, kao individua i kao deo zajednice, sa idejom postojanja, trajanja i nestajanja na određenom prostoru. Tu pojedinci i grupe profesionalnih i neprofesionalnih istoričara obavljaju „poslove i zadatke” višestrukog značaja za istoriju i njeno razumevanje u toj zajednici. Odjek i posledica toga za šire, lokalne sredine, i celinu istorodnih zajednica, odnosno društvo i državu, ogromne su. Onaj ko ne pokazuje brigu i pažnju za svoju prošlost, nema je ni za svoju sadašnjost i budućnost. U okvirima zajednice ili u manjoj ili većoj lokalnoj sredini se stvara početni okvir za očuvanje materijalnih spomenika različitih vrsta, za očuvanje (i čuvanje) i osnovno korišćenje pisanih izvora, za njihovu upotrebu u istoriji i istorijskoj nauci, za pretvaranje „sećanja” u razumevanje određene „kulture sećanja”.

Na nivou *istorije zajednice* ili *lokalne istorije* susreću se različite discipline: arheologija, antropologija, etnologija, geografija (antropo-etno-geografija), muzeologija, naravno istorija (u raznim svojim varijantama), u jedinstvenom naporu koji ima i obrazovni i naučni, i, pre svega, kulturološki smisao. Na toj ravni se izvanredno vidi dubinska povezanost tih disciplina, prirodno prožimanje njihovih sadržaja. Tu se težnja ka interdisciplinarnosti, ne kao prožimanju i spoju različitih sadržaja već kao spoju analiza i zaključaka proisteklih iz različitih sadržaja i metoda koji dovode do novih zaključaka, nameće kao normalno rešenje. Spojene sa težnjama čoveka da razumeva svoju prošlost, sadašnjost i budućnost, različita „vremena” svog trajanja (individualno trajanje – život, porodična istorija, istorija zajednice i lokalna istorija, istorija društva i države, naroda ili nacije i šire prostora), istorija zajednice i lokalna istorija se ukazuju kao kamen temeljac civilizovanog i kultivisanog življenja. Značaj osnivanja lokalnog istorijskog društva, bez obzira na to da li je deo šire mreže i kakve su mu sve aktivnosti, ravan je uredjenju puta ili trotoara kroz glavni deo seoskog ili varoškog naselja. U razvijenoj formi istorijsko društvo koje stoji iza imena jedne zajednice, izdaje godišnjak, spašava, konzervira i čuva pisane izvore, arhivsku građu bilo kog porekla i ostale materijalne spomenike na prostoru te zajednice, deo je gušće mreže istorijskih društava sa sličnom aktivnošću, ima središte u lokalnom varoškom centru gde se sve to susreće u lokalnim arhivama, muzejima, bibliotekama, ima svoj puni smisao.

Međutim, pravi smisao postignuća lokalne istoriografije dobijaju kada se spoje sa postignućima istorijske nauke i istoriografije uopšte, one koja se bavi opštijim istraživačkim, analitičkim i sintetičkim konceptima koji se odnose na šire i veće zajednice i teritorije, ili celine i entitete. Kod godišnjaka *Svileuva* se vidi ogromno istraživačko i analitičko iskustvo i neobično razvijen senzibilitet za ove teme jednog od glavnih inspiratora, pokretača, osnivača, glavnog urednika i pisca u celom poduhvatu, dr Momčila Isića. On u sebi spaja ta dva postignuća, iza kojih stoje dva različita istraživačka, konceptijska iskustva, dva različita senzibiliteta.

Već su uočeni glavni motivi i osnovni ciljevi pokretanja godišnjaka *Svileuva*, raznovrsnost i zanimljivost sadržaja, za koji možemo reći da se već sa trećim godišnjakom ustalio, i razvijeni istraživački i analitički koncepti, na kojima urednik dr Momčilo Isić sa mnogo truda istrajava. Oni odgovaraju i prošlim i aktuelnim zamislima u/o lokalnoj istoriji koje smo predložili. A to su očuvanje i korišćenje arhivske građe, prezentovanje/štampanje istraživačkih radova i građe, kao i biografija i biobibliografija. Najšire, sadržaji godišnjaka se mogu definisati kao društvena istorija jednog sela, s jedne strane, i s druge strane kao prezentovanje značajnih istorijskih događaja onako kako se oni prelamaju kroz strukturu „relativno zatvorenih agrarnih zajednica”. Obraduju se pretežno 19. i 20. vek. Istorijski proces koji se uočava, opisuje i analizira je proces raspadanja tih tradicionalnih agrarnih zajednica, a glavni predmet analize su demografska kretanja (smanjenje seljačkog stanovništva) i osvetljavanje brojnih protivurečnosti i problema u razvoju zadrugarstva; takođe se posredno i direktno razmatra/analizira i problem agrarne prenaseljenosti. (Prikaz: Dr Marija Obradović, *Svileuva*, Godišnjak 2003, 2004, Društvo za izučavanje istorije Svileuve, Svileuva, s. a.)

Sadržaj, grupisan pod konvencionalnim naslovima, izuzetno je bogat i originalan u smislu razvijenog modela istorije zajednice kombinovanog, i sadržajno i metodološki i naravno istraživački, sa razvijenijim istoriografskim formama. U delu sadržaja pod naslovom *Demografske i ekonomske prilike* data su na oko 80 strana tri dragocena istraživačka rada o stanovništvu u Svileuvi u periodu 1905–1915. godine, o gajenju kukuruza i šljive u Svileuvi 1908. godine (opšte stanje – površine, brojevi i količine, posednici, način gajenja, ekonomski okvir proizvodnje, dalja sudbina), o ljudskoj radnoj snazi i zaprežnim vozilima u Svileuvi 1957. godine. Iako se naoko „rendgenski snimaju” stanja, prilike, u određenom periodu, godini i sl., konceptijski je prisutno i praćenje važnih i sporednih procesa. Ova tri istraživačka rada, uz prethodne istog tipa (u prvom i drugom godišnjaku), mogu izvanredno da posluže za definisanje teritorijalnog opsega života i rada zajednice u dužem vremenskom periodu, susretanja i tipa komunikacije sa okolnim zajednicama (ženidbene veze, kumstvo, zajednički rad i poslovi, druženje, konverzijski sadržaji), i naravno za praćenje najvažnijih procesa na opštem planu (smanjenje seljačkog stanovništva, promene u načinu obrade zemlje u smislu progressa ili regresa, pregrupisanje zemljišta i praćenje glavnih pravaca promena njihove upotrebe) i posebnih, kratkoročnih trendova (npr. uticaja poreske politike na opšte i posebne prilike u zajednici).

U tri dela sadržaja pod naslovom *Povodom dva veka od Prvog srpskog ustanka, Znamenite ličnosti i Stogodišnjica smrti Janka Veselinovića*, predstavljeni su i komentarisani neki dragoceni rukopisi, pisma, dokumenta, nekrolozi vezani za znamenite ličnosti širih istorijskih događanja, kao i za znamenite ličnosti koje potiču iz ovog kraja, iz Posavotamnave, a koji su je svojim životnim putem, aktivnošću i delom prevazišli (episkop Nikanor Ružičić, Janko Veselinović). Pisci tih dokumenta su takođe imena od

značaja (npr. Luka I. Lazarević). Ovakvi sadržaji mogu izvanredno da posluže o pojedinačnom i grupnom „izlaženju” iz agrarne zajednice, njenom „trunjenju”, ili čak i „odumiranju”; o ponašanju pojedinca kad izađe iz te zajednice, potonjem odnosu prema njoj. Fina analiza njegovog daljeg „oblikovanja” može posredno da svedoči o duhovnim prilikama u zajednici.

Posebno dragocenu grupu sadržaja čine esejistički i istraživački radovi pod naslovom *Škola i crkva*, što su drage, omiljene teme kolege Isića. On je majstor za registrovanje paradoksalnih događanja i procesa u razvoju školstva u Srbiji uopšte, pa i na ovom lokalnom planu njegovog rodnog mesta. On nam predočava sve mene, uspone i padove u obrazovanju u lokalnoj sredini gde je nikla jedna od prvih škola na srpskom tlu, do praznih školskih učionica i klupa u mestu gde se slabo rađaju deca.

Dragoceni prilozi su dati i u rubrikama *Starine* i *Rodoslovi*. Posebno su rodoslovi, porodične slike i albumi danas korišćeni za iskaz o sadržaju i za tumačenje sećanja, tako važnog na lokalnom i opštem planu, naročito kroz njegovo poređenje sa istorijama.

Dr Gordana KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ

Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka, 4 – Žene i deca,
Beograd, 2006, str. 352

U izdanju Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, zbornik *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* dobio je svoju četvrtu svesku. U knjizi su ovoga puta mesto našli radovi devet autora, a teme o ženama, deci i očevima su odrednice koje povezuju većinu ovih radova. Odudara samo prvi rad autora Latinke Perović koji je posvećen razmišljanju o procesu i pojmu modernizacije u Srbiji u poslednja dva veka.

„Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka” (str. 7–32) naslov je rada dr Latinke Perović. Iz njega saznajemo dosadašnji istorijat projekta čiji je četvrti deo ova knjiga. Prva dva zbornika pojavila su se u izdanju Instituta za noviju istoriju Srbije, a treći u izdanju autora koje je potpisala Dubravka Stojanović. Već u drugom zborniku hronološka granica istraživanja pomerena je jedan vek unazad i obuhvatila je i devetnaesti vek, dok je sadržaj istraživanja sužen. Autor nas upoznaje sa stanjem istraživosti modernizacije u istoriografiji, kako stranoj tako i domaćoj. Upućuje nas na radove stranih autora (Mari Žanin Čalić), ali i domaćih koji su u fokus svog istraživanja stavili više tema povezanih sa procesima modernizacije srpske države. Tako vidimo da je dosadašnja srpska istoriografija proučavala pojmove kao što su patrijarhalnost, promene agrarne strukture, selo, crkva, vojska, elita, kultura, demokratija itd. i da su o ovim temama zapažene radove ostavili Vladimir Dvorniković, Jovan Cvijić, Veselin Čajkanović, Slobodan Jovanović, Momčilo Isić, Radmila Radić, Mile Bjelajac, Ljubinka Trgovčević, Ljubodrag Dimić, Dubravka Stojanović itd. Iako se autor poziva na zaključak Mari Žanin Čalić da je modernizacija „srazmerno slabo zastupljena” u srpskoj istoriografiji, već na sledeće dve strane nailazimo na spisak više od dvadeset istraživača koji su proučavali neki od procesa ili neku od pojava povezanih sa modernizacijom. Rad Latinke Perović donosi i autorovo viđenje procesa modernizacije Srbije XIX i XX veka, predstavljeno u širokim potezima, kroz praćenje konstanti u srpskoj društvenoj istoriji u poslednja dva veka.

Dr Vera Gudac-Dodić potpisuje rad „Položaj žene u Srbiji (1945–2000)” (str. 33–130). Taj položaj istraživao je u više ravni (pravni položaj žena, školovanje, rad i zaposlenost, brak i porodični odnosi, zdravstvena zaštita žena, položaj dece, odnos žena i politike). Dodić je pokazala kako se u drugoj polovini XX veka menjao položaj žena od patrijarhalno uređenog društva do društva koje je zasnovalo pravnu ravnopravnost žena. Iz ovog rada vide se napori države da se iskoreni nepismenost uopšte, pa i ženske populacije (procenat nepismenih žena smanjen je sa 37,5% 1948. na 11,1% 1991. godine). Konstantno se povećavalo i učešće žena u broju zaposlenih, a pravo na rad predstavljalo je „ključnu kategoriju emancipacije žena u socijalističkim zemljama”. Istovremeno, smanjivane su i razlike između „muških” i „ženskih” zanimanja, pa skoro da nije bilo profesije u kojoj nisu bile prisutne i žene. Autorka je istraživala i fenomen starenja stanovništva Srbije i konstatovala da je Srbiju van Kosova i Metohije karakterisalo opadanje nataliteta, smanjivanje broja dece u porodici i smanjivanje prirodnog priraštaja stanovništva. Dodić je poklonila veliku pažnju zdravstvenoj zaštiti dece i žena u Srbiji, pa u njenom radu možemo naći podatke o smrtnosti odojčadi i beba, prekidima trudnoće, zdravstvenim ustanovama i zdravstvenim radnicima, uzrocima smrtnosti žena, posebno u poslednjoj deceniji veka.

Rad dr Momčila Isića nosi naslov „Dete i žena na selu u Srbiji između dva svetska rata” (str. 131–159). To je potresno svedočanstvo o položaju, teškim poslovima, slaboj ishrani, očajnim higijenskim uslovima, čestim i brojnim bolestima i visokoj smrtnosti dece i žena u međuratnoj Srbiji. Oslanjajući se čvrsto na svoje višegodišnje istraživačko iskustvo autor je pokazao i obiljem podataka potkrepio sliku dece koja su „već samim zakoračenjem u život izložena velikoj surovosti”, koja prerano sazrevaju, obavljaju od malih nogu poslove koji prevazilaze njihove mogućnosti, oboljevaju, umiru u visokom procentu, upisuju se u školu u malom broju, a nastavu pohađaju u još manjem, kao i sliku žene koja je, poput dece, usled velikog stradanja stanovništva u ratu dobila novu funkciju, opterećena nepismenošću, neobrazovanjem i starim navikama koje su za sobom povlačile odsustvo elementarnih higijenskih normi. Iznoseći podatke o deci koja čuvaju stoku, prenose mleko, rade na njivi u uzrastu koji je tim poslovima nedorastao, Isić zaključuje da se može govoriti o „prevelikom ekonomskom izrabljivanju seoske dece”. Loša i neadekvatno pripremljena hrana, oskudna odeća i obuća, nekvalitetni stanovi i nikakva higijena uslovi su brojne bolesti dece koje su često imale smrtni ishod (u Severnoj Srbiji umiralo je svako deseto odojče). Ishrana je bila jako loša, posebno u vreme posta koji je trajao oko 200 dana godišnje. Iz Isićeovog opisa života dece izdvojimo i porazne podatke koje je doneo o školovanju dece, tačnije, podatke o visokom procentu dece koja nisu uopšte upisivana u škole ili ih nisu pohađala posle upisivanja („mrtve školske duše”). „Otpor školovanju podmlatka” učinio je da u Severnoj Srbiji 1922/23. godine oko 70% za školu dorasle dece nije upisivano u školu, a bilo je okruga u kojima je procenat bio i veći. Čitajući deo rada dr Isića u položaju žene u međuratnoj Srbiji, imamo ispred sebe sliku žene koja je, usled promena koje je proizveo rat, primila ne sebe skoro sve „muške poslove”, čiji se život u jednoj patrijarhalnoj sredini menja kada od devojčice prerasta u devojku za udaju, koja je uglavnom nepismena, opterećena praznoverjem, bez higijenskih navika i znanja i bez adekvatne zdravstvene nege (delovi rada koji govore o porođaju i abortusu žena toliko su potresni da ih ne bismo preporučili čitaocima kojima surovi profesionalizam istoričara nije jači od emocija).

Čevrti rad u zborniku je rad docent dr Dubravke Stojanović „U senci 'velikog narativa': Stanje zdravlja žena i dece u Srbiji početkom XX veka” (str. 160–175). U radu

je istraživano zdravstveno stanje žena i dece u Srbiji na prelazu iz XIX u XX vek i u prvim decenijama XX veka. Pokazano je da je stručna javnost tadašnje Srbije bila svesna teških zdravstvenih i higijenskih prilika u Srbiji uopšte, a posebno dece i žena, ali da „srpska rukovodeća elita nije kao važnu temu uvidala stanje zdravlja i stopu smrtnosti” žena i dece. Prenoseći autorkin zaključak da je Srbija po stanju opšte zdravstvene kulture bila među najmanje razvijenim državama u Evropi, navešćemo podatke kojima je u radu taj stav potkrepljen. Na alarmantno stanje ženske populacije ukazivalo je to što je i na selu i u gradovima žena bilo manje od muškaraca, što je njihov život bio kraći, a smrtnost velika. Muškarci su živeli desetak godina duže od žena čiji je život trajao jedva četrdesetak godina, a život samohranih majki ili razvedenih žena i kraće (samo oko 35 godina). Podatak da su ženska deca više umirala od puberteta ukazivao je na probleme povezane sa polnom zrelošću ženske dece, tj. sa zdravstvenim problemima koji su proisticali iz trudnoće, rađanja i perioda majčinstva. Jedan od najvećih uzroka skraćivanja životne dobi žena bila je smrt na porođaju, pri čemu je smrtnost bila veća u seoskoj populaciji što je bilo direktno povezano sa lošijim uslovima porođaja na selu nego u gradu. Opis uslova porođaja koji donosi Dubravka Stojanović jednako je potresan kao u radu Momčila Isića. U članku je ukazano i na pojavu epidemije tuberkuloze u Srbiji tog doba i da je tadašnji Beograd bio među gradovima sa najviše smrtnih slučajeva u Evropi. Izneti su i podaci o visokoj stopi smrtnosti odojčadi i male dece (oko četvrtine živorođene dece umiralo je u prvoj godini života), uzrocima smrti dece (bolesti sistema za varenje, loša i pokvarena hrana, loši uslovi stanovanja), zdravlju đaka (problemi sa bolestima kičme, zuba, pojava alkoholizma i samoubistava). Iz obilja podataka izdvojićemo taj da samo 3,2% đaka nika da nije probalo alkohol, a da je svaki četvrti đak redovno pio.

Rad Sanje Petrović-Todosijević nosi naslov „Analiza rada ustanova za brigu o majkama i deci na primeru rada jaslica u FNRJ” (str. 176–187). Osnovna nit koja se provlači kroz ceo rad je raskorak između „idealizovanih predstava o zaposlenoj ženi i njenom položaju unutar novog političkog i društvenog sistema vrednosti”, sa jedne strane, i „realnosti opterećene teškim posledicama rata, ali i nemogućnosti da se sprovođenjem različitih mera ubrza proces emancipacije svih društvenih grupa i tako prevaziđu okviri tradicionalne kulture”, sa druge strane. Položaj žena u novom sistemu posle Drugog svetskog rata svedočio je o nemogućnosti novog sistema da u kratkom roku prevlada tradicionalno stanje. Petrović-Todosijević je pokazala dualnost položaja žene u tadašnjoj Jugoslaviji (udarnica-majka), s obzirom na to da se od žene očekivalo da zadrži svoju primarnu ulogu majke, ali i da učestvuje u obnovi i izgradnji zemlje. Autorka primećuje da je žena u tim godinama dospevala na naslovne strane štampe samo ili kao majka ili kao udarnica. Ukazano je na napore vlasti da se popravi položaj žena i dece, ali i na raskorak između pravnih normi i stvarnosti. Navedeni su primeri Uredbe o zaštiti trudnih žena i majki dojlja u radnom odnosu iz 1949. godine i politike osnivanja dečjih jaslica koja se suočavala sa različitim vidovima problema (od nedostatka materijalnih sredstava, lekarskog osoblja, igračaka u jaslicama, neadekvatnih zgrada itd., do postojanja mišljenja da su jaslice luksuz).

Vanredni profesor dr Olivera Milosavljević autor je rada „Otac – genije – ljubimac: kult vladara – najtrajniji obrazac vaspitavanja dece” (str. 188–291). To je rad koji prati uticaj koji su na vaspitanje dece imali kult vladara, rođendani, krunisanja, veridbe, ženidbe, smrti vladara i susreti sa decom. U radu je mesto našao veliki broj pesama i fotografija kao ilustracija teksta. U radu se polazi od stava da moderno društvo, iako je odbacilo ideju o vladavini „po milosti božjoj”, nije odbacilo potrebu za pojavom „sa-

vršenog pojedinca koji donosi spas” i poseduje harizmu. Poseban akcenat dat je sugerisanju ljubavi prema vladaru putem dečje štampe koja je i korišćena kao izvor u ovom istraživanju. Analizirajući uticaj rođendana vladara na vaspitanje dece, naglašeno je da su oni bili „međaši” u izgradnji kulta vladara. U slučaju kraljeva oni su korišćeni da izraze nadu u buduću narodnu i državnu veličinu, u slučaju prestolonaslednika da iskažu uverenje u sposobnosti predodređenog budućeg vladara, a u slučaju Broza ukazivali su na njegovu neraskidivu vezu sa omladinom. Za najbolji izraz vrednosti sugerisanih deci kroz vaspitni sistem u radu su označeni zaveti davani vladarima, svedjedno da li su poticali od skauta, sokola, pionira ili omladinaca. U njima su sadržane poruke o herojstvu i samožrtvovanju za velike ciljeve i samog vladara. Posebno mesto u izgradnji kulta vladara imala je njihova smrt, pa su tako smrti kralja Aleksandra i Josipa Broza bile praćene kako njihovim porukama o očuvanju države tako i skorim krajem države. Na kraju, izdvojićemo i deo rada u kome se govori o susretima vladara sa decom uz zaključak autora da su, za razliku od kraljeva i prestolonaslednika koji se nisu slikali sa decom „iz naroda”, dečji listovi sadržali Brozove slike sa pionirima.

Rad dr Andreja Šemjakina (u prevodu Lidije Subotin) „Svet detinjstva u Srba u putnim beleškama P. A. Rovinskog” (str. 292–313) oslanja se na beleške koje je o Srbiji ostavio Pavel Apolonovič Rovinski (1831–1916), istaknuti slavista koji je u nauku ušao delom o istoriji i etnografiji Crne Gore, novinar, pedagog, čovek koji je proputovao pola sveta. Po svojim idejnim pogledima bio je sledbenik Čerņišeuskog, učestvovao u revolucionarnom pokretu i objavljivao priloge u demokratskim izdanjima tog vremena (časopis *Sovremenik*, novine *Očerki*). U Srbiji je boravio 1868. i 1878. godine, a prevashodna želja mu je bila da vidi kako živi „običan narod”. O njegovim zapažanjima o životu srpske dece tog vremena svedoči autorov zaključak da „svet srpske dece kako ga vidi i beleži Rovinski, nije ništa drugo no sastavni deo zajednice odraslih, gde su prvi samo mladi partneri drugih”. Odraslima i deci sve je bilo zajedničko: učestvovanje u radu i dokolici, odeća i hrana. Zapazio je da su deca sa 12–13 godina života bila skoro sasvim „odrasla”, učestvujući u poslovima ravnopravno sa starijima. Šemjakin piše i o zapažanjima Rovinskog o tadašnjoj srpskoj školi (Rovinski odaje priznanje vlastima zvog razvitka školstva, ali i uočava nesklad između forme i sadržaja) i o velikom uticaju koji je na vaspitanje dece imao motiv budućeg rata za koji je trebalo spremati se od malih nogu.

Rad dr Radmile Radić „Školovanje dece u verskim školama u Srbiji u drugoj polovini XX veka” zauzima prostor od 314. do 337. strane zbornika. Rad je rezultat istraživanja broja verskih škola Srpske pravoslavne crkve, Katoličke crkve i Islamske verske zajednice, prilika u njima, nastojanja rukovodstava sve tri verske zajednice da posle rata obnove rad svojih verskih škola i dobiju školovan verski kadar, analize učenika u ovim školama, ali i politike države prema njima u uslovima odvojenosti države od crkve i crkve od škole (Ustav iz 1946. godine). Iz rada vidimo velike teškoće, koje su pre svega poticale od vlasti, na koje je nailazio pokušaj SPC-a, da posle rata obnovi rad svojih bogoslovija. Vlada Srbije dala je dozvolu za obnovu rada Bogoslovije u Prizrenu tek 1947. godine, a iste godine počela je sa radom i Bogoslovija Sv. Save u Rakovici pošto Bogoslovija u Sremskim Karlovcima nije mogla da nastavi rad, jer su njenu zgradu zauzeli državni organi. Obnova rada u Prizrenu odvijala se uz smetnje državnih organa, pritiske na bogoslove i roditelje da ne šalju decu u Bogosloviju i napade, vredanja i ponižavanja kojima su na ulici bili izlagani pravoslavni sveštenici, profesori i učenici Bogoslovije. Učenici su uglavnom poticali iz siromašnih seoskih porodica, a u Bogosloviji je vladala stroga disciplina (učenici nisu imali slobodno vreme,

a bilo im je zabranjeno čitanje novina, odlasci u bioskope, pozorišta i na igranke). Iz opisa verskih škola Rimokatoličke crkve vidimo njihov daleko povoljniji materijalni položaj (pomoć su davale biskupije, vernici, država, a podrška je stizala i iz inostranstva). Pretežan broj nastavnika u ovim školama činili su predratni nastavnici, neprijateljski nastrojeni prema Jugoslaviji, poznati po nastupima u korist verske i nacionalne netrpeljivosti. Učenici u katoličkim verskim školama su bili do te mere izolovani od spoljašnjeg sveta da je bila sprovedena i kontrola korespondencije. Katolička crkva je verskoj nastavi posvećivala veliku pažnju, trošila dosta sredstava za štampanje udžbenika, nagrađivala decu koja su redovno dolazila na nastavu, vršila pritisak na roditelje, organizovala sportska takmičenja, nabavljala sportske rekvizite i igračke samo da bi privukla decu u crkvu. Poslednji deo rada Radmile Radić posvećen je izučavanju verske nastave Islamske verske zajednice. U njemu čitamo o medresama, radnim i higijenskim uslovima u njima, nastavnom osoblju i učenicima koji su bili podvrgnuti liberalnijem režimu nego u drugim verskim školama (imali su izlaz u grad tri puta nedeljno, a bilo je dopušteno i delovanje Narodne omladine).

Poslednji rad u zborniku je rad Aleksandre Vuletić „Očevi i sinovi: skica za poređenje generacija u Srbiji XIX veka” (str. 338–349). Odnos očeva i sinova, roditelja i dece, posmatran je kroz prizmu školovanja dece, postepenog probijanja svesti o potrebi školovanja naslednika tokom XIX veka, ambicija roditelja koje su često bile iznad želja i mogućnosti dece, materijalnih prohteva „kolenovića” koji su stasavali u boljim uslovima od svojih roditelja, školovanja državnih pitomaca u inostranstvu započetog 1839. godine. Vidimo i kako su školovana deca nekih viđenijih Srba XIX veka, kako su neki uspevali u životu, a drugi se odvali porocima (alkoholu i kocki).

Poput prethodnih delova zbornika „Srbija u modernizacijskim procesima” i ova četvrta sveska predstavlja veliki doprinos izučavanju modernizacije Srbije u poslednja dva veka i različitih fenomena povezanih sa tim procesom. Zbornik uglavnom čine radovi autora iza kojih je višegodišnje i višedecenijsko iskustvo u izučavanju pojedinih segmenata razvoja društva Srbije (selo, crkva itd.), ali važan doprinos zborniku čine i radovi mladih istraživača koji predstavljaju uspešan pokušaj istraživanja do sada nedovoljno istraženih tema iz društvene istorije Srbije (na primer, rad Sanje Petrović-Todosijević). Stoga prikaz zbornika završavamo konstatacijom da su njime potvrđena i proširena dosadašnja saznanja o srpskom društvu, posebno o nedovoljno proučavanim temama kao što su deca i žena, o odlikama koje su bile konzervativne i procesima koji su u staru sredinu donosili nove trendove i duh novih vremena, o starom mentalitetu, starim navikama i običajima, ali i shvatanjima novih vlasti i dostignućima razvijenijih i naprednijih sredina i društava suprotnih tom mentalitetu, navikama i običajima.

Mr Slobodan SELINIĆ

Vera Gudac-Dodić, *Žena u socijalizmu. Položaj žene u Srbiji u drugoj polovini 20. veka*, INIS, Beograd, 2006, str. 204

Istorija socijalnog položaja različitih društvenih grupa u dužim istorijskim razdobljima nije česta tema historiografije u Srbiji u tranzicionom periodu. Još ređi su istoriografski pokušaji komparativnog viđenja društvene pozicije pojedinih grupa (radničke klase, žena, omladine, elita, nomenklature) u komunističkom sistemu i nakon njega.

Studija Vere Gudac-Dodić *Žena u socijalizmu. Položaj žene u Srbiji u drugoj polovini 20. veka* time još više dobija na značaju. Predmet ove knjige je doduše, u najvećoj meri, socijalno-istorijska rekonstrukcija emancipacije žena u socijalizmu u Srbiji (njihovog pravnog položaja, obrazovanja, zapošljavanja, zdravstvene i socijalne zaštite, političkog angažmana itd.) ali je učinjen i uspeo pokušaj komparacije i naznake osnovnih socijalnih, ekonomskih i političkih uzroka znatnog pogoršanja položaja žena u doba tranzicije od komunizma ka kapitalizmu. Ova knjiga je u najvećoj meri bazirana na kvantitativnoj istoriji, odnosno korišćenju statističkih podataka, anketa i parcijalnih socioloških istraživanja kojima su mereni pojedini pokazatelji društvenog položaja žena, ali je uz korišćenje arhivske građe AFŽ-a, uglavnom „izveštaja o stanju na terenu”, data i kvalitativna analiza protivurečnosti između formalno-pravnog (zakonskog), deklarativnog (partijske rezolucije i programi) i stvarnog društvenog položaja žena u socijalističkom periodu u Srbiji.

Autorka pokazuje da je komunistička društvena modernizacija u oblasti emancipacije žena bila u sudaru sa vrednostima tradicionalnog društva u Srbiji nakon Drugog svetskog rata. Patrijarhalni društveni odnosi, posebno porodični u kojima je udata žena u potpunosti bila podređena mužu, i zakonski su bili sankcionisani u predratnoj Srbiji, Srpskim građanskim zakonikom, u smislu da žena nije mogla nasledivati imovinu, da joj u slučaju razvoda deca nisu pripadala, niti je imala pravo glasa (aktivno i pasivno biračko pravo).

Prema Veri Gudac-Dodić, emancipacija žena u Srbiji nakon Drugog svetskog rata bila je uslovljena istorijskom činjenicom masovnog učešća žena u narodnooslobodilačkoj borbi i komunističkoj ideologiji. Prvi korak u njihovoj emancipaciji bio je pravno izjednačavanje muškaraca i žena Ustavom iz 1946. godine, kojim su žene dobile pravo glasa i pravo na rad. Značajni su bili i zakoni o nasleđivanju, braku i porodičnim odnosima kojima je pravno sankcionisana ravnopravnost između muškaraca i žena.

Druga dva značajna aspekta društvene emancipacije žena tokom komunističke modernizacije su njihova emancipacija u oblasti obrazovanja i masovno zapošljavanje. Poslednjih godina 20. veka nešto više od polovine ukupnog broja studenata, ali i onih koji su završili studije bile su žene, tako da je smanjena nesrazmera između obrazovnog nivoa žena i muškaraca koja je bila karakteristična za predratnu Srbiju.

Decenije posleratnog razvoja u socijalističkoj Jugoslaviji bile su obeležene i porastom stope radne aktivnosti žena. Do sredine 80-tih godina prosečna stopa rasta zaposlenih žena na području Srbije uglavnom je bila viša od prosečne stope rasta svih zaposlenih. Krajem 80-tih godina, počeo je rapidno da se smanjuje broj zaposlenih lica. U poslednjoj deceniji 20. veka udeo žena u ukupnom broju zaposlenih u Srbiji kretao se na nivou od oko 40%. Većina zaposlenih žena radila je u privrednim delatnostima (2/3 zaposlenih žena), najčešće u državnom (društvenom) sektoru. Udeo žena među licima koja su tražila zaposlenje bio je oko ili iznad polovine, tako da su one činile većinu nezaposlenih.

Autorka ističe da, iako je u socijalističkom periodu u Srbiji procenat učešća žena u ukupnom broju zaposlenih kontinuirano rastao, položaj žena u strukturi zaposlenih je bio praćen brojnim protivurečnostima. Jedna od osnovnih bila je usmerenost žena na pojedina zanimanja, odnosno fenomen feminizacije određenih delatnosti, zdravstva, nižeg obrazovanja, kulture itd.

Ženska radna snaga je u socijalističkom i tranzicionom periodu preovladavala u onim delatnostima gde je nivo prosečne zarade bio niži, u prerađivačkoj, tekstilnoj, grafičkoj i kožarskoj industriji, ugostiteljstvu, zdravstvu, nižem obrazovanju, oblasti komercijalnih usluga (servisi) itd. Po visini primanja žene se u proseku kreću na nivou od oko 90% prosečnog ličnog dohotka, a u privrednim delatnostima i niže, i pored zakonskih odredbi o jednakoj plati za jednak rad muškaraca i žena. S druge strane, u socijalističkom sistemu u Srbiji žene su se u veoma malom procentu nalazile na rukovodećim mestima u privredi i samoupravnim funkcijama, imajući u vidu njihov masovni radni angažman.

Vera Gudac-Dodić pokazuje da se komunistička emancipacija žena u Srbiji, pored obrazovanja i radnog angažmana ogledala i u legalizaciji abortusa, socijalizaciji pojedinih aspekata porodičnog života (otvaranje uslužnih servisa i menza za ishranu, državnih ustanova za predškolsku decu, jaslica i obdaništa itd.), sistemu državne, socijalne i zdravstvene zaštite majke i deteta itd.

Gljučna poenta studije *Žene u socijalizmu* nalazi se u zaključku autorke da pravna, obrazovna i radna emancipacija žena u socijalističkoj Srbiji nije bila dovoljna za prevladavanje neravnopravnog položaja žene u društvu. Uzrok tome ona vidi u dugom očuvanju tradicionalne uloge žene u porodici i pored njenog transformisanja ka nuklearnoj strukturi, pod uticajem industrijalizacije, deagrarizacije i urbanizacije društva Srbije tokom komunističke modernizacije.

„Jedan od osnovnih uzroka neravnopravnosti žena leži u nejednakim, različitim ulogama žena i muškaraca, prvenstveno u okviru porodice. Postojeća podela rada u njoj, koja je odraz i vidljiva manifestacija patrijarhalnosti srpskog društva, ženu uglavnom i najvećim delom u potpunosti angažuje, u svakom slučaju neuporedivo više od muškaraca, u obavljanju kućnih poslova i preuzimanju brige o deci. Iz takve uloge proističu i druge posledice. Muškarci, ali i žene, u osnovi reprodukuju model ponašanja viđen u roditeljskoj kući i ta primarna porodica i odnosi naučeni u njoj dominantno utiču na buduće odnose u porodici. Visok priliv stanovništva sa sela u gradove, omogućavao je da se patrijarhalna, tradicionalna svest o ulogama muškaraca i žena u porodici i način razmišljanja svojstven agrarnim sredinama donekle sačuva i u gradovima. Uprkos mnogim promenama u izgledu i funkcionisanju porodice, svest o polnim ulogama u njenom okviru bila je natvrdomornija i promene na tom nivou nisu bile dovoljne da ostvare ravnopravnost žena u osnovnom segmentu društva, porodici. Tradicionalna shvatanja o ulozi muža i oca u porodici, bez obzira na drugačiji status koji su žene ostvarile u nekim drugim segmentima društvenog života omogućavaju muškarcu privilegovan položaj u njoj. Ekonomska nezavisnost i pravna ravnopravnost nisu bile dovoljne da u potpunosti izmene sliku žene u domenu porodičnih odnosa.

Žena je u socijalističkoj Jugoslaviji bila zakonski ravnopravna, ali preopterećena, ona je istovremeno bila zaposlena, obavljala većinu poslova u domaćinstvu i najčešće u potpunosti nosila odgovornost za vaspitanje i podizanje svoje dece. Ono što je u protekloj deceniji njen položaj još više otežavalo i pogoršavalo jesu i uslovi života u krajnje osiromašenom društvu i pod veoma nepovoljnim političkim prilikama. U takvim okolnostima potreba žene da radi van sopstvenog doma, nije bila samo zakonsko pravo, ni težnja ka ekonomskom nezavisnošću, već najčešće nužda. Izboru gotovo da nije bilo. Pitanje rada žena van kuće, nije se svodilo na pitanje izbora, težnju za ekonomskom samostalnosti ili manifestaciju potrebe i svesti o sopstvenom profesionalnom angažmanu, već je često bilo pitanje preživljavanja žene i njene porodice. U poslednjoj deceniji 20. veka, napori da se prehrani sopstvena porodica dovedeni su u prvi plan” (str. 104–105).

Analizirajući oblike emancipacije žena u socijalizmu i protivurečnosti koje su je pratile, pre svega žilavo opstajanje tradicionalnih vrednosnih normi, da je „ženi mesto u kući” i da je njene društvene uloge supruge, majke i domaćice onemogućavaju u ozbiljnom profesionalnom ili političkom angažmanu, Vera Gudac-Dodić čini ozbiljan napor da utvrdi socijalno-ekonomske uzroke dugog očuvanja muške dominacije u društvu u Srbiji (predominantna zaposlenost žena u delatnostima sa niskim ličnim dohocima, teško rešavanje stambenog pitanja, mali kapaciteti i visoke cene jaslica i obdaništa itd.).

Posebnu vrednost studije čini analiza zaoštavanja protivurečnosti koju su usloville društveno neravnopravan položaj žena u Srbiji sa početkom procesa tranzicije. Autorka nam predočava da je masovna pauperizacija i nezaposlenost stanovništva imala snažan efekat na degradaciju društvenog položaja žena (što se očitovalo i na izboru veoma malog broja žena za predstavničke političke institucije), ali i na njihovu samu biološku egzistenciju, s obzirom na drastično pogoršanje zdravstvenog stanja žena i smanjivanja očekivanog trajanja života za žene, shodno opštem padu nivoa državne zdravstvene zaštite i stagnaciji zdravlja stanovništva, izazvanih lošom ishranom, lošim higijenskim i stambenim uslovima i stresom.

Dr Marija OBRADOVIĆ

Мирослав Јовановић, *Руска емигратија на Балкану: (1929–1940)*,
Чигоја штампа, Београд, 2006, стр. 560

Veze Rusije i balkanskih zemalja su imale izuzetno veliki značaj za formiranje i razvoj ruske srednjovekovne kulture. Kasnije – u 18. i pogotovo u 19. veku – kulturni i politički uticaj je promenio svoj generalni pravac. Nakon revolucionarnih prevrata 1917. dolazi do građanskog rata i definitivnog pada Ruske monarhije. Ipak nestala carevina je ostavila poslednju emanaciju svojih kulturnih zraka koje su se razile po čitavom svetu u obliku masovne političke „bele” emigracije. Značajni broj ovih emigranata je pronašao svoje stalno ili privremeno utočište na Balkanu i na taj način doveo do važnih događaja u istoriji kulturnih veza Rusije i balkanskih zemalja.

Ovaj tradicionalni rakurs posmatranja i ocenjivanja ruske emigracije u Srbiji, Bugarskoj i nekim drugim balkanskim zemljama je potpuno prevaziđen i nadmašen u monografiji dr M. Jovanovića koji na novi način prilazi proučavanju fenomena ruske emigracije na Balkanu. Pre svega on postavlja novi metodološki problem – postojanja ruske emigracije na Balkanu kao posebne celine, povezane preplitanjem, poklapanjem i nadopunjavanjem demografskih, migracionih i kulturnih dešavanja. Ubedljivo objedinjavanje ruske emigracije na Balkanu u posebnu društvenu i kulturnu celinu omogućilo je stvaranje posebne periodizacije ruske izbegličke grupe: period imigracije, vreme prihvata, period konsolidacije, početak asimilacije, doba pojačane politizacije i na kraju vreme masovnog i trajnog odlaska sa Balkana ili potpune asimilacije. Autor posmatra rusku emigraciju na Balkanu kao posebnu društvenu grupu sa vlastitim ciljevima i motivima ponašanja i osnovano svrstava njen kulturni uticaj na lokalne kulturne prilike kao sekundarnu pojavu u životu ove grupe.

Knjiga je široko utemeljena na arhivskoj građi istraženoj u domaćim i stranim arhivima (u Sofiji, Parizu, Beču, Stenfordu, Moskvi i dr.) i štampanim dokumentima izbegličkih organizacija i različitih državnih institucija koje su se bavile prihvatom,

zbrinjavanjem i regulisanjem osnovnih pitanja važnih za život Rusa u novoj sredini. Za razjašnjavanje nekih uglavnom privatnih i čak intimnih pitanja života ruskih izbeglica je korišćena i obimna memoarska građa. Iako izvori prvog reda dominiraju u izvornoj bazi istraživanja, autor je pružio čitaocu mogućnost da dodirne i stranice izbegličke štampe koja je odisala kolopletom političkih i ličnih konflikata i zavrzlama. Posebno zvučanje knjizi daje i niz retkih dokumenata iz ličnih zbirki i porodičnih arhiva.

Deo *Politika* daje okvire postojanja ruskih izbeglica jer, bez obzira na društvene i kulturne aspekte postojanja ruske emigracije, ona nastaje pre svega kao odgovor na političke promene koji su se desile u Rusiji. Pored međunarodne politike velikih sila koja je neposredno uticala na sudbine ruskog izbeglištva autor detaljno sagledava i odnos različitih balkanskih političkih elita prema pitanju izbeglica, kao i odnos prema SSSR-u. Očiglednom posledicom šarenila ovih pozicija bila je i razlika u položaju ruske izbegličke grupe u Grčkoj, Jugoslaviji, Bugarskoj, Rumuniji i Turskoj. Poseban interes predstavlja epizodna, ali izuzetno dramatična uloga koju su odigrali ruski emigranti u državnom udaru u Albaniji 1924. Sigurno politika nije imala samo spoljni no i unutrašnji uticaj na izbegličku grupu koja je imala skoro sav politički spektar, koji autor sagledava prema generacijama izbeglica. Za prvu generaciju on povezuje monarhizam, republikanske i levičarske ideje, kao i čudan plod izbegličkih muka u Evropi – „evroazijstvo”. Kod druge generacije, koja je preživela najbrutalnije suočavanje sa izbegličkom stvarnošću, autor ističe ideje Mladih Rusa i Nacionalnog saveza novog pokolenja (NTS), a upoznaje čitaoca i sa egzotičnom Ruskom fašističkom partijom. Ipak najznačajnija politička antiteza po mišljenju autora je bila ona između ruskog Balkana i SSSR-a. Ova antiteza pretrpela je jasnu evoluciju: dvadesetih godina emigracija je skoro jedinstvena po pitanju SSSR-a, koji je „krivac za... zlehudi udes”, a burnih predratnih tridesetih dolazi do skoro potpunog rasepa između onih koji su smatrali da je „domovina u opasnosti” i onih koji su željno očekivali „konačni obračun”.

Deo *Grupa* ocrta strukturu celine ruskih izbeglica na Balkanu. U detaljima je razrađen dolazak emigranata na područje Balkana. Tri velika izbeglička talasa u proleće 1919. godine, u zimu i proleće 1920. godine i u novembru 1920. godine su stvorila grupu ruskih emigranata. Poseban značaj je imao treći talas nakon evakuacije Krima, odakle je samo u Konstantinopolj stiglo 150.000 ljudi. Ovaj treći talas usledio je nakon strahovitog vojnog poraza i većinu evakuisanih (2/3) su činili vojnici Vrangellove armije. Autor je detaljno rekonstruisao početne migracione tokove ruskih izbeglica na samom Balkanu, koji su se svodili na rasterećenje od viška izbeglica Konstantinopolja, dekoncentraciju i demilitarizaciju Vrangellove armije i niz drugih seoba manjih grupa. Autor je, na osnovu različite arhivske građe, maksimalno približno utvrdio ukupni broj ruskih izbeglica na Balkanu, ne ispuštajući iz vida i aktivnu dinamiku promene toga broja, uzrokovanu migratornim procesima koji su karakterisali grupu, sa maksimalnom veličinom krajem 1920. i početkom 1921. godine od približno 215.000 do 220.000 ljudi. Autor osnovano isključuje iz ukupnog broja ruskih emigranata na Balkanu više stotina hiljada pripadnika ruske nacionalne manjine – rusko stanovništvo Bukovine i Besarabije, teritorija koje je Rumunija prisajedinila krajem Prvog svetskog rata. Poseban interes predstavlja posmatranje migratornih procesa unutar Balkana koje je izazvala promena političkih uslova i stavova vladajućih elita nekih balkanskih zemalja. Autor je uočio opštu tendenciju koncentracije Rusa u Kraljevini Jugoslaviji i Bugarskoj, u kojima je 1929. godine živelo 95% izbeglica stacioniranih na Balkanu. Tendenciju rapidnog opadanja broja ruskih emigranata na Balkanu dvadesetih godina je smenila stabilizacija tridesetih

godina kada se broj ruskih izbeglica na Balkanu kolebao oko 47.000–51.000 ljudi. Autor pruža uvid i u socijalnu strukturu izbegličkog društva, odnosno starosnu i polnu raspodelu ruskih emigranata, uopštenu sliku koju daje izraz autora „svet odraslih muškaraca”. Neverovatno komplikovano pitanje „rosijskog” ili „ruskog” karaktera emigracije takođe je našlo svoje motivisano i taktično rešenje na osnovu detaljne analize nacionalne i verske strukture izbegličke grupe. Detaljno posmatranje obrazovne i profesionalne strukture je dalo mogućnost autoru da ukratko nazove rusku belu emigraciju na Balkanu prognanom elitom, koju je u izbeglištvu očekivala socijalna deklasacija. Autor detaljno sagledava na koji je način, bez obzira na sve nedaće i teškoće, raspršena u više zemalja, ruska emigracija sigurno osećala svoje jedinstvo na osnovu niza društvenih, strukturalnih i istorijskih osobenosti.

Deo *Društvo* se bavi pitanjem integracije ruske izbegličke grupe u balkanskoj sredini. Pre svega autor detaljno sagledava pravni status izbeglica na svim nivoima: međunarodni pravni položaj ruskih izbeglica, njihov položaj prema sovjetskim zakonima i zakonodavstvo balkanskih država povezano sa rešavanjem izbegličkog pitanja. Neformalni društveni status izbeglica je sigurno bio opredeljen slikom „drugog” koja je postojala kako kod samih ruskih emigranata tako i kod predstavnika različitih balkanskih sredina gde su se oni našli. Na stvaranje ove slike su uticali tradicionalni stereotipi, stvarnost zajedničkog života, kao i očigledne sličnosti i razlike u kulturi i tradiciji koje M. Jovanović detaljno uočava i temeljito obrađuje. Posebnu pažnju autora je privukla adaptacija i integracija ruskih izbeglica u novu sredinu, na koju su prema M. Jovanoviću, uticali: državna politika, samoidentifikacija, ideja o skorom povratku i istorijskoj ulozi ruske izbeglice. Autor kompleksno sagledava i društveno-ideološki fenomen samoidentifikacije i samorealizacije izbeglica kroz ideju o „Zagraničnoj Rusiji”. Realnim institucijama ove imaginarne, ali izuzetno značajne po izbeglice, stvarnosti su bile različite emigrantske društvene organizacije: Ruska armija i ROVS, Ruska pravoslavna zagračna crkva, pokušaj organizacije Ruskog saveta. Ulogu u reprezentovanju ruske izbegličke grupe su igrali državna i paradržavna nadležstva, kao i predstavnštva centralnih i lokalnih izbegličkih organizacija na Balkanu. Ulogu u formiranju i uobličavanju druge generacije su sigurno odigrale različite pedagoške i omladinske organizacije. Autor je detaljno i maksimalno precizno obradio ruske škole na Balkanu, njihov nastavni kadar i način rada. Predstava o ruskim emigrantima na Balkanu zaslužno se povezuje sa bogatim kulturnim životom koji je bio upućen na ostvarivanje imaginarnih ciljeva u službi „istorijske misije” ruske izbeglice, ali je i ostavio značajan trag u kulturi Balkana (posebno tamo gde su izbeglice imale bolji položaj i veću koncentraciju). M. Jovanović je posebno obradio naučni život ruskih izbeglica, svet ruske knjige na Balkanu i odvojeno književnost, slikarstvo, arhitekturu, teatar, novinarstvo.

Poslednji deo *Pojedinac* daje prikaz i analizu života običnog ruske izbeglice – čoveka punog istorijskog psihologizma. Ovu analizu autor počinje posmatranjem same dramatične odluke o odlasku u egzil. Svakodnevno preživljavanje u novoj sredini bilo je povezano sa radnim aktivnostima koje su zavisile od uspešnog zapošljavanja pojedinca i bitno su uticale na njegov socijalni položaj. M. Jovanović je detaljno sagledao i sve nijanse porodičnih i bračnih odnosa ruskih izbeglica. Posebnu pažnju autor je posvetio svetu života ruske žene u izbeglištvu u društvenom i demografskom kontekstu, kako na osnovu studije slučajnog uzorka registracionih kartica medicinskih sestara ruske izbegličke Crvenog krsta, tako i na nivou celokupnog ruske emigrantskog društva. I druga aktuelna tema društvene istorije je istorija detinjstva koja je našla svoje opravdano mesto

u knjizi M. Jovanovića, koji je u celini sagledao komplikovane društvene činioce odra-
stanja u egzilu i povezane sa njima probleme samoidentifikacije i subjektivnog dečjeg
doživljaja života u izbeglištvu. Uspomene na prošli život i religioznost su takođe bitno
uticale na život pojedinca. Puno neprenosivog tragizma je poglavlje o bolesti i smrti
pojedince. Autor je objektivno, ali i izrazito emotivno opisao dolazak smrti i izumiranja
– neizbežnog gosta u životu osamljenog i ostarelog ruskog emigranta – kroz suočavanje
sa smrću, demografsku dimenziju smrti i izbeglištvo kao povod za umiranje. Sam nestan-
ak ruske emigracije autor posmatra kroz simboliku smrti, što je poslužilo dramatičnom
i impresivnom završetku ovog životopisa ruske emigracije na Balkanu.

Knjiga Miroslava Jovanovića je opremljena izuzetno brojnim statističkim poda-
cima i potpuno obuhvata široki raspon društvene, kulturne, političke i ekonomske istori-
je ruske izbegličke grupe na Balkanu, koja se formirala i aktivno delovala u periodu
između dva rata, dok struktura i način iznošenja materijala obezbeđuju jasan i atraktivan
pristup. Autor je uočio i rešio bitna pitanja adaptacije izbeglica, deo detaljne analize
socijalne strukture, uticaja na ovu strukturu socijalne degradacije kao posledice emi-
gracije i prevazišao šematizovan prilaz (u jednostavnim kategorijama dobro-loše) u po-
smatranju odnosa između balkanskog okruženja i ruskih izbeglica. Knjiga predstavlja
ubedljivo uspešan primer suočavanja metodološkog pristupa društvene istorije i novih
istorijskih problema.

Mr Aleksej TIMOFEJEV

Kosta Nikolić, *Tito govori što narod misli. Kult Josipa Broza Tita
1944–1949*, Institut za savremenu istoriju, Službeni list SCG, Beograd,
2006, str. 360

U nizu knjiga o Josipu Brozu Titu, različitog karaktera i kvaliteta, pojavila se u
izdanju Instituta za savremenu istoriju i Službenog lista SCG knjiga istoričara Koste
Nikolića o stvaranju kulta Josipa Broza od 1944. do 1949. godine. Prema rečima samog
autora, studija predstavlja pokušaj da se istraži, sagleda i objasni proces stvaranja kulta
ličnosti u prvim godinama Titove vladavine i na početku stvaranja novog, komuni-
stičkog društva, da se prikaže organizacija lične vlasti i opiše odnos naroda prema vođi.
U *Predgovoru* (str. 15–19), autor iznosi i svoje polazište po kojem je Titova vlast bila
lična i diktatorska i predstavljala „nasilje nad prirodnim istorijskim tokom”. Razvoj
Titovog kulta se posmatra na tri nivoa: na nivou Titove ličnosti, nivou državnog rada na
stvaranju kulta i nivou prihvatanja tog kulta u narodu. Sam kult Nikolić tumači kao „ver-
skoideološku pojavu” koja se ukorenila u društvenim slojevima koji su nosili Titovu i
komunističku vlast. Posebno se ističe činjenica da je Titov kult u srpskom narodu imao
mnogo elemenata mistike i „nove religije” koju je vlast na čelu sa „prvosveštenikom”
propovedala, a veliki deo naroda dobrovoljno, iskreno i sa zanosom prihvatao, što autor
tumači arhetipskom potrebom za vođom koja je dolazila iz kolektivnog nesvesnog srp-
skog naroda u kontekstu duhovne krize i odbacivanja religije posle 1945. godine.

Kao osnovni izvor Nikoliću je poslužila štampa, pre svega listovi *Politika* i
Borba, koja, pored svojih nedostataka i opreza prilikom korišćenja, daje dobru sliku je-
dnog vremena i društva u nastajanju, posebno verno prenosi atmosferu sa „pseudoreligij-
skih procesija” u kojima je slavljen vođa. Pored toga, autor je koristio i arhivsku i obja-

vljenu građu, memoarske zapise Titovih saradnika (Milovana Đilasa, Pavla Jakšića, Ljubodraga Đurića, Aleksandra Rankovića), a od oskudne literature, nekolicinu teorijskih, sociološkoistorijskih i historiografskih dela. Knjiga se, osim Predgovora i Epiloga sastoji od pet glava, između kojih se nalazi nekoliko desetina fotografija iz Titovog života, sa mitinga i raznih manifestacija.

U prvoj glavi *Od Valtera do Tita – rana faza* (21–32) daju se uvodne napomene za osnovnu temu. Autor upozorava da se može postaviti i pitanje identiteta glavnog lika studije, navodeći niz nepoznanica, enigmi i spektakularnih podataka i pretpostavki koji se u literaturi mogu pronaći o Titovom životu (počev od datuma rođenja, do obrazovanja, učešća u Prvom svetkom ratu, dolaska u zemlju i na vlast, prelaska na slobodnu teritoriju 1941. itd.). Međutim, Nikolić se ne bavi razrešavanjem tih nepoznanica i rasvetljavanjem Titove biografije, već samo skicira elemente iz njegovog života do Drugog svetskog rata koje smatra bitnim za stvaranje mita i kulta vođe i kasniju upotrebu u službenoj istoriji. To su pre svega činjenice o Titovom revolucionarnom radu u Kraljevini, učešću u staljinističkim čistkama, dolasku na čelo Komunističke partije Jugoslavije i sprovođenju čišćenja i učvršćavanja partijskih redova.

U drugoj glavi *Stvaranje vođe* (str. 33–126) prati se proces Titovog uzdizanja i izgradnje kulta ličnosti tokom Drugog svetskog rata u okvirima partijskog i partizanskog vodstva i prvi koraci u širenju tog kulta u narodu. U sagledavanju tog procesa autor polazi od proglašavanja Tita za maršala na Drugom zasedanju AVNOJ-a 1943. i veličanja kao vojskovođe i ratnika, trudeći se da pokaže da je upravo na tim poljima pokazao najmanje kvaliteta i uspeha. U posebnom delu ove glave Nikolić piše o uzdizanju Titovog kulta i uspostavljanju nove vlasti, sa akcentom na osnovne metode kojim je „nova religija” ušvršćavana i širena, tj. na strah, revolucionarni teror, strahovladu, nemilosrdnu osvetu, likvidiranje neistomišljenika i protivnika, „narodnih neprijatelja” i „izdajnika” neposredno po završetku rata i tokom 1945. godine.

U takvim uslovima postavljeni su temelji kulta ličnosti novog vladara na osnovu njegove uloge u oslobodilačkom ratu, stvaranju nove federativne države i ostvarenju politike „bratstva i jedinstva”. Autor prati rad novog režima i zvanične propagande na stvaranju Titovog kulta u ovom periodu, ali i reakcije naroda, posebno pojedinih društvenih grupa, seljaka, žena, pionira i pre svega omladine, kroz brojne izlive obožavanja na koje je nailazio u različitim delovima zemlje, na brojnim skupovima, posetama, doćecima i manifestacijama, počev od skupštine ASNOS-a novembra 1944, preko proslava 1. maja, poseta gradovima i selima, do predizbornih mitinga, proglašenja Republike i rada Ustavotvorne skupštine u jesen 1945. godine. Brojnim citatima iz novinskih izveštaja, autor detaljno prenosi sliku sa ovih „pseudoreligijskih procesija”, opisujući ikonografiju, retoriku, „verski zanos”, patetičnu i euforičnu atmosferu koja je na njima vladala.

Svi ovi oblici učvršćavanja Titovog kulta i izražavanja ljubavi i obožavanja prema njemu dalje su razvijani tokom prvih godina njegove vlasti koje autor opisuje u trećoj glavi *Vlast i moć 1946–1948* (str. 127–216). Od usvajanja Ustava januara 1946. i ponovnog formiranja vlade, Titova vlast je jačala i učvršćivana u okvirima partijskog i državnog vodstva, a potom je njegov kult preko propagandne mašine širen u „narodne mase” gde je nailazio na veoma plodno tlo među opčinjenim „verniciima”. Politički rituali, zborovi, proslave, putovanja po zemlji i doćeci iz inostranstva su postali još pitoreskniji, isprogramiraniji i veličanstveniji, a na njima je centralno mesto zauzimao Josip Broz, čija su ličnost, osobine, unutrašnjopolitička i spoljnopolitička delatnost neumereno slavljene, veličane i pretvarane u mit. Odanost naroda, pre svega omladine i radnika

vodi, u ovom periodu nije manifestovana samo verbalno, kroz parole, pesme, klicanje, dekor i scenografiju navedenih rituala, već i dobrovoljnim radom na radnim akcijama, zalaganjem u obnovi i izgradnji zemlje, a od 1947. ispunjavanjem zadataka Petogodišnjeg plana, učešćem u izgradnji pruga i fabrika itd. Istovremeno, kako pokazuje autor, u ovom periodu se kao oslonac kulta ličnosti javlja i Armija, sastavljena od mladih lojalnih oficira i vojnika, tek izašlih iz rata, koji su Tita obožavali i negovali mit o legendarnom ratnom komandantu.

Sve do 1948. godine vlast jugoslovenskih komunista i Titov kult su se razvijali u senci Staljina i Sovjetskog Saveza. Posle sukoba sa Informbiroom počinje afirmisanje i veličanje Tita kao autentičnog vođe i jugoslovenske revolucije kao samostalne. Kako autor pokazuje u četvrtoj glavi *Vera i jeres* (str. 217–281) sukob se odvijao sporo, dugo je u retorici jugoslovenskog režima opstala vezanost za prvu zemlju socijalizma, posebno za Oktobarsku revoluciju i Crvenu armiju. Posle definitivnog raskida, 1949. godine, započelo je snažno jačanje Titove vlasti i kulta, praćeno kritikom sovjetskog sistema, oštrim obračunom sa neposlušnicima, smišljenom propagandom i širokom podrškom naroda, iskazivanom pismima, telegramima i na brojnim skupovima i manifestacijama. Radi održavanja i jačanja vlasti stvaran je mit o ratnoj epopeji, samosvojnoj revoluciji i Titu i jugoslovenskim komunistima kao čuvarima nezavisnosti Jugoslavije i braniocima ideologije marksizma-lenjinizma od revizionista.

U poslednjoj glavi *Crveno božanstvo* (str. 287–342) autor daje mnoštvo detalja iz ličnog života Josipa Broza Tita posle dolaska na vlast. Na osnovu sećanja Titovih saradnika i savremenika iznose se pojedinosti koje svedoče o Titovoj sklonosti ka komforu, luksuzu i prestižu, koja je bivala sve veća sa jačanjem njegove apsolutističke vlasti. Tito je posle rata prisvojio brojne kraljevske dvorce, imanja, zlato, umetničke predmete, okupio oko sebe brojnu posluhu i obezbeđenje, odao se brojnim uživanjima i u svakodnevnom životu, ishranom, odevanjem i ponašanjem pokazivao, pored vidljivog skorojevićstva, i težnju za kraljevskim načinom života, sasvim suprotnu njegovim komunističkim idejama, zaključuje Nikolić. Autor se u ovoj glavi posebno osvrće na ustanovljenje proslave Titovog rođendana (iako datum nije bio sa sigurnošću utvrđen), opisujući nošenje štafete iz svih krajeva zemlje, održavanje pionirskih sletova, slanje telegrama, pisama i delegacija, kojima je u posmatranom periodu sve intenzivnije i pompeznije slavljen kult vođe i potvrđivana vernost i podrška naroda Titu. Razvoj ličnog kulta Nikolić posmatra i kao „religiju”, „kult heroja” i „spasitelja” naroda, koji je propovedala kroz niz rituala i država i sam „vrhovni prvosveštenik” i koji je činio deo same Titove ličnosti i osnovicu čitavog komunističkog režima.

Na kraju, u Epilogu – *Titoizam* (str. 349–357) analizira se komunistički sistem u posleratnoj Jugoslaviji i daje se niz osnovnih karakteristika tog režima. Nikolić posmatra komunizam kao „pseudoreligijski sistem”, „novu religiju” koja je određivala smisao i cilj čitave istorije, težila da raskrsti sa prošlošću, nasiljem ukloni sve neprijatelje i „obezličenoj masi” podanika i vernika, kroz „diktaturu jedne partije i neograničenu vlast jednog čoveka” obećavala „srećnu budućnost” i „socijalistički raj”. Autora posebno interesuje zašto je sa naročitom lakoćom „novu religiju” i „crvene bogove” prihvatio srpski narod, napuštajući veru i tradiciju, što pokušava da objasni „duhovnom nezrelošću” i snažnim paganskim nasleđem.

Mr Dragomir BONDŽIĆ

REAGOVANJA

Reactions

Direktoru Instituta za noviju istoriju Srbije
Dr Momčilu Mitroviću, i
Glavnom i odgovornom uredniku *Tokova istorije*
Dr Radmili Radić

Poštovane kolege g. Mitroviću i g-đo Radić,¹

Obraćam se povodom članka kolege Aleksandra R. Miletića u *Tokovima istorije* 3-4/2005, pod nazivom „Iz svakodnevnice života u Sarajevu tokom opsade 1992–1995. godine – Prilog gradi usmene istorije o ratu na prostorima bivše SFRJ”, strane 183–293.

Pre svega šta je „opsada” Sarajeva, jer u njemu su živeli i Srbi i Hrvati i Muslimani u pojedinim delovima grada. Drugo kakav „gospodin NN”, ima svoje ime i prezime, zatim izraz „pripada bošnjačkom narodu”, misleći valjda na Muslimane. Celo vreme autor A. Miletić jadikuje nad nedostatkom hrane za „bošnjake”, ali zar su je imali i Srbi u Sarajevu. Zatim tvrdi da su posle otvaranja aerodroma spetembra 1992, „najbolje namirnice oduzimali srpski kontroli punktovi” a i „Vojska BiH” – koja je to vojska. Zatim ističe primere pomaganja „bošnjaka” Srbima u Sarajevu. Zatim kako Srbi nisu „praktikovali” zarobljavanje već su „gotovo u pravilu likvidirali” zarobljenike „primjer Srebrenice”. Zatim ističe stav NN da je „veći deo Srba dobrovoljno pristupio vojsci BiH”, a što se tiče života sarajevskih Srba, ispitanik NN „nije vidio ili doživeo ili čuo za ubistvo srpskog civila, žene djece, starci – poznavajući širok krug osoba srpske nacionalnosti”.

Uz ostale jadikovke za sudbinu „bošnjaka” autor zanemaruje da je možda i njegov NN učestvovao u likvidaciji 7.000 Sarajevskih Srba. Ne spominje da su živu srpsku decu bacali lavovima u zoološkom vrtu uz urlike radosti Muslimana koji su gledali kako izgladneli lavovi proždiru srpsku decu.

Ovakva natpis u načunom časopisu je sraman. Mladi istraživač od trideset i više godina, A. Miletić koji tek počinje da radi magistarski rad, treba da se zamisli. Došao je u Institut bez ikvakovog konkursa čija je genijalnost i kvalitet jedino to še je Soroševac, eliminišući mnogo bolje od sebe.

Beograd, 10. 01. 2006. g.

Dr Branko Nadoveza

¹ Posle objavljivanja *Tokova istorije*, br. 3–4 za 2005. godinu, redakciji časopisa je bilo upućeno više usmenih primedbi na prilog Aleksandra Miletića „Iz svakodnevnice života u Sarajevu tokom opsade 1992–95. godine, Prilog gradi usmene istorije o ratu na prostorima bivše SFRJ”. Jedini komentar u pismenoj formi uputio je dr Branko Nadoveza. Mada se ne slažemo sa tonom pisma i načinom obraćanja mladom kolegi i mada kritika koja je upućena nije stručne prirode, smatrali smo da ovo obraćanje treba objaviti ne samo zbog prava kolege Nadoveze da javno izrazi svoje neslaganje već i kao ilustraciju drugačijeg načina razmišljanja.

**INFORMACIJE O NAUČNIM SKUPOVIMA,
KONFERENCIJAMA, SIMPOZIJUMIMA**
Information on conferences, workshops and symposia

Dr Gordana KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

**Međunarodna naučna konferencija: „Od Kule od slonovače do ulica –
Intelektualci i društvo u dvadesetom veku u Istočnoj i Zapadnoj Evropi”,
Groningen, 15–16. decembar 2005.**

Grupa mladih saradnika Instituta (mr Vladimir Cvetković, mr Bojan Simić i Dušan Bajagić) boravila je tokom decembra meseca u Holandiji. Radi se o uzvratnoj poseti studentskoj organizaciji *MOG Spartak* sa Univerziteta u Groningenu. Tokom boravka u Holandiji istraživači Instituta aktivno su učestvovali u naučnoj konferenciji koja je organizovana u prostorijama Univerziteta. Pored predstavnika Srbije i Holandije na konferenciji su bile i kolege iz Nemačke i Poljske (Univerzitet u Krakovu).

Konferencija je trajala dva dana a bila je hronološki podeljena na četiri vremenske celine: period 1918–1939 – Intelektualci i stvaranje ideologija; nakon 1945 – Intelektualci i sećanje na Drugi svetski rat i holokaust; 1968–1989 – Intelektualci i disidenti; i period 1989–2005 – Nove uloge intelektualca i forme intelektualizma u ujedinjenoj Evropi. Svaki od pomenutih delova konferencije počinjao je predavanjem jednog uglednog profesora, stručnjaka za konkretnu oblast. Nakon toga rad se nastavljao radionicama (ukupno 17). Saradnici Instituta imali su svoje radionice. Brojne diskusije i razmene mišljenja, kako na samoj konferenciji tako i van nje, smatramo korisnim za sve učesnike.

Tokom posete Holandiji, ljubaznošću i zalaganjem kolega iz *Spartaka*, istraživači su imali prilike da posete niz značajnih institucija među kojima su: Holandski parlament, Međunarodni tribunal za bivšu Jugoslaviju, Holandski insitut za ratnu dokumentaciju, Državni muzej i druge. Posete ovim ustanovama bile su dobro organizovane jer je svaku od njih pratilo prigodno predavanje i diskusija.

Boravak u Holandiji pružio je priliku da se steknu značajna iskustva kako po pitanju funkcionisanja institucija u Kraljevini Holandiji tako i po pitanju života akademskog ali i običnog sveta.

Aleksandar Životić
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

**Međunarodni naučni skup: *The Interaction between Policy and Military
Strategy: Historical Aspects and Projections*, Sofija, 3–5. maja 2006.**

Od 3. do 5. maja 2006. godine u Sofiji je u organizaciji Više vojne akademije „G. S. Rakovski”, Sekcije za istraživanje vojne istorije (ranije Vojnoistorijski institut) i

Bugarske komisije za vojnu istoriju, a u saradnji sa Istorijskim institutom Bugarske akademije nauka, sofijskim univerzitetom „Sveti Kliment Ohridski” i Vojnoistorijskim muzejem iz Sofije organizovan naučni skup o istorijskim aspektima korelacije između vojne strategije i politike. Skup je okupio veći broj istraživača – istoričara, politikologa, vojnih stručnjaka iz Bugarske, Grčke, Turske, Estonije, Srbije i Crne Gore, Rumunije, kao i sa Kipra. Organizatori skupa su želeli da kroz niz različitih referata o različitim primerima međusobne interakcije između politike i vojne strategije istaknu važnost poznavanja istorijskih događaja i procesa prilikom donošenja odluka od velikog političkog i strategijskog značenja, kao i da naznače važnost istorijskog iskustva za kreiranje moderne spoljne politike.

Kako je tema konferencije bila široko zamišljena, a pošto su shodno tome i referati učesnika skupa bili različito koncipirani, organizatori su se potrudili da više tematski srodnih referata povežu u jednu celinu u okviru posebnih panela. U tematskom smislu izloženi referati se mogu podeliti na one koji su za temu imali istraživanja vezana za istoriju Balkana u XX veku, sa akcentom na hladnoratovske suprotstavljenosti balkanskih zemalja i njihovu specifičnu poziciju tokom tog perioda, referate koji se tiču aktuelnih geopolitičkih kretanja na Balkanu i grupu referata o aktuelnim geopolitičkim pitanjima važnim za Bugarsku, njenu spoljnu politiku i nacionalnu bezbednost. Konferencija je organizovana na izuzetno visokom profesionalnom, tehničkom i organizacionom nivou.

Gostoljubivi domaćini su se potrudili da gostima iz inostranstva predstave znamenitosti Bugarske. Tokom drugog dana konferencije je organizovana poseta Nacionalnom muzeju i Vojnoistorijskom muzeju u Sofiji. Takođe, za učesnike konferencije iz inostranstva organizovana je i jednodnevna ekskurzija tokom koje su obišli grad Melnik i Rilski manastir.

Na ovoj konferenciji iz Srbije i Crne Gore su učestvovali mr Ivan Laković (Istorijski institut Crne Gore) sa referatom *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958 i modernizacija vojske* i Aleksandar Životić (Institut za noviju istoriju Srbije) sa referatom *Vojna opasnost i jugoslovensko pristupanje Balkanskom paktu*. Organizatori konferencije nameravaju da u junu 2007. godine organizuju naučni skup o vojnim savezima na Balkanu u XX veku na kome očekuju učešće većeg broja istoričara iz Srbije i Crne Gore.

Aleksandar Životić

Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Međunarodni naučni skup: *Fourth Annual LSE – GWU – UCSB International Graduate Conference on the Cold War*, London, 6–8. aprila 2006.

Od 6. do 8. aprila 2006. godine u Londonu je, u organizaciji univerziteta London School of Economics and Political Science, Džordž Vašington, Santa Barbara i Kembridž u saradnji sa National Archive održana četvrta godišnja konferencija postdiplomaca i doktoranata o hladnom ratu. U oštroj konkurenciji od oko 170 prijavljenih

kandidata pozvano je 23 učesnika iz različitih krajeva sveta, sa najpoznatijih univerziteta. Cilj skupa je predstavljalo upoznavanje dostignuća, interesovanja i načina sagledavanja istraživačkih problema najmlađe generacije istoričara tematski orijentisane ka proučavanju istorije hladnog rata. Pored postdiplomaca i doktoranata sa univerziteta organizatora konferencije učestvovali su i postdiplomci sa Univerziteta u Firenci, Kraljevskog koledža u Londonu, Univerziteta Taft, Univerziteta „Džavaharlal Nehru” u Nju Delhiju, Pekinškog univerziteta, Hebrejskog univerziteta u Jerusalimu, Univerziteta Masačusets, Harvarda, Jejla, Gradskog univerziteta u Nju Jorku, Karlovog univerziteta u Pragu i Beogradskog univerziteta.

Ovogodišnja tema skupa je bio fenomen globalnog hladnog rata. Iz tog razloga organizovano je više panela koji su objedinjavali različite teme koje su se ticale pojedinih aspekata hladnog rata. Radni deo konferencije je bio organizovan u okviru osam panela. Prvog dana skupa, nakon svečanog otvaranja, održani su promocija i razgovor o knjizi profesora Cujošija Hasegave *Racing the Enemy. Stalin, Truman and Surrender of Japan*. Tokom prvog dana skupa čiji je radni deo bio u Vera Anstey Room na LSE-ju održana su četiri panela. Prvi panel je za temu imao informisanje i kulturu u hladnom ratu, drugi pitanje kolektivnog identiteta, treći međunarodne odnose tokom 70-tih godina dok se tokom četvrtog panela govorilo o hladnom ratu na prostorima Bliskog istoka i Južne Azije. Radni deo drugog dana skupa je održan u konferencijskoj sali Nacionalnog arhiva u londonskom predgrađu Kew. Prvi panel drugog dana konferencije je bio posvećen mestu i ulozi istočne Azije u hladnom ratu, drugi pitanjima društvenih promena tokom njegovog trajanja, dok se na trećem panelu govorilo o politici Sjedinjenih Američkih Država u oblastima trećeg sveta. Poslednji panel se odnosio na događaje 1956. godine. Predsedavajući panela i komentatori izlaganja učesnika konferencije su bili eminentni profesori sa prestižnih univerziteta.

Iz Instituta za noviju istoriju Srbije na ovoj konferenciji je sa referatom *Jugoslavija i Suecka kriza 1956. Politika nesvrstavanja na delu* učestvovao Aleksandar Životić. Sledeća, peta godišnja konferencija će biti održana u Vašingtonu u aprilu 2007. godine.

Uputstvo za predaju rukopisa

Časopis *Tokovi istorije* objavljuje tekstove na srpskom jeziku uz rezime na engleskom jeziku. Autori iz inostranstva mogu poslati tekst na svom maternjem jeziku i u tom slučaju tekstovi će biti praćeni rezimeom na srpskom jeziku. Svi tekstovi moraju biti praćeni apstraktom koji ne prelazi 100 reči i rezimeom koji ne prelazi 250 reči. Tekstovi ne bi trebalo da budu duži od 25 strana (uključujući fusnote, tabele, rezime i spisak literature), odnosno sedam strana za prikaze. Svi prilozi (članci, prikazi, građa) moraju biti kucani na kompjuteru u MS Word-u ili u nekom od programa kompatibilnih sa MS Word-om i moraju biti snimljeni u formatu MS Word dokumenata. Obavezno je korišćenje fonta Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5. U fusnotama, rezimeima i apstraktu veličina slova 10, uz jednostruki prored. Prva strana treba da sadrži pored naslova rada i apstrakta i ime autora i instituciju u kojoj radi. Tekstove priložiti u štampanoj verziji i uz disketu u Word Perfect formatu. Priloge slati na adresu:

Institut za noviju istoriju Srbije
Trg Nikole Pašića 11
11 000 Beograd
ili elektronskom poštom na: INIS@ptt.yu

Uputstva za pisanje napomena i bibliografija:

Ime i prezime autora: kurent (obična slova)
Naslov članka ili priloga: kurent pod navodnicima
Naslov knjige: *kurziv* (italik)
Naziv časopisa: *kurziv* (italik)
Isto: *kurziv* (italik)
n. d.: *kurziv* (italik)

Citiranje knjige:

Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, I-III, Beograd, 1997, str. I/235.

Citiranje članka iz časopisa:

Ljubodrag Dimić, „Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955–1956“, *Tokovi istorije*, 1-4/1998, Beograd, str. 23–60.

Isto, str. 44.

Citiranje priloga iz knjiga ili zbornika:

Dr Đorđe Stanković, „Žena u ustavima Kraljevine Jugoslavije (1918–1945)“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2, Položaj žene kao merilo modernizacije*, naučni skup, (ur. Latinka Perović), Beograd, 1998, str. 36–41.

Citiranje tekstova iz novina:

J. Jovanović, „Porodica i njen vaspitni značaj“, *Hrišćanska misao*, VI, 1-2, Beograd, 1940, str. 9.

Citiranje dokumenata iz arhivskih fondova:

Arhiv Srbije, (dalje AS), Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, g. 25.

Arhiv Srbije i Crne Gore, Savezno izvršno veće, 130-783-1259 (dalje ASCG, SIV).

Citiranje iz enciklopedija:

„Srbi“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 7, Zagreb, 1968, str. 529.

Citiranje sa World Wide Web-a:

Carrie Mc Laughlin, „The Handmaid's Tale in the context of the USSR“, Section 18, 2003, www.u.arizona.edu